

PRESENTED BY
Govt. of India
Ministry of Education

कणादमुनिप्रणीतम्
वैशेषिकदर्शनम्

तर्कार्णव पण्डितरत्न (उत्तमूर्) श्रीश्रीरघवाचार्यविरचित-
रसायनाख्य - व्याख्योपेतम्

★

KANĀDA S

Saivy
14/11/12
17

VAISESHIKA DARSANA

WITH

RASĀYANA - COMMENTARY

BY

Tarkarṇava Paṇḍitaratna

SRI UTTAMUR T. VIRARAGHAVACHARYA

1958

First Edition 1958.

PRINTED AT SREEVATHSA PRESS, ROYAPETTA.

Price Rs. 7.

For Copies—

Apply to: V. S. Venkata Ragbavacharya,

5, Wason St., Madras-17.

PUBLISHERS' NOTE.

When we introduced in our Collège at the beginning of this academic year the Nyaya-Vaiseshika as one of the special subjects of study for the Honours and the Post Graduate Courses in Sanskrit, we felt the need for placing before our students a good edition of Vaiseshikadarsana. The editions that were published years ago with Upaskara of Sankaramisra were either out of stock or too old to handle.

In the course of our search for a good edition, we came across the Vaiseshikadarsana published in the journal of Sri Venkatesvara Research Institute with a critical and lucid commentary called *Vaiseshika Rasayana* written by Sri Uttamur Viraraghavacharya, the Retired Professor of Nyaya of Sri Venkatesvara Oriental College. A fuller study of this commentary made us feel that the publication of the same would be a very useful and welcome addition to the Nyaya-Vaiseshika literature itself. The learned commentator has made a critical study of all the commentaries, the Bhashya of Prasastapada, Sridhara's Kandali,

Vyomasivacharya's Vyomavati, Udayana's Kiranavali and Sri Sankarabhagavatpada's Sutra-bhashya and other works where Vaiseshikadarsana has been referred to, has found out the old and authentic readings of some sutras, suggested suitable emendations in others, and also unearthed parts of certain sutras.

Prasastapada's work, though called a Bhashya, is not, in fact, a close commentary on the sutras as Nyayabhashya is on Nyayadarsana. Owing to various reasons, the traditional interpretations of Kanada-sutras were lost, the chief reasons among them being (a) that the Vedantins had looked down upon Kanada as *sishta-aparigrihata* (b) that the Jain and Buddhistic logicians had attacked the views of Kanada and (c) that the syncretic school of Nyaya absorbed all the essentials from Kanada and left it a mere residuary. Sankaramisra, the author of Upaskara admits that he was not having any sutra-commentary before him to help him in his task and therefore his commentary may not receive the approbation of scholars. Udayana mentions that Kanada's Vaiseshikadarsana was not held in high esteem by some in his days.

“There are some roguish dull-heads who declare this Vaiseshika-sastra as insipid, useless, dreary like the ocean, devoid of the pramanas, *śabda* and *upamāna* and enmeshed in describing the steps in the formation of binary etc, and they should be pitied ’

It may be gathered from these references that the Vaiseshikadarsana suffered all these years for want of a good commentary, a *Rasayana*, a palatable tonic which would revive, tone up and raise the Vaiseshikadarsana to the position it deserves. Sri Uttamur Viraraghavacharya, who is a scholar of the first order and who was teaching Vaiseshika and Nyaya for over 30 years has written this commentary in an admirable manner, the merit of which can be understood by sympathetic *sahṛdayas*. We felt that this commentary should be published so that students and scholars might be benefited. It was also our aim that this edition should be presented to Sri Acharya as an Abhinandana-Grantha and a Vidvat-Sambhavana. This is one of the ways by which one can express the respect for and appreciation of scholarship acquired by dint of hard work

But the publication of works of this type cannot be considered as a profit-making proposition. Hence, we have approached some of our well-wishers who have readily given us their support. We are much beholden to them. Particular mention should be made of His Holiness the present Jeer of Sri Ahobilamath, Sri Vansathakopa Sri Vedantadesikayatindra Mahadesika, whose magnanimity towards scholars is remarkable and whose interest in the propagation of Sastraic study is well-known, for the donation of a substantial sum towards the publication of this work.

We also desire to bring out Sri Acharya's commentary on Nyayabhashya which remains in his dusty shelves and hope that sufficient help would be forthcoming for the publication of this work as well.

14-4-58
Vivekananda College }
Mysore,

V. S. VENKATA RAGHAVACHARYA,
V. RAJAGOPALAN,
K. SUBRAHMANYAM,

AN INTRODUCTION TO KANADA

How long has this world been in existence! How many human beings have lived therein! Streams and streams of men and women have appeared on the surface of the globe, lived their span of life and have totally gone into the limbo of oblivion. The age of the earth or the years of human existence, if calculated, will make one feel that a fairly long period must have elapsed in the history of the human race. But only a few have been disturbed by the mystery of this world and only fewer still have tried to understand and unravel the secret and truth of this world. Thinking men of all lands, not of this time or that clime, seeing the diverse phenomena in the world with their multiple forms and characteristics, posed certain problems before them and endeavoured to solve them. Thus rose a good number of philosophers in Greece and India. And these philosophers, though speculative, tried to explain the problems according to their own light.

Philosophy, as it denotes, is mainly the knowledge - the knowledge of the causes and the laws of all phenomena. It also means the system, a particular branch of knowledge which makes us understand the process of causes and laws. The Sanskrit word for philosophy is Darsana, which is derived from the root 'Drs'.

The system is designated so because it is based on close observation or it reveals the truth.¹ It is the primary duty of all *darsanas* that they should explain three points. (1) The OBJECTS—the world and the things that are present. How did this world come into existence? What are its component parts? Did it exist before? Will it remain for ever? If not, what will happen to it? (2) The SUBJECT—the knower who recognises himself by the 'I'. Who is this 'I'? Has he got a separate existence? Is he different from this material world? What is his true nature? What is his destiny? Has he had existence before or will he live beyond the present? What should he do if he desires to better his life? (3) The relation that exists between the subject 'I' within and the objects without.

An attempt to answer these questions has led to the growth of a number of systems or *Darsanas*. Ancient Greece, a fertile land of speculation, it is said, has given birth to not less than thirteen systems beginning from Ionic to the neo-Platonism. In India too we have systems numbering about twenty. Charvaka, Bauddha, Jaina, Ramanuja, Madhva, Nakulisa—Pasupata, Saiva, Pratyabijna, Rasesvara, Vaisesika, Gautama, Jaimini, Panini, Sankhya, Patanjali and

¹ दृश्यते स्वर्गविश्वमायनभूतः अर्थः अनेनेति दर्शनम्. Kandali P. 173

Sankara are the sixteen systems that Madhava explains in his *Sarvadarsanasangraha*. These systems can be grouped broadly into two classes—astika and nastika darsanas. The words themselves signify the basis for such a classification. Those systems that affirm the authority of the Vedas are called astika-darsanas while those that negate or repudiate this authority are called nastika-darsanas. This classification does not depend upon the nature of their conclusions concerning the positive or negative aspect of the Supreme Reality. Thus Charvaka, Bauddha and Jaina systems will come under nastika as they do not accept the authority of the Vedas and the rest come under astika.

Of these thirteen systems which come under the group astika, six became more prominent than others. They are :—Kapila's Sankhya, Patanjali's Yoga, Kanada's Vaisesika, Gautama's Nyaya, Jaimini's Purvamimamsa and Badarayana's Uttara Mimamsa or Vedanta. Though each of these systems has developed its own epistemology, ontology, ethical and moral principles, the ultimate goal of life etc., still they have certain things in common that bind them together as complementary to one another. In fact the rivers of knowledge spring from the mountains of seers and occasionally they run along on parallel lines, commingle and merge at

certain points, again branch off at a different point and finally reach the ocean of Supreme knowledge.

It is accepted on all hands that ignorance is the cause of bondage and fear, and knowledge is the cause of liberation and fearlessness. So long as a person imagines that there is a snake in his room he shudders to enter, but when light is thrown, he realises that it is only a rope and then all the fear and the resultant sufferings vanish. That true knowledge is the cause of liberation forms the core of these systems, and this is accepted by all.

All these systems have accepted the Vedas as the source of knowledge. Even Kanada who is described by some as nastika-because, they say, he has not accepted verbal testimony as an independent proof - often refers to the Vedas in support of his view. It is this acceptance of the Vedas as the scriptural authority that has made those systems survive even today.

These systems have in common almost all the philosophical terms. They accept the existence of the soul. Except the Mimamsakas all others accept the creation and dissolution of this cosmic world. In course of time as the Vedanta system attained great prominence, all these Vaidika systems helped in understanding fully the system of Vedanta and in defending it from the

onslaughts of the avaidika systems. It was the Nyaya and Vaiseshika systems that served as the first defence line putting an end to illogical arguments advanced by others. Mimamsa helped in interpreting the Upanishadic statements. Yoga presented a detailed course of discipline for realisation of the soul and the attainment of jnana—the truth of Vedanta which to a certain extent remained till then only a matter of mere speculation. The basic principles of the Sankhya system such as prakriti, bhuta, indriyas etc., have been absorbed in the Vedanta and the structure of Vedanta, it may be said, was built in a way on the foundation of the Sankhya system. The popular saying - Kanada and Paniniya are helpful in the study of all sastras is more so in the case of the study of Vedanta. Here Kanada includes Nyaya also. Therefore no student of Indian philosophy can think that his study is full and complete without a study of Kanada.

Of the sage Kanada, his personal character, history and the times in which he lived, nothing definite is known. As indicated by Prasastapada and Trikandasesha, Kanada's patronymic name is Kasyapa while his real name is Kanada.

However, tradition, with a view to making some sense out of this word Kanada, has woven a story and connected it with the sage. It tells us that

Kanada is only a nickname since the sage in the mode of life of a dove and lived on rice particles collected from the streets.² This story is to be discounted though given by the commentator, Sridhara himself, for the following reasons. Not only did Kanada but almost all the sages lived only on the grains and ears of corn they collected from the field and uncultivated lands. This mode of life which goes by the name *śīla* or *uncchavṛtti* could not have been treated with contempt in ancient days. Nor Prastapada would have referred to the sage by the name Kanada in his *mangala śloka* or in his concluding śloka when he pays his respects to him. He might have referred to him by the name Kasyapa as he has done elsewhere.³ Again it must be noted that Udayana, the author of Kiranavali, a commentary on Prastapada's work does not give this explanation of the name Kanada. Further we find peculiar names of sages in Upanishads and Puranas equally derived in fanciful ways. There are also some grammarians who feel that *saṃjñā-sabdā* need not have any derivative meaning. The same word Kanada in

² कणादमिति तस्य कपोती वृत्तिमनुतिष्ठतः रघ्यानिपतितांस्तण्डुलकणानादावप्रलई कृत्वाहारनिमित्ता संज्ञा । अत एव निरवधारः कणान् वा मक्षयतु इत्युपादिभः तत्रमवताम्- Kandali P. 2.

³ विक्रदासिदधंदिधममिह कश्यपोऽववीत् Prasastapada. P. 200.

he hands of a person like Yaska would have been derived in as many ways as possible.

Some western critics too have explained the word Kanada in a manner neither sound nor convincing. To them Kanada means an atom-eater. It is not clear how this meaning is helpful ; for Kanada did not live on atoms but only expounded the theory of atoms.

Kanada was also known by the name Uluka. Kanada propitiated Lord Paramesvara by his contemplation and good austerities and Isvara who appeared before him in the form of an owl (uluka) instructed him. This darsana is, therefore, called Aulukya. There is also a different account given for the same name by Ui¹ who quotes the statement of one Kwhei-cr: "About the end of the time of creation when the age of creatures was immeasurable, a teacher came to the world. He was named Uluka. Uluka means an owl. In the day time he meditated in the dense forest secluding himself from worldly affairs and at night when people went to rest, he wandered about for food. This mode of living was very similar to that of an owl, so that he got the name Uluka."

¹ P 5. 'Vaisesika Philosophy according to Dasapadartha Sastra' by H. UI, Professor in the Sotoshu College, Tokyo

The system of Kanada is known by the name Vaiseshika. No commentator seems to have explained this word. As the Nyayadarsana is based upon the word Nyaya, the Vaiseshika is based upon Visesha. Following the old tradition, Kwhei-ci and Cit-San, two Chinese Buddhists say that Kanada's work was known by the name Vaiseshika because it was Visesha - superior to other systems especially the Sankhya.* Indian tradition connects this name with Visesha, the doctrine of particularity which is the characteristic of eternal objects and which is, in fact, a special feature of the science of Kanada. May be the sage christened his science by the name Vaiseshika the word itself being the variation of Visesha.

Madhava, the author of Sarvadarsana-sangraha explains the name in a different way. "The individual who has unfailing capacity to grasp fully the duality, the mode of *paka* and the disjunction caused by disjunction is a Vaiseshika." It may appear that these three points are very difficult to understand and in fact they are the pith and core of the science which gets its name thus. Max Muller however, makes the following observation: "It may be that the name of Vaiseshika was given to Kanada's philosophy from the differences, or Viseshas which he esta-

blishes between substances, qualities and actions or it may be from Visesha the name of the individual things, applicable therefore to atoms " 6

The exact date of Kanada is not known. But as there is no reference in his works to either the Bauddha or the Jain doctrines it may be presumed that he was anterior to Buddha though there is occasional reference to Sankhya views. As Kanada has not accepted the independent validity of the Vedas, it is believed, that it was Kanada who gave rise to anti-Vedic movement like Buddhism.

Badarayana mentions Vaiseshika's views in his Brahma Sutra and refutes them. The Jain's classification of astikayas and their atomic theory owe their origin to Vaiseshika.

“Asvaghosha states in his Sutralankara “Before Buddha came to the world, all creatures were so uncultivated and blind to truth they looked upon the Vaiseshika sutra as the best ” 7
It will be gathered from these references that Kanada was anterior to Buddha.

Those who accept this view still maintain that the present text of Kanada's Vaiseshikadarayana was redacted in 300 B C. “Since Kautilya

1 Max Muller Six Systems of Indian Philosophy P 79

7 Quoted by U1 from the French Translation of Sutralankara by Edouard Huber

does not refer to Vaiseshika under Anvikshiki' it is said that the system was formulated later than 300 B. C. Kanada's sutras seem to 'have received additions from time to time. Some of the sutras now found in his treatise were not commented on' by the scholiast Prasastapada, which indicates that, at the time the latter commented on the Sutras, they were not included in it." "In fact Kautilya uses the word yoga to mean Vaiseshika and Vatsyayana also explains the word in the same sense in his Bhashya." Prasastapada does not closely follow the Sutrapatha. He has not commented upon 48 sutras. His was only a restatement of the substance of the sutras, making his work an independent treatise rather than a commentary. He did not give the substance of those 48 sutras not because they were not existing at his time but because he does not attach perhaps much importance to them. Prasastapada calls his book only a sangraha.

The theory of redaction rather rests on slippery grounds and it deserves careful examination by scholars. In ancient days the texts were handed over by the Guru to his disciple which goes by the name Sampradaya (as the word itself

* Sir S. Radhakrishnan's Indian Philosophy. P 179

* Vide M. Koppaswami Sastri's Tarkasangraha, Introduction P XVII

connotes) and it was not possible to meddle with the text so easily. In fact, we do not have such anonymous meddling in the case of Panini's sutras and there is no strong reason to suspect such meddling in the case of Vaisesika also.

In this connection three more points may be considered. There are some scholars who consider that (a) "Kanada mentioned only three categories, (b) Prasastapada added three more and still later (c) the category of non-existence (*abhava*) was introduced."¹⁰ And in support of the first and second points, they quote the Sutra "Artha iti dravyagunakarmasu" (8 1 3) and say that the sutra "Dharmavisesha etc," (1 1 4) is a later addition. A study of *Kiranavali* will indicate that in this Sutra (1 1 3) Kanada makes the word *Artha* as a *Paribhashika* or a technical word for his own use as Panini¹¹ used the words *vridhhi* and *guna*. Udayana says "The word *Artha* without any preceding word means only the three. (viz) *dravya*, *guna* and *karma* and not the other categories. This is the *sanketa* of Vaisesikas for reference in their sastras even as *samyama* means the three, *Dharana*, *Dhyana* and *Samadhi* in *yogasastra*."¹¹

¹⁰ Sir S. Radhakrishnan's *Indian Philosophy* P. 180

¹¹ [a] निरूपपदेनार्थशब्देन द्रव्यादयः त्रय एवाभिधीयन्ते नापरे । एष एव स्वसमयो वशेयिकाणां स्वशास्त्र व्यवहारलोचनवत् । यस्यां च धारणाध्यान समाधिद्वय एकत्र सम्यक् इति योगानुशासने । *Kiranavali* P. 142

[b] द्रव्यादीनां त्रयाणामपि सप्तसंबन्ध सत्प्रत्ययविशेषत्वेन, स्वसमय भर्तृशब्दाभिधेयत्वं धर्मधूमवर्तुलं च । *Prasastapada* P. 17

If the same word *artha* is preceded by *padu*, then the phrase will mean the six categories. That this idea is indicated in the sutra 'Dharma visesha etc,' can be noted if this sutra is read along with Udayana's gloss. That the category *Abhava* was a later introduction has no supporting evidence ; Kanada mentioned only six categories in the *Uddesa prakarana* because *Bhava-padarthas* can be explained first and *Abhava* required the presupposition of knowledge of *Bhava-padartha*. Though *Abhava* was not mentioned in *uddesa*, still it is explained by Kanada with all its four divisions in the 9th chapter.¹¹

The systematic exposition of the Vaiseshika Philosophy is to be found in Kanada's Vaiseshika darsana which is divided into ten chapters. Each chapter is further divided into two Ahnikas or daily lectures. Kanada expounded his philosophy chiefly to his disciples daily and what he taught in a day has been compressed and written in his own words in Sutra form, perhaps by his disciples, even as Manusmṛiti was put into the form of a

¹¹ [a] अभावास्तु स्वभावानपि दृश्यं नोद्दिष्टं । प्रतिबोधिनिरूपणाधीन-
निरूपणत्वम् । न तु दुष्कृतत्वात् । उत्पत्तिविनाशचिन्तायो प्रागभाव-
प्रवचनावसयोः, वैधर्म्येनैतरेणभावत्वन्ताभावयो- ह्यतएव निर्दिष्टयि-
ष्यमाणत्वात् । Kiranavah P. 38 39.

[b] अभावास्तु दृश्यमप्यदेष्टः स्वभावजन्यत्वात् न स्वभावम् । Kandali P. 7

work by Bhrigu.¹² This also accounts for the absence of compactness and clarity in the Vaisesika Sūtras often remarked by Udayana by such phrases as 'asara' and 'Vaisadya-abhava.'

Kanada accepts the universe as real and makes an analysis of objects. 'The six categories are only the six modes of observations and of the explanation of the objects. Kanada rather reduces the world of limitless variety to six or seven categories. The bewildering diversity has been reduced to simple substances, and the veil of mystery has been lifted once for all and this enables one to attain the knowledge of padārtha which further leads to mokṣha.'

The term padārtha means what is signified by a word; Padārthas are seven in number: dravya - substance, guṇa - quality, karma - activity, samānya - generality, viśeṣa - particularity, samavāya - inherence and abhava - non-existence. Substance is mentioned first because all the other categories are related to it. There are nine substances, earth, water, light, air, ākāśa, time,

space, soul and mind. Of these nine substances earth, water, light and air can remain both in gross and subtle form. The subtle form is called paramanu. Mind is subtle. Akasa, kala, dik and soul are vibhus - all pervading.

Kanada can well be called the father of atomism. The objects in the world are made up of parts. Those parts again consist of further parts, and if we go on further dividing the parts, Kanada says, there must be the smallest thing that prevents us from further division. He calls it anu or paramanu. The atom is described to be one sixth part of a mote seen in the sunbeam and visible only to yogins. Every object in the world is only the combination of atoms. When the world is to be created, there is movement caused in the atoms owing to the will of God and two atoms join together and three such pairs combine together to form a trianuka and thus we find the grosser molecules. Some scholars hold the view that Kanada's atomism has its origin in Greek atomism of Leucippus and Democritus. A close and careful study of these two theories will show that neither of them was a borrower. The Greek philosophers were not able to explain the first motion of atoms though Epicurus explained it later.

Kanada says that the initial motion in the atom is due to the adrshta of souls. What Max

Muller says in this connection is worth quoting. "It seems to me that until it can be proved historically that Greeks could freely converse with Indians in Greek or in Sanskrit on metaphysical subjects or vice versa, or until technical and philosophical terms can be discovered in Sanskrit of Greek or in Greek of Sanskrit origin, it will be best to accept facts and to regard both Greek and Indian philosophy as products of the intellectual soil of India and of Greece." ¹⁴

"It is, no doubt, very tempting to ascribe a Greek origin to Kanada's theory of atoms. But supposing that the atomic theory had really been borrowed from a Greek source, would it not be strange that Kanada's atoms are supposed never to assume visible dimensions till there is a combination of three double atoms, neither the simple nor the double atoms being supposed to be visible by themselves. I do not remember anything like this in Epicurean authors, and it seems to me to give quite an independent character to Kanada's view of the nature of an atom." ¹⁵ Since Kanada was earlier than Buddha, the view that Kanada has borrowed his atomic theory from Jains is also to be dismissed.

¹⁴ Max Muller : Indian Philosophy P 26

¹⁵ Max Muller : Indian Philosophy P. 83.

The second of the padarthas is quality. Kanada enumerates seventeen qualities and Prastapada added seven to them. They are colour, taste, smell, touch, number, dimension, individuality, conjunction, disjunction, priority, posteriority, thought, pleasure, pain, desire, hate, effort, heaviness, fluidity, viscosity, samskara, dharma, adharma and sound.

The third of the padarthas is karma or action which is fivefold. Action is a separate category because like quality it is not in substance permanently. Upward motion and downward movement, contraction, expansion, and general movement are the five types of actions. All other actions should be classified under *gamana*, the general movement.

The fourth of the padarthas is samanya - the generalities. When one sees, for instance, several cows, one has an impression that they are cows. The impression is caused because there is *anuvritta buddhi* i.e. a continuous idea of the cow. There is something in all these cows which creates the thought and that something is to be called samanya - cowness or *gotva*. It is this samanya that distinguishes a cow from other animals. This samanya is eternal and all-pervasive.

The fifth category of Kanada is Vishesha or particularity which resides in eternal substances

like atoms and akasa. An object can be differentiated from other objects owing to its component parts. Since atoms are without parts, one atom is to be distinguished from the other on account of its *Visesha* or particularity. This particularity can be perceived only by yogins.

The sixth category is *Samavaya* or inherence—the relation that exists between substance and the quality, action, *samanya* and *Visesha*. It is the same relation that exists between cause and effect. It is rather an inseparable relationship quite different from *Samyoga* which is an accidental conjunction.

The seventh and the last *padartha* is *Abhava*. It is of four kinds. *Pragabhava* or an antecedent non existence is supposed to exist in the cause till the effect is produced. This has no beginning but has an end. *Pradhvamsa Abhava* or annihilative non existence has a beginning but has no end. When a pot is broken there is *pradhvamasa-abhava* which is eternal.

Atyanta-abhava or the total non-existence is the negation of things in all the three times, present, past or future. The instance is the absence of smell in water. *Anyonyabhava* or reciprocal non existence is mutual difference as understood from the statement that a pot is

different from a cloth i.e., a pot is not a cloth or a cloth is not a pot.

The above is only a very brief outline of Kanada's Vaiseshika Philosophy. One may describe him as a mere cataloguing philosopher "not seeing things together." However, credit must be given to him, for, it was Kanada who first conceived the idea of atoms and said that effect can be produced by applying heat to them. When compared with modern scientific advancement in atomism, this may perhaps appear a mere waddling. But it must be remembered that out of waddling come the firm steps. It must also be noted that thoughts do not come from one and the same head. No stop can be put to the evolution of thought and it is not improbable that the present day scientific knowledge may become antiquated and useless in a few years.

Kanada's Vaiseshikadarsana has been enriched by the commentaries of Prasastapada, Sridhara and Udayana and a thorough study of the entire literature on Vaiseshika is really a pleasure to the mind and a profit to the intellect.

श्री वैशेषिकरसायनसहितवैशेषिकदर्शनभूमिका

कणभक्षमुनीश्वरप्रणीत प्रथित प्राच्यनवीनसूरिजुष्टम् ।

अवधाय त्रिशोध्य तन्त्रमद्य स्फुटये सूत्रतदर्थतत्त्वरीतिम् ॥

इति मङ्गलपूर्वकमुपक्रम्य प्रागस्तुते वैशेषिकदर्शनप्रमर्शे यदलेखि,
तत्र प्रष्टुं प्रयुक्ताशमात्रं विच्छिदुपोद्धातपूर्वकमिह सजिघृक्ष्यते ।

अशेषजनोज्जिजीव्यप्रिया आसृष्टेराहितप्रचाराणामाज्ञायाना-
मभिरक्षणदीक्षितैः अध्यक्षितपरावरैः परमर्षिर्मिरनुगृहीतेषु शास्त्रेषु दर्श-
नेषु अन्यतमं तावत् कणादोपज्ञं वैशेषिकदर्शनं नाम । कणाद इति
प्रस्यद् रथ्यानिपतितान् तण्डुलकणान् आदाय, कापोतीं वृत्तिमनुष्ठितं,
तत्कृताहारनिमित्ता सजा । एव वदिकमुख्यवृत्तिपरिचयरहितं परमा-
णुकारणवादितया कणाद इत्युच्यते इति वादो वृथा कल्पना । नूनं
परमाणुकारणवादनिराकारिणि सास्यादौ कणादं कणमुक्त्वा कणभक्ष
इति नाम तदा कथञ्चिद् घटताम् । प्रागुक्तश्च कणादशब्दार्थं कन्द-
स्यामेवादृशि । उपरि चावाचि—“अत एव निरवकाशं कणान् वा
भक्षयत्वित्युपात्तम् ” इति ॥ अस्य दर्शनस्य औलूक्यदर्शनमित्यपि
नामान्तरम् । महेश्वर उल्लङ्घ्येणैव विभूय कणादायेदमुपदिदेशेति
राजशेखर कन्दलीव्याख्यातेति कचिदूचे । आहुश्चाभियुक्ता, “उल्ल-
कोपदेशापदेशप्रवृत्तः ” इति । ‘कणादात् प्राग् उल्लङ्घनामा कश्चि-
दपिरवर्तिष्ठ । सोऽपीश्वरम्यान्तेवासी । कणादेन सह औलूकोऽपी’ति
वायुराणम् । तदुल्लङ्घनेन, औलूकेन वोपदिष्टस्य कालक्रमेण निबन्धनपूर्वं
परिष्कर्णा कणाद इति चेदुल्लिख्यते, काममस्तु ।

शास्त्रेषु शब्दस्वरूपशोधनप्रवृत्तानि शिक्षाव्याकरणादीनि, अन्यानि चार्थविवेचनग्रन्थाणि । सर्वेषामपि, 'वेदात् शास्त्रं परं नास्ती'ति स्थापित-
शास्त्रभूतश्रुत्यर्थपरमलक्ष्यतया तदङ्गगभीरग्रन्थत्वात् शास्त्रत्वं निर्दिवादम् ।
अत्र वैशेषिकं शास्त्रत्वेन प्रशस्तपादो भाष्यकारस्तत्र तत्र निर्दिशति ; अन्ते
चाह, "चक्रे वैशेषिकं शास्त्रम्" इति । एषु कानिचिद् दर्शनप्रदेनापि
व्यवहियन्ते; अतम्यार्थस्योपपत्तिमिः प्रत्यक्षतुल्यवैयर्थ्यविधानात् । भगवान्
मादरायणः श्रुतिमेव दर्शनशब्देन व्यवहरति, 'दर्शनात् स्मृतेश्चे'ति ।
वेदो हि परमं चक्षुः ।

एवमर्थपरेषु दर्शनेषु वैशेषिकस्य सर्वोऽप्यर्थः प्रतिपाद्यतया
विषयः । अत एव न्यायभाष्ये (२-१-५६), "समयपालनार्थञ्चेदं
पदलक्षणाया वाचोऽन्याख्यानं व्याकरणम्, वाक्यल्लणाया वाचोऽर्थ-
लक्षणम् । पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्तौ" इति वैशेषिकमर्थशास्त्रत्वेन
निर्दिदिक्षति वात्स्यायनः । दर्शितमिदं मञ्जूपायामपि । समानग्रन्थत्वात्
न्यायदर्शनमिदञ्च समुचितं तत्राभिमतं मन्तव्यम् । भीमासादर्शनस्य वाक्य-
मिति प्रसिद्धं नाम । कस्मात्, 'वैदिकवाक्यार्थशोधनेदम्परत्वात् ; विध्यर्थ-
वादादिरूपेण विभज्य प्रत्येककृत्यप्रतिपादनात् । सामान्यतो वाक्यप्रयोग-
शिक्षणं पुनर्वैशेषिके आयतते । इदं हि दर्शने पदार्थान् शब्दतदर्थरूपान्
सर्वान् परिगणय्य तेषां साधर्म्यं वैधर्म्यञ्च सर्वप्रकारमुपपाद्य सर्वत्र धर्म-
धर्मविवेकं विधाय कस्य कुत्रान्वययोग्यतेति परिशीलनं सुकरवति । तेन
प्रवृत्तिप्रत्ययरूपपदतदर्थयोर्व्युत्पन्नस्य वाक्यप्रयोगवैखरी व्युत्पत्तिः
भवति । अविज्ञातपदार्थतत्त्वस्तु पुरः, किं पात्रे धृतम्, उत धृते
प.प्रति-नीव सर्वत्र विचिकित्सुरेव स्यात् ।

एवं द्रव्यगुणकर्मादिरूपेण सर्वमपि पदार्थं विमज्ज्य प्रदर्श्य
 प्रपञ्चज्ञानं सर्वमेतद्दर्शनाधीनमिति गनयन्नप्ययं कणादः वैदिकदर्शन-
 परमलक्ष्यमूने मोक्षात्मनि नि श्रेयमे तत्त्वज्ञानसर्वमानं प्रतिबोधयन्
 वैदिकलौकिकमर्वाणोरुभयमाननीयं स्थानं स्वयमलङ्करोति । एवमितराणि
 शास्त्राण्यपेक्ष्य स्वशास्त्रस्य स्थितं विशेषं मनसि कृत्यैव स्वदर्शनस्य वैशेषिक-
 दर्शनमिति नाम न्यवादिव । 'द्वित्वे च पारुजोत्पत्तौ विभागे च विभागे-
 यस्य न म्वलिता बुद्धिः तं वै वैशेषिकं विदुः' इति सर्वदर्शनसंग्रहो-
 दाहनश्लोकमालोचय तावन्ना-निर्णयविधायित्वात् वैशेषिकमिति नामेति
 काचित् कल्पना (१) । विशेषरूपपदार्थप्रतिपादनात् वैशेषिकमिति नामेति
 काचिद् गमनिका (२) । धर्मव्याख्यानं शास्त्राङ्गमादावन्ते च घट्यन्नयं
 व्युत्पिपादयिषितप्रधानार्थपरेषु मूत्रेषु आशौ, "धर्मविशेषप्रसूतात्" इति
 विशेषपदम्, अन्ते च "संयुक्तसमवायादभेदैर्वैशेषिकम्" इति वैशेषि-
 कपदञ्च यतो निर्दिष्टं, ततो वैशेषिकमिति व्यवहार आसीदिति
 कश्चिद् निमर्श (३) । एकैकमिन्नपि पदार्थं विद्यमानं सर्वोऽपि
 विशेष इह साधर्म्यवैधर्म्यशोधनमुखेन प्रतिपाद्यते समुच्चयनिवृत्तय
 इतीदं वैशेषिकमिति काचित् निरूपणमिति. (४) । साध्यमिति नाम
 निर्दिश्य तत्त्वसंख्यानं सामर्थ्यमात्मन एवेत्यादिपुर्वस्तु सांख्या अपि
 न यथावत् गणने पारयन्ति । अचेतनानि चतुर्विंशतिः, पञ्चविंश आत्मेनि
 तेषां गणना । शोधने कार्यकारणयोरैवात् सर्वमचेतनमेकमेव तन्मते ।
 वस्तुतः प्रकृतेः तद्दृष्ट्या सत्त्वरजस्तनोरूपवस्तुत्रयात्मकतया एकत्वेन
 गणनमप्यस्म्यम् । न्यायदर्शनेऽपि प्रमाणप्रमेयादिविभागे एकविभागे

निविष्टस्य विभागान्तरनिविष्टस्य च न सामस्त्येन भेदः । इह तु द्रव्यगुणादिविवर्जनं सर्वथैवामकीर्णमिति विशेषधर्ममूलविभागविधाननैपु-
 ण्यमाधिष्कृतुं वैशेषिकमिति नानकरणमित्यपि किञ्चित् परिशीलनम् (५) ।
 तथा वैदिकलौकिकसर्वपुरुषश्रेयस्करसर्वपदार्थव्युत्पादनसंपन्नात् वैलक्ष-
 ण्यात् सर्वाणि आख्यायतिशेत् इति विशेषात् वैशेषिकमिति च कश्चि-
 दभ्युहः (६) । परमपौरस्य पदार्थशोधनपरिपाटी वैदिकममानितेत्यत्र
 सर्वात्मनेदमनुमृतवान् न्यायदर्शनकारो गौतम एव प्रमाणम् ।
 अवैदिका अपि परमाणुकारणवादमेतदुपदर्शितमनुमोदन्ते स्मेति बौद्ध-
 जैनशास्त्रपद्धतिपरिशीलिनां सुगममिति सिद्धमस्य लौकिकसमाननमपि ।
 एवं प्रकृतिपरमपुरुषयो. उपादानत्वमुत्पृज्य परमाणुपादानत्यकथनरूपात्
 विशेषात् वैशेषिकमित्यपि किमपि परीशीलनम् (७) । तत्तदग्रन्थस्य
 ग्रन्थकारकृतमेव नाम प्रथत इति न नियमः । पश्चात्कृतनाम्नापि बहुलं
 व्यवहारदर्शनात् ।

यद्यपि स्वसिद्धान्ताभिरोधेन बौद्ध क्षणिकत्वं जैनैरनैकान्त्यम-
 न्यचैवम्भूतं परमाणुत्वास्तीति इत्यस्मि वैलक्षण्यम्—अथापि परमाणुकार-
 णवाद इत्यत्र संप्रतिपत्तिरेव सर्वेषाम् । यद्यपि सांख्यसमर्थोऽपि प्राचीनः,
 प्रकृतेः प्रधानकारणत्वमपि तैत्तिरीयैवापपाद्यते—तथापि सुखदुःखमो-
 हात्मकप्रपञ्चकारणेनापि सुखदुःखमोहमूढप्रदशारूपसत्त्वरजन्यमोमयेन
 भाव्यमित्येतावति तर्केऽनुकूलेऽपि, तत् प्रधानमेकं विमु, न तु सत्त्वर-
 जन्मसंघातरूपमिव नानविवपरमाणुसंघातात्मकमित्यत्र न समुचितो
 हेतुः प्रादर्शितः । रघुनोप-वर्ष-वात्या-दावादी कार्यमामान्ये विस्पष्टप्र-
 मत्प्रतो महज्जन्मेनि परमाणुकारणवाद एव हस्तावलम्ब्य तर्कं दातुमर्हति

केचिदत्र, न कणादोपज्ञं परमाणुकारणवादः, किं तु बौद्धा-
दिमूलः । वैदिकोऽपि कणादस्तैः संघर्षे तदुपपादितमेव किञ्चिदभ्युप-
जगामेति कल्पयन्ति—तद्धिदं प्राप्तानां तत्तच्छास्त्रप्रवर्तकानां महा-
पुरुषाणां पौर्वापर्यं यावत् न निर्धारिते, तावत् सर्वथैव दुर्वचम् ।
पाश्चात्यास्तु केचित् वैदिकत्रिद्वेषात् बौद्धेष्वादरं वहन्तः कथञ्चित्
कणादमतस्यार्वाचीनत्योल्लेखेनात्मतृप्तिं कामं वदन्तु । चरित्रदुर्भिक्षम-
सद्देशग्रन्थादिष्वत्यन्तप्रमिद्धम् । आवश्यकेऽप्यभिज्ञंशे प्राश्नः अथद्वा-
मेवावहन्ति निमग्न गतचिन्तनेन ? विषयमाम्यवर्जनेऽपि द्वयोर्मध्ये
कतरम्य प्राच्यतेत्यत्र निर्णयो न सुलभः । उपदेशसंप्रदायरक्षितस्यार्थस्य
परेण कथञ्चिद् विज्ञाय ग्रन्थमुखेन किञ्चिदन्यथा प्रकाशने क्रियमाणे
यथावस्थितसंप्रदाये पश्चादपि कश्चिदास्तिको ग्रन्थमुखेन प्रकटयेत् । तत्र
स विषयः किमुपज्ञमिति तावत् सावधानं सिद्ध्यत्यम् । बौद्धजैनमतोक्ते-
ष्वपि बहवोऽग्राः अमत्पूर्वपुरुषैराद्यायार्थरक्षकैः स्वयमेव वाक्यार्थशोधन-
दशायां बुद्ध्या विमान्याविष्कृत्य निराकृता ण्वेति तत्रापि नूनं वैदिकं
मूलम् ।

अथवा सर्वात्मना प्राचीनमसद्देशमताचारप्रकारं कथञ्चिदवबुध्य
प्रातपरिष्करणेषु ग्रीसूदेशग्रन्थेषु अमद्देशीयमूलकमतोदवन्तो विमर्शका
लिखन्ति—‘पुरुषाणां बुद्धिमता स्वयमेव समानार्थस्फूर्तिसमृद्धता काव्य-
शास्त्रसरणिषु बहुलं दृश्यते इति सन्तु ग्रीसूदेशीया अपि स्वतोज्ञातवि-
ज्ञानसंपन्नाः’ इति । अस्तु तावद्विदम्, कणादसौगतग्रन्थविषयेऽपि
सेनं दीयता दृष्टिः । न चाप्ययं नियमः सर्वसंमतः । तस्मात् अपरि-
ज्ञातकालविषयविचारप्रवर्तनेन बहुपुटलेखनेऽप्यन्ततो विचिकित्सैव

नित्यत इति वरमादावेवेदशो विषये जोषमवस्थानम् । युक्तं शास्त्रप्रति-
पाद्यविषयवैलक्षण्यज्ञोधनेन कालस्य यथावत् यापनम् ।

यदि कणादोपज्ञं न भवति परमाणुकारणवादः, किंतु बौद्धो-
पज्ञम्, तदा, किमिति वैशेषिकमननिराकरणावसरे वादरायणः परमाणु-
कारणवादं प्राम्सीपीत् स्पण्डनाय, न तु बौद्धनिरासावसरे । अन्यथा
प्रकारान्तरेण बौद्धखण्डनवत् ममवायादिमात्रे वैशेषिक निरम्य सौगत
साधारण्येन परमाणुवादः पराम्नः स्यात् । अतः कणादोपज्ञमिति
प्राचीनस्य वादरायणम्याशय इत्युक्तेतुमवसरोऽस्ति ।

कणादस्य महर्षेः कालश्च मत्तविंशच्चतुर्षुगान्तर्गत इति वायु-
पुराणम् । गोतमस्यापि । याबद्धाधोदये तल निराकर्तुं पारयाम् । बौद्धा-
दिमतखण्डनं वैशेषिकन्यायदर्शनशो स्थितमवलोक्य तशोरर्वाचीनत्वं वा
तत्रत्यनाबद्धागमात्रस्य प्रक्षिप्तत्वं वा यत् केचिदुद्विषन्ति, नेदं स्थाने ।
यनो विष्णुपुराणादावपि बौद्धादिमोहेलोऽस्ति । पूर्वं स्थितस्य खण्डित-
स्यैव तु मतस्य पश्चादुत्पन्नो बुद्धो भूय, प्रचारं व्यधादिति तावता
तस्य, बौद्धमतमिति नाम्नश्चार्वाचीनत्वेऽपि लम्मतमुच्यंशः प्रागापि
प्राच्यबुद्धिगोचर एव । यदीदं पुराणमप्रमाणम्, तर्कमात्रेण विमर्शक-
होलेलः परं तर्कगोर्भक्त्ये जातेऽपि कथं नापामाणिः । वादरायणाद-
प्यर्वाचीनः कणाद इति केचिन्नन्यन्ते । वैशेषिकदृष्टानि महद्-दीर्घ-ह्रस्व-
परिमण्डल-ममवायादिस्दानि तथोपपादनसरणिश्च ब्रह्मभूतगतानि कणादः
प्राचीन इति स्पष्टमेव दर्शयन्ति । किं बहुना—आमृष्टेराद्यकारणत्रिज्ञा-

सायामवतीर्णैरभ्युक्तैः समाविता सर्वेऽप्युन्नेखा आविष्टता पोषिता
 अनौचित्यपूर्णो तत्र केचिदशा विशाश्च तैर्मैरिति प्रायः सर्वेषामपि
 वादानां बीजमाहित एव बरीवति । ततः प्राप्तप्रचारश्च तत्तन्मतमपचीयते
 चोपचीयते च, क्षीयते च प्रादुर्भवति च सारस्वतमिव स्रोतः । छान्दोग्य
 एवासद्वादः प्रस्तुतः परास्तश्च । स चासद्वादः सौगतसमयमिदं इति
 केचित् । तार्किकमत एवेति वक्तुमवसरोऽस्तीति चान्यत्र न्यस्तपयाम ।
 'वाचारम्भेण विकार' इति श्रुतिस्तार्किकमतनिराकरणेदम्परा । चार्वाकमत
 वृद्धस्पतिनैव प्रापिनप्रचारमाहुः । श्रीमति रामायणेऽपि जात्रालिमुखेन
 तन्मतवर्णनवैखर्यामुच्छ्रायमध्यक्षयाम । आस्तिक्यव्यापनरैरेव स्थूणा-
 निरसनन्यायमनुसृत्य वैदिकमतचारनप्रिमात्रनेन विविधानि मतान्युद्वावि-
 तान्यासन्, येषु मतेषु छान्दोग्यद्रष्टित प्रजापतिप्रथमोपदेशलब्धमोहो विरो-
 चन इव गडग पृथग्पृथङ्निविद्य निमग्नः । एवन्विते सहसा मतम्या-
 र्वाचीनता, ग्रन्थस्यार्वाचीनस्य दर्शनमात्रेण ततः प्राक् तादृशग्रन्थानाम-
 नवस्थितिर्वा न कथमपि युक्तमध्यस्तातुम् । अतः उपलभ्यमाना बौद्धजैन-
 ग्रन्थाः कणादस्य ग्रन्थतो वाङ्मयतो वा अणुकारणनिरूपणसरणिम-
 मिन्द्रस्य लब्धगतय इति वर्णने नानौचिती काचित् ।

इदं त्विह विमृश्यम्—भगवान् वादरायण, 'अपरिमहात्मात्यन्त-
 मनपेक्षे'नि वैशेषिकम्यात्यन्तमपरिमहं दर्शयति । 'काणादशाक्यपापण्डैश्च-
 बीधर्मो प्रिलोपितः । त्रिदण्डपाणिना पूर्वं विष्णुना रक्षिता लरी' इति वच-
 नात्, प्राचीनेन दत्तात्रेयेणैव बौद्धमतादिकमिव काणादमपि क्षिप्तमिति
 तथात्यन्तहेत्यमवगम्यते । अत एव "अज्ञानि वेदाश्चत्वारो मीमासा

न्यायविम्बरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या वेताश्चतुर्दश' इति चतुर्दशसु विद्यास्थानेषु वैशेषिकं न परिगण्यते । अत्र, 'अज्ञानि चतुरो वेदाः' इति पराशरमहर्षिपाठः । अतो वैशेषिकं न वैदिकमिति—

अत्रायं समाधिः—'कणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्' इति स्थापितं तावदिदं दर्शनम् । यथा शब्दतत्त्वशोधनविषये व्याकरणान्तरतः पाणिनीयस्य प्रकर्षः, तदा पदार्थतत्त्वशोधनविषये कणाद-सरणोरेव प्रकर्ष इहाव्यवसितः । सांख्यद्वयः तत्त्वगणनप्रवृत्ता अपि संकीर्णमेव विभागं व्यधुः । द्रव्यमात्रगणनप्रवृत्ताश्च गुणकर्मसामान्या-दिकमनुभवगोचरं प्रति न किञ्चिदयोचन् । प्रत्युत धर्मधर्मिविवेकं विना जातिव्यत्यूहभेदः, गुणगुणिभेदः, कारककारणयोरभेद इत्या-दिकमनुपदमुढोपयन्तः व्यतिष्मन्तां व्यवहारपद्धतौ आन्वयमेवाऽऽपा-दयामासुः । अतः किञ्चिदूषेणामेदे क्वचिदेष्टव्येऽपि तत्र तत्र भेदानु-रोधिनो व्यवहारस्यैव मूलत्वात् तदनुगुणं तस्य सर्वस्य पृथग्विभजनं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनञ्च कर्तव्यं कणाद एव कृपया माचीकशदिति तत्र एव व्युत्पत्तिः संपादनीयेति श्लोकस्य भावः । अद्यत्वेऽप्यानुभविक-मिदम्—यत् तर्कज्ञानेऽधीनिनां धर्मधर्मिविवेकः व्यवहारनिपुणिमा च पुष्कल इति । आह च कश्चिन् कविद्विष्यामणिः—

मोहं रणद्धिं विमलीकुरुते च बुद्धिं

सूते च संस्तुतपदव्यवहारशक्तिम् ।

शास्त्रान्तराध्ययनयोग्यममं ध्येयं किं

तर्क्यमो न तनुने कमिहोपकारम् ॥

प्रायः कावर्गैर्मितवयस पाणिनीयाम्बुरागे
 पारङ्गस्याप्यपरिकल्पितन्यायशास्त्रस्य पुस ।
 वादारम्भे वदितुमनमो वाक्यमेक सभाया
 प्रह्ला निह्ला भवति कियती पश्य कष्टामवस्थाम् ॥

इति । अत्रोत्तरश्लोकेन “काणाद पाणिनीय च” इति श्लोके काणा-
 दस्य प्रथमग्रहणं गोरवातिशयादित्यप्यदर्शितम् ।

वेदानधिकारिणाऽपि वशीकृत्य वैदिकमते स्थापयितुकामेन
 वेदप्रामाण्यमात्रेण निर्णयेऽप्यौदासीन्यं विभ्रता, ‘तर्कतो निरूपणे क्रिय-
 माने यत्र न सहसा दूषणं पदं निदध्यात्, स मार्गः मयाह’
 इत्यालोच्यानुभवाविरोधेनाणुकारणत्वाद् कणादेन प्रावर्ति । एव प्रवृत्ता
 श्वास्तिका यदि वेदविरोधमाकल्प्य तर्कान्तरसाधिव्येन किञ्चिद-
 न्यथैव परमार्थं निर्णयेयुः, काममस्तु । शुद्धतार्किकप्रीणनं त्वेव-
 मेवेत्येवाम्य महर्षेराशयः । अत एव आम्नायप्रामाण्यमादरेणादावन्ते चाय-
 न्यवन्तात् । आहुश्च श्रीकविताकिकसिंहः —

“साख्या वैशेषिकाश्च श्रुतिसमधिगतं धर्ममेच्छन् न तत्त्वम्
 तत्त्वाचारौ ॥ बुद्धक्षपणकपशुपत्युत्तिषु धृत्यपतौ ” इति

परमास्तिका परमार्थमश प्रथममेव सहसा नोपदिशन्तीति सप्र-
 दायः । परमार्थग्रहणोपयोगिवैदुष्यसपादनञ्च किञ्चिदन्याहशमार्गेणैव तदा
 सप्तमः श्लोकः । अत एव चाहुः, “अमृत्ये वर्त्मनि स्थित्वा तत् सत्य

समीहते” इति । इदं शब्द-तदर्थ-मताचारसर्वसाधारणम् । आवापोद्वाप-
सामर्थ्ये संपन्ने अनुचितांशवर्जनेनापेक्षितांशपूरणभीषत्करम् । इत्थमेव
मनसि निधाय आदिशङ्करभगवत्पादादिभिराम्नायरक्षणवद्वशद्वैः
पङ्कदर्शनस्थापनाचार्यकमत्यर्थमाद्रियन् ।

अन्यथा, ‘अङ्गानि वेदाश्चत्वारः’ इति वचने सांख्ययोगादि-
कमप्यनुपात्तमिति तस्य तस्यावि बहिष्कार्यता स्यात् । आम्नायप्रामाण्य-
स्वीकारश्च सांख्याद्यपेक्षया वैशेषिक एवाभ्यर्हितः । सांख्यैरेव कपि-
लागमप्रामाण्यपरायणैर्नालीव वेदो गृहीतः ; वैशेषिके तु आदित एव
तत्रादरो महान् आविरकारि । मूलमाचारः, तत्त्वम्, योग इति सर्वमत्र
सूत्रप्रदर्शना सरण्या सम्यगेव व्युदपादि । आम्नायप्रामाण्यञ्चानु-
भवानुरोधेन आप्तप्रामाण्यमुखेन निरूपयत् वैशेषिक तत्राप्ततन्मीश्वर-
मेषाकलयन्, न तु यत्किञ्चिज्जीवोपज्ञमाशेत इत्यपि विशेषः । सांख्य
इव वैशेषिके निरीश्वरवाद इति न कणादसम्प्रदायानुरोधी कश्चिद्
भूयात् । आधुनिकविमर्शकास्तु सेश्वरमपि निरीश्वरं समर्थयितुमुद्यु-
क्ताभावता वृष्यतीति किं तैर्गूढचारिभिर्दूषकैः । अग्निप्रसिद्धतया
शेश्वरमविवादादेव न स्थापयितुं प्रवृत्ते परमपि । अस्माभिरिह व्या-
ख्यानं, “असद्बुद्धिभ्यो मिथ्यमृते.” इत्यग्निमन्त्रेणैकवचनेन पर-
मेश्वरः प्रतिष्ठादयिष्ठ इति न्यरूढिः ; शेषमन्यत्र । ईश्वरमुक्त्वात्
वैशेषिकमधिगम्य कणादः प्रोवाचेति च प्रसिद्धिः प्रशस्तरादभाष्येऽप्य-
दर्शितः । जैमिनीये काविले च निरीश्वरभावना अर्वाचीनशिष्यपरम्परया
प्रतिशोभिताऽपि वस्तुतो न तन्मन्त्रकप्रथमपुराणद्वयगत्येति आस्तिकेषु
निरूपयन्तु सम्प्रदायपरम्परयाऽपि सेश्वरत्वेन प्रसिद्धे वैशेषिके निरीश्वर-

वैकल्यं कथङ्कारमसाहसम् । अतो गुणगुण्यादिभेदे देहात्मभेदे
 रययाथात्म्ये आम्नायप्रामाण्ये आचारतत्त्वे चकुण्ठितगति कणाद
 साद्यादिसन्नहन सर्वथैवातिशेते । एतदीयदर्शनलब्धधर्मधर्मविवेका
 एव साद्यादिकमध्येतु प्रयतमाना तत्तन्मत निष्प्रष्टुमपि नैपुणमधिग-
 ञ्छन्ति । अत एवेद सर्वशालोपकारकमित्युक्तम् । अतो वैदिक-
 लौकिकसंसमान्य सर्वाध्येयमिदं शास्त्ररत्न वैशेषिकम् ।

एवम्भूतस्यास्य प्रमेयं सर्वं सयुक्तिकमुपपादयितुमेव पश्चात्
 न्यायदर्शनं न्यबन्धि । तत्र कणादानुरोधं प्रतिपदं सुदर्शनं इति नेह
 तत्र व्याख्यायते । भीमासाशास्त्रस्य पैदिकवाक्यार्थनिर्णययोगिनानानिधि
 तर्कात्मकन्यायप्रदर्शनाधिकरणमयत्वात् न्यायन्यपदेशः । अस्य तु न्या-
 यो नाम य इति तत्स्वरूपसोधकत्वात् न्यायदर्शनता ।

सर्वमिन्नपि शास्त्रे विचारे विशिष्टमतिमि प्रतन्यमाने क्रमेण
 नानानिधा निष्कर्षा पदं निदधतीति निश्चप्रचमेतत् । तत्र पश्चात्
 करिष्यमाणस्य निष्कर्षस्य प्राचीनमेव सूत्रं यदि गमकमभिलक्ष्येत, तर्हि
 “अल्पाक्षरमसद्विधं सारवत् विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनयद्यच्च सूत्रं
 सूत्रविदो विदुः” इति सूत्रलक्षणपौष्कल्यात् प्रवर्तते न महपि प्रशसनीयो
 भवति । कश्चित् पूर्वोक्तमुपेक्ष्य पश्चान्निष्कृष्टप्रवर्णमपि प्राज्ञैरनुमोदितं
 मेव । अत एव, “यद्येतरं मुनीनां प्रामाण्यम्” इति वैयाकरणा ।
 मुनीनामिति पदमत्राश्रयेत् । मनासा लौकिकानां वचासि न
 विपरिस्तादृशानि । तत् न्यायदर्शनवागे गौतम लौकिकालौकिक
 पुराणार्थसाधनग्राणां सर्वपदार्थनिर्णयनं वैशेषिकविहितम्यावश्यकत्वे

ऽपि मुमुक्षुणां तत्र आत्मशरीरेत्यादिद्वादशविधप्रमेयमात्रज्ञानं पर्याप्त-
मिति परिशील्य विज्ञानाधीनत्वान्निश्चयसम्य, विज्ञानस्य च,
' श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यामितव्यः ' इति त्रितयरूपत्वात् मध्यमगि-
भूतस्य मननस्यैव यथावन्निष्पत्तिरपेक्षितेत्याकलय्य निर्णयकारणानि निर्णय-
प्रतिबन्धकानि च पार्थक्येन विमर्श्य षोडशपदार्थात्तत्त्वज्ञानं निश्चयमाधि-
गमकमित्यधिगमस्य तत्त्वज्ञानान्निश्चयसम्यगे द्वारीभूतानि च विवृत्य
वैशेषिकमुक्त्यप्रमेयमेव निश्चयमाप्त-- शरीरादात्मनः पार्थक्यम्,
ज्ञानस्य विलक्षणात्मसाधकत्वम्, इन्द्रियाणां भौतिकत्वम्, तेषां प्रतिनि-
यनमादित्वनियामकम्, मनसोऽणुत्वनित्यत्वादि, अवयवातिरिक्तमव-
यवि, आकाशाद्वैरनवयवत्वाविनाशित्वपरमहत्त्वादि, भूतेषु गुणनिष्पत्तिः,
अणुकारणत्वादः, अणोन्मृष्टितोऽपि परत्वं, अमायनानात्वम्,
योगाभ्यासः, मोक्षसाधकत्वमित्यादि । एवं वैशेषिकस्य समान-
तन्वयत्वं, " अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यादिकं प्रमेयम् " इत्यादिन्यायभाष्यादितोऽपि सुगमम् । एवं वैशेषिकानुरोधेन सन्
अयं मुनिः यत् प्रमाणं प्रत्यक्षानुमानोपमात्मकमेवेति वैशेषिकपक्ष-
मममन्वानः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दरूपप्रमाणचतुष्टयं प्रतिपादयति,
साधना नात्यन्तं मेदः । ईषद्वैशेषिकप्रमाणमेदम्भावनं प्रतियुक्तिः लोके
स्ति एव । तथाहि शब्दभ्यासनामाप्यनिरुध्दं प्रामाण्यम्, शब्दा-
नित्यत्वम्, आभासनामाप्यम् ; समयमूलमेव शब्दार्थज्ञानमित्यादिकमु-
पदेरविशिष्टम् । न च दीर्घनिकारादयोऽपि वैशेषिकपदार्थपरिगणन-
स्थौ किंचित् भ्रान्त्यवयवस्य कदापपरिगणितानेकद्रव्य-
गुणादि पतित्ववन्ति, तावता न तेषां वैशेषिकाद् वदित्कारः ।

तादृशस्य न्यायविस्तरस्य, 'अङ्गानि चेद्वाश्चत्वारो मीमांसा
न्यायविस्तरः' इत्यत्र संग्रहे स्पष्टे तन्मूलभूतस्यापि तत्र ग्रहणं निरा-
बाधम् । मुमुक्षुमात्रोपयोग्यं न्यूयस्तथा प्रमाणनिरूपणविस्तराच्च न्याय-
विस्तरस्य ग्राह्यतां वैशेषिकमात्रेणानुपरनिश्चास्यमुपदेष्टुं न्यायविस्तर
इति निर्देशः । अतः समानतन्त्रमिदमपि तत्र समग्राहीति मन्तव्यम् ।
शौढाः चैनाशिकाः, इमे अर्धवैनाशिका इत्युपेक्ष्या वैशेषिका इति
यदि, अर्धवैनाशिकत्वे अर्धवैशेषिकत्वात्स्यापि सिद्ध्या तेनांशेनेमे कथं
न परिग्राह्याः । अतो निरीश्वरवादिसांख्यादिभ्योऽप्यं सेश्वरवादिनः
समादर्तव्यतैवाधिकेति ।

1. एवं युगान्तरतः प्राप्तप्रचारस्यास्य वैशेषिकदर्शनस्य तदाप्रभृति
बहूनि व्याख्यानानि प्रादुर्भूतान्येव स्युरिति नेदं निवेध्यम् । तत्र रावण-
प्रणीतं भाष्यं प्रागासीदिति ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यातोऽवगम्यते, यथोच्यते,
“यदाऽपि द्वे द्यणुके चतुरणुकमारभेते” इति भाष्यव्याख्यानावसरे
रत्नप्रभायाम्, “द्वे द्वे इति शब्दद्वयं पठितव्यम्—यथाश्रुते तु
द्वाभ्यां द्यणुकाभ्यां महत्तश्चतुरणुकस्यारम्भो न युज्यते । —प्रकटार्थ-
कारास्तु यत् द्वाभ्यां द्व्यणुकाभ्यामारब्धकार्ये महत्त्वं दृश्यते, तस्य
हेतुः प्रचयो नाम प्रशिथिलावयवसंयोग इति रावणप्रणीते भाष्ये दृश्यत
इति चिरन्तनवैशेषिकदृष्टेर्देदं भाष्यमित्याहुः” इति । कांऽसौ रावणः ?
किं लङ्केश्वर एव वेदवैदिकविज्ञानसंपन्नः, आहो अन्य इति, किमिदं
भाष्यमानुपूर्व्यां वैशेषिकदर्शनव्याख्यानरूपम्, किं वा प्रशस्तपाद-
भाष्यवत् स्वातन्त्र्येण संकलय्य सर्वार्थिकोद्दीकारीत्यादि संपत्तिं दुर्ज्ञानम् ।

कश्च कालं निश्चाययत एव । समानकालिकत्वेऽपि मिथोऽग्रन्थदर्शनं
 नासंभवि । किरणावल्या असमाप्तत्वेनान्तिमग्रन्थत्वावसायात् कन्दलीतः
 पश्चादेव किरणावली । तमोनिरूपणादौ कन्दलीपक्षवृण्डनमप्यत्र
 दृश्यते । अतो रक्षणावली कन्दलीतः प्राक्; किरणावली तु पश्चादिति ।
 ज्योमवती आभ्यां पश्चात्तनीत्यत्र न दृढं प्रमाणम् । उदयनाचार्यग्रन्थे
 ज्योमशिवाचार्यकथितस्यानुवादोऽपि सुवचः । राजशेखरनिर्दिष्टक्रमेणैव
 ज्योमवतीकन्दलीकिरणावलीलीलावतीनां प्रादुर्भाव इति स्वरसगत्यनु-
 गुणमेव तु वयं संभावयामः । एवञ्चैषां व्याख्येयमूलं प्रशस्तपादभाष्य-
 मितः क्यितः कालात् प्राक्तनमिति परामर्शो भाष्यग्रन्थे कालनिर्णाय-
 काद्यदौर्लभ्यात् दुर्निगममेव भवति । सर्वथा वैशेषिकदर्शनस्य अस्य
 भाष्यस्य च मध्ये महान् कालोऽन्विपपातेति मन्तव्यम् ।

एवं सम्यङ्निवृण्वताऽपि भाष्यकारेण पण्णां पदार्थानां तत्त्व-
 ज्ञाने कणादोद्देशमूत्रानुरोधेन यतिज्ञातवता अभावविषये उदासि ।
 सूत्रकारस्तु नवमे चतुर्विंशत्यध्याये प्रत्यक्षप्रसंगे न्यरूपयन् । कन्दल्या-
 दावपि भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वादभावस्थानुद्देशेऽपि अभावो नाप-
 लभ्य इति व्यक्तमुदितम् । “द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद् भाभावमनः”
 इति तमसो मायानिरिक्ताभावस्त्वमवर्धनमपि तदैवाज्ञम्यनभ्रने ।
 ‘एवमूत्रानेकार्थनिर्वाहं माशान् सूत्ररामर्षेणैव कार्यमस्मि । अनि-
 प्राक्तनी विचारैस्त्वगी माशान्नुभवनीया चे’ति अश्रग्त. सूत्रार्थवधार-
 णनप्यावश्यकम् । इत्यन्येऽप्येवानेक्यनाञ्चनन्तरभाविता श्रीशङ्कर-
 मिमेन सूत्रानि व्याख्याय गृह्यन्ति, यदिदानीमुपस्कारनामा सिध्यतः

प्रथते । अयञ्च, “सूत्रमात्रावलम्बेन निरालम्बेऽपि गच्छतः” इति लिखन् साक्षात् सूत्रव्याख्यानादर्शनमावेदयति । परंतु वृत्तिग्रन्थः कात्स्न्येन वाऽन्यथा वा तेनावलोकीति तदीयग्रन्थत एव जानीमः । व्योमवती तेनावलोकितेति न ज्ञायते । अन्यत् सर्वमनेकवारमालोडयैव व्याख्यामयं वितेने । अथापि दुरवगाहत्वात् सूत्राणां कुत्र किमन्यथा स्यादिति विमृशन्नपि अन्ते आह, “छायास्पदं यद्यपि नेतरेषामयं कृतिः स्यादुपहासयोग्या । तथाऽपि शिष्यैर्गुरुगौरवेण परस्सहस्रैः समुपासनीया” इति ।

अस्माभिश्च बहुकृत्व उपस्कारं पाठितवद्भिः पदेपदे सूत्रार्थवर्णने अनौचित्यमालोचितम् । सूत्रानुपूर्वीशोधने च मनः उद्युक्तमासीत् । भाष्यतद्याख्यादिवहुग्रन्थावधानेन यत् विमृष्टम्, तत् वैशेषिकदर्शनमिदं प्रथमं प्राकाशितम् । तदैव च प्रत्यज्ञायि भाष्यतद्याख्या-ग्रन्थान्तरादिगतिनिरीक्षणेन तत्रतत्र सूत्रयथावस्थितार्थनिष्कर्षेण ससंगतिं सावतरणं कृत्वा दर्शनमानुपूर्व्या व्याख्येयमिति । गते गणरात्रे तथैव वृत्तिं रसायन-नाम्नां विधायान्तेवासिभ्यः प्राचीकृतम् ।

चिरप्रनष्टं प्राच्यतर्कशास्त्रं शिरोमण्यादिविरुद्धकल्पनेन पुनरिह प्रादुर्भाषितवतां कीर्तिमूर्तानां श्रीमतां महामहोपाध्यायकुप्युत्तामिशालि-महोदयानां लोकान्तरमलङ्घ्यतामपि नूनमीदृशकार्यनिरीक्षणेनात्मा तर्कगुरुणामिव परमां वृत्तिं प्राप्स्यतीति प्रत्येति । अस्तु नवीने प्रकाशितं प्रकाशनीयञ्च ; प्राच्ये तु न्यायकुसुमाञ्जलिर्विस्तारः वैशेषिकरसायनञ्च प्राकाश्यं प्रापिते । शिष्यते पुनर्न्यायदर्शनभाष्यप्रदीपः । तत्रकाशनावसरे

समानतन्त्रयोः सौहार्दं भूमिकायामाविधिकीर्षन् अधुनैतावति तिष्ठा-
सामि । यथा व्याकरण वेदान्तशास्त्रस्य सूत्राण्यपरित्यज्यैवाधीयेते, तथैव
वैशेषिकन्यायदर्शनयोरपि मूलग्रन्थयोरध्ययने अवश्यकर्तव्ये तदुपेक्षया
कनिष्यार्थाचीनग्रन्थमात्राध्ययनपरिपाटी कथमपि कदाचिदुपकान्ता ।
एवं तर्कसंग्रहादिषु किञ्चिदधीत्य वादाहवोपयोगिषु तत्त्वचिन्तामणि-
षट्कानुमानखण्डे कदेनलेखविषयविशेषचर्चारूपेषु नवीनग्रन्थेषु निष्णा-
तैस्तार्किकैर्बन्धु । ग्रन्थेषु कनिष्यमात्राध्ययनेन तार्किकग्रन्थता तन्मत-
ज्ञानाय वा तन्प्रतिशेषिग्रन्थसूत्रतद्वाध्ययनद्वारादिगतिविज्ञानाय वा नैव
पर्याप्तेति प्राचीनदर्शनग्रन्थप्रचारः संप्रति संपादितः । मीमांसादर्शनेऽपि
सूत्राध्ययनपद्धतिः परिपाल्याऽस्ति । किं बहुना, कनिष्यग्रन्थाध्ययनेन
पूर्णतन्मतप्रमेयावधारणं मूलग्रन्थाध्ययनत एवेत संपाद्यम् । एवं दर्शन-
विज्ञानमेव साम्प्रतिकसंस्कृतपरिस्थितिपरिशीलने कथञ्चिच्छक्यमधीति
सर्वत्र देशे मूलमूलतत्त्वदर्शनग्रन्थप्रचारसंविधानमेव कार्यमित्यलं बहुना ।

तत्र, “कारणाधीपदान्-षट्पटादिवुदीनां....” इति सूत्रे दृष्टव्या
कणादप्रमृति षट्पटादिजडप्रयोगमपि तथैव रक्षन्त एव सन्तोऽप्यर्वाद्यो
यथावन् स्वार्थमपि न ररञ्जुरिति निष्कम्पमेतन् । कचिन् सूत्रक्रमे प्रायः
सूत्राणामर्थवर्जनविषये बोधस्कारगतिमुपेक्ष्य, प्रज्ञस्तपादमाध्यादि परि-
शील्य, तार्किकसंमतप्रमेयनिकर्षममानमप्यनुचिन्त्य, सूत्राणां मह-
नामर्थमैदमेवास वृत्ता आह्वयवानस्मि । यथाशक्ति वैशेषिकमतासाधारणा-
ज्ञानां व्यापने च मतान्नगन्धेपरिहारपूर्वकं सूत्रगाम्भीर्यमंरक्षणेन सूक्ष्मया
सारदर्शिन्या प्रक्रियया यथावन् सर्वत्र व्यापरितवानस्मि । तत्रतत्र संदर्भ-
शुद्धिमपि संसादितवानस्मि । बोद्धादिमनवैयर्थ्यमेव कार्यकारणमावशोप-

नम्, सामान्यरिशेषसमवायस्थापनम्, अदीन्द्रियवाय्वादिनिर्णयः,
 अनुमानविधा, हेत्वाभासविधा, आत्मन आगमनिरपेक्षं सिद्धिः, अणु-
 स्थापनम्, अवहननादिलौकिककर्मप्रस्तावौचित्यम्, यमनियमादि-
 योगाङ्गनिरूपणैर्दम्भम्, परमाणुपाकः, परिमाणभेदः, निर्विकल्पादि,
 योगिप्रत्यक्षादि, अभावगतिः, शब्दादेरनुमानत्वम्, सुखदुःखविवेकः,
 आस्नायवामाण्यमितीदृशेषु विषयेषु, किं पृथगुक्तया, पदेपद एव
 तत्त्वार्थज्ञोधनश्रद्धया सूत्रस्वारस्यात्यागेन यदत्रापूर्वं व्युत्पादितवानस्मि,
 तत् तत्किंका महद्दया सर्वेश्वरश्चैव प्रमाणमिति तेभ्य इदं सरसायनं
 दर्शनं सरसमुपहृत्य शास्त्रयथार्थप्रचारं परमास्तिकधनिकसहृदयपरमो-
 दारपुरुषपरिप्रायत्त इति तदभ्युदयेन सह वेदवेदिकप्रचारमनारत-
 मभिकाक्षतस्मि ।

अन्धकारपरीतेऽस्मिन् अर्थान् अनधिजगमुपि ।

कणादः कल्पयाञ्चक्रे जगत्पौलक्यदर्शनम् ॥

मदनगारी.

६-२-१५८

उत्तमूर् ति. वीरराघवाचार्यः

सूत्रयाथात्म्यशोधनम्

औत्तरो महाशयो विन्ध्येश्वरीप्रसादशर्मा, सूत्रपाठस्यैकं प्रायः शुद्धं पुरातन पुस्तकं खनिकटे स्थितमावेदयत् ; अदर्शयच्च ततोपस्कारग्रन्थे च प्रत्यध्यायं सूत्रसंख्यामेदम् । किरणावलीग्रन्थमुद्रणे आदौ तन्मुद्रितसूत्रपाठस्तु न तदनुगुणः । कन्दलीकिरणावल्यादावन्तःप्रक्रिय सूत्रवैलक्षण्यनिर्धारणे तु नैव स व्याप्रियत । अतस्तत्कृतः प्रत्यध्यायं सूत्रसंख्यानिर्देशो नाक्षेपं विना समादरणीयोऽस्ति । तदर्थितपाठमेदस्तु कपिदत्तदनुकूल इति अधस्तात् दर्शयिष्यते । सूत्रसंख्या तावदेवमत्र कचिदध्यायेषु मिथ्ये—

1. अध्याये, उपस्कारे 48 सूत्राणि, रसायने 49 अथवा 50,
2. अ. उ. 68, र. 69 अथवा 68, 3. अ. उ. 24 र. 25, 4. अ. उ. 44, र. 45, 5. अ. उ. 53, र. 54.

आनुपूर्वीसाम्येऽपि कचित् एकमूत्रद्विधाकरणात् सूत्रद्वयैकीकाराच्च विन्ध्येश्वरीप्रसाद निर्दिष्टसंख्यायां न्यूनाधिकभावः संपद्येत ।

तदर्थितपाठमेदश्चैवम्—

१-१-४. धर्मविशेषसूत्रात्—(पदार्थ-
नामिति पदे न)	५-१-१५. —सूच्यमितिसर्गमदृष्टकारणम्
१-१-१८. द्रव्याधयो—न कारण—	५-२-१. नोदनादभिधातात्—
१-१-१९. संयोगविभागयोः	५-२-५. नादपवादसंयोगात्—
१-१-२१. (न श्रव्याणां कर्म प्रतिरेका-
दिति ऐकसूत्रम्)	५-२-८. —तेजसः संयोगात्
१-२-१. गुणकर्मसु भावात्	५-२-१७. (कायकर्मणाऽऽत्मकर्म व्याख्या-
तमित्येदि सूत्रम्)
२-१-२. निगधाश्चेति चकारोऽधिकः ।	६-१-१५. —गुणानामात्मान्तरे (रेषु)
अकारणत्वात्
२-१-३०. शब्दलिङ्गाविशेषादिति सूत्रं न ।	७-१-१६. —गुणैर्गुणाः—
२-२-१. —गन्धाप्रादुर्भावि—	७-१-२२. अविद्या विद्यालिङ्गम्
२-२-४. सजस्युष्णता	७-२-१८. शब्दार्थाविसंबन्धौ
२-२-२४. नापि कर्मार्थास्तुष्यन्तात् प्रत्ययस्य	७-२-२४. (कर्मभिः कर्मणि, गुणैर्गुणा
इति सूत्रद्वयं नास्ति)
२-२-३१. संयोगादिभागाच्छब्दाच्च—	८-१-१२. (—प्रत्यक्षमित्यपदे नास्ति)
२-२-१. —वैकं मन.	९-२-४. (—करणमित्यपदे नास्ति)
२-२-१०. यदृष्ट प्रत्यक्षमहं—	१०-२-४. असद्वृद्धिभ्यो लिङ्गमृपेस्तद्वचना-
दाभायप्रामाण्यम्
२-२-११. —सर्वेन्द्रियजं—	

एतत्पाठभेदसूचीतो ग्राह्या अनेके प्रामाणिका अंशा. गृहीताः ।
अन्यच्च सुबहु रसायने अपूर्वं दर्शितमधोनिर्धिष्टपाठभेदतः सुगमम्—

21. पुटे 1-1-11 भविष्यति पठः—इति सूत्रम्-संयोगभाष्यकन्दली
परामर्शमूलकमिति स्पष्टं वैशेषिकविमर्शे ।

21. पुटे 1-1-12 तथामवतीति— " "

25. पुटे 1-1-17 क्रियावत् गुणवत्— " भाष्यटीकाद्यनुसारात् ।

53 पुटे 2-1-2 रूपरस-जिघाक्ष-अव्ययकन्दलीकिरणावलीतः

53 पुटे 2-1-4 वायु. स्पर्शवान्— " वायुग्रन्थ- "

54. पुटे 2-1-6 सर्पिर्जतु-पार्थिवानां- " पृथिवीग्रन्थ- " ,

54. पुटे 2-1-7 तपु—तैजसानां— " "

78. पुटे 2-2-4 तेजम्युष्णता " निच्येश्वरीप्रसादपाठादितः ।

80. पुटे 2-2-6 अपरग्मिन् परं युगपदयुगपत्— " सर्वार्थसिद्धि-

कन्दल्यादितः । उपस्कारोऽप्यनुकूल इव ।

90. पुटे 2-2-18 दृष्टञ्च दृष्टवत् दृष्टा " हेत्वामासकन्दल्यादितः ।

91. पुटे 2-2-19 यथादृष्टमयथादृष्टञ्चोभयथादृष्टत्वात् " "

94. पुटे 2-2-22 तस्मिन् द्रव्यं गुणः कमेति संशयः " "

1-1-5 न्यार्यमाप्यतोऽपि ।

96 पुटे 2-2-25 नापि—प्रत्ययस्य " वि-प्र-पाठात् उपस्काराच्च

102. पुटे 2-2-32 संयोगाद्विभागाच्छब्दाच्च " अत्र विभागाच्चेति

चकाररहितपाठः प्राच्यसूत्रपाठादितः

102. पुटे 2 2-33 लिङ्गाच्चानित्य. " अत्र अन्ते 'शब्द' इति नास्ति ;

अनुमानभाष्यकन्दल्यादितः ।

103. पुटे 3-1-11 अमृतं मृतस्य „ अत्र प्राक् 'विरोधि'इति पदं
नास्तीति भाष्यव्योमवनीकन्दल्यादितः ।
124. पुटे 3-2-3 प्रतिशरीरमेकं मनः „ अत्र व्याख्यातः प्राच्य-
सूत्रपाठाच्च विमृश्यमस्ति ।
128. पुटे 3-2-10 यद् इष्ट „ विन्ध्येश्वरीप्रसादपाठादितः ।
139. पुटे 3-2-20 नानात्मानो व्यवस्थातः „ कन्दलीतः, नाना
वेदान्तग्रन्थतः, उपस्कारतोऽपि ।
145. पुटे 4-1-4 अनित्यमिति च-प्रतिषेधामावः- „
शाङ्करसूत्रभाष्यादितः (2-2-15)
146. पुटे 4-1-5 अविद्या च „ „ „
148. पुटे 4-1-7 अद्रव्यद्रव्यत्वात् परमाणावनुपलब्धिः „
न्यायवार्तिकात् (2-1-3.)
149. पुटे 4-1-8 „ अत्र 'मत्पि द्रव्यत्वे महत्त्वे' इति
नास्ति । न्यायवार्तिकात् (2-1-3) उपस्कारादितश्च
152. पुटे 4-1-43 अरूपिषु अचाक्षुषत्वात् व्योमवत्यां पञ्चम्यन्तपाठः ।
167. पुटे 5-1-15 मणि—कारणकम्(कारितम्) वि-प्र-कोशपाठात्
169. पुटे 5-2-1 नोदनाभिघातात्-(नोदनादभिघातात्) „ „
170. पुटे 5-2-7 नाड्यवायु „ उपस्कारसंमतिरपि । नाड्य इति पा०
173. पुटे 5-2-13 अमेः—कर्मैत्यदृष्टकारितानि „
श्रीभाष्यन्यायकुलिशादेः
- 177 पुटे 5-2-17 कायकर्मणाऽऽत्मकर्म व्याख्यातम्— „
यथावस्थितोपस्कार-प्राक्तनसूत्रपाठादितः ।
179. पुटे 5-2-19 तदभावे—सुभोक्षः „ प्राक्तनपाठ-उपस्कारादेः ।

- 181 पुटे 5-2-20 द्रव्यगुण भागवत्तम कन्दल्यादिव्याख्यानुसारात्
 192. पुटे 6-1-5 आत्मान्तर—त्मान्तरगुणे चकारणत्वात् ,,
 कन्दल्याद्यनुसारात् । वि प्र पाठोऽपि गमक इव ।
 209 पुटे 7-1.1 पृथिव्यादिरूप—योमवत्या पृथिव्यादीति विनापाठ
 210 पुटे 7-1-2 एतेन नित्ये^ननित्यत्व— ,, व्योमवती—
 उपकारोद्भूतवृत्त्यादित ।
 215 पुटे 7 1-8 अस्मिन्नि—वात् । ,, व्योमवतीदर्शितमिदम् ।
 220 पुटे 7-1-10 कारणबहुत्वात् कारणमहत्त्वात् प्रचयविशेषाच्च महत्
 ,, शाङ्करसूत्रभाष्यात् (2-2-11)
 227 पुटे 7-1-22 अविद्या[च]विद्यालिङ्गम् ,, (वि प्र) चकारो न
 230 पुटे 7-1-20 कारणे कालस्या । कालभाष्यकन्दल्यु
 पस्काररादे ।
 235 पुटे 7 2 7 कार्य—पृथक्त्वे न विद्येते— ,, योमवतीति ।
 242 पुटे 7-2-18 शब्दार्थावसंबद्धौ ,, वि-प्र पाठात् ।
 245. पुटे 7-2-22 कारण — परत्वापरत्वे कन्दल्युपस्कारादे ।
 246 पुटे 7-2-24,25 कर्मभि कर्माणि, गुणैर्गुणा ,, प्राक्तनपाठे नेति ।
 254 पुटे 8-1-9 समवायिन एते ,, अत्र एते इति पदपाठचिन्ता ।
 261. पुटे 8-2-6 तथाऽऽप ,, एतदुपरि व्योमवत्या सूत्रत्रयम्
 271 पुटे 9-1-11 आत्मन्यात्म अत्रात्मनीति पद ॥ न्यायभाष्ये ।
 272 पुटे 9 12-1 तथा प्रत्यक्षम् ,, अत्र प्रत्यक्षपद न प्राच्यसूत्रपाठे ।
 306 पुटे 10 2 9 अस्मद्बुद्धिम्यो लिङ्गमृषेस्तद्वचनादात्मप्राप्त्याप्यम् ,,
 विन्ध्ये प्र पाठात्, कन्दल्यादितत्त्व ।

विषयसूची

- 1-1. उपक्रमस्था चतुःसूत्री एतद्दशाध्याय्युपजीव्या । ततः प्रथमाद्वि-
कार्यन्तावत् सर्वपदार्थोद्दिष्टपूर्वकमर्थशब्दाभिधेयानां साधर्म्य-
वैधर्म्याभ्यां सह व्युत्पादनम् ।
- 1-2. अर्थान्तरिकानामुद्दिष्टानां पदार्थानां (श्रयाणां) यथावन्निरूपणम् ।
- 2-1. मूतानां तत्तद्रूपविशेषगुणवत्त्वेन लक्षणम् । तत्रापत्यक्षतया वायोः
आकाशस्य च परीक्ष्य स्थापनम् ।
- 2-2. तत्तदसाधारणगुणवत्त्वेन मूलकथनम् । मध्ये कालदिशोरपि
लक्षणकथनं प्रमत्तात् ।
- 3-1. आत्मनां चेतनशब्दवाच्यत्वात् चैतन्यगुणेनैव तत्स्थापनम् ।
तच्छेषतयाऽत्रैव हेतुहेत्वाभासविवेचनम्, आत्मस्थापनफलत्वात्
अनुमानप्रमाणनिरूपणस्य ।
- 3-2. मनस्तत्त्वविवेचनपूर्वं चैतन्यान्तरिकानामात्मसाधकानामंशानां
प्रतिबोधनम् ।
- 4-1. मूलेषु स्थितानित्यविवेकः । परमाणुमाधनप्रपञ्चनम् ।
- 4-2. कार्यद्रव्य—शरीरनानात्व—अयोनिवशरीरनिरूपणम् ।
अथ कर्मनिरूपणार्थाध्यायद्वये—
- 5-1. शरीरान्तरिकेनात्मना निःश्रेयसार्थाय कर्तव्येषु कर्मसु प्रसिद्धोत्प्रे-
षणादिलौकिकशरीरकर्मव्युत्पादनमुखेन मुग्धकारणकर्मनिरू-
पणम् ।
- 5-2. दुर्महकारणक (मूकम्भादि) लौकिककर्मनिरूपणम् ।

- 6-1. वैदिककर्मनिरूपके पष्ठे, प्रथमं वेदप्रामाण्यस्थापनपूर्वं दानप्रति-
ग्रहादिमुखेन सर्वं यमरूपयोगाङ्गनिरूपणम् ।
- 6-2. वर्णाश्रमधर्मादिवर्णनमुखेन नियमरूपयोगाङ्गनिरूपणम् ।
अथ गुणनिरूपणार्थाध्यायचतुष्टये—
- 7-1. एकद्रव्यसापेक्ष (रूपरसगन्धस्पर्शरिमाण) बाह्यगुणनिरूपणम् ।
- 7-2. अनेकद्रव्यनिरूप्यगुणनिरूपणम् ।
- 8-1. बाह्यभावपदार्थविषयरूपप्रत्यक्षनिरूपणम् ।
- 8-2. तत्कारणभूतानां विषयेन्द्रियाणां निरूपणम् ।
- 9-1. उक्तावशिष्ट(अभावलौकिक-योगादिजन्यालौकिक)प्रत्यक्षनिरूपणम्
- 9-2. प्रत्यक्षभिन्न (लैङ्गिक-स्थिति-स्वप्नादि) सर्वज्ञाननिरूपणम् ।
- 10-1. सुखदुःखनिरूपणम् ।
- 10-2. द्रव्यगुणकर्मणा कारणत्ववैविध्यप्रदर्शनपूर्वकं शास्त्रोपमेहार ।

" अनिविरमममार मानवातांमिहीन प्रविनतबहुयेभक्तिराजाल-
दुभ्यम् । उदधिमममतन्त्रं तन्त्रमेतद् यदस्मि " इति किरणावलम्बनूति-
ताना दोषाणामनन्तरमिदं दर्शनमिति यथेदं निरूपितं भवेत् ,
तथाऽस्मदीयविमर्शप्रस्थानो विज्ञेयमिति आदिकार्थसागमाप्रमेतिरूप्या,
प्रत्यक्षं च प्रतिवाच्यविषय प्रतिपुष्टयुक्ति, वाचकप्रदर्शनमौकर्यं च पृथ-
क्प्रदर्शितोऽस्मीति च अत्र संप्रवृत्त एव एवं विषयमूनी न्ययन्ति ॥"
एतैकादिकायान्तरार्थविभागं तत्तदवमानमभ्यासा गमायनवारिकपाडि
माय । तत्तद्विषयनिर्णयार्थार्थोचित्यादिकमिति अन्वयीयैर्दोषिक-
दर्शनविनर्शने चिह्नम् ।

वैशेषिकदर्शनसूत्रसूची

अग्नेरूर्ध्वज्वलनं	173	अपसर्पणमुपसर्पण	178
अज्ञानाच्च	108	अप्रसिद्धोऽनपदेशो	116
अणु महदिति	221	अपां संघातो	172
अणुत्वमहत्त्वयोः	223	अपां संयोगात्	173
अणुत्वमहत्त्वाभ्यां	224	अपां संयोगाभावे	170
अणुसंयोगस्तु	156	अप्सु तेजसि	211
अणोर्महतः	220	अप्सु शीतता	79
अतो विपरीतं	221	अभिघातजे	162
अथातो धर्मं	2	अभिघातात्	163
अदुष्टं विद्या	292	अभिव्यक्तौ	100
अदृष्टाच्च	206	अभिपेचनोपवास	200
अद्रव्यत्वेन नित्यं	61	अमृतं नास्ती	269
अद्रव्यद्रव्यत्वात्	148	अमृतं भूतस्य	113
अद्रव्यवत्त्वेन	59	अभूदित्यपि	296
अनित्यमिति	145	अयतस्य गुचि	205
अनित्यश्चायं	100	अयमेष त्वयाकृतं	256
अनित्येऽनित्यम्	226	अरूपिषु	152
अनित्येऽनित्याः	211	अर्थ इति	258
अनियतदिक्	156	अर्थान्तरं च	204
अनेकद्रव्यवत्त्वेन	48	अर्थान्तरं हि	111
अनेकद्रव्यसमवायात्	150	अविद्या च	146
अन्यतरकर्मजः	237	अविद्या च विद्यालिङ्गम्	227
अन्यत्रान्त्येभ्यः	43	अविभुनि	215
अन्यदेव हेतुः	110	अशुचीति	204
अपरस्मिन् परं	80	असतः क्रिया	263

असति चाभावात्	206	इन्द्रियदोषात्	290
असति नास्त्येति	242	इन्द्रियार्थप्रसिद्धिः	106
असदिति	264	इषावयुगपत्	167
असमवायात्	34	इहेदमिति	246
असमाहितान्तःकरणाः	272	इष्टानिष्ट कारण	294
असद्वबुद्धिभ्यः	306	उक्ता गुणाः	209
अस्येदं कार्य-	279	उत्क्षेपणमव	15
अस्येदं कार्य	277	उभयथा गुणाः	24
अस्येदमिति	282	एककालत्वात्	222
अहमिति प्रत्यगात्मनि	191	एकत्वाभावात्	234
अहमिति मुख्य	196	एकत्वैकपृथक्त्व	233
अहमितिशब्दस्य	127	एकदिक्काभ्यां	244
आत्मकर्मसु	208	एकदेश इति	298
आत्मकर्म हस्त	163	एकद्रव्यत्वात्	213
आत्मन्यात्म	271	एकद्रव्यत्वाच्च	96
आत्ममनसोः	288	एकद्रव्यमगुणं	28
आत्मसमवायात्	276	एकार्थसमवायि	297
आत्मसंयोग	161	एतदनित्ययोः	236
आत्मान्तरगुणानां	192	एतेन कर्माणि	184
आत्मेन्द्रिय	174	एतेन गुणत्वे	152
आत्मेन्द्रियार्थसंनिकर्षात्	120	एतेन दिगन्तरालानि	88
आत्मेन्द्रियार्थसंनिकर्षे	122	एतेन दीर्घत्व	224
आदित्यमयोगात्	86	एतेन नित्येषु	210
आर्षं सिद्धदर्शनञ्च	292	एतेन विभागो	237
इच्छाद्वेषपूर्विका	207	एतेन शब्दं	280
इत इदमिति	83	एतेन हीन	195

वैशेषिकदर्शनसूत्रसूची

अग्नेरूर्ध्वज्वलनं	173	अपसर्पणमुपसर्पण	178
अज्ञानाच्च	108	अप्रसिद्धोऽनपदेशो	116
अणु महदिति	221	अपां संघातो	172
अणुत्वमहत्त्वयोः	223	अपां संयोगात्	178
अणुत्वमहत्त्वाभ्यां	224	अपां संयोगाभावे	170
अणुसंयोगस्तु	156	अप्सु तेजसि	211
अणोर्महतः	220	अप्सु शीतता	79
अतो विपरीनं	221	अभिघातजे	162
अवातो धर्म	2	अभिघातात्	163
अदुष्टं विद्या	292	अभिव्यक्तौ	100
अदृष्टाच्च	206	अभिपेक्षनोपवास	200
अद्रव्यत्वेन नित्य	61	अमृतं नास्ती	269
अद्रव्यद्रव्यत्वात्	148	अमृतं मृतस्य	113
अद्रव्यवत्त्वेन	59	अमूदित्यपि	296
अनित्यमिति	145	अयतस्य शुचि	205
अनित्यश्चायं	100	अयमेष त्वयाकृतं	256
अनिरयेऽनित्यम्	226	अरूपिषु	152
अनिरयेऽनित्याः	211	अर्थ इति	258
अनियतदिक्	156	अर्थान्तरं च	204
अनेकद्रव्यवत्त्वेन	48	अर्थान्तरं हि	111
अनेकद्रव्यसमवायात्	150	अविद्या च	146
अन्यतरकर्मजः	237	अविद्या च विद्यालिङ्गम्	227
अन्यवान्त्येभ्यः	43	अविमुनि	215
अन्यदेव हेतुः	110	अशुचीति	204
अपरमिन् परं	80	असतः क्रिया	263

असति चाभावात्	206	इन्द्रियदोषात्	290
असति नास्त्येति	242	इन्द्रियार्थप्रसिद्धि	106
असदिति	264	इषावयुगपत्	167
असमवायात्	34	इहेदमिति	246
असमाहितान्त करणा	272	इष्टानिष्ट कारण	294
सद्बुद्धिभ्य	306	उक्ता गुणा	209
अस्येद कार्य	279	उत्क्षेपणमव	15
अस्येद कार्य	277	उभयथा गुणा	24
अभ्येदमिति	282	एककालत्वात्	222
अहमिति प्रत्यगात्मनि	131	एकत्वाभावात्	234
अहमिति मुख्य	136	एकत्वैकपृथक्त्व	233
अहमिति शब्दस्य	127	एकदिकाभ्या	244
आत्मकर्मसु	208	एकदेश इति	298
आत्मकर्म हस्त	163	एकद्रव्यत्वात्	213
आत्मन्यात्म	271	एकद्रव्यत्वान्न	96
आत्ममनसो	288	एकद्रव्यमगुण	28
आत्मसमवायात्	276	एकार्थसमवायि	297
आत्मसंयोग	161	एतदनित्ययो	236
आत्मान्तरगुणाना	192	एतेन कर्माणि	184
आत्मेन्द्रिय	174	एतेन गुणत्वे	152
आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्	120	एतेन दिगन्तरालानि	68
आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे	122	एतेन दीर्घत्व	224
आदित्यसंयोगात्	86	एतेन नित्येषु	210
आर्षे सिद्धदर्शनञ्च	292	एतेन मिमांसा	237
इच्छाद्वेषपूर्विका	207	एतेन शाब्द	280
इत इदमिति	83	एतेन हीन	195

एतेनायतो	266	कार्यविरोधि	24
एतेनोप्यता	78	कार्यविशेषेण	86
कर्म कर्मसाध्यं	22	कार्य कार्यान्तरस्य	112
कर्मभिः कर्माणि	246	कार्यान्तरापादु	70
कर्मभिः कर्माणि गुणैः	240	कार्येषु ज्ञानात्	108
कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च	223	क्रियागुणव्यपदेशा	262
कर्मसु भावात्	50	क्रियावत् गुणवत्	25
कायकर्मणा	177	क्रियावत्त्वात्	60
कारणगुणपूर्वकः	69	गुणकर्मसु गुण	253
कारणगुणपूर्वकाः	212	गुणकर्मसु च	47
कारणपरत्वात्	245	गुणकर्मसु संनिष्ठेषु	251
कारणबहुत्वात्	220	गुणत्वात्	241
कारणभावात्	144	गुणवैधर्म्यात्	31
कारणमिति	300	गुणस्य सतः	98
कारणसमवायात्	303	गुणान्तरापादुर्भावाच्च	155
कारणसामान्ये	35	गुणैर्गुणाः	246
कारणं त्वममदाकिनो	186	गुणैर्दिक	187, 280
कारणकारण	303	गुणोऽपि	242
कारणाज्ञानात्	107	गुरुत्वप्रयत्न	34
कारणान्तरानुबलसि	68	चातुराश्रम्यं	202
कारणाभावात्	38	जातिविशेषाच्च	207
कारणायौगपद्यान्	255	ज्ञाननिर्देशे	251
कारणेन कालः	187	त आकाशे न	54
कारणे कालाम्या	230	तत्त्वं भावेन 75, 82, 86, 249	
कारणे समवायात्	301	तत् पुनः पृथिव्यादि	153
कार्य कारणयोः	235	तत्र विस्फूर्ज्युः	172

तत्र शरीरं	156	तद्दुष्टभोजने	194
तत्वात्मा	250	तद्वचनादाम्नायस्य	8
तत्समवायात्	276	तद्विशेषेणादृष्टकारितम्	170
तत्संयोगो	207	तन्मयत्वाच्च	206
तथा गुणः	29	तथोर्निर्व्यतिः	296
तथा गुणेषु	49	तस्मादागमिकः	127
तथात्मसंयोगो	162	तस्मादागमिकम्	65
तथा दक्षिणा	87	तस्मिन् द्रव्यं गुण.	94
तथा दग्धस्य	166	तस्य कार्यं लिङ्गम्	141
तथा द्रव्यान्तरेषु	272	तस्य द्रव्यत्व 74, 123,	126
तथापस्तेजो	261	तस्य समभिन्याहारो	194
तथा पृथक्त्वं	232	तस्याभावात्	151
तथा प्रतिग्रहः	191	तुल्यजानीयेषु	94
तथाऽभावे	265	तृणे कर्म वायुसंयोगात्	166
तथा भवतीति	21	तेजस्युष्णता	78
तथारूपे	302	तेजसो द्रव्यान्तरेण	183
तथा विरुद्धानां	196	तेजो रूपस्पर्शवत्	53
तथा स्वमः	288	तेन (एतेन) रसगन्ध	150
तथाहस्त	161	ऋषुसीस लोहरजत	55
तद्दुष्टे न विद्यते	195	त्रिकालावाकाशश्च	184
तदनारम्भे	175	दुष्टं हिसायाम्	194
तदनुविधानात्	75	दृष्ट आत्मनि	129
तदभावाद्गुण मनः	229	दृष्टश्च दृष्टवत्	90
तदभावे संयोगाभावो	179	दृष्टादृष्टप्रयोजनानां	199
तदलिङ्गम्	67	दृष्टानां	304
तद्दुष्टज्ञानम्	291	दृष्टान्ताच्च	222

दृष्टेषु भावात्	258	न तु शरीर विशेषात्	135
देवदत्तो गच्छति	130	न द्रव्यं कार्यं	23
देवदत्तो गच्छतीत्युप	133	न द्रव्याणां	30
द्रवत्वात् स्पन्दनम्	170	नाढ्यवायु	170
द्रव्यगुणकर्मणां	29	नानात्मानो	139
द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्ति	181	नापि कर्म	96
द्रव्यगुणकर्मभ्यो	46	नास्ति घटो	269
द्रव्यगुणयोः	20	नित्यवैधर्म्यात्	99
द्रव्यत्वगुणत्व	248	नित्यं परिमण्डलम्	227
द्रव्यत्वनित्यत्वे	82, 86	नित्ये नित्यम्	227
द्रव्यत्वं गुणत्वं	42	नित्येष्वभावात्	82
द्रव्याणां द्रव्यं	38	निष्कमणं प्रवेशनम्	67
द्रव्याणि द्रव्यान्तरं	20	निष्क्रियत्वात्	242
द्रव्याश्च द्रव्यगुणवान्	26	निष्क्रियाणांसमवायः	186
द्रव्ये द्रव्यगुण	253	निस्संख्यत्वात्	233
द्रव्येषु ज्ञानं	250	नोदनविशेषात्	165
द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं	258	नोदनविशेषाभावात्	164
द्रव्येषु अनितरेतर	255	नोदनादाद्यं	168
द्रयोस्तु प्रवृत्त्यो	103	नोदनापीडनात्	171
द्वित्वप्रभृतयः	33	नोदनाभिघातात्	169
धर्मविशेषप्र	10	परत्र समवायात्	71
धर्मविशेषाच्च	158	परत्वापरत्वयोः	246
धर्माच्च	290	परिशेषात्	73
न च दृष्टानां	58	पुनर्विशिष्टे	195
न चासिद्धे	100	पुष्पवस्त्रयोः	76
न तु कार्याभावात्	39	पृथिवीकर्मणः	173

पृथिव्यादि	209	यन्नाभावे	166
पृथिव्यापः	13	यथादृष्टं	91
प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात्	66	यदिष्टरूपरस	203
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां	154	यद् दृष्टं	128
प्रथमाशब्दात्	103	यस्माद्विषाणी	119
प्रयत्नविशेषात्	165	युतसिद्धयभावात्	241
प्रयत्नायौगपद्यात्	124	रूपरसगन्ध	52, 231
प्रवृत्तिनिवृत्ती च	121	रूपरसगन्धस्पर्शाः	14
प्रमिद्धाः	105	रूपरसस्पर्श	53
प्रसिद्धिपूर्वकत्वात्	114	रूपाणांरूपम्	34
प्राणापाननिमेषो	124	लिङ्गाच्चानित्यः	102
बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिः	188	वायु. स्पर्शवान्	53
बुद्धिपूर्वो	1	वायुसंनिकर्षे	64
ब्राह्मणे संज्ञाकर्म	189	वायोर्वायु	62
भविष्यति पट	21	विद्याविद्यातश्च	92
भावदोष उपधा	203	विभवान्महान्	228
भावोऽनुवृत्तेरेव	42	विरोध्यमूतं (उपस्कारे)	113
भूतममृतस्य	114	विशिष्टे आत्म	197
भूतो भूतस्य	114	विषाणी क.कुक्षान्	56
भूयस्त्वात्	260	वृक्षाभिसर्पणं	171
भ्रान्तं तत्	233	वेदलिङ्गाच्च	159
मणिगमनं	167	वैदिकश्च	172
महत्त्यनेक	146	व्यतिरेकात् (उपस्कारे)	30
यथान्यदसत्	264	व्यवन्धिनः	78
यज्ञदत्त इति	126	शब्दलिङ्गाविशेषात्	75
यतोऽम्बुदय	7	शब्दाणां वमयद्वा	212

दृष्टेषु भावात्	258	न तु शरीर विशेषात्	135
देवदत्तो गच्छति	130	न द्रव्यं कार्यं	29
देवदत्तो गच्छतीत्युप	133	न द्रव्याणां	30
द्रवत्वात् स्यन्दनम्	170	नास्त्ववायु	170
द्रव्यगुणकर्मणां	29	नानात्मानो	139
द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्ति	181	नापि कर्म	७७
द्रव्यगुणकर्मभ्यो	46	नास्ति घटो	269
द्रव्यगुणयोः	20	नित्यवैधर्म्यात्	99
द्रव्यत्वगुणत्व	248	नित्यं परिमण्डलम्	227
द्रव्यत्वनित्यत्वे	82, 86	नित्ये नित्यम्	227
द्रव्यत्वं गुणत्वं	42	नित्येष्वभावात्	82
द्रव्याणां द्रव्यं	33	निष्कमणं प्रवेशनम्	67
द्रव्याणि द्रव्यान्तरं	20	निष्क्रियत्वात्	242
द्रव्याश्रय्यगुणधान्	26	निष्क्रियाणांसमवायः	186
द्रव्ये द्रव्यगुण	253	निस्संख्यत्वात्	233
द्रव्येषु ज्ञानं	250	नोदनविशेषात्	165
द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं	258	नोदनविशेषाभावात्	164
द्रव्येषु अनितरेतर	255	नोदनादाद्यं	168
द्रयोन्मुप्रवृत्त्यो	103	नोदनापीडनात्	171
द्वित्वप्रभृतयः	33	नोदनाभिधातात्	169
धर्मविशेषप्र	10	परत्र समवायात्	71
धर्मविशेषाच्च	158	परत्वापरत्वयोः	246
धर्माच्च	290	परिशेषात्	73
न च दृष्टानां	58	पुनर्विशिष्टे	195
न चासिद्धं	100	पुष्पवस्त्रयोः	76
न तु कस्योभावात्	39	पृथिवीकर्मणः	173

पृथिव्यादि	209	यत्नाभावे	166
पृथिव्याप	13	यथादृष्ट	91
प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात्	66	यदिष्टरूपरस	203
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां	154	यद् दृष्ट	128
प्रथमाशब्दात्	103	यस्माद्विषाणी	119
प्रयत्नविशेषात्	165	युतसिद्धयभावात्	241
प्रयत्नायोगपथात्	124	रूपरसगन्ध	52, 231
प्रवृत्तिनिवृत्ती च	121	रूपरसगन्धस्पर्शा	14
प्रसिद्धा	105	रूपरसस्पर्श	53
प्रसिद्धिपूर्वकत्वात्	114	रूपाणारूपम्	34
प्राणापाननिमेषा	124	लिङ्गाच्चानित्य	102
बुद्धिपूर्वा वाक्यकृति	188	वायु स्पर्शवान्	53
बुद्धिपूर्वा	1	वायुसन्निकर्षे	64
ब्राह्मणे सज्ञाकर्म	189	वायोर्वायु	52
भविष्यति पट	21	निधाविद्यातश्च	92
भावदोष उपधा	203	विभवान्महान्	228
भावोऽनुवृत्तेरेव	42	विरोध्यमृत (उपस्कारे)	113
भूतमभूतस्य	114	विशिष्टे आत्म	197
भूतो भूतस्य	114	विषाणी वक्रुद्मान्	56
भूयस्त्वात्	260	वृक्षाभिसर्पण	171
भ्रान्त तत्	233	वेदलिङ्गाच्च	159
भण्णिगमन	167	वैदिकश्च	172
महत्यनेक	146	व्यतिरेकात् (उपस्कारे)	30
यच्चान्यदसत्	264	व्यवस्थित	78
यज्ञदत्त इति	126	शब्दलिङ्गाविशेषात्	75
यताऽभ्युदय	7	शब्दार्थावमेषद्वौ	2

शास्त्रसामर्थ्याच्च	140	सदनित्यं	18
श्रोत्रग्रहणो	93	सदसत्	263
संख्या. परिमाणानि	151	सदिति यतो	45
संख्याभावः	104	सदिति लिङ्गाविशेषात्	50
संज्ञाकर्म	65	सन्त्ययोनिजाः	150
संज्ञाया	158	समवायिनः	254
संदिग्धस्तु	131, 134	समे आत्मत्यागः	197
संदिग्धाः	104	समाख्याभावाच्च	158
संप्रतिपत्ति	103	समे हीने वा	195
संयुक्तसमवायात्	303	सर्पिर्जतुमधु	54
संयोगविभागयोः	240	सोऽपदेशः	106
संयोगविभागवेगानां	30	सामयिकः	244
संयोगविभागाश्च	35	सामान्यो	64, 127
संयोगादभावः	68	सामान्यप्रत्यक्षात्	88
संयोगाद्वा	301	सामान्यविशेषापेक्ष	258
संयोगाद्विभागात्	102	सामान्यविशेषाभा	48, 49, 50
संयोगानां	34	सामान्यविशेषेषु	252
संयोगाभावे	164	सामान्यं विशेष	40
संयोगिनो	243	सुखदुःखज्ञान	139
संयोगिसमवायि	111	सुखाद्रागः	206
संशयनिर्णयान्तरा	295	स्पर्शश्च वायोः	57
संस्कारामात्रे	168	स्पर्शान्तिकम्	289
संयामत्	263	स्पर्शवान् वायुः	53
सनि च कार्या	297	हस्तकर्मणा दारक	165
सतो लिङ्गमावात्	98	हस्तकर्मणा मनसः	174
सत्यनि द्रव्यत्वे	149	हीने परे	197
सदकारणवत्	141	हेतुरपदेशोलिङ्गं	281

श्रीः
श्री श्रीनिवासपरमहंस नमः
श्रीगुरुभ्यो नमः

वै शेषिक दर्शनम्

वैशेषिकरसायनसहितम्

यन्मुख्यद्रव्यमव्ययमिह गुणगुणोद्भासि निर्धूतहेयं
यस्यैतत् कर्म सर्वं यदपि सुरनराचारममामान्यसेन्यम् ।
इष्टैर्जुष्टं त्रिगोपैर्वृषगिरिसमवायेन लक्ष्मीपदं तत्
सर्वार्थप्रापकौजः कणचरणसरोजम् धाम'प्रपद्ये ॥ १ ॥

१. धाम—परं ब्रह्म, प्रकृतवैशेषिकदर्शनम् । तत्र धाम मुख्यद्रव्येण
शुद्धसत्त्वेन भव्यम् ; यस्यैतत् सर्वं जगत् कर्म ; 'यस्य वैतत् कर्म'ति जगद्वाचित्वाधिः
करणश्रुतिः स्मर्तव्या । सुरनराचारममामान्यं—सर्वे आत्मान । इष्टविशेषा —अप्राप्तं
भोग्य—भोगोपकरणमहिषीपरिजनादयः । वृषगिरिसमवायेन—बैरुद्रादिनित्यवासे
तत्प्रीतलक्ष्मीयुक्तम् । सर्वपुरुषार्थप्रदः प्रभावैशेषि यस्य साहसचरणमरोजविशिष्टः ।
वैशेषिकदर्शनं तु द्रव्यगुणकर्मदि पदार्थयुक्तं निर्धूतहेयम्—अप्राप्ताधिकपरसंमन-
पदार्थान्तरनिषेधकं सुरावरत्न'दिजातिप्रतिपादकं परमगुणविशेषोपकं वृषगिरि-
घर्मवयसि 'अयनो धर्मं व्याख्यास्याम'इत्येकस्मृते स्थितम् समवायादयेन
पदार्थेन च शोभमानम् अमलपर्यन्त सर्वपदार्थप्रतिपादनसामर्थ्यसंपन्नं कणादाख्यातं
सरम वत्पद्मम् । प्रपद्ये प्रच्छेदं प्रप्नोमि ।

शास्त्रसामर्थ्याच्च	140	सदनित्यं	18
श्रोत्रग्रहणो	93	सदसत्	263
संख्याः परिमाणानि	151	सदिति यतो	45
संख्याभावः	104	सदिति लिङ्गाविशेषात्	50
संज्ञाकर्म	65	सन्त्ययोनिजा.	150
संज्ञाया	158	समवायिन	254
संदिग्धस्तु	131, 134	समे आत्मत्यागः	197
संदिग्धाः	104	समाख्याभावाच्च	158
संप्रतिपत्ति	103	समे हीने वा	195
संयुक्तसमवायात्	303	सर्पिर्जंतुमधु	54
संयोगविभागयोः	240	सोऽपदेशः	106
संयोगविभागवेगानां	30	सामयिकः	244
संयोगविभागाश्च	35	सामान्यो	64, 127
संयोगादभावः	68	सामान्यप्रत्यक्षात्	88
संयोगाद्वा	301	सामान्यविशेषापेक्ष	253
संयोगाद्विभागात्	102	सामान्यविशेषाभा	48, 49, 50
संयोगानां	34	सामान्यविशेषेषु	252
संयोगाभावे	164	सामान्यं विशेष	40
संयोगिनो	243	सुखदुःखज्ञान	139
संयोगिसमवायि	111	सुखाद्रागः	206
संशयनिर्णयान्तरा	295	स्पर्शश्च वायोः	57
संस्कारामात्रे	168	स्पर्शान्तिकम्	289
संशामन्	263	स्पर्शवान् वायुः	53
सनि च कार्या	297	हस्तकर्मणा दारक	165
सो लिङ्गमायात्	98	हस्तकर्मणा मनसः	174
सत्यपि द्रव्यत्वे	149	हीने परे	197
सदकारणवन्	141	हेतुरपदेशोलिङ्गं	281

श्री
श्री श्रीनिवासपरमहंसे नमः
श्रीगुरुभ्यो नमः

वैशेषिकदर्शनम्

वैशेषिकरसायनसहितम्

यन्मुख्यद्रव्यभयं यद्विह गुणगुणोद्भासि निर्धूतहेयं

यस्यैतत् कर्म सर्वं यदपि सुरनराद्यात्ममामान्यसेयम् ।

इष्टैर्जुष्ट भोगैर्वृषगिरिसमवायेन लक्ष्मीपदं तत्

सर्वार्थप्रापकौजं कणचरणसरोजम् धाम^१प्रपद्ये ॥ १ ॥

१ धाम—परमेश्वर, प्रकृतवैशेषिकदर्शनम् । तत्र मुख्यद्रव्येण शुद्धसत्त्वेन भव्यम्, यस्यैतत् सर्वं जगत् कर्म, 'यस्य वैतत् कर्म' इति जगद्वाचित्वाधि-
करणश्रुति स्मर्तव्या । सुरनराद्यात्ममामान्य-सर्व-आत्मान । इष्टविशेषा — भगवत्-
भोग्य — भोगोपकरणमहिषीपरिचर्यादयः । वृषगिरिसमवायेन — वैष्णवैर्नित्यवासे,
तत्प्रतिपक्षद्वन्द्वयुक्तम् । सर्वपुरुषार्थप्रदं प्रभावशोपि यस्य तादृशचरणसरोजविशिष्टम् ।
वैशेषिकदर्शनम् ॥ द्रव्यगुणकर्मदि पदार्थयुक्तं निर्धूतहेयम् अप्रामाणिकपरसमत-
पदार्थान्तरनिषेधकं सुरनरत्वादिनातिप्रतिपादकं परमगुणतविशेषबोधकं वृषगिरि-
धामं वदति 'शयनो धामं व्याख्यास्याम' इत्येकम्भूते स्थितम् समवायाख्येन
पदायनं च शोभमानम् अभवत्यन्तं सर्वपदार्थनिपादनमाम्यसंपन्नं कणादाद्यान्,
समं उत्पन्नम् । प्रपद्ये प्रकर्षेण प्रप्नोमि ।

सूत्रत्रयाख्यानमङ्गीं जहदपि निपुणं मेयनिष्कर्षं माप्यं

प्राचीने यत् प्रगस्तप्रथिनमिदम् इदम्याकृतीश्चावलम्ब्य ।

प्राज्ञोत्तंसप्रणीतेऽप्यपि सरसमशेषार्थवर्षिष्यनेकां

धीक्ष्योपस्कार एवं क्षति^२महमधुना व्याचिकीर्षामि शास्त्रम् ॥२॥

अत्र लक्ष्मीहयग्रीवो गुरवश्च गुणोज्ज्वलाः ।

अधीतानि च शास्त्राणि प्रसीदन्त्वाश्रिते मयि ॥ ३ ॥

नातीवाम्बि निरालम्बो न च सर्वं मुनिश्चितम् ।

अथ यावद्विमृष्टं तु नान्तर्जरयितुं क्षमम् ॥ ४ ॥

वैशेषिकरहस्यार्थाः मतान्तरविलक्षणाः ।

सूत्रैर्व्युत्पाद्य रक्षन्ते शैलीशुद्धिश्च दर्श्यते ॥ ५ ॥

अथ तत्रमवान् प्रत्यक्षितपदार्थतत्त्वः परमकारुणिकः कणादं
महर्षिरास्तिकतार्फिकान् अनुजिबृक्षुः अशेषपदार्थतत्त्वज्ञतये विंश
त्याह्निकं दशाध्यायं वैशेषिकं नाम दर्शनं प्रणिनाय ; यस्येदमादि
सूत्रम्—

स५

संयो०

संयो०

स५

१. अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥

अथशब्द आनन्तर्ये प्रसिद्धः ; अतश्शब्दार्थनच्छब्दप्रकृतिकः
समनन्तरोपस्थितस्य हेतुत्वे । अत्र अथशब्दस्य शिष्यप्रश्नानन्तर-

२. एवं सूत्रगठमेदोऽपि प्रमाणिको बहुलमत्र द्रष्टव्यः । अस्मदीये
वैशेषिकदर्शनविमर्शे यत् प्रागेव न्यवेदि, ततोऽधिक विज्ञेयमप्येनदुषोद्धाने द्रष्टव्यम् ।
उपस्कारसारोऽपि स्मर्यते ।

उपस्कारसारः सू I. अथ—शिष्याकाशनन्तरम्, अतः—सदन्तेवस्युर-
ध्वंसे, धर्मं व्याख्यास्यामः । अथेति महाशब्दं वा ।

मित्यर्थः । यदाह श्रीपार्थसारथिमिश्रो मीमांसान्यायराकारे, 'यथा
 शास्त्रान्तरेषु अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः' इत्यादिषु शिष्यप्रश्नानन्तर-
 रूपसम्बन्धोऽभिधीयते' इति । अत इत्यस्य, 'यत् शुश्रूषोऽनमूयवश्चा-
 न्तेवासिन उपसेदु, अतः' इत्यर्थः इति किरणावलीत एव ज्ञायते ।
 ननुपसत्तिपूर्वकशिष्यप्रश्नानन्तर्यपरेणाथशब्देनैवोपसत्तेर्हेतुत्वलाभात् अतः
 इति व्यर्थमिति चेन्न—उपसन्नानां शिष्याणां सत्त्वावत्त्वादित्यस्य
 अतःशब्दनिमित्तत्वात् । एव प्रश्नानन्तरं पात्रत्वाद्याख्यास्यामः इति
 वदन्, "नापृष्टं कस्यचिद् वृथा न चान्यायेन पृच्छतः", 'नापात्रे
 शास्त्रमुत्क्षिपेत्' इति शास्त्रार्थं बोधयन्, एवमिदं दर्शनं रक्षणीयमिति
 शिष्यान् शिक्षयति । यदा अतःशब्देनैव सर्वलाभात् अथशब्दो न
 किञ्चिदर्थग्राही, केवलं मङ्गलार्थं प्रयुक्तः, 'ओङ्कारश्चाथशब्दश्च
 द्वायेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं मित्त्वा विनिर्यातौ तेन मङ्गलान्कावुभौ'
 १० मङ्गलरूपत्वसंरणात् । अकारोकारयोः कण्ठम्यानकत्वात् कण्ठ-
 रानर्यातामित्युच्यते' इति मुरारिनाथः । कण्ठं मित्त्वेत्यनेन तत्
 शब्दानुच्चारणसूचनात् ब्रह्मणापि प्रारम्भे पुरा तदा तदाऽनया
 प्रयुक्तत्वान्मङ्गलत्वं ज्ञेयमिति आप्यने । प्रथमं तदुच्चारणपूर्वमारब्धं
 चतुर्मुखकार्यं सर्वमविच्छिन्नं प्रवर्ततीति च तस्य मङ्गलत्वम् । अयमयं
 अनरासंस्मितावकाशेनाप्याम्तिशब्देन अन्तेरामिति क्षणार्थं वा मङ्गल-
 वर्तयम्, अविघ्नप्रचारानिग्राहार्थं च निवन्धनीयमिति ।

यन्तु एव शब्दस्वरूपेण मङ्गलान्ककर्मज्ञेयानयनशब्दो यदि
 वाक्यार्थान्वयिस्तिजिदर्थग्राहोऽपि स्यात्, तदा मन्त्रयौचित्यानिश्चय इति

तदर्थचिन्तायाम् इष्टदेवताननस्कारादिमद्गलाचरणानन्तरमित्यर्थमपि बोधयितुमर्हति । उक्तञ्च कैश्चित् (व्येमवत्यां), 'सूत्रेऽथशब्दोऽध्यानन्तर्ये वर्नेन इति अन्यस्यासंभवाज्जमस्कारानन्तरमिति लभ्यते । स च ज्ञान-प्रप्तावार्दाध्वरभ्यवे'ति ।

(अथात्र सूत्रे धर्मव्याख्यानेनैव प्रतिज्ञायते; न पदार्थतत्त्वनिरूपणम् । एवञ्च निरूपयितव्यमदार्थत्यागेन धर्मः किमिति व्याख्यायत इति शिष्याः शङ्केरन्निनि तत्परिहाराय अनदशब्दप्रयोग इत्युक्तौ प्रयोजन-यत्तरं स्यादन पदम् । एवञ्च वक्ष्यमाणतत्त्वज्ञानोपयोगित्वादिति तदर्थो वाच्यः । अतोऽन.पदेन शिष्यप्रश्नरूपार्थात्लाभादथशब्दस्य पूर्वाक्ते शिष्यप्रश्नानन्तर्यमेवाधोऽस्ति चेत्—सत्यम्, तदेव सुवचम् । धर्म-व्याख्यानापयोग्येव चातदशब्दपरामृश्यम् । एवमपि, अत.—तत्त्व-साक्षात्कारस्य तावद्यथाभिदृष्टशिष्यापेक्षितत्वादित्यर्थवर्णनेऽपि अपेक्षित-तत्त्वज्ञानोपयोगित्वाद्धर्मो व्याख्यायन इत्युक्तं भवतीति नमस्कारानन्तर्य-परत्ववादिनामाशयः । ननु नमस्कारादेः प्रागाचरितत्वे तत्र एव मद्गलमिदमा किमिति पुनरथशब्दो मद्गलार्थ इति चेन्न । शिष्य-शिक्षार्थं नमस्कारानन्तर्ये बोधनीये पदान्तरेण तद्वोधनापेक्षया अथशब्देन तद्वोधने धर्मादधिकमद्गलसिद्धिरिति ।

मद्गलं नाम निर्विघ्नपमिममाप्सुदेनविहितव्यापारः कायिको वाचिको मानसो वा । तीर्थयात्र-हिरण्यदानादेरपि स्मिनिवृत्त्यनुकूल-तयाऽर्थात् ममामिहेतुत्वेऽपि ननुदेनविहितत्वाभावाच्च मद्गलस्येन प्रसिद्धिः । यद्यपि स्नान्निकामो मद्गलमाचरेदिति वाक्ये समाप्तितापन-

व्याख्याम्]

व्यापारनिशेपत्वेन रूपेण तस्य मङ्गलपदगोच्यत्व न सम्भवति । तद्वा-
क्यरत्नादेव साधनताया मोत्स्यमानत्वात् तथापि समाप्तिनामो देवतान-
मन्कार कुर्यादिति रीत्या प्रातिस्निकरूपेण विधिरन्त्यनात्र दोष इति
मणिकृत । मङ्गलत्व तु न जाति । वशाप्रमनम्साग्रजल्लर्मजानादि-
वृत्तितया शब्दत्वादिना साङ्ख्यात् । समाप्तिमङ्गलयो र्जा कारणभावस्तु
मङ्गलपदवाच्यत्वेन सर्वानुगमेन वा न्यात्, यथायथ पृथगेव वा ।
“समाप्तिश्च निष्पत्ति, न तु घटस, ग्रन्थ समाप्त इत्यस्य ग्रन्थो
घटन इत्यर्थाभावात्” इति प्राञ्च । सा च चरमवर्गात्पत्तिर्ग्रन्थनिषये ।
यागादौ च तत्तद्वदकान्तिमकार्योत्पत्ति । न च समाप्तिं प्रति
मङ्गलस्य कारणत्वे सनम्सिद्धविघ्नरिहस्थले मङ्गलानाचरणेऽपि तदुत्प-
त्त्या अभिचार इति शङ्क्यम्—विघ्नवत्पुष्पप्रारब्धकार्यममाप्ति प्रत्येव
मङ्गलकारणताया निश्चितत्वान् । तर्हि विघ्नरिहस्थलेऽपि कैश्चित्
किमिति मङ्गलमाचरेत् इति चेत्-विघ्नरिहाज्ञानेन विघ्नशङ्कया कैश्चित्,
विज्ञानिनिष्ठु लोभमङ्गलार्थमिति गृह्यताम् । यदि तु मङ्गल विघ्नव्य-
सद्वारेव भविष्यद्विघ्ने पुमि विघ्नप्रागभावपरिरक्षणेनापि समाप्तिहेतुरिति
विभायते, तर्हि ममवद्विघ्नपुष्पप्रारब्धसमाप्तिं प्रति मङ्गल कारणमिति
पार्थकारणभावो वाच्य । तत्र क्वचिद्विघ्नः स, अन्धत्र विघ्नप्रागभाव-
रक्षण च व्यापार । स च व्यापार मङ्गलेन पुष्पप्रारब्धसां ज्ञाना व्यापारम-
मुदायात्मनेन न साक्षात् प्रियते, किन्तु देवनायमाद्वारेत्यन्यदेतत् ।

अथ मङ्गल विना तीर्थयानादिनापि विघ्नविनाशना मङ्गलस्य
कारणत्व अभिचारमिति चेत्—न—नादृशस्थले अत्र अभिमये विघ्ना-

मावान् । विघ्नवत्पुरुषप्रारब्धकार्यममाप्तिं प्रत्येव तत्कारणताया उक्तवान् । ग्रन्थारम्भात् परं तीर्षन्मानादिकरणे च प्राकृतमङ्ग-
लेनैव तादृशविघ्नविनाशः । किञ्च किं व्यतिरेकव्यभिचारात् कारणत्वं
दुर्मदमित्युच्यते, किं वा नियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वस्यैव भङ्ग इति ।
नाथः, न ह्यत्रान्वयव्यतिरेकदर्शनेन कारणत्वमनुमीयते ; किंत्वाग-
मवशान् कारणत्वं बुध्यते इति । अतो न दुर्मदत्वम् । नान्त्यः ;
अनुमानावगम्यकाणत्वमर्थ एव हि नियतपूर्ववृत्तित्वरूपं कारणत्वमि-
ष्यते । आगमावगतकारणत्वमर्थं तु सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाव-
कत्वं सहकारिकत्वापविशिष्टमनियतोत्तरवृत्तिकार्यकत्वं वा । यद्वा यत्र
तृणारगिमगिमर्थ इव कार्यं वैजात्यं न दृश्यते, तत्र वैकल्पिकानेक-
कारणमर्थे नावन्कारणभावे कार्याभाव इत्येव व्यतिरेकांशो निरूप्यः ।
यथा अवहनन-अदमदहन नत्वस्तिद्रव्यनानामभावे वैतुष्याभाव इति तेषां
कारणत्वम् । अत इह तीर्षन्मानादिरभ्यदानाद्यभावविशिष्टमङ्गलामाये
विमर्शमाभाव इति मङ्गलस्य काणत्वमिति । तथाच यथा तत्तत्त्वे
तत्त्वमित्यवगम्यते तदितरयावन्काणत्वमर्थे तत्त्वत्वे कार्यमत्वमित्य-
न्वयशिक्षा, तद्वत् नतुन्वैकल्यकहेतुत्वाभिन्नत्वमवभावविशिष्टतद्भावे
कार्याभाव इति व्यतिरेकशिक्षाऽपि मुक्तिरस्यम् ।

तत् मिदं मङ्गलस्य ग्रन्थादौ कर्तव्यत्वम् । अतो मङ्गल-
रसमयशब्दं प्रयुक्तान् एव दर्शनं प्राग्भाषाणां वक्ष्यमाणार्थोपयोगिनया
धर्मव्याख्याननादौ प्रतिवृज्य इति ॥ १ ॥

उपमन्ना इमेऽग्नेरगमिनः, 'तत्रयेह कर्मचिनो लोकः क्षीयते,
पञ्चमेरामुत्र पुम्यचिनो लोकः क्षीयत' इत्यादिप्राग्भाषनार्थान्त्वोचनया धर्मा-

णामनर्थमिथात्यल्पफलमात्रहेतुता निश्चित्य ततो विरज्य तत्त्वज्ञानेदम्परा
तान् स्वरूपनोपि मा परित्याक्षुरिति धर्मन्यायान् प्रतिज्ञाय तल्लक्षणवर्णन-
मुत्प्रेतेन तेषामत्याज्यत्वमुपदिदिक्षुराह—

२. यतोऽभ्युदयनि श्रेयससिद्धिः स धर्मः ।

अभ्युदय ऐहिकामुष्मिकफलम् । नि श्रेयससम्पत्तिः । तयोर्यतो
निपत्तिः, स धर्मः । अभ्युदयनि श्रेयसान्यतरसाधनत्वं धर्मत्वम् ।
अभीष्टसाधनं धर्म इति अनुगतलक्षणे वक्तव्ये एव कथनम्, न्तेवासि-
मिरभ्युदयसाधनत्वस्य ज्ञातत्वात्, न केवलमभ्युदयसाधनं धर्मः, किंतु
नि श्रेयससाधनमपीति तेषां प्रतिशेधनार्थम् । तत्राभ्युदयसाधनं ज्योति-
ष्टोमादि, नि श्रेयससाधनमात्मध्यानम् । एतदेवाभ्युदयसाधनम्,
तदेव नि श्रेयससाधनमपि प्रयोगभेदेन, “ विविदिषन्ति यजेन दानेन
तपसाऽनाशकेन ”, “ त्रियावानेष ब्रह्मविदा वरिष्ठ ” इत्यादिश्रवणात् ।
अतोऽभ्युदयस्यानर्थरूपनया हेयत्वेऽपि तद्वैतव्यो धर्मो न हातुमर्हः,
तेषामेव फलाभिनिधिं परित्यज्य भूयिष्ठमनुष्ठेयत्वात् । एव विरक्तैरनुष्ठी-
यमान एव धर्मो निवृत्तिधर्म इत्युच्यते इति । अत्र विवक्षितं च लक्षणम-
दृष्टं यागादिरूपसर्वधर्मसाधारणमिति ध्येयम् । अत्राभ्युदय-तत्त्वज्ञान-
मिति व्याख्यानं न स्वरसम् । उक्तेरीत्या सर्वधर्मलक्षणपरत्वे सम्भवति
सूत्रस्य धर्मविशेषपरतया सक्तोचो न युक्त इति ॥ २ ॥

अत्राभीष्टसाधनत्वं धर्मत्वमित्यनुगतलक्षणं सिध्यति । तत्
रागप्राप्ते भोजनादावतिप्रसक्तम् । शान्त्यनैवान्निमित्तमिदं जपि

तर्हि धर्मा भवेयुरिति शङ्काऽपि स्यात् । कर्मकाण्डे क्षुद्रफलसाधनत्वेनैव विहितानां धर्माणां निःश्रेयसमाधनत्वे च किं प्रमाणमितीमेऽन्तेवासिनोऽपि अनुयुज्जीरन्नित्यमिसन्धायाह—

३. तद्वचनादाज्ञायस्य प्रामाण्यम् ॥

तस्य धर्मस्य वचनात् बोधनादाज्ञायस्य श्रुतिस्मृतिलक्षणस्य प्रामाण्यम् । एतदुक्तं भवति—शाक्यादिवाक्यानां प्रामाण्याभावात् तद्बोधिनेषु कर्मसु तदुक्ताभीष्टमाधनत्वमेव नास्तीति न तत्रातिव्याप्तिः शक्या । भोजनादेर्लोकवगतत्वादाज्ञायप्रमाणकत्वाभावाच्च तत्रातिव्याप्तिः, आज्ञायप्रमिताभीष्टमाधनताकत्वं धर्मत्वमित्येव लक्षणनिष्कर्षात् । निःश्रेयसमाधनत्वेऽपि न भेदेऽप्यस्य, अभ्युदयमाधनत्वमप्येव तत्माधनत्वस्याप्याज्ञायक एव प्रमिनन्वान् । न च विविदिपन्तीत्यादीनां वाययानां तत्त्यजानिभिरपि कर्म न मुख्यमित्येवंगीत्या केवलमर्थवादत्वकल्पनया कर्मकाण्डोक्तक्षुद्रफलपर्यवस्यैव कर्मविनिर्वाहकः कृष्ण आज्ञाय इति मन्तव्यम्, तथाऽऽज्ञायस्यापार्थक्यनानुपपत्तेः । विनिगमनाविगृहेण विपरिवर्तम्याप्यापते । अत्र आज्ञायस्याभ्युदयनिःश्रेयसमाधनधर्मवचनादेव प्रामाण्यमिति ॥

इदमप्यत्र निगूढम्—उपनिषदां कर्मभागोपधनत्वमावेऽपि, तत्त्वनिरूपणभग्नया प्रामाण्यमिति, न तामां कार्यान्तरे कर्मविनिश्चये तावयम् ; बहुलाः कर्मनिन्दनादित्युपेक्ष्य निःश्रेयसमाधनं कर्मणां न निराकर्तुमर्हम् । श्रुतियादीनां वाययानाम्, आत्मनः, परमात्मनश्च

उप. गृ. १. तद्वचनम् = तेन प्रसिद्धेनेश्वरेण प्रवचनम् ।

यथायथं प्रत्यक्षानुमानपरिच्छेदतायाः सत्कसंप्रधारितत्वेन तदतिरिक्त-
स्योपनिषद्वेद्यस्य तत्त्वस्याभावेन तत्त्ववचनादाज्ञायप्रामाण्यमनुपपन्नमिति
उपनिषदामपि तदनुवादेन तादृशतत्त्वानुबन्धि योगकर्मोभयानुष्ठापनपर-
ताया एव वाच्यत्वेन निःश्रेयससाधनधर्मवचनतयैव प्रामाण्यमास्थेयमिति ।

ननु, 'श्रुतिस्मृतिलक्षणोऽप्याज्ञायो वक्तृप्रामाण्यापेक्षः ;
तद्वचनादाज्ञायप्रामाण्यम्' इति भाष्यदर्शने, तद्वचनादिति सौत्रपदस्य
तेन पुरुषेण वचनात् प्रणयनादित्यर्थोऽवगम्यते । अत इह तत्पदमीश्वर-
परम् । न च तस्य पूर्वप्राप्तुतत्वाभावाद् ग्रहणायोगः, तच्छब्दस्य प्रसिद्ध-
परताया बहुलं दर्शनात्; ईश्वरस्य चातिप्रसिद्धत्वान् ; तच्छब्दस्य तदर्थ-
कतायाः ओं तत् सदिनि गीतादिसिद्धत्वाच्च । यद्वा, 'कृष्णं धर्मं सनात-
नम्' इत्याद्यनुरोधेन भगवानेव धर्मः । तद्व्याख्यानमेवेह प्राक् प्रतिज्ञात-
मस्तु । तदेव च द्वितीयमूले लक्षितम् । सर्वे हि फलमतः परमात्मन
एवाऽऽराधिताद्वक्त्रिणि वेदान्तघण्टापथः । एवञ्च तद्वचनादित्यस्य तेन
धर्मभूतेनेश्वरेण वचनादित्यर्थो निराबाध इति चेन्न—चतुर्थमूत्रे धर्म-
विशेषप्रमृतादिति निर्देशवलेन, स्वारस्येन च सर्वधर्मलक्षणपरताया एवेह
प्रकरणेऽवगमेन क्लिष्टगत्या परमात्मग्रहणस्यानुचितत्वात् । भाष्यं तु
तद्वचनादाज्ञायप्रामाण्यमिति एतद्दर्शनान्तिमसूत्राभिप्रायेणोपपन्नम् । तत्र
तत्पद परमात्मपरमिति च वक्ष्यते ॥ ३ ॥

ननु धर्मादेव चेन्निश्रेयसम्, तर्हि तत्त्वज्ञानं व्यर्थम् । तत्त्व-
ज्ञानान्मोक्ष इति प्रमाणप्रतिपत्तार्थत्यागश्च । तस्यापि कारणत्वे कथमु-
भयोरुपयोगः । तत्त्वञ्च ज्ञेयं किम् ? कथञ्च ज्ञेयमित्यत्राह—

४. धर्मविशेषप्रसूनाद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानाद्विःश्रेयसम् ॥४॥

धर्मविशेषः उक्तयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणयोर्धर्मयोर्मध्ये निवृत्तिलक्षणः तदुत्पादितात् तत्त्वमाश्लात्कारादपवर्ग इति । पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यरूपं यत्तत्त्वं तज्ज्ञानादित्यन्वयार्थः । समानो धर्मो येषां ते सधर्माणः । तेषां भावः साधर्म्यम् । विरुद्धधर्मवत्त्वं वैधर्म्यम्, विशिष्टधर्मवत्त्वं वा । ताभ्यां साधारणधर्मविशेषधर्माभ्याम् । तस्य भावस्तत्त्वम् अनारोपितं रूपम् । तत्त्वपदस्य धर्मिपर्यन्ततयाऽपि प्रयोगोऽस्ति । तत्र पदार्थविशेष्यकं साधर्म्यवैधर्म्यप्रकारकम् अन एव तत्त्वविषयकं यद् ज्ञानम् तन्मादित्यर्थः । वस्तुनोऽभेदेऽपि वृक्षमामान्यवृत्तित्रातिरित्यत्र वृक्षाणां सामान्यमिति यथा, तथा पदार्थानां यत् तत्त्वम्, तज्ज्ञानादित्यन्वयोऽपि घटते ।

एतदुक्तं भवति—मोक्षे तत्त्वज्ञानमेव मुख्योपायः । तत्त्वज्ञानं चात्मानात्मविवेकरूपमिति, द्रव्यादिषट्पदार्थज्ञानरूपं तद्वदिति । तत्र षट्पदार्थावान्तरविभागरूपाणां पृथिव्यादीनां सर्वेषां मध्ये येषां यावन्तः समाना धर्मा भवन्ति, यावन्तश्च विरुद्धा विशेषरूपा अनिनियताः, तेषां तारुण्यदिष्टत्वेन विवेचने आत्मनोऽप्यन.त्ममूतपृथिव्यादिभिः क्रियदंशे साम्यम्, क्रियदंशे च वैषम्यम्, कथं च त्वय-भ्रमरूपानित्याज्ञानम्, किमंशज्ञानाच्च तज्जिज्ञृत्तिः, अन्नत आत्मा-साधारणधर्माः के, तत्रानात्मगन्धायताः के, के च स्वाभाविकाः, कथयौपाधिकान्शनिवृत्तिग्न्यादिकं सर्वं क्रमेण मुज्ञानम् । ततश्च यथमनो शिष्टः मन्त्राचारमण्यो गुम्मुगान् यथावन्निमां षट्पदार्थावित्थं

शृणुयात् ; अथ मन्वीत । ततः स्वाभाविकौपाधिकसर्वाकारविशिष्टं
 स्वात्मानं 'साक्षात्कृत्य औपाधिकाकारं निर्वर्णयिषुः तादृशात्मध्यानं
 विहितमनुष्ठेत् । तदा तस्य यथावन्निष्पत्तये साफल्यसंपत्तये च
 सर्वानपि धर्मान् फलमिसन्धिरहितान्, ईश्वरप्रणिधानं च तदर्पण-
 बुद्ध्या समाचरेत् । एवमाराधितश्च परमात्मा प्रसन्नः स्वात्मध्यानपर-
 स्यास्य तदितरवैमुख्यमवेक्ष्य तदौमुख्यमभिधृष्य मुमुक्षुमेनं योगजधर्म-
 समृद्धं विदधाति । तद्धर्मबलेन चैव स्वात्मानं स्वाभाविकविभुत्वैकत्व-
 नित्यत्वनिरवयत्वाद्विशिष्टं देहसम्बन्धाधीनज्ञानाद्यागन्तुकानेकगुणम्
 अनादिकालसमापतितानेकदेहसम्बन्धाऽऽपादितानन्तधर्माधर्मसमालीढं—
 साक्षात्करोति । एवं निवृत्तिलक्षणधर्मप्रसूततत्त्वमाक्षात्कारबलादेव
 गुणादिसमवायान्तर्मवपदार्थममाश्रयमूलवृद्धिन्याद्विद्रव्यमयेऽग्निन् प्रपद्ये
 एषु देशेषु, एषु कालेषु एषां धर्माणामधर्माणां च इत्थं फलानि
 मयाऽनुभोक्तव्यानीति निश्चित्य, "नामुक्तं क्षीयते कर्म" इति च
 निर्धार्य, स्वगतधर्माधर्मफलभूतानि सुरनरस्वरतुरगभुजगद्विहगादीनि
 सर्वाणि शरीराणि युगपदेव स्वयं निर्मायाऽऽविश्यानुभूय संचितं नाशयन्
 समृद्धतत्त्वमाक्षात्कारतया स्वल्पस्यापि मिथ्याज्ञानस्यानवकाशेनापूर्वं
 किञ्चित् पुण्यं पापं वाऽनाचरन् भवमौपाधिकाकारं निर्वर्णयति । ततश्च
 निःश्रेयसमश्नुते । अतो निःश्रेयसमार्थिना धर्मोऽपि न त्याज्यः । तत्त्वमपि
 यथोक्तं साक्षात्कर्तव्यमिति ॥ तत्त्वमाक्षात्कारोऽपि निःश्रेयसे परम्परया
 दृष्टविधयेवापयुज्यते । ईदृशनिःश्रेयसम्वरूपश्च पृष्ठे वक्ष्यते ॥

अनेन च सूत्रेण शास्त्रप्रियः, प्रयोजनश्च कण्ठोक्तम् । चाप-
 र्गवानो मुख्यधिकारीत्यर्थमिदम् ; प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यभावस्वरूपसंय-

६. रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥

पूर्वोत्तरसूत्रयोरिति शब्दनिर्देशिनाञ्च चकारप्रयोगादवधारणं परित्यक्तम्, अनुक्तसमुच्चयां विवक्षित इति ज्ञायते । तत्र प्रमेयगतगुणाः पूर्वम्, प्रमातृगुणाः पश्चादिति क्रमः । प्रथमद्रव्यस्य पृथिव्याः गुणाः क्रमेण गणिताः । तत्र यथाह जलान्द्रिषु कतिपयत्यागो गुणविनिवेशावसरे व्यक्तीभविव्यति । तत्र स्पर्शान्ता. विशेषगुणाः ; अन्तत्त्वान्ताश्च सामान्यगुणाः । रूपादीनां चतुर्णां बहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुतया विभिन्नेन्द्रियप्राप्तत्वरूपं मिथोवैलक्षण्यं दर्शयितुं द्वन्द्वः । एवमुपरितनूद्वन्द्वानामपि मिथोविरोधप्रदर्शनार्थत्वं मन्तव्यम् । रूपाणि च रसाश्च गन्धाश्च स्पर्शाश्चेति विग्रहः । यत्रयत्र गुणेष्वान्तरजातिबहुत्वम्, तत्र बहुवचननिर्देशस्यैतत्सूत्रे दर्शनात् । द्रव्यप्रत्यक्षे गुणान्तरादिप्रत्यक्षे चापेक्षितत्वात् रूपं प्रधानम् । तत् सप्तमिम् । तदपेक्षया न्यूनविधो रसः । गन्धस्तनोऽपि ; सुरभ्यसुरभ्युदासीनभेदेन त्रिविधत्वात् । स्पर्शस्य त्रिविधत्वेऽपि, रूपरसवत् सर्वोऽपि गन्धः पृथिवीवृत्तिः ; न तु स्पर्शः सर्व इति वैलक्षण्यात् गन्धस्य पूर्वं निर्देशः । परिमाणापेक्षया संख्यानामयान्तराधिकजातिरुक्त्वात् प्रागुक्तिः । संख्यानुविधाफितया संख्यान्तरमुपस्थितम्यापि पृथक्त्वस्य वैविध्याभावान्, परिमाणमुक्त्वा पश्चात्पूर्वोपस्थिततदुक्तिः । यद्यपीदमेकपृथक्त्वद्विपृथक्त्वत्रिपृथक्त्वाद्यनेकान्तरविधाशालि, अथापि अत्र द्वित्वादिसंख्यासमावेशप्रयुक्त एव भेदग्रहः, न त्ववान्तरजातिभेदः सारसिक इत्याशयः । अत एवैकवचनम् । संयोगविभागौ सर्वद्रव्यसाधारणौ संख्यादिवत् ; न तवा परत्वापरत्वे । अपरत्वकथनानन्तरं

गुरुत्वद्रवत्वे पृथिवीनिष्ठे वक्तव्ये—अथाप्यत्रेन्द्रियग्राह्यगुणमात्रकथनात् ,
 गुरुत्वस्यातीन्द्रियत्वात् त्यागः । द्रवत्वमपि सामान्यविशेषगुणात्मकत्वात्
 नैकरूपमित्युपेक्षा । स्नेहशब्दयोर्विशेषगुणत्वेऽपि जलाकाशनिष्ठतया
 पृथिवीगुणमस्य निवेशनेऽनौचित्यात् स्पर्शानन्तरमनुक्तिः । अपरत्वान्त-
 सामान्यगुणकथनानन्तरञ्च न बाह्यविशेषगुणकथनमुचितमिति पश्चादपि
 त्यागः । बुद्धिः प्रत्यक्षानुमित्यादिभेदमिच्छा आत्मगुणेषु मुख्यम् ।
 सुखदुःखे परमफलत्वाकारेण प्रधाने । सुखदुःखस्वरूपविवेचनमिच्छा-
 द्वेपायत्वमिति तत्र क्रमः । प्रयत्नः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदेन त्रिविध
 इति बहुवचनम् । धर्माधर्मावतीन्द्रियत्वात् त्यक्तौ । संस्कारोऽप्येवम् ;
 द्रवत्ववच्च नैकरूप इति । एते च स्नेहशब्दगुरुत्वद्रवत्वधर्माधर्मसंस्काराः सप्त
 चकारतुचिता इह शाले तलतल कीर्तयित्यन्त एव ॥ ६ ॥

७. उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि ॥

इतिरत्राप्यवधारणार्थः । तेन पञ्चैव विधा इति मिथ्यति ।
उत्क्षेपणमूर्ध्वदिक्संयोगानुकूलक्रिया । अवक्षेपणमधोदिक्संयोगानुकूल-
क्रिया । आकुञ्चनमव्यवयवसंयोगानुकूलक्रिया । प्रसारणं
मूलावयवविभागपूर्वकस्वदेशसंयोगानुकूलक्रिया । एवञ्चेमानि चत्वारि
 कर्माणि नियतदिग्देशविशिष्टकार्यारम्भकाणि । अनियतयत्किञ्चिद्विनिशि-
 ष्टकार्यारम्भकं कर्म गमनम् । तादृशकर्मण्येव गमनञ्चजातिः । उत्क्षेपणा-
 दिभ्यलेऽपि 'हम्न उद्रच्छती' त्येवं गमनञ्चवहारस्तु गमनस्येवास्यापि
 संयोगविभागजनकत्वसाम्प्रादौर्णः । तथाच पञ्चजानिस्थितिः ।

अथ विवेकार्थं मुखान्तरेणापि विभागः प्रदर्शिते । कर्म द्विविधं प्रयत्नपूर्वकमप्रयत्नपूर्वकञ्च । तत्राऽऽद्यमुक्तरूपेण पञ्चविधम् । अन्त्यं तु सर्वं गमनमेव । एवं वा—कर्म विविधं सत्प्रत्ययम्, असत्प्रत्ययम्, अप्रत्ययश्चेति । तत्र प्रयत्नजन्यं कर्म सत्प्रत्ययम् । यथा—प्रयत्नवद्वात्मसंयोगात् हस्ते कर्म; तादृशहस्तसंयोगात् मुसलादौ कर्म च । असत्प्रत्ययं नाम, यत् किल, 'हस्तमुसलादावुत्क्षेपणादिकमुत्पादनीय'मिति बुद्धिपूर्वमेव मागारम्भेऽपि तत्क्षणे तादृशबुद्ध्यभावेऽपि तां बुद्धिमनपेक्ष्यबोद्धव्यमुसलाभिघातवणादवशादेव मुसले, तत्संयुक्ते हस्ते चोत्पत्तनकर्म । एवमन्यत्रपि सद्भवति । अप्रत्ययं तु प्रयत्नापेक्षाप्रमक्तिरहितं शरीरतदवयवनस्त्वद्व्यतिरिक्ते बाध्यादौ कर्म । अत्रान्त्यद्वयं गमनमेव । आद्यं तुत्क्षेपणाद्यात्मना पञ्चविधमिति ॥

ननुत्क्षेपणादिकं कथं कर्म । न ह्युत्क्षेपणपदस्योर्ध्वदिक्संयोगानुकूलक्रियेत्यर्थः । तथा मतिः, 'उद्गच्छति' 'उत्पत्ति' इत्यादेरिषोन्क्षिपतेरप्यकर्मकत्वापत्तेः । सकर्मकत्वेऽपि हस्तः उत्क्षिपतीत्यादिप्रयोगापत्तश्च । अत ऊर्ध्वदिक्संयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापार उत्क्षेपणम् । हस्तमुत्क्षिपतीत्यादौ तादृशधात्वर्थनावच्छेदकक्रियारूपफलशालितया हस्तादेः कर्मत्वम् । हस्तादिगततादृशक्रियानुकूलव्यापारश्च—हस्तस्य कर्मकारकत्वे प्रयत्नवद्वात्मसंयोगः; मुसलस्य कर्मकारकत्वे हस्तमुसलसंयोगः; उद्गच्छन्तं मुसलमुत्क्षिपति, स्रोतस्संपद्मं जलमुत्क्षिपति, दावाग्निर्वैष्णुखण्डमुत्क्षिपति, वायुमूलमुत्क्षिपतीत्यादौ च उद्गच्छन्तमुसलाद्यभिघातरूपः संयोगः । एवञ्च कथमुत्क्षेपणादेः संयोगादिरूपस्य कर्मण्यन्तर्भावः !

कथन्तरा च प्रयत्नपूर्वकमेव सर्वमुत्क्षेपणादिकमिति चेत् श्रूयताम् । लोके
हस्तमुत्क्षिपन्तीत्यादि चेतनस्यापारपरतया प्रयोगो मुख्यः । अन्यस्तु न
स्वरम इति गौण एव । पदद्वयोर्ध्वजिसंयोगानुकूलप्रयोजनन्याक्रियानुकूल-
व्यापार एव मुख्य उत्क्षिपत्यर्थः । एकप्रवक्षिपत्यादावपि प्रयत्नान्तरम-
न्तर्भावः । एव धातो व्यापारपर्यन्तार्थकत्वेऽपि सूत्रे उत्क्षेपणादिपद-
तादृशप्रयत्नन्याक्रियारूपफलमात्रविरहया प्रयुक्तम् , तत्रतत्र फलमाल-
तात्पर्येणापि स्युडाद्यन्तप्रयोगदर्शनात् । अन इहोत्क्षेपणादे र्मान्तर्भावो
नानुपपन्नः । उत्पत्तनादिशब्दाप्रयोगेणोत्क्षेपणादिशब्दप्रयोगश्च, 'प्रत्य-
जन्त्यक्रियायामेवेयमनन्तराति , अन्यत् पुन उत्पत्तनादिक गमनमे-
वे'ति सूचनार्थ इति ।

अथ निष्क्रमणप्रवेशनप्रमणरेचनादिनानाभिभाररूपधर्ममद्वावात्
कथं पञ्चवेति चेत्—तस्य भाव्य एव ममाहितत्वात् , ' सर्वस्य गमन-
एवान्तर्भाव ' इति । न च निष्क्रमणत्वरप्रवेशनत्वादे विभाजरूपधर्मत्व-
मपि समरति , एकत्र समावेशार्हेत्येनाभिरुद्धत्वात् । यथा—
अपसरकात् अपसरकान्तर गच्छति पुरपे प्रथमापसरकस्य तम् ' अय-
निष्क्रामती'ति मन्यते । द्वितीयापसरकस्यश्च अयं प्रविशतीतीत्यादि
तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ निमिडानिमिडावयवनिमित्तद्वयमाधारणमुत्क्षेपणादि
प्रथममुक्तम् । निमिड—नमनार्थद्वयगतनाहुञ्चनादि पश्चात् । मृमिष्ट-
प्राय किमप्युद्धिष्यैवावशिष्यत् । ऋजु हस्तादिकमाहुञ्छयेन प्रसारये-
दिति तत्रापि पूर्वोक्तपर्यम् । तद्विना सर्वं गमनमिति सूचयितुं तदन्ते
निर्देशमिति ॥ ७ ॥

एवं द्रव्यगुणकर्माणि सामान्यत एव विशेषनोऽप्युद्दिष्टानि । अथ 'परमपरमिति सामान्य'मिति सामान्यविभागः कार्यः । अथापि लोके द्रव्यगुणकर्माणीव सामान्यादि प्रधानतया नानुभूयते । उक्तञ्च शास्त्रदीपिकायाम्, 'इयं गौरिति हि सर्वदा सर्वेषां प्रतीतिः, न, इह गोत्वमिती'ति । विशेषसमवायौ च सर्वथाऽतीन्द्रियौ । किञ्च, द्रव्यादित्रिकमेव भाष्यादिषु धर्माधर्महेतुत्वेन निरूपितम् । अत एव प्राधान्यादर्थशब्दोऽपि सूत्रकारेण द्रव्यादित्रिक एव परिभाषितः । अतो धर्मितया प्रतीयमानेषु आपामरप्रमिदेषु द्रव्यादिषु त्रिष्वदिष्टेषु साधर्म्यवैधर्म्यरूपधर्मवचनेन तद्वोचरमेव समनन्तरं वक्तुमुचितम् । सामान्यादिकं तु निरूपणात्प्रागज्ञातम्, निरूपणात्पश्चाच्च विदितमेव ज्ञातमिति न तत्राश्विके साधर्म्यवैधर्म्यवचनेन परिहर्तव्योऽस्ति । न च सामान्य एव स्फुटमज्ञाते सति परमपरमित्यत्यन्ताप्रसिद्धतद्वान्तरोद्देशः कथमपि बुद्धिमारोहेत् । अतः सामान्यं लक्षणतः पूर्वं ज्ञाप्यम् । लक्षणञ्च विशेषधर्मवचनम् । द्रव्यादीनां लक्षणवचनात्पूर्वमेव सामान्यादेस्तद्वचनं च न प्राप्तकालम् । द्रव्यादीनां विशेषधर्मवचने च साधर्म्यवैधर्म्यकथनरूपधर्मवचनात्मकद्वितीयशास्त्रमृत्तिमध्यनिवेशः । अतो द्रव्यादीनां साधर्म्यवैधर्म्ये प्रागभिधाय ततः सामान्यादि लक्षणतां ज्ञापयितुमुचितमिति । तदेवमभिधाय द्रव्यादीनां साधर्म्यादि वक्तुमारभते—

८. सदनित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषयदिति
द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥

अविशेष इति । विशेषधर्मः उपरि वक्ष्यते । ततः प्राक् साधर्म्यं समानधर्म उच्यते इत्याशयः । अत्र यावतां यत् साधर्म्यं वैध-

र्म् वा उच्यते, तावत्सु तत् प्रविशक्ति निरक्षितमिति न मन्तव्यम् ।
 किन्तु द्रव्यगुणकर्मणा साधर्म्यमुच्यमान द्रव्ये गुणे कर्मणि च यथायथ
 वर्धते, न तु द्रव्यमात्रे अन्वयात्रे वा, न वा त्रिकादन्यत्रेणि । तथाच
 किञ्चित् कतिपयद्रव्यगुणकर्मणामपि भवेत् । किञ्चित्तु सर्वेषामपि ।
 अतो न सर्वस्यापि साधर्म्यस्य सर्ववृत्तित्वमम्पादनायाऽऽयासः कार्य इति
 ध्येयम् । सूत्रे इतिशब्द मदादिपदेन प्रत्येक सम्प्रत्यये । सदित्यु-
च्यमान सत्ताजानिमित्तमेक समानो धर्म । अयं सर्ववृत्तिः । अनित्यत्व
धर्मप्रतियोगित्वम् । कार्त्तव्य प्रागभावप्रतियोगित्वम् । तदुभयं न सर्व-
 वृत्तिः । तथा च भाष्यम्—‘कार्त्तवानित्यत्रे कारणतामेवे’ति । न च
 धर्मप्रागभावरति-यासि शक्या । सूत्रनिर्दिष्टभावम एव विचारात् ।
 द्रव्य समवायिकरणतयाऽस्यास्तीति द्रव्यवत् । द्रव्यसमवायिकारणकत्व
 साधर्म्यम् । न च द्रव्य समवायितयाऽस्य स्मित्येतावदेवास्त्विति वाच्यम्,
 तथासति समवायेन द्रव्याश्रित्य साधर्म्यमस्य त, तत् सामान्यादावनि-
 प्रसक्तमिति । यद्वा समवायिन्या द्रव्याश्रित्यमेव साधर्म्यमस्तु,
 नियगुणेऽपि तत्समन्वयगमत् । सामान्यादावनि-यासिवास्याय
 सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषण देवम् । अत एव भाष्यम्—‘द्रव्याश्रि-
 तत्वश्चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य’ इति । अथवा, द्रव्य व्यापनकतयाऽस्यास्तीति
द्रव्यवत्, तत्र साधर्म्यम् । कारणत्वनि, द्रव्यस्य समवायिकारणत्वत्,
 गुणकर्मणोश्चामनवायिकारणत्वात् । सामान्यस्य सामान्यप्रत्यक्षे निमित्त-
 कारणत्वेऽपि नोक्तविधकारणतावत्त्वम् । अणुरिमाणादौ कचिदेतद्भा-
 वेऽपि न दोषः । तथाच भाष्यम्—‘कारण-चा दत्र परिमाणान्या
 निमित्त’ इति । मत्तामामान्यस्य प्रागुक्त शक्तिरूपमामान्यवत्त्वं सामा-

न्यविशेषवदित्यनेन निश्चितम् । द्रव्यत्वगुणत्वादिमत्त्वात् समन्वय इति ॥ ८ ॥

अथ लक्षणसूत्रं यावत् द्वयोर्द्वयोः साधर्म्यं वक्तुमारभते—

९. द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् ॥

साजात्ये पदार्थविभाजकद्रव्यत्वादिरूपेण । यथा तन्तोः पटं प्रति, तन्तुरूपादेश्च पटरूपादि प्रति आरम्भकत्वम् ॥ ९ ॥

ननु तन्तव एव व्यतिपङ्गुविशेषभाजः पट इत्युच्यन्ते । अतः पटस्य तन्त्वभिन्नत्वात् कथं तदारभ्यत्वम् । पटस्यातिरिक्तत्वे च तत्र रूपाद्यनुत्पत्त्या निर्गुणत्वापत्तिः । न च अवयवगुणस्तत्र कारणम्, वैयधिकरण्यादिनि अतिरिक्तावयव्यनङ्गीकारिमत्तं परिहर्तुमाह—

१०. द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् ॥

एकद्रव्याद् द्रव्यान्तरानुत्पत्तावपि द्रव्यद्वयादपि द्रव्योत्पत्त्या द्रव्याणीत्यत्र द्रव्ये च द्रव्याणि च द्रव्याणीत्येकशेषः कार्यः । एवं गुणा इत्यत्र गुणश्च गुणौ च गुणाश्चेति ; एकेनाप्यवयवगुणेन हस्तपुस्तकसंयोगेन कायपुस्तकसंयोगस्य, कपालरूपाभ्यां घटरूपस्य, तन्तुरूपे पटरूपस्य चाऽऽरम्भात् । अत्र 'गुणाश्च गुणान्तरमारभन्त' इति कन्दल्यादायनूदितम् । तन्मूलं पूर्वस्थितम् 'आरभन्त' इति पदमनुपज्य । यद्यपि पृथक्सूत्रं कृत्वा, 'कर्म कर्मसाध्यं न विद्यत' इति सूत्रात् शार्क पठितुं शक्यते । मध्यगतमूलद्रव्यस्य कदाचिद्विघातात् क्रमेण सूत्रद्वयमेकमापतितमिति कल्पनामम्भवात्—अथापि शाङ्करभाष्येऽप्येवमेव पाठादगन्तुं यथादृष्टमेव । तद्वशाख्यायां रत्नप्रभायां तु सूत्रद्वयमित्युक्तमिति निमृश्यमेतत् ॥१०॥

द्रव्यारम्भकत्वे हेतु सूत्रद्वयेनाह—

११ भविष्यति पट इत्युपनिष्यमाणेभ्यस्तन्तुभ्य ॥

यदा तन्तव नुरीरेमाद्युपकरणगधीनोपभारभाज, तदा तन्तव सति, पटस्तु भविष्यतीति प्रत्ययो जायते । तन्तुपटैभ्ये च तन्तवो भविष्यन्तीत्यपि म्यात्, पटोऽस्तीति वा । सूत्रे इतीत्यनन्तर प्रत्यय इति शेष । एव हि सूत्रद्वयं शैली, यथा—‘मिति यत्’, ‘दहेदमिति यत्’ इत्येवम् ॥ ११ ॥

१२ तथा भवतीति सापेक्षेभ्यो निरपेक्षेभ्यश्च ॥

यदा कनिष्ये तन्तव असयुक्ततया पट प्रति सापेक्षा अन्ये च घृणसयोगतया निरपेक्षा, तदा सयुक्तासयुक्तद्वित्रिधतन्तुदर्शनात् पटो भवतीति प्रत्ययो भवति । यथा डेदनयापारे उपक्रान्तेऽपरिसमाप्ते च माये छिनत्तीति, तद्वद् भवनस्य परिनिष्यत्वे प्राक् वर्तमाननिर्देश एवोपपन्न इति । इदमुपलक्षणम्—सर्गतन्तुसंयोगानन्तर पटोऽभूदित्यपि प्रत्ययो जायते । अतः तन्तुसद्भावफलमात्रे प्रागल्भासत्त्वं पश्चात्फालोत्पत्त्युभयप्रतीत्या तन्तुत पटोऽन्य इत्याभ्येयमिति सिद्ध आरम्भकत्वम् । नन्वेव प्रत्यग्रस्य पटस्य निर्गुणत्वप्रमङ्ग इति प्रागुक्तमिति चेत्—अत एवेत्येते कारणैरर्थप्रत्यामत्या गुणाश्च गुणान्तर्गमारभन्त इति ॥ १२ ॥

ननु भिष्य पाट भूमौ निक्षिप्य प्राणिन सञ्चरन्ति । तत्र पाद-
कर्मण पूर्णशरीरकर्मोत्पत्त्यै कारणमिति कर्माणि कर्मोत्पत्त्यै कारणमेवेत्यत्राह—

१३. कर्म कर्ममाध्य न विद्यते ॥

विद्यत इति मन्वीत्यर्थे ; जायत इत्यर्थे वा । अयं भावः—
 कपाररूपादिभि घटरूपाचारम्भे घटोत्पत्तिद्वितीयक्षणे इष्टः । न तथा
 प्रत्यक्षयवि अवयववर्त्मणा कर्मागमममव ; रूपान्निवत् सर्वविययेषु
 घटोत्पत्तेः प्राक् कर्माभावात् । एकादयवस्थितमपि नारम्भकम् । तथामपि
 तस्य कर्मणोऽवयविनि वरप्यवृत्तित्वायोगात् । नापि हन्तपुस्तकसंयोग-
 जन्यकायपुस्तकमयोगवत् अयाप्यवृत्तिः । कर्मणः तथात्वे प्रमाणाभावात् ।
 तादृशस्थलेऽवयवकर्मानिरिक्तावयविकर्मस्वीकारस्यानावश्यकत्वात् । किञ्च,
 तदेकमप्यवयवकर्म अवयवान्तरसंयोगमुत्पाद्य अनन्तरक्षणे तादृशमयो-
 गार्थिनावयव्युत्पत्तिकाल एव नष्टम्, कर्मणः संयोगनाशयत्वादिति नाद-
 यविनि द्वितीयक्षणे कर्मसम्भवः । न चावयविनि पश्चात् यदाकदादि-
 जायनानं कर्मवावयवकर्मजन्यमस्तु, यथा नुद्यमानचक्रकर्मतः शकट-
 कर्मेति वाच्यत—तत्र हन्तादिमयोगस्य नादनाम्नस्य चक्र इव शकटे-
 ऽपि तुल्यतया तत्र एव शकटकर्मसंभवान् चक्रकर्मणोऽकारणत्वात् । यस्तु
 प्राणिमञ्चारदृष्टान्तः, तत्राप्युच्यते । न तावत् प्रथमपादकर्मणा तत्र
 पूर्णशरीरकर्म ; एकपदन्यमकाले सर्वशरीरचक्षणादर्शनात् । नापि
 द्वितीयपादकर्मणा ; अग्न्यप्रथमपादच्छेदेन शरीरे कर्मादर्शनात् ।
 अतः तादृशसंयोगद्वयदुष्ये तेषु शरीरवयवेषु परं कर्माणि जायन्ते ।
 यदा पादवत् पूर्णशरीरेऽपि प्रत्यक्षदत्तात्मसंयोगरूपस्य कर्मकारणस्यावि-
 शिष्टत्वान्न पादकर्मणः शरीरकर्मागमरुत्वम् । एवं तावदिह आगमवाद-

उप मृ १३. एकात्मन इत्ये पूर्ववृत्त्येन कर्मणा द्वितीयं तत्र कर्म नोत्पद्यते ।

प्रकरणानुसारात् अवयवकर्मणोऽवयवनिर्मास्मकत्वं नास्तीत्युपपादितम् ।
एवमेवावयविकर्मणः प्रथमेन द्वितीयमवयविकर्म अन्यत इत्यपि दुर्वचम् ।
तच्च वक्ष्यते । सर्वथा कर्मणः कर्मास्मकत्वं न भवतीति । सूत्रमिदं
कर्मणः सज्जतीयारम्भकृत्स्नमावर्त्याभावप्रदर्शनाय ; न तु सजातीया-
नारम्भकृत्स्वरूपवैधर्म्यप्रदर्शनाय । अतो घटागनादिषु अतिप्रसक्तत्वेऽपि
न दोष इत्यलम् ॥ १३ ॥

अथ द्रव्यकर्मणोर्गुणकर्मणोश्च साधर्म्यविवक्षया द्र-यादिषु कमपि
विवेके त्रिसूत्र्या न्युत्पादयति—उत्पत्तिवद्विदितमाधर्म्यं प्रागुक्तम् । अथ
च नाशवद्विदितसाधर्म्यमुच्यते—

१४. न द्रव्यं कार्यं कारणं च यद्वति ॥

कार्यविरोधि कर्मेति सूत्रे कार्यविरोधित्वं न कार्यनाशकत्वम् ;
कर्मणि तदभावात् । किन्तु कार्यनाशकमेव । तद्वैधर्म्यं चात्र सूत्रे
विवक्षितत्वात् द्रव्यमिति कार्यं । कार्यं कारणमिति च कर्तुं । हन्तीति
म्याने यधनीत्यार्षम् । कार्येण कारणेन च द्रव्यं न हन्यते । द्रव्यं
हि घटादिकं समवायिकारणनाशाद्वा असमवायिकारणनाशाद्वा नश्यति ।
न तु कार्येण कारणेन वेति भावः । अत्रैवं भानि—दुष्टापत्त्येन तन्मा-
त्रादेः, शिलाभिन्नानादिरूपेण स्वकार्येण संयोगेन घटादेः, अग्निसंश्लेषरू-
पस्वकार्येण काष्ठादेः, मृत्तुल्लोहान्धनान्द्वि-यापारेण पुरापन्थ च नाशदर्श-
नात् कार्यं द्रव्यं न नाशयन् ; कथञ्च घटादेरदृष्टश्चगदिना दण्ड-
कुलालादिना च नाशादकारणप्रत्यग्मपीति । अत्रानेव समाधि—साधर्म्य-
प्रक्रमसूत्रे कारणमिति ममसाध्यमवयविकारणयोरेव प्रमाणात् द्रव्यं

स्वसमवायिकारणासमवायिकारणान्यां न नादयते ; तथा स्वसमवायिकारणकेन कार्येण च न नादयत इत्याशयः । अभिघातादेः अवयवगतस्यैव अवयववियोजनद्वारा अवयविनाशकतया अवयवविजन्यम्यावयवगतस्याभिघातादेरकारणत्वात् । किञ्चोक्तस्थलेषु तस्य तस्य परम्परया असमवायिकारणमूनसंशोगनाशनद्वारैव कारणतया अद्वारककार्यनाशयत्कारणनाशत्वाभावस्य विवक्षितत्वात्तु दोषलेश इति ॥ १४ ॥

१५. उभयथा गुणाः ॥

निरुक्तकार्यवध्यत्व-कारणवध्यन्वयविधाद्वयवन्तो गुणा इत्यर्थः । योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरोत्पन्नगुणनश्यत्वात्, उपान्त्यशब्देन कारणेनान्त्यशब्दनाशाच्च ॥ १५ ॥

१६. कार्यविरोधि कर्म ॥

कार्यं विरोधि यस्य तदिनि बहुव्रीहिः । यद्वा, कार्येण विरोधो विरुध्यमानता, नाश इति यावत् । कार्यविरोधोऽस्यास्तीति तथा । क्रिया, ततो विभागः, ततः पूर्वसयोगनाशः, अथोत्तरसयोग इति क्रमेण कर्मजन्यो यः संयोगः, तेन पञ्चमक्षणे कर्मनाश इति । एवञ्च अद्वारककारणनाशदर्शभावः द्रव्यकर्मणोऽसाधर्म्यम् । नादशकार्यनाशयत्वं च गुणकर्मणोरिति त्रिमूर्ध्यभिमतार्थः । ननु कार्यमत्रनाशये आद्यशब्दादौ गुणैर्द्रव्यकर्मसाधर्म्यमुक्तमनिप्रमत्तमिति चेन्न-अद्वारककारणनाशविजातीयत्वस्य विवक्षितत्वात् । शब्दादिर्हि उपान्त्यशब्दादिकारणनाशान्त्यशब्दादिमत्रा गीय ण्वेति । न च सामान्यादावनिप्रसङ्गः । नाशयत्वे सतीति विशेषणमर्थमिदत्वात् । येषां यत् साधर्म्यमुच्यते, तत् तदीयमन्वयान्तिगतमिति न निर्वन्ध इति ॥ प्रागेवोक्तम् ॥ १६ ॥

एवं द्रव्यादेः समानधर्मा उक्ताः । अथ विशेषधर्माणां—

“ १७. क्रियावत् गुणवत् समवायिकाऽणमिति द्रव्यलक्षणम् ॥

क्रियावदिनि माप्यटीकादिदृष्टः पाठः । लक्षणं विशेषधर्मः । क्रियावत्त्वं च विमुद्रन्यावृत्त्यपि द्रव्येतावृत्तिरिति पक्षद्रव्यवृत्ति चेति विशेषधर्म इति । यद्यपि द्रव्यमिनरमित्रं क्रियावत्त्वात्, द्रव्यं द्रव्यपद-
व्यवहर्तव्यं क्रियावत्त्वाद्वितीतरभेदाद्यनुमापकं क्रियावत्त्वं न भवति । तस्य गगनादौ पक्षकदेडोऽवृत्तितया भागामिद्वयत्वात्—अथाप्ययमपि विशेषधर्मे द्रव्येतावर्तवैतदुक्तिः । किञ्च, मूर्तद्रव्यमात्रं पक्षीकृत्य, इदं गुणादिभिन्नं क्रियावत्त्वादित्युक्तौ न भागामिद्विः । न च तदा विपक्षे गुणादाविव मपत्रे गगनादावपि हेत्वभावात् सर्वत्रपक्षन्यावृत्तनया हेतो-
रसाधारणहेत्वामामत्वं न्यादिनि वाच्यम्—गगनादौ गुणादिभेदासिद्धि-
दशार्था प्रयोगसम्भवात् । तत्र परममहत्परिमाणादिभेदमिदं एवेति
येत्—गुणादिभेदरूपमात्रस्य पृथिन्यादावपि सत्त्वेन तत्र तस्य हेतो-
भावेन तस्यासाधारणहेत्वाभामत्वं किं न भवेदिति । वस्तुतः—क्रियाव-
त्त्वस्याविशेषधर्मरूपनम्, तत् गुणादौ नास्तीति ज्ञापनाय । तेनानीन्द्रिये
वाप्यादौ यदाचिद्द्रव्यस्य गुणादिभेदस्य वा मन्देहे मनि क्रियावत्त्वस्य
द्रव्यमत्त्वादिन्द्रियरूपवृथिन्यादिवन अनीन्द्रियो वाच्वादिरेपि क्रियाव-
त्त्वात् द्रव्यतादिमिष्ट एव भवतीति भाषयितुं द्रव्यमिति सूच्यते ।
अत एव वायुपररणे मूत्रम्—‘क्रियावत्त्वाद्गुणवत्त्वाच्चे’ति । सर्वद्रव्येऽपी-

तरभेदसाधकं विशेषधर्ममाह गुणवदिति । प्रतिद्रव्यं बरिक्छिद्गुणसद्भा-
वान् समन्वयः । समवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वजानिसिद्धिरिति
सूचनाय लक्षणान्तरमाह समवायीति । गुणे कर्मणि च कस्यापि
कार्यस्य समवेतत्वाभावात् तयो समवायिकारणत्वमिति ॥१७॥

यथास्थाने गुणविशेषधर्ममाह—

१८. द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागोपकारणमनपेक्ष इति
गुणलक्षणम् ॥

द्रव्यमाश्रयितुं शीलमन्येति द्रव्याश्रयी । ताच्छील्ये निनिप्रयो-
गेण वातानीतगन्धादेर्द्रव्यममवेतत्वं नान्तीति अव्याप्तिशङ्का वार्यते ।
तत्र गन्धाश्रयद्रव्यांशोऽपि वातेनाऽऽनीयत इत्याशयः । द्रव्येति सर्वद्र-
व्याभिप्रायम् । कर्मणः सर्वद्रव्यवृत्तित्वाभावात्तातिव्याप्तिः । तच्च द्रव्यत्व-
व्यापकत्वम् । द्रव्यत्वादिजाते सर्वद्रव्यवृत्तित्वेऽपि द्रव्यन्वव्यापकतावच्छे-
दकजानिमत्त्वमिति विवक्षणात्तदोपः । लक्षणान्तरमाह अगुणवानिति ।
न गुणवान् अगुणवान् । गुणवद्विन्नत्वं कर्मण्यप्यन्येति तद्वारणाय दलान्त-
रनिवेशाभिप्रायेणाऽऽह संयोगेत्यादि । संयोगविभागयोर्न कारणमनपेक्ष
इत्यपि पाठः । अनपेक्ष इति पुल्लिङ्गनिर्देशो गुणान्वयविवक्षया । तथाच,
योऽनपेक्षस्तन् मयोरगविभागोभयकारणमिन्न , न गुणः संयोगविभा-
गोभयं प्रति अनपेक्षं सत् यत् कारणं तद्विन्नो गुण इत्येवोक्तं भवति ।
तदुभयनिरूपितानपेक्षकारणताकं कर्मेति वक्ष्यते । अनः तद्विन्नत्वनि-
वेशात् कर्मण्यनिव्याप्तिर्वाग्निता भवति । द्रव्यस्य संयोगविभागकारणत्-
वेऽपि न निरपेक्षकारणत्वम्, कर्मापेक्षत्वात् । कर्मणि जाते हि

एष म. १८. द्रव्याश्रयितुं द्रव्येप्यन्येति अगुणवानिति । एवमपि
कर्मण्यनिव्याप्तिरिति संयोगेत्यादि ।

द्रव्य पूर्वदेशाद्विभज्योत्तरदेशेन सयुज्यते । अतः सापेक्षकारणत्वान्निरपेक्ष
कारणमित्यतः सत्यमस्तीत्यतिव्याप्तिरसि स्यादिति अगुणत्वमिति पूर्वदलनिर्देशः ।

ननु अनपेक्ष्यद्वययोगेन सयोगविभागोभयकारणमित्यत्र त्वमात्रमुच्य-
ताम्, तथामपि कर्मण एव द्रव्यस्यापि वारणादगुणत्वमित्यपि न निरेक्ष्य-
मिति लाघवम् । सयोगस्य सयोग प्रति, विभागस्य च विभाग प्रति
कारणत्वेऽपि कस्याप्युभयकारणत्वामात्रात् नाव्याप्तिरिति । अदृष्टादिकं तु
नासाधारणकारणमिति चेत्—सत्यम् । तादृशेन लक्षणं निवक्षितम् ।
अन्यथा गुणलक्षणमध्ये गुणवद्विभक्त्यनिवेशे आत्माश्रयदोषापत्तेः । एव
सति ईदृशमभ्यास्यत्वेन सयोगविभागकारणतः कर्मणि द्रव्ये चोभयत्रा-
स्तीति उभयवार्थेन इति ज्ञापनाय, गुणत्वज्ञानिसिद्धिप्रदर्शनाय च ।
तच्चेत्थम्—यथा सयोगविभागरूपपरस्परविरुद्धकार्यद्वयनिरपेक्षकारण-
तावच्छेदक कर्मत्वम्, तादृशतदुभयमापक्षकारणतावच्छेदक च द्रव्य-
त्वम्, तद्वत् स्वकार्याविरुद्धकार्यमात्रनवनप्रयोजक गुणत्वम् । न हि
रूपतः सत्प्रयोजकम् । रसेऽप्यविरुद्धकार्यजनस्त्वदर्शनात् । एव रसत्वा-
दिकमपीति । एतेन चतुर्विंशतिगुणातिरिक्तत्वेऽपि कर्मण गुणात् पार्थक्य-
मुक्तं, पञ्चानशगुणत्वेन गणनसम्भवादिति शङ्कापि निरस्ता । अत्रिरुद्ध-
कार्यमात्रनवनप्रयोजकगुणत्वनातेस्तत्राद्यागादिति । यद्यपि सामान्या-
द्यापि सयोगविभागोभयकारणमित्यत्र त्वमस्ति—अथापि कारणत्वे सतीति
विशेषणान्नातिव्याप्तिरिति । यद्वा तदुभयकारणावृत्तिनातिमत्त्वमिति लक्षणमिति
न दोषः ॥१८॥

कर्मणा विशेषधर्ममाह—

तरभेदसाधकं विशेषधर्ममाह गुणवदिति । प्रतिद्रव्यं चरितुश्चिद्व्युत्पत्ति-
वात् समन्वयः । समवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वजातिसिद्धिरिति
सूचनाय लक्षणान्तरमाह समवायीति । गुणे कर्मणि च कस्यापि
कार्यस्य समवेतत्वाभावाच्च तयो. समवायिकारणत्वमिति ॥ १७ ॥

यथास्थानं गुणविशेषधर्ममाह—

१८. द्रव्याध्ययगुणवान् संयोगविभागोऽप्यकारणमनपेक्ष इति
गुणलक्षणम् ॥

द्रव्यमाश्रयितुं शीलमस्येति द्रव्याश्रयी । ताच्छील्ये गिनिप्रयो-
गेण वातानीतगन्धादेर्द्रव्यसमवेतत्वं नास्तीति अव्याप्तिशङ्का वार्यते ।
तत्र गन्धाश्रयद्रव्यांशोऽपि चातेनाऽऽनीयन इत्याशयः । द्रव्येति सर्वद्र-
व्याभिप्रायम् । कर्मणः सर्वद्रव्यवृत्तित्वाभावात्तादिव्याप्तिः । तच्च द्रव्यत्व-
व्यापकत्वम् । द्रव्यत्वादिकाते. सर्वद्रव्यवृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वव्यापकतावच्छे-
दकजातिमत्त्वमिति विवक्षयान्न दोषः । लक्षणान्तरमाह अगुणवानिति ।
न गुणवान् अगुणवान् । गुणवद्विभक्तं कर्मण्यप्यस्तीति तद्वारणाय दलान्त-
रनिवेशाभिप्रायेणाऽऽह संयोगेत्यादि । संयोगविभागयोर्न कारणमनपेक्ष
इत्यपि पाठः । अनपेक्ष इति पुल्लिङ्गनिर्देशो गुणान्वयविरक्षया । तथाच,
योऽनपेक्षस्तन् संयोगविभागोभयकारणमिह, स गुण संयोगविभा-
गोभयं प्रति अनपेक्षं सन् यत् कारणं तद्विज्ञो गुण इत्येवोक्तं भवति ।
तदुभयनिरूपितानपेक्षकारणताकं कर्मति वक्ष्यते । अनः तद्विज्ञत्वनि-
वेष्टान् कर्मण्यनिव्याप्तिर्वारिता भवति । द्रव्यस्य संयोगविभागकारण-
त्वेऽपि न निरपेक्षकारणत्वम्, कर्मापेक्षत्वान् । कर्मणि जाते हि

उप म. १८. द्रव्याध्ययं द्रव्येऽप्यस्तीति अगुणवानिति । एवमपि
कर्मण्यनिव्याप्तिरिति संयोगेत्यादि ।

अनेककर्मकरणत्वम्] वैशेषिकदर्शनम् । ११-१९

तादृशकारणताकत्वरूपलक्षणकथनात् कर्मत्वजातिसिद्धिरपि दर्शिता । यदि तु विभागजविभाग प्रति विभागस्य निरपेक्षकारणत्व नेष्यते, तर्हि विभागनिरपेक्षकारणत्वमेव लक्षण पर्याप्तम् । एतत्तत्त्व तदवसरे विवेचयिष्याम । अथापि परस्परविरुद्धद्वयनिरूपितकारणताप्रयुक्तत्रैलक्षणयान्न कर्मणो गुणत्वसम्भव इति ज्ञापनाय सयोगविभागोभयोक्तिः । सूत्रे सयोगविभागयोरिति द्विवचनपाठा बहुसम्मतः । विभागेऽप्यिति बहुवचनसत्त्वेऽपि एकैकेनापि कर्मणा युगपदेव द्रव्ये तत्सयुक्तभूतराकाशादिनानाद्रव्यसयोगविभागजननान्नानुपपत्तिः ॥ १९ ॥

ननु कार्यवैजात्ये कारणवैजात्यस्याऽऽवश्यकतया कथं विजातीयसयोगविभागोभयकारणत्वमेकस्मिन् कर्मण इति सौगतानुसारिशङ्कापरिहारमभिसधाय कारणसामान्याधिकारं प्रवर्तयति—

२०. द्रव्यगुणकर्मणा द्रव्य कारण सामान्यम् ॥

समानमेव सामान्यम् । साधारणमित्यर्थः । द्रव्यगुणकर्मत्रितयनिरूपितसाधारणकारणत्वं द्रव्यस्येत्यर्थः । यथा तन्तूनां स्वसमवेतानि पटरूपादिक कर्म च प्रति कारणत्वम् । पूर्वं समवाय्यसमवायिकारणयोरेव प्रस्तुतत्वात् द्रव्ये समवायिकारणत्वमेवात्रापि प्रतिपाद्यत इति युक्तम् २०

गुणस्य साधारणकारणत्वमाह—

२१. तथा गुणः ॥

तथेति । द्रव्यगुणकर्मणा सामान्यकारणमित्यर्थः । अवयवद्वयसयोगोऽवयविनः प्रति, भेरीसयोगात्मसयोगाग्निसयोगावयवगुणा शब्दज्ञानपाकजगुणावयवविगुणान् प्रति, वेगद्रवत्वगुरुत्वादयो धावनम्यन्दन-

१९. एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेऽनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम् ॥

एकमेव द्रव्यं यस्य, तत् एकद्रव्यम् । एकमात्रद्रव्यवृत्तिः । घटादिरूपद्रव्यस्य कपालद्वयादिरूपानेकवृत्तित्वात्, द्वित्वसयोगादेरनेकद्रव्यवृत्तित्वात् द्रव्यगुणवारणम् । यद्यपि रूपादिकमेकमात्रद्रव्यवृत्त्येव, अव्यामन्यवृत्तित्वात्—अथाप्यनेकद्रव्यकावृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति विदक्षणाददोषः । उपाधिमत्त्वं च समवायेन । तेन विशेषत्वमादाय न विशेषेऽतिव्याप्तिः । अगुणमिति कथनं च पूर्वोक्तगुणयत्त्वरूपद्रव्यलक्षणस्य कर्मणि नातिव्याप्तिरिति सूचनाय । द्वितीयं लक्षणमाह संयोगेति । संयोगजर्मयोगादेरंगीकरात् तत्र संयोगनिरपेक्षकारणत्वादनित्याप्तिः स्यादिति संयोगविभागद्वयोक्तिः । उभयं प्रति द्रव्यस्य समवायिकारणतया अतिव्याप्तिरिति अनपेक्षेत्युक्तम् । तर्हि द्रव्यमापेक्षत्वान् कर्मणो निरपेक्षकारणत्वं कथम्? एवं क्रियाविभागपूर्वमयोगनाशोत्तरदेशसंयोगानां क्रमेणोत्पत्त्या तत्राव्यवहितोत्तरजायमाने विभागे प्रति कर्मणो निरपेक्षत्वेऽपि चतुर्थधनजनिष्यमाणं संयोगं प्रति निरपेक्षत्वं न सम्भवतीति चेत्—उच्यते । द्रव्यापेक्षत्वेऽपि क्रियापश्चात्कालोत्पन्नकिञ्चिदनपेक्षत्वं न लक्ष्यते । गच्छतः पुनरप्योत्तरदेशानिरेव परमन्क्ष्येति संयोगं प्रति क्रियायाः कारणत्वमावश्यकम् । न तथा विभागस्य तत्रान्यस्य संयोगकारणत्वम् ; संयोगनाशविमेर तदुत्पादनान् । अतो न विभागमात्राय मापेक्षतरम् । यद्यपि पूर्वसंयोगमत्त्वे उत्तरमयोगम्योत्पत्त्ययोगान् संयोगनाशस्य संयोगहेतुत्वमस्ति—तथापि न तस्य कणादपग्निरितिपदार्थानिनिष्ठत्वम् । म्योत्पत्तपदार्थमन्ये किञ्चिदनपेक्षत्वं नैवात्रातिमंदिनस्यात् । तथाचात्रानपेक्षत्वं भोगसंज्ञावपदार्थानपेक्षत्वरूपम् । संयोगविभागोभयनिरुति-

अनेककथकरणत्वम्] वैशेषिकदर्शनम् । ११-१९

तादृशकारणताकृत्वरूपलक्षणकथनात् कर्मत्वजातिमिद्विरपि दक्षिता ।
यदि तु विभागजविभाग प्रति विभागस्य निरपक्षकारणत्व नेष्यते, तर्हि
विभागनिरपक्षकारणत्वमेव लक्षणं पर्याप्तम् । एतत्तत्त्व तदवसरे विवेच-
यिष्याम । अथापि परस्परविरुद्धद्वयनिरूपितकारणताप्रयुक्तवैलक्षण्यान्न
कर्मणो गुणत्वसम्भवं इति ज्ञापनाय सयोगविभागोभयोक्तिः । सूत्रे
सयोगविभागयोरिति द्विवचनपाठो बहुसम्मतः । विभागेऽपि बहुवचन
सत्त्वेऽपि एकैकेनापि कर्मणा युगपदेव द्रव्ये तत्संयुक्तमूलकाकाशादि-
नानाद्रव्यसंयोगविभागजननान्नानुपपत्तिः ॥ १९ ॥

ननु कार्यवैजात्ये कारणवैजात्यस्याऽऽवश्यकतया कथं विजाती-
यसंयोगविभागोभयकारणत्वमेवस्य कर्मण इति सौगतानुसारिशङ्कपरि-
हारमभिसंधाय कारणसामान्याधिकारं प्रवर्तयति—

२० द्रव्यगुणकर्मणा द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥

समानमेव सामान्यम् । साधारणमित्यर्थः । द्रव्यगुणकर्मत्रितय-
निरूपितसाधारणकारणत्वं द्रव्यमित्यर्थः । यथा तन्तूनां स्वसमवेतानि पट-
रूपादिकं कर्म च प्रति कारणत्वम् । पूर्वं समवाय्यसमवायिकारणयोरेव
प्रस्तुतत्वात् द्रव्ये समवायिकारणत्वमेवात्रापि प्रतिपाद्यत इति युक्तम् २०

गुणस्य साधारणकारणत्वमाह—

२१. तथा गुणः ॥

तथेति । द्रव्यगुणकर्मणा सामान्यकारणमित्यर्थः । अवयवद्वय-
संयोगोऽयं विनं प्रति, मेरीसयोगात्मसंयोगास्त्रिमयोगाऽयं वगुणा शब्द-
ज्ञानपाकजगुणावयविगुणान् प्रति, वेगद्रवत्वगुरुत्वादयो धावनम्यन्दन-

पतनादिकर्माणि प्रति च कारणानीति । अत्र गुण इत्येकवचनादेकस्यापि गुणस्य त्रयं प्रति कारणत्वमभिमतम् । यथा वेगवत्तूलपिण्डसंयोगः तूल-
पिण्डान्तरे कर्मणः, द्वितूलकावयविनः, तत्परिमाणस्य च कारणम् ।
एवं तुरीतन्तुसंयोगः पटं तुरीयतन्तुसंयोगं तन्तुक्रियाश्च प्रति कारण-
मित्येवम् ॥ २१ ॥

कर्मणमन्दाह—

२२. संयोगविभागयोगानां कर्म समानम् ॥

कारणमित्यनुपज्यते । इष्टादिषु हि जनिनं कर्म संयोगाद्वित्रयं
जनयति । भावनाभ्यसंस्कारस्य ज्ञानजन्यतया, स्थितस्यापकसंस्कारस्य
च कर्महेतुतया, अवयवविनस्यापकजप्रतत्त्वार्थव भाव्योक्ततया च कर्म-
जन्यवामावात मामान्यनभ्यंस्कारेत्यनुस्त्वा वेगेत्युक्तम् ॥ २२ ॥

ननु दण्डादीनां भ्रमणादिद्वारा घटादिकं प्रति, कृष्यादीनां
सम्पादिकं प्रति, दानशंसादीनां पुत्रश्ववादिकं प्रति च कारणत्वदर्श-
नान्निमित्तकारणत्वं कर्मणां दुर्निवारम् । तद्वत् अवयवेषु ज्ञानं कर्म अव-
यविद्वयं मन्थममवाधिकारणमपि भवन्ति न शङ्क्यानाह—

२३. न द्रव्याणां कर्म व्यतिरेकात् ॥

कारणमित्यनुवर्तते । निषेधे हेतुमाह व्यतिरेकादिनि । अमवाधि-
कारणस्य कर्मिदमात्रेण कारणत्वाद्व्यम्याममवाधिकारणनाशनाशय-वाच

उप. सू. २०. केनाहं स्थितस्यापकस्य पुरतश्चम् ।

उप. सू. २१. अवयवधर्मणः अवयव्युत्पत्तिं वाचं नाशत् तत्र कारणम् ।
मद्वयतन्तुसंयोगसंयोगोक्ततया कर्मणो न निमित्तकारणत्वमपि ।

नावयप्रकमे द्रव्य प्रत्यममवायिकारणम्, अवयवसंयोगाधीनद्रव्योत्पत्ति
काले कर्मनाशात्, अनन्तरज्ञे द्रव्यनाशापेक्षे । एव महापटनाशाधीन-
खण्डपटाद्यत्पत्तिस्थलेऽपि तदभावात् कार्यं न स्यात् । तत्र हि तुरीयेमा
दिनिमित्तकारणाभावेऽपि समवाय्यसमवायिकारणसद्भाव इष्टः । अवयव
कर्मणस्तुरीयेमादिवत् निमित्तकारणत्वमस्तुवा, मा वा, अन्यशसिद्धत्वात् ।
अत्र व्यतिरेकात् इति पृथक् सूत्रं वा ॥ २३ ॥

ननु गुणानां कर्मकारणत्वमुक्तं युक्तमेव । गुरुत्वात् पतनम्,
द्रवत्वात् म्यन्दनम्, प्रयत्नाच्चेष्टा, नोदनादितश्च शरादिकर्मेति । अन्यथा
तत्रतत्राऽऽद्य कर्म कथमुत्पद्येत ? 'यद्यपि, 'कर्म कर्मसाध्यं न विद्यत' इति
अवयवकर्मजान्यन्वयमप्रतिकर्मणः प्रमुक्तम् । एवमपि द्वितीयादिकर्मविषये
कर्मण एव कारणत्वमुक्तम् । समवायेनोत्तरं कर्म प्रति समवायेन पूर्वं कर्म
कारणमित्यौचित्यात् । अगत्या प्रथमचेष्टायां प्रयत्नस्य परम्परासन्धेन
कारणत्वरूपनेऽपि द्वितीयदौ कर्मण एव कारणत्वे लाघवात् । तत्रा
कर्मजान्यपेक्षया द्वितीयादिकर्मकारणत्वरूपनापक्षया कर्मण एव तथात्वे
लाघवम् । अतः कर्मणो द्रव्यकारणत्वाभावेऽपि गुणकारणत्ववत् कर्म
कारणत्वमप्यस्ति चेति शङ्कायामाह—

२४ गुणैद्यम्यान्तः कर्मणा कर्म ॥

कारणमित्यनुवर्तते । प्रयत्नादिगुणान्निक्षणत्वात् कर्मणः कर्म कारण
न भवतीत्यर्थः । यदि प्रयत्न वेगः वा निहाय आद्यादिकर्म द्वितीयादि-
कर्मकारणमित्यङ्गीक्रियते, तदा गच्छो गगनिरामो न म्यात्, कारण-

सत्त्वे कार्यानुत्पत्त्ययोगात् । प्रयत्नादेः कारणत्वे च यावद्भूतमविषयकः प्रयत्नः, यावच्च क्षरे वेगः, तावत्पर्यन्तमेव कर्मसंतान इत्युपपद्यते । तदर्थं प्रयत्नादेः कारणत्वे मिद्वे च कर्मणः कारणत्वं व्यर्थम् ; आद्यकर्मवत् कर्म विनाऽपि कर्मोपपत्तेः । किञ्च क्रिया, विभागः, पूर्वसंयोगनाशः, उत्तरसंयोगः, कर्मनाश इति क्रमः । तत्र न चतुःक्षणमध्ये क्रियान्तरोत्पत्तिर्भवति, युगपदनेककर्मसत्त्वानुभवापत्तेः । कर्मवति कर्मानुत्पत्तेश्च । न हि रूपवति रूपमुत्पद्यते । तथा विभागस्य संयोगपूर्वकत्वात् प्रथम-क्रिययैव स्थितमर्बसंयोगनाशके विभागे द्वितीयक्षणजाते सति द्वितीयक्षण-कल्पितं कर्म तृतीयक्षणे कीदृशं विभागं जनयिष्यति । मा भूदिति चेन्न—विभागं प्रति निरपेक्षकारणत्वरूपकर्मलक्षणहानिप्रसङ्गात् । अन्यथा तस्य कर्मत्वे मानाभावाच्च । तर्हि क्षणान्तरे कर्मोत्पत्तिरित्येव च न वाच्यम् —कर्मणः कर्मकारणत्वम्येष्टत्वे कारणे सत्यपि कार्योत्पत्तिविलम्बायोगादिति । एवमेक द्रव्यमेकं कर्म च प्रति कर्मणोऽकारणत्वे तदनेकं प्रत्य-कारणत्वमर्थमिदम् । गुणविधर्म्यादित्यस्य गुणवत् सजातीयारम्भकत्व-रूपसाधर्म्याभावादित्येव वाऽर्थः । तन् मिद्वं कर्मणो द्रव्यगुणकर्मव्रतनि-रूपितकारणवामात्रेऽपि मयोगविभागवेगकारणत्वादेवानेकजातीयका-रणत्वमुपपाद्यति ॥

मूत्रमिदमुत्तरमूत्रानन्तरं पठन्ति । तदुक्तम्—तथासति कार्य-मित्यनुपपत्त्य, कर्म कार्यं न भवतीत्यर्थो वाच्यः । तथामपि द्वित्वप्रभृतय इति मूत्रे तदनन्तमूत्रे च द्रव्याणामपि पदानुवृत्तिर्न स्यात् । एतन्मूत्रे तदनुवृत्त्यभावेन सिद्धं तान् । अथाहारे च गौरवान् । कारणसामान्य इति वक्ष्यमाणमूत्रवितोषाच्च । तत्र हि कारणसामान्याधिकारे द्रव्ये

प्रति कर्म प्रति च कर्मणोऽकारणत्वमुक्तमित्युक्तम् । एतत्सूत्रस्य
द्रव्याणां द्रव्यमित्येतत्सूत्रात् पूर्वं निवेगे सत्येव अनेन सूत्रेण कर्मा-
कारणत्वस्य कर्मणि कथनात् कारणमामान्याधिकारे तस्योक्तत्वं
सिध्यति, न त्वन्यथा । अनो लेखप्रमाददृष्टं सूत्रयोर्पौर्वापर्यविपर्ययमिति
उपस्कारादौ यशस्तद्व्यप्रीकारेण व्याख्यानं न ह्यस्मिन् ॥ २४ ॥

एव तावत् विनातीयानेकारणत्वमप्येकस्याऽऽनुभविकमिति
प्रपञ्चितम् । तत्र यच्च कारणरक्षकस्य विना कार्यरक्षकस्यनिति
गङ्गाया समुचित परिहार मनमिदृश्य, एवंकस्यापि कार्यस्यानेकारण-
जन्यत्वं वक्तुं कार्यमामान्याधिकारं प्रदर्शयति—

२५० द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥

द्रव्ये च द्रव्याणि च द्रव्याणि । तेषां कपालद्विकं त्रुतन्त्यादि-
कानां घटपटादिकं माषारणकार्यम् । अस्यन्द्रिय क्षनेनात्मन-
व्यासम्यवृत्ति सदेवोत्पद्यते ॥ २५ ॥

गुणानपि काश्चिदनेकद्रव्यमभवेनानेयात्प्रयमानान् दर्शयति—

२६ द्वित्वप्रभृतयः सकृदा पृथक्प्रयोगाविभागाश्च ॥

द्रव्याणां कार्यं सामान्यमित्यनुवर्तते । पृथक्त्वेति द्विपृथक्त्व-
विपृथक्त्वादिपरम् । एकपृथक्त्वार्थकत्वं न अत्राम्यवृत्तिवादेकमात्र-
कार्येवात् । 'द्वित्वाद्ये न प्रतिशेगिमापेक्षा, पृथक्त्वादप्यमुं तथा,
एवं द्विपृथक्त्वादेः प्र २.३ द्वित्वाद्विज्ञानमापेक्षन्, न तु द्वित्वादेरेव
पेक्षन्' इति ज्ञापनाय त्रयणा मनाम, द्वित्वादिपृथक्त्वात् ॥ २६ ॥

एवं कर्मणोऽप्यनेकद्रव्यकार्यत्वमिति न मन्तव्यमिति व्युत्पादयति—

२७. असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते ॥

द्रव्याणामित्यनुवृत्तम् । असमवायात् अनेकद्रव्यसमवेतत्वा-
भावात् एकं कर्म नानेकद्रव्यनिरूपितकार्यताशालीति । उक्तं हि
लक्षण एव, 'एकद्रव्यम्' इति । असति बाधे प्रयत्नवदात्मसंयोगानां प्रत्ये-
कावयवगतानां प्रत्येकममवेतरुमारम्भकत्वमेव ह्युचितमिति भावः २७

एवं द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यगुणयोरेवानेकद्रव्यकार्यत्वमित्युक्त्वा
त्रयाणामप्यनेकगुणकार्यत्वमस्तीति सूत्रत्रयेणाऽऽह—

२८. संयोगानां द्रव्यम् ॥

अनेकतन्तुसंयोगादीनामेकं पटादि सामान्यकार्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

अनेकगुणसाध्यं द्रव्यरूपकार्यमुक्त्वा अनेकगुणकार्यं गुणमाह

२९. रूपाणां रूपम् ॥

तन्तुगतरूपाणामनेकरूपा पटगतरूपं कार्यमिति ॥ २९ ॥

अनेकगुणमाध्यत्वं कर्मण्यपि दर्शयति—

३०. शुक्त्यप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥

उक्षिप्यमाणे वस्तुनि यत् शुक्त्वम् तत्, प्रयत्नः, आत्मादि-
संयोग इति प्रयत्नोत्क्षेपणकारणम् । तत्र हस्मोत्क्षेपणे आत्मसंयोगः
कारणम् । मुग्धोत्क्षेपणे तु हस्ममुग्धसंयोगः । एवं प्रयत्नपूर्वकेषु
क्षिप्यान्नेषु त्रितयत्रयत्वं बोध्यम् ॥ ३० ॥

अथानेककर्मकार्यत्व कुत्रेति विशदयति—

३१ सयोगविभागाच्च कर्मणाम् ॥

सयोगविभागौ च सयोगविभागौ च सयोगविभागा, कर्मणी च कर्मणी च कर्मणीति द्विवचनान्तशब्दैकशेष । उभयकर्मजयौ हि सयोगविभागाच्चनेककर्मजन्यौ । बहुवचनमीदृशमर्थानेकत्वाभिप्रायेण । 'अन्यतरकर्मन उभयकर्मन' इत्येव सत्रगादे कथनात् तदधिकनन्यत्व तस्य नास्ति । वेगस्य कर्मनयत्वेऽप्यनेककर्मजन्यत्वाभावादिहानुक्ति । चकारेण पूर्वाक्तद्रव्यगुणकार्यसमुच्चयपरेणात्रैव सूत्रे कार्यसामान्यनिरूपणसमाप्ति सूच्यते ॥ ३१ ॥

ननु किमित्यनेककर्मकार्यत्व द्रव्यकर्मणोरनुक्त्वैवापसंहार इज्यते इत्याशङ्काया कारणसामान्याधिकारे, 'न द्रव्याणां कर्म', 'न कर्मणां कर्म' इति द्रव्यकर्मकारणत्व कर्मणो नास्तीत्युक्तं हि । तेन अनेककर्ममाध्यत्वमपि द्रव्यस्य कर्मणश्च नास्तीति सिद्धमेवेत्याह—

३२ कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणा कर्मकारणमुक्तम् ॥

कारणसामान्यपरकरणे कर्म द्रव्यकर्मणी प्रति अकारणत्वेनोक्तमित्यर्थ ॥ ३२ ॥

एवञ्च एकैककार्यम्यापि अनेककारणमाध्यत्वात् तदन्तर्गतस्यैकस्य कारणम्यानेककार्यमाधारणत्वेऽपि कारणरूपापरूपमामर्शयित्वा कार्यवैयर्थ्यमुपपद्यते । अतो विज्ञानीयानेककारणत्वमे

कस्याक्षनमिति, भवति कर्माणि पूर्वदेशोत्तरदेशादिरूपविचित्र कारणसमावेशनलात् रिभागसंयोगरूपविजातीयकार्यद्वयकारणमिति कर्मलक्षणान्तरप्रवृत्त्यर्थः । अथोदेष विचारो द्रव्यगुणकर्मसु अन्यादृशमाधर्म्यवधर्म्यविवेकोपयोग्यरि सम्पन्नः । न पुनः साधर्म्यवचनार्थमेव कारणसामान्यप्रकरणारम्भः; तथासि विरोधवचनानात् प्रागेव तदौचित्यात् । यद्यप्युत्तराह्निकोपक्रमगतमूत्रद्वयमप्यत्रैव निवेशयितुं शक्यम्—अथाप्यतीन्द्रियद्रव्यगुणाद्यावश्यकाशेषार्थस्थापनोपयोगिनः सर्वश्रेयोमूलस्य कार्यकारणभावस्य परमतपरासनेन प्रतिष्ठापकं सूत्रं पृथगधिकारपदमर्हतीति परिशील्य आह्निकान्तरारम्भे स्थापितमिति स्थितस्य गतिरिति । एकस्मिन् अहनि यावदुक्तम्, तावत् आह्निकमिति च भाव्यम् ॥

उपोद्घातान्तथोद्देशः ततस्त्रिषु सधर्मता ।

वैधर्म्यं हेतुमामान्यं कार्यमामान्यमादिमे ॥

इति वैशेषिकरसायनसहितवैशेषिकदर्शने प्रथमेऽध्याये प्रथममाह्निकम्

ननु कारणान्तरसमावेशनलात् एकस्यापि कारणस्य विचित्रकार्यकारणत्वं संभवनीत्युक्तम् । स्वयं कारणेन कारणान्तरापेक्षायोगात् । यत् क्रियते, तत् कार्यम्; येन क्रियते, तत् कारणम् । न च कुमूलस्थं बीजमङ्कुरं करोति । अतः तन्न कारणम् । करोति तु क्षेत्रस्थबीजमिति तदेव कारणम् । न च क्षेत्रकुसूलस्थयोः बीजयोरवयवम्, कुर्वतोऽङ्कुरेणैस्यायोगात् । अङ्कुरकारित्वतदभावयोर्भावाभावरूपतया विरोधान्, मृद्वयोरैक्य समावेशयोगात् । न च

तयोर्भेदेऽप्येकतातीयतया कुमूलस्वरीज उो न करोतीति शक्यम् ,
वचात्यम्याप्यङ्गीकारान् । श्वेतस्वरीने हि कुर्वद्रूपत्वमिति वैचात्यममि,
नान्यत्रेति । तादृश चीन कुतस्त्यमिति चेत्—पूर्वज्ञानीनादेव ।
कुमूलम्योच कुवन्तद्वीच नावीचनमिति चेत्—तादृशरीजननोपयो-
गिवैचात्याभावादेव । एवत्र त्रिजातीयमिचित्रोत्पत्ते प्रणि रण मीकारात्
पदार्थाना क्षणिकत्वमिति त्रिमासार्मम्यागमिकि यन् कर्म, यच्च सयोग-
प्राकारिकम्, तदुभयमप्येक न भवति । अन कुर्वद्रूप यदेव, तदभावे
कार्याभाव, तथा कार्याभावे च तदभाव एवेति बौद्धप्रत्यक्ष्याने प्रसक्ते—

तत्तद्वादिमिरन्यत्राऽन्यत्रा तद् वारितम् । यथा चार्थान्ते,—
'कारणामावात् कार्याभाव इत्येवमेव न । तस्य तस्य वस्तुन
कदाचित् सत्त्वस्य कदाचिदमत्त्वस्य च स्वभावादेवोपरत्त्या कार्यकारण
भावम्याकुरुपनात्' इति । साम्प्रै —'सत्कार्यवादम्यं प्रामाणिकतया
संभवि कार्यत्राभिमत मनेद्राऽस्त्येव । तथाच निम्नैरन्यायेन कर्म
पाठप्रसरणन्यायेन च स्थितम्यं कार्यस्य घटपटादे कदाचित्प्रभियमि
भवति, कदाचित्च निरोभाव । अन सर्वस्य संस्तैव मत्त्वात् कारणा-
भाव कार्याभावश्च दुर्बल । एवमत्यन्तनित्यत्वान् पदार्थाना क्षणिकत्वं
मुद्गपानम्' इति । वेदातिभिश्च, 'तन्तत्र एव जातप्रोतभावापना
पट इत्युच्यते । मृत्पिण्डे एवायम्यान्निगमापत्र घट इत्युच्यते ।
अनोऽग्रम्या प्राग् अभितस्तेऽपि कारणद्रव्यस्यैव कार्यद्रव्यत्वात्
कारणद्रव्याभावात् कार्यद्रव्याभाव इत्यनुपपत्त्येव' इति । एव निते
स्वरनर्मा वैशेषिका मन्वि स्वभावादेव साम्प्रैरतिगमनतमकार्य
प्रमिषा नानम्युरगन्तन् बोद्धान्तेऽर्थगमङ्गीरुगि—

१ कारणाभावात् कार्याभावः ॥ (३३)

न तावच्चार्वाकमतः स्वभाववादः सम्यक् ; अत्राद्यभिलाषेण
पाकादिप्रवृत्त्ययोगप्रसङ्गान् । ‘स्वभावेन एव नृत्तिर्भवित्यति ; अत्र-
मुदरं प्राप्स्यति’ इति तूयं म्यदिमम्वान् । यदि पाकादिप्रवृत्तिरपि
यादृच्छिकी, तर्हि नियमेन तद्वृत्तिरनुपपन्ना । पाकादिमङ्गलप्रवृत्तिः
परकीया च न वार्थेन । अने जायते अनेन नियतापेक्षितः पाक
इति । तथाच तत् तत्र काग्णनिनि काग्णामावादेव क्वचित् कार्या-
भावः, न तु स्वभावादिति । न च मन्कार्यवाद उपपन्नः । केवल-
तन्त्रादिमत्त्वदद्यात्, ‘पटो नास्ति’ इत्यादिज्यवद्वागयोगप्रसङ्गान्,
तुरीयेनादिव्यापाग्वैक्यप्रसङ्गाच्च ; तन्नुपपत्त्योरनेदानीम् । अत एव
प्रागेव सूत्रिनं सत्तात्पर्यागम्यकल्पप्रकरणे ‘भवित्यति पट’ इत्यादि ।
अतस्तत्र कार्यभाव एव । एवञ्च कदाचिन् कार्योपलम्भः कारण-
वन्नेन कार्यम्योपलम्भत्वादुपपद्यत इति वक्तव्यमिति सिद्धः कारणा-
भावान् कार्याभाव इति । काग्णामावो द्वितीय — कारणमामान्याभावः
कारणविशेषामावश्च । क्वचित् सर्वम्यापि घटकाग्न्यामावान् घटाभावः ;
क्वचिद्घटचक्रादिषु कस्यचिदमावादिनि । काग्णामावादिनि पञ्चमी
कारकहेतुं ज्ञातृहेतुं च । काग्णामावे मति कार्याभावम्यापि मत्त्वान्,
द्वयोः प्रयोज्यन्योत्रकमावान् ; कारणभावे ज्ञाने मति तेन कार्या-
भावानुनानाच्च । ननु श्रीहिनिर्यागः क्रियते, यदगमि । तत्र श्रीहि-
रूपाकारणामावे सागामाव इति कथमिति चेत्—उच्यते । यत्र
वैकल्पिकाः नानोपायाः लोकापेक्षमिदानीम्, तत्र यद्येकजातीयकार्यं
प्रत्येव तेषां विकल्पेन कारणता, तदा कार्यकारणभाव इत्युच्यते—

यनानुत्तरयागं प्रति व्रीहयः कारणम् ; व्रीह्यनुत्तरयागं प्रति च यथा इति ।
अतोऽन्यानुत्तरत्वविशिष्टस्यैव प्रकृतकार्यतया कारणाभावात् तादृश-
कार्याभावो न क्षत इति ॥ १ ॥

नन्येवं बौद्धमतस्वीकारे कुर्वदृष्टस्य बीजस्यैकस्यैवाङ्कुरकारणतया
सर्वेषां क्षणिकरत्वापत्त्या एकस्य क्रमेणानेककार्यकारणत्वरूपपूर्वोक्त-
सिद्धान्तमङ्ग इत्यत्राह—

२. न तु कार्याभावात् कारणाभावः ॥ (३४)

अङ्कुराभावात् कुसूलेऽङ्कुरकारणबीजाभाव इति यद् बौद्धो-
क्तम्, तत्तु नेप्यने । यथा कार्याभावस्य कारणाभावं प्रति कार-
कहेतुत्व न भवति, तथा जापकहेतुत्वमपि न भवति । घटाभावेऽपि
मृत्पिण्डकुलालादिषु कतिपयकारणसत्त्वात् सामान्यतः कारणाभावस्य
साधयिमुपशब्दव्यत्वात् । न हि पदार्थानो प्रतिक्षणमिन्नत्वे वैजात्ये च
प्रमाणमस्ति । तदेव बीजं कुसूलस्यतादृशायां सलिलकर्तृमात्रिसहकार्य-
भावाद्ङ्कुरं न करोति ; क्षेत्रम्यिनिकाले च सहकारिसमवधानात् करोती-
त्यनुमानानुमारेणैव संशेषयते । अवश्यं च कार्यस्य बहूनि मिथ्यसह-
कारीणि कारणान्यङ्गीकार्याणि । अन्यथा किल कर्षकाः कुसूल एव
कालक्रमेण कुर्वदृष्टबीजमेवावतनया ज्ञोपभूताः जलजम्बाद्यादिसम्भरणार्थं
बहिर्न व्याप्तिर्येम् । करोति, न करोतीति च कालभेदेनैकस्मिन्नेव पटते ।
न च तदानीमद्वरणमात्रेण बीजस्य कारणत्वाभावः, स्वरूपशोभनारूप-
कारणत्वस्य सर्वत्रैव सत्त्वात् । स्वरूपयोग्यता च घटादिकं प्रति, प्रत्य-
क्षमिदृशदृष्टव्यरूपास्त्वादिरिव । अतः कतिपयकारणमत्त्वेऽपि गद्यकार्य-

भावेन कार्याभावदर्शनात् कार्याभावेन कारणसामान्याभावोऽनुमातुं न शक्यते । वल्लससामग्र्यन्तर्गतकिञ्चित्कारणं न स्यादिति सामान्यतः काममनुमीयताम् । न तन्निवार्यते । तथा च कारणत्वं नाम स्वव्यतिरेकप्रयुक्तकार्याभावकत्वम् ; कार्यनियतपूर्ववर्ति त्वं वा । कारणाभावे कार्यं न भवति ; यत्र यत्र कार्यं तत्र तत्र कारणमिति चानुमत्तात् । अतः क्षणिकत्वाद्यभावादेकस्यापि पदार्थस्य क्रमेणानेकविचित्रकार्यकारणत्वं निराबाधमिति ॥ २ ॥

एवं प्रसक्ताशङ्कापरिहारव्याजेन कार्यकारणभावतत्त्वं व्युत्पाद्यद्रव्यगुणकर्मणामुद्देशसाधर्म्यवैधर्म्यवचनयोरवसितत्वात् सामान्यादित्रयं निरूपयति—

३ सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ (३५)

इतिशब्दः प्रकारवचनः । यथा निष्क्रमण—(२-२-२०) सूत्रे । तेन समवायोऽपि गृह्यते । अन्यथा तच्छब्दवैयर्थ्यात् । सामान्यविशेषसमवायत्रयं बुद्ध्यपेक्षमित्यर्थः । बुद्धिः अपेक्षा अपेक्षिका यस्य तद् बुद्ध्यपेक्षम् । बुद्धेरपेक्षा यत्र तदिति वा । बुद्धिरनुवृत्तबुद्धिः, व्यावृत्तबुद्धिः, इहेदमिति बुद्धिश्च । तथा बुद्ध्या यत् स्वोत्पत्तयेऽपेक्ष्यते तदित्यर्थः । तथाचानुवृत्तबुद्धिनियामकत्वं सामान्यस्य, व्यावृत्तबुद्धिनियामकत्वं विशेषस्य, इहेदमिति विशिष्टबुद्धिविशेषनियामकत्वं च समवायस्येत्युक्तं भवति । इत्थं बुद्धिहेतुत्वं च सूत्र एव स्पष्टम्, 'अनुवृत्तेरेव हेतुत्वात्' इति, 'इहेदमिति यतः' इति च । समानानां ग्रावः सामान्यमिति सिद्धात् निम्नरे सति अनेकसमवेतं सामान्यम्, निस्सामान्यस्सन्

ननु गोत्वादेः सामान्यस्य व्यावृत्तिहेतुतया विशेषत्वस्यापि समवात् यदेव सामान्यम्, स एव विशेष इत्युभयोरैक्यादुद्देशसूत्रे सामान्यविशेषयोः पृथङ्निर्देशो न युक्त इत्यत्राह—

४. भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ (३६)

भू सत्तायामिति भावः सत्ता । सत्ताभावशेरेक्यं च, 'सदिति लिङ्गाविशेषा—चैको भावः' इति सूत्रमेव दर्शयति । तस्य च सर्वत्र वर्तमानतया किञ्चिद्व्यावृत्तत्वाभावेन व्यावृत्तधीहेतुत्वं नास्ति । केवलम्, इदमपि सत्, इदमपि सदित्यनुवृत्तधीहेतुत्वमेव । न च सत्ताया अपि संयोगादिसम्बन्धेन द्रव्याद्यवृत्तितया तद्वृत्तित्वधीविषयत्वमस्तीति वाच्यम्; किञ्चिन्निरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्यैवेह व्यावृत्तिपदार्थत्वात् । अत एवाप्रसिद्ध्या सामान्याद्रिव्यावृत्तिरपि सत्तायां दुर्वचेति । तथाचास्य सामान्यमात्रत्वादुद्देशसूत्रे सामान्येत्यवश्यं वक्तव्यमिति ॥४॥

तर्हि सत्ताव्यतिरिक्तानां सर्वेषामुद्देशसूत्रे विशेषपदेन ग्रहणमिति मिद्ध्यनि । एवञ्चानुवृत्तिनियामकत्वरूपं लक्षणं तेष्वतिव्याप्तमित्यत्राह—

५. द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं च सामान्यानि विशेषाश्च ॥ (३७)

द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं च सामान्यानि ; तेषां यथायथं द्रव्यादिव्यनुवृत्तिहेतुत्वात् । चकारोऽनुक्तसर्वजातिसमुच्चयार्थः । विशेषाश्चेति चकारोऽन्वाचये । तेनाप्राधान्यं ध्वन्यते । एवं सामान्यभूतानामेषां व्यावृत्तिहेतुतया विशेषत्वाकारोऽप्यस्ति । तावता न ते मुख्यविशेषा इति । तदुक्तं भाष्ये, 'प्राधान्येन सामान्यानि, स्वाश्रयविशेषकत्वात् भक्त्या विशेषास्त्यानी'ति । अतः सामान्यपदेन सर्वसंग्रहान्न लक्षणमलक्ष्यवृत्तीति भावः ॥ ५ ॥

नन्येव सति घटत्वादिपर्यन्ताना सर्वेषा सामान्यतया विशेष-
पदग्राह्यमेव किमस्तीति व्यर्थमुद्देशसूत्रे विशेषपदमिति नित्यद्रव्यवृत्ति-
विशेषपदार्थमभिदुषश्चोचं स्पष्टि—

६. अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ (३८)

अन्यत्रेति प्रिनार्थेऽव्ययम् । अन्यान् विशेषान् वर्जयित्वा अन्ये
विशेषा सामान्यानि भवन्तीत्यर्थः । 'अन्ते अवसाने वर्तन्ते इति अन्त्या'
इति किरणावष्टी । अवसानं व्यावर्तकसीमा । तत्र वर्तन्ते । तदुपरि
व्यावर्तकान्तरं नास्तीत्यर्थः । 'अन्तेषु सवा अन्त्या' इति तु भाष्यम् ।
अन्तश्शब्देनोत्पादविनाशाद्यमानगतानि नित्यद्रव्याण्युच्यन्ते । तदपि
तत्रैव दर्शितम्, 'प्रिनाशारम्भरहितेषु नित्यद्रव्येषु' इति । तथा च
तत्रत्याना तेषां प्रतिव्यक्तिभिन्नतयाऽनुवृत्तिहेतुत्वप्रसक्तिरेव नास्तीति
तत्परम् उद्देशसूत्रे विशेषपदम् । एवञ्च व्यावृत्तिधीनियामकत्वमित्यस्य
व्यावृत्तिधीमात्रनियामकत्वमित्यत्र तात्पर्याच्च विशेषलक्षणस्य सामान्यविशे-
पेऽतिव्याप्तिः । न च विशेषपदेनैव सर्वं गृह्यताम् । सामान्यपदमेव
सत्तामात्रे सङ्कोच्यतामिति वाच्यम्—प्रथमप्रयुक्तसामान्यपदासंगृही-
तस्यैवोत्तरप्रयुक्तविशेषपदेन ग्रहणौचित्यात् । अनुवृत्तबुद्ध्या सामान्यस्य
सिद्धयन्तरमेव तस्य व्यावृत्तिहेतुताया अपि ग्रहणाच्च । अस्मदाद्यत्यन्ता-
प्रत्यक्षविशेषगोष्ठ्यामभिप्रसिद्धगोत्तघटत्वादेर्निवेशस्यानुचितत्वाच्च । ननु
रूपादीनामपि प्रतिव्यक्तिभिन्नतया व्यावृत्तिहेतुत्वादिन्याप्तिरिति चेन्न—
नीलं नीलमित्यनुगतप्रतीतिसत्त्वेनानुवृत्तिहेतुत्वस्याप्यावश्यकत्वात् । तर्हि
नीलरूपं सर्वत्र स्थितं किमेकमेवेति चेत्—नैतत्—तत्रतत्र तदुत्पाद-
विनाशप्रत्यक्षसत्त्वेनैकत्वायोगात् । तर्हि कथमनुवृत्तिरिति चेत्—नील-

त्वजातिपुरस्कारेण । तथाच स्वरूपतो धर्मतो वाऽनुवृत्तिबुद्ध्यनियाम-
कत्वे सति व्यावृत्तिबुद्धिनियामकत्वं विशेषलक्षणम् । तच्च निर्दुष्टमिति ॥

अथ योगिनां विशेषेषु, अयं विशेषः, अयमपि विशेष इत्यनु-
गतबुद्ध्युदयात् कथं विशेषस्यानुवृत्तबुद्ध्यविषयत्वमिति चेत्—न, विभाग-
व्युत्पादनसौकर्याय परमाणुगतविशेषाणां सर्वेषां विशेषपदेन सूत्रकृता
परिमापितत्वेऽपि योगिभिः तत्तत्प्रत्यक्षकाले तत्तद्विशेषस्यात्यन्तविलक्षणत्वे-
नैव प्रत्यक्ष्यमाणतया, अयमपि विशेष इत्यनुवृत्तबुद्धेरभावात् । न च
विशेषत्वं नाम काचिज्जातिरस्ति । तथासति तस्य धर्मस्य द्रव्याद्यवृत्ति-
तया व्यावृत्तिधीविषयत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, विशेषाणां द्रव्याद्यपे-
क्षया व्यावृत्तिर्विशेषत्वाधीनेत्यापत्तेः । न खलु स्वरूपविशेषान्तरतोऽपि
स्वत एव व्यावृत्तत्वस्वभावशालिनो विशेषस्य विरूपद्रव्यादिव्यावृत्त-
त्वसिद्धये धर्मान्तरापेक्षेति समुचितमुत्प्रेक्षितुम् । अतः स्वतोव्यावृत्तत्व-
स्वरूपहानिर्मा भूदिनि तत्र न जातिस्वीकारः । इदमेव दर्शयितुं मार्चनैः,
'यदि द्रव्यवृत्तयो विशेषाः जानिमन्तः स्युः, तर्हि गुणाः कर्माणि वा
स्युः' इत्युच्यते ; नदीनैश्च 'जातिमतां जात्यैव व्यावृत्ते' इति । इमे च
विशेषाः न परमाणुमात्रे । किंतु विबुद्ध्यर्थेऽपि । बद्धात्मनां तत्तन्निय-
तमुखदुःखधर्माधर्मादितः व्यावृत्तिसम्भवेऽपि मुक्तात्मसु मिथोभेदनियाम-
कस्यान्यस्याभावात् । गगनादावपि सृष्टिकाले शब्दाद्यधीनवैलक्षण्येऽपि
मल्लये मुक्तात्मा अपेक्षया वैलक्षण्यस्यान्यथा दुर्महत्वादिनि ॥ ६ ॥

पुनमुक्तेषु गगान्यादिषु त्रिषु विशेषा न परीक्षणीयाः । योगिभिः
कलादादिभिर्निर्मितैः इत्यमेव तदुपलम्भान् । अयोगिनामनीन्द्रियेषु तेषु

स्वरसतो अमसन्देहयोरयोगात् , ज्ञाप्याशस्य ज्ञापितत्वाच्च । एव सम-
चायोऽप्यतीन्द्रय एकश्चेति न तत्रापि परीक्ष्यमधिकमस्ति । केवल की-
दृशमिशिष्टबुद्धिनिग्रामकत्वमित्येव विज्ञातव्यम् । तच्च विशिष्टघटकविशे-
ष्यविशेषणविशेषकानन्तर व्युत्पादयितुमुचितमिति विमान्य सामान्यमात्र-
मत्रैव ह्युत्पादय परीक्षते एतद्राहिकशेषेण । तत्र सत्ताया केवलानुवृत्त-
धीहेतुत्वकथनात् सामान्यविशेषसमवायेष्वपि सा सत्ता अस्तीति मन्येत ।
गवादिषु अय गौ , अयमपि गौरित्यनुगतबुद्धिबत् द्रव्यादिष्वनुगतबुद्धिर्न
दृश्यते । द्रव्य हि द्रव्यमित्येव प्रतीयते । गुणश्च गुण इत्येवेत्यपि
शङ्क्येत । तत् सर्वमपनोदितुमाह—

७. सदिति ततो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ (३९)

द्रव्यगुणकर्मसु सदिति प्रत्ययो यस्मात् सामान्याद्वदति, सा सत्तेति ।
द्रव्य द्रव्यमित्यादिप्रतीतेरनुगतत्वाभावेऽपि सदिति प्रतीतिरनुगताऽ-
स्तीति भावः । अन्येषा गोत्वादीना सामान्याना यथायथम् आकृत्या
कार्यकारणादिना वाऽभिव्यक्तिः , अस्यास्तु सत्ताया व्यक्तिमात्र-
व्यङ्ग्यत्वमिति द्रव्यादिसर्वानुगताकृत्यभावेऽपि न क्षतिः । द्रव्यादि-
त्रयमात्रनिर्देशात् सामान्यादौ इय नेति सूचितम् । न च सामान्यं सत् ,
विशेषः सन्नित्यादिप्रतीत्या तत्रापि तत्सिद्धिरिति वाच्यम्—विशेषसम-
वाययोरतीन्द्रियतया तत्र तादृशानुभवाभावात् । नापि सामान्ये ,
सामान्यस्य सर्वदा व्यक्तिप्रकारतयैव भासमानतया विशेष्यतया भानस्य
जगत्पददर्शनेन तत्र 'इदं सत्' इति प्रत्ययोपदर्शनायोगात् ।
गौ सन्नित्येव हि लोकानुभवः , न तु गोत्व सदिति । अत एव,
सामान्ये सत्ता सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनास्ति , न साक्षादित्युच्यते ।

किञ्च यदि सामान्ये सत्ता स्यात्, स्वात्मन्यपि स्यात्; सत्ता सतीत्यपि प्रतीतिसम्भवात् । एवञ्चात्माश्रयः; स्वस्य स्वनिष्ठत्वायोगात् । तत्रान्यथा निर्वाहे च स निर्वाहः सामान्यान्तरेऽपि तुल्य इति, यत्र बाधकं नास्ति, तत्रैव द्रव्यादौ सत्तासिद्धिः । अन्यथा सामान्ये सत्ताजातेः द्रव्यादिसाधारण्याः स्वीकारे सर्वसामान्यमात्रवृत्तिसामान्यत्व-रूपजात्यन्तरस्यापि स्वीकारापत्तिः । अतो जातिबाधकसद्भावात् सामान्यादिषु सत्तेति ॥ ७ ॥

ननु सत्ताया द्रव्याद्यतिरिक्तत्वे किं मानम् ? जातिव्यक्त्यो-रभेदस्यैव युक्तत्वात् । अन्यथा घटपटादीनां पृथक्पृथग्भानवत् व्यक्तिं विनापि जातिग्रहणं स्यात् । अतः सहैवोपलम्भात् तयोरभेदः । यद्येवमपि, इह गवि गोत्वम्, गोत्ववान् गौरित्याधाराधेयभावप्रतीतिः स्यात्, भेदः शङ्क्येतापि । न त्वेवम् । अयं गौरित्यभेदस्यैवा-नुभवात् । एवमिदं सदित्यपि । किञ्च द्रव्यं सदित्यस्य द्रव्यं गुणादिविशिष्टमित्यर्थः; गुणः सन्, कर्म सदिति च गुणादिकं द्रव्य-वृत्तित्वविशिष्टमित्यर्थकम् । अतो न द्रव्याद्यतिरिक्ता सत्तेत्यत्राह—

८. द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता ॥ (४०)

द्रव्यगुणकर्मपेक्षयाऽन्य पदार्थः सत्तेत्यर्थः । जातिव्यक्त्यो-रेकत्वं तावन्न भवति; जातेरेकत्वादनुगतत्वात्; व्यक्तीनामनेकत्वा-दननुगतत्वाच्च । न क्षेत्रानेक्योरनुगताननुगतयोर्वा ऐक्यं सम्भवति । किञ्च यदि द्रव्याभिन्ना सत्ता गुणाभिन्ना च, तर्हि तदभिन्नाभिन्नस्य तन्भिन्नत्वनियमात् गुणो द्रव्याभिन्नोऽपि स्यात् । अतो जातिव्यक्त्यो-

राधारधेयभावाद्देव एव । तर्हि, 'इह गमि गोत्व'मिति कुतो न व्यवहार इति चेत्, गोत्वादेर्द्रव्यप्रकारतयैवानुभूयमानत्वात् । धर्म धर्मिणोर्मध्ये हि धर्मस्य प्रकारतया, धर्मिणो निशेप्यतया च मान मेगऽऽनुभविकम् । तर्हि गोत्ववान् गोरिति व्यवहार स्यादिति चेत्—सत्यम् गोत्वप्रकारको गोरित्येकश्चैव प्रत्ययो जायते । परन्तु गोत्वगानिनि शब्दो न प्रयुज्यते । गोशब्देनैव विवक्षित जातिविशिष्टम्योक्ततयाऽधिःशब्दप्रयोगम्यानपक्षितत्वात् । न हि अयं गोरित्यस्य, इयं काचिज्जातिरिति वा, इदं व्यञ्जिमात्रमिति वा, इयं व्यक्ति काचिज्जातिरिति वाऽर्थः । किन्तु, 'अयं किञ्चिज्जातिमान्' इति । तस्मादभेदम्याप्रतीयमानतया भेदस्यैव प्रतीयमानतया च न जाति-यन्त्रयोरैक्यम् । यत्तु—'द्रव्यं सत्' 'गुणं सन्' इत्यादेरन्यथाऽन्यथाऽर्थवर्णनम्, तत् एकाकारानुभवविरुद्धम् । न च रक्षणा विना सच्छब्दस्येतादनेकार्थकत्वमपीति ॥ ८ ॥

ननु मा भूदनेकार्थकत्वम् । कर्मवत्त्वं वा गुणवत्त्वं वा कश्चिदर्थोऽस्तु । गुणकर्मणो तद्व्यवहारश्च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कर्मादिमत्त्वात् भवन्वित्यत्राह—

९. गुणकर्मसु च भावात् कर्म न गुण ॥ (४१)

न तावत् कर्म सत्ता, कर्मण सर्वद्रव्यवृत्तित्वस्याप्यभावात् । नापि गुण, सर्वद्रव्यवृत्तित्वेऽपि कर्मवदेव गुणकर्मावृत्तित्वात् । अत्र न कर्म न गुण इति क्रमनिर्देशः, 'कर्मपक्षं पश्यान्तरत्वात् पूर्वं इत्याशयेन । कर्मगुणोभिव्यनुक्त्वा गुणकर्मभिव्युक्तिः, 'नात्र यथा

संख्यविवक्षा ; गुणवृत्तित्वं कर्मवृत्तित्वं वा किञ्चिदादायापि पक्षद्वय-
निषेधः सुकरः' इति ज्ञापनाय । तथाचानुगतप्रतीतेः एकेनानुगतेन
सम्यग्धेनानुगतैकार्थविषयकत्वौचित्यात् अतिरिक्तैव सत्तेत्युक्तं भवति ।
केचिदाहुः—प्रमाणसंबन्धित्वं सत्त्वम्, कार्यकारित्वं वेति । तन्न ।
न हि प्रमाणासंबन्धदशायां कार्यकारणदशायां च वस्तु असद्वदिति ।
अतो विशेष्यतयाऽननुभूयमानसामान्याद्यपेक्षया विशेष्यतया भासमानेषु
द्रव्यादिषु त्रिषु किमप्यनुगतं वैजात्यमावश्यकमिति सत्ता स्वीक्रियते ९

सत्ताया द्रव्यादितोऽर्थान्तरत्वे हेत्वन्तरमाह—

१०. सामान्यविशेषाभावेन च ॥ (४२)

द्रव्यत्वादीनां सामान्यविशेषाणां पूर्वोक्तानां सत्तायामभावाच्च
सा ततोऽर्थान्तरम् ; अस्याः द्रव्यादिरूपत्वे च गुणकर्मघटादिषु इदं
सदिति प्रत्ययव्यवहारवत् इदं गुणवत् कर्मवत् द्रव्यवदिति प्रत्ययव्यवहारो
स्यातामिति । तत् सिद्धं सत्ता अर्थान्तरमिति ॥ १० ॥

अथ पूर्वोक्तद्रव्यत्वादिकमपि स्थाप्यते । तत्र सत्तायाः गुण-
कर्मसु भावात् गुणकर्मरूपत्वं न भवतीत्युक्तम् । तर्हि द्रव्यत्वस्य गुण-
कर्मसु अभावाद् गुणादिरूपत्वमेव किं न स्यात् । अतः किमिति
सामान्यविशेषरूपं द्रव्यत्वं प्रागुक्तमित्याशङ्कामपनुदन् सत्ताया इव द्रव्यत्व-
स्थाप्याश्रयाद्यन्यत्वमाह—

११. अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ (४४)

अनेकं द्रव्यमाश्रययाऽस्यास्तीत्यनेकद्रव्यवत् । द्रव्यं द्रव्यमिति
प्रत्ययविषयधर्मस्य सर्वद्रव्यसमवेतत्वात् कस्यापि कर्मणो गुणस्य वा सर्व-

वृत्तित्वाभावात् द्रव्यत्वमपि न कर्मादिरूपम्; किन्तु सामान्यमेव प्रागुक्तमित्यर्थः । अत्र द्रव्यवत्त्वेनेति प्रयोगेणाधाराधेयमावादपि भेदो दर्शित ११

१२. सामान्यविशेषाभावेन च ॥ (४४)

न केवलमुक्तयुक्तया द्रव्याद्यपेक्षया द्रव्यत्वमन्यत्वम्; सामान्यविशेषाणां पृथिवीत्यादीनां द्रव्यत्वेऽभावादपि । न खलु द्रव्यत्वं पृथिवी भवति, जलम्, अन्यद्वा । न च रूपत्वादिर्द्रव्यत्वेऽस्तीति । अतो न द्रव्यरूपम्, नापि गुणादिरूपमिति ॥ १२ ॥

ननु गुणत्वरूपं सामान्यं कथमुक्तम् । उपसर्जनत्वरूपगुणत्वस्य कर्मादावपि सत्त्वात् । द्रव्यस्यापि द्रव्यान्तरोपसर्जनत्वात् । चतुर्विंशतिमात्रे तद्यग्रहारस्य च केवलं तार्किकपरिभाषामात्रतया लोकानुभवमूलत्वाभावेन जातिनिरन्धनत्वे मानाभावात् । तत्राह—

१३. तया गुणेषु भावाद् गुणत्वमुक्तम् ॥ (४५)

न नावद् गुणा एव गुणत्वम् । तेषु सत्त्वात् । आधाराधेययोर्भेदात् । न चातिप्रसक्तम्—चतुर्विंशतिमात्रे भावात् । द्रव्यकर्मणोः सयोगविभागरूपरिद्धद्रव्यकारणत्वात् तद्विलक्षणेपु रूपादिष्वनुगत किञ्चिद्वैजात्यमावश्यकमिति विमान्यैव गुणमात्रवृत्तित्वात् गुणत्वं प्राक् उक्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

१४. सामान्यविशेषाभावेन च ॥ (४६)

गुणत्वे रूपत्वपृथिवीत्यादीनां सामान्यविशेषाणामप्रतीत्या अभावेन गुणत्वमप्यन्यदेव द्रव्यगुणादिभ्य इति ॥ १४ ॥

ननु कर्म क्रिया । क्रियात्वञ्च अस्ति, गच्छति, जानाति, यतत इति सर्वधात्वर्थसाधारणम् । अतो गुणत्वादिना सांकर्यान्न कर्मत्वं जातिः । अत आश्रयातिरिक्तं कर्मत्वं नेत्यत्राह—

१५. कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ (४७)

धात्वर्थमात्रं क्रियेति व्यवहारस्य केवलं वैयाकरणसंकेतमूलकत्वात्, चलतीत्यनुगतप्रतीतिवलेनोत्क्षेपणादिषु पञ्चस्वनुगतजातेः सिद्धतया तस्या एव कर्मत्वरूपत्वात् तस्याः तेष्वेन वर्तमानतया सांकर्याभावादाधाराधेयभेदस्यावश्यकत्वाच्च कर्मत्वमपि प्राक् उक्तमित्यर्थः १४

१६. सामान्यविशेषाभावेन च ॥ (४८)

न हि कर्मत्वे उत्क्षेपणत्वादिकं गुणत्वादिकं वाऽस्तीति । अत्र पुनः पुनः सामान्यविशेषाभावेन चेति सूत्रेण द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वव्याप्या अपि सामान्यविशेषाः सन्तीति दर्शितं भवति ॥ १५ ॥

नन्वस्तु तावद्धर्थेतिरिक्तैव सत्ता । अथापि यथा नील नीलमित्यनुगतप्रतीतिसत्त्वेऽपि नीलद्रव्येषु न नीलत्वमेकम्, तथा सदितिवुद्धिविषयेषु सत्ताऽप्यनेका स्यात् । एवञ्च द्रव्यगुणकर्माणि अनुगतधर्मवन्ति सदित्वनुगतप्रतीतिविषयत्वात् नील नीलमित्यनुगतप्रतीतिविषयद्रव्यवदित्यनुमानं दुष्टम् ; दृष्टान्ते साध्यवैकल्याद्यभिचारात् । अतः सत्ता द्रव्यादिगतद्रव्यत्वादिरूपा वा स्यात्, अन्यदृशी वा ; न त्वेकैवेत्यत्राह—

१७. सदिति लिङ्गाविशेषात् विशेषलिङ्गामावाच्चेको भावः ॥ (४९)

सत् इति बुद्धिरूपं लिङ्गं साधकप्रमाणं द्रव्यगुणकर्मसु अविशिष्टम् । तेनानुगतधर्मसिद्धिः । न च दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम्-नीलरूपात्म-

कस्य नीलत्वस्याप्यनुगतत्वेनानुगतधर्मवत्त्वरूपसाध्यवत्त्वात् । परन्तु तस्य धर्मस्य किं स्वरूपतोऽनुगतत्वम्, नीलरूपत्वात्मकजातिपुरस्कारेण वेत्यन्य-
देतत् । तत्र नीलद्रव्येषु नीलरूपस्यैकत्वे उत्पादविनाशानुभवविरोधापत्तेः,
नीलत्वस्य द्रव्यगतस्य जातिरूपत्वाभ्युपगमे घटत्वादीनां सांकर्यापत्तेश्च,
'नीलरूपं नाना । तद्वृत्तिजातिपुरस्कारेण चानुगतत्वम्' इतीप्यते ।
अतस्तत्र विशेषलिङ्गं भेदसाधकलिङ्गमस्ति । एवं नीलद्रव्यरञ्जितेषु वस्त्र-
कम्बलादिषु नील नीलमिति प्रत्ययेऽपि बोध्यम् । अत्र तु तत्रा भेदसाध-
कलिङ्गाभावात् सदिति लिङ्गमनुगतधर्मसाधकं लाघवादेकधर्मात्मकमेव
साध्यं साधयतीति भावः । अत्र सदिति बुद्धौ लिङ्गपदप्रयोगात् तस्या बुद्धेः
प्रत्यक्षज्ञानरूपतया स्वकारणभूतस्वविषयभूतवस्तुसाधकत्ववत् उक्तानुमान-
विधयाऽपि वस्तुसाधकत्वमुपपन्नमिति ज्ञापितम् । भाव इत्युपलक्षणम् ।
सर्वस्यापि सामान्यस्य प्रेत्यकमेकत्वमुक्तद्रिश्चैव मन्तव्यम् ॥

इदञ्च गोत्वादिकं नित्यं सामान्यं स्वयं विभु गोमहिषादिषु
सर्वत्र स्वरूपसंबन्धेन संबद्धमपि गवादिमात्रे समवायेन संबद्धत्वात् तत्रैव
गौरित्यादिप्रतीतिं जनयतीत्येक पक्षः । विशिष्टबुद्धिसत्त्व एव घटाभाववद्
भूतलमित्यादौ अभावस्वरूपस्येव तत्र तत्र स्वरूपस्य संबन्धत्वस्वीकारात्
गोत्वादेः महिषादौ स्वरूपसंबन्धेन संबद्धत्वे प्रमाणाभावादन्यत्रासंबद्धमेव
केवलं गवादिमात्रे संबद्धमिदम् ; तत्रैवानुभवात् ; यथानुभवमेव वस्तु-
कल्पनात् । न च पूर्वोत्तरदेशस्थयोर्गवोः गोत्वं मध्यदेशासंबद्धं कथं
संबध्यत इति मन्तव्यम्—विन्यहिमव-तोर्द्वित्वमिव मध्यदेशासंबद्धमित्येवम-
नेकादाहरणसंभवात् । इयांस्तु विशेषः—सावयवद्रव्यत्वाभावात् सामान्य-
मिव द्वित्वादिकम् आधारे स्वयंमशतोऽवर्तमानमपि न, एकत्र द्वावित्यादि-

बुद्धिं जनयति । न च जातिर्विम्बी, सर्वभूतसंयोगित्वरूपविमुलक्षणाभावात् । कथञ्चिद् विभुत्वेऽपि सर्वत्र संबन्ध इत्यपि नास्ति ; विभूतामेव मिथस्संबन्धानङ्गीकारात् । नापि व्यक्तिभेदेन जातिभेदः, एकत्वेनैव सिद्धेः : । अतो गवादिमात्रसंबन्धैव गोत्वादिजातिरित्यन्य. पक्षः । द्वितीयपक्ष एव भाष्यसंमत इति स्पष्टं तद्व्याख्यास्वित्यलम् १७

तत्त्वं कारणभावस्य सामान्यादित्रयस्य तु ।

लक्षणं तत्परीक्षेति प्रथमान्त्ये त्वयं स्थितम् ॥

इति वैशेषिकरसायनसहित वैशेषिकदर्शने

प्रथमेऽध्याये द्वितीयमाहिकम् प्रथमाध्यायश्च ॥

धीरस्तु

धी.

द्वितीयेऽध्याये प्रथममाहिकम् ।

एवं पटपि पदार्था उद्दिष्टा, सामान्ये लक्षिनाश्च । अथ पृथिव्यादीनां विशेषाणां पृथङ्निरूपणमारभ्यते । तत्रायं गुणविनि-
येसाधिकार इति भाषितम् । 'अत्र ब्रह्मिके तत्तद्विशेषगुणविशिष्ट-
भूतपञ्चकनिरूपणमिति । तत्रार्था पृथिव्या विशेषगुणानाह—

१. रूपरसगन्धस्पर्शयती पृथिवी ॥ (५०)

शुक्रं नीलं पीनं रक्तं हरितं कनिष्ठं चित्रमेतेन सप्तविधमपि रूपम्, मधुराम्लं लवणं तिक्तकटुकपायमेतेन षड्विधोऽपि रसः, सुरम्य-

सुरभिभेदेन द्वित्रिंश सुख्यसुरभ्युदासीनभेदेन त्रिंशो वा सर्वो गन्ध , म्रशेषु पाकजानुष्णाशीतमात्रञ्च पृथिव्या सन्ति । इमेऽस्या विशेषगुणा । अन्ये तु सख्यादय सामान्यगुणा । विशेषगुणत्व नाम पृथिव्यादिद्रव्यविशेषभेदेन वैजात्यमद्गुणत्वम् । रूपरसादे पृथिव्याद्यनेकवृत्तित्वेऽपि पृथिवीवृत्तिरूप जलवृत्तिरूपापेक्षया वैजात्यमस्ति, तथा जलरूपेऽपीत्येवम् । तथा च किरणावली, “सहस्रशोऽमिस योनेनाप्यपरावर्कमानम् अमास्त्रशुक्रमेव रूपमप्सु” इति, “महस्रश पच्यमानमपि माधुर्यमेवेपत्स्वभाव—तथैव” इति च । क्षाररसोऽपि स्वर्णभेद इति जगदीशमूक्ति । कचिद्रूपाद्यनुलम्ब म्भित्तम्यापि तम्यानुवृत्त्यात् , अभिभूतत्वाद्वा । एवमग्रेऽपि ॥ १ ॥

२ रूपरसस्पर्शस्य आपो द्रवा स्निग्धाश्च ॥ (५१)

अमास्त्रशुक्लविशेष , मधुररसविशेष , शीतस्पर्श , सासिद्धिक द्रवत्वम् , स्नेह सर्पश्चाप विशेषगुणा । रूपान्तराद्युपलम्बन्तूपाधि वशात् । क्षीरतैलादिषु पार्थिवेषु स्नेह तत्समुक्तोदकभागगत एव ॥२॥

३ तेजो रूपस्पर्शयत् ॥ (५२)

आस्त्रशुक्लरूपमुष्णस्पर्शीश्च तेजसो विशेषगुणौ ॥ ३ ॥

* ४ वायु स्पर्शवान् ॥ (५३)

अपाकजोऽनुष्णाशीनम्पर्श एव वायोर्विशेषगुण ॥ ४ ॥

उपमान्ता रूपादयश्चत्वार एकैकद्वासेन क्रमेण वाग्वन्तेषु भूतेषु दर्शिता । अथ पञ्चमे प्रकृताध्यायप्रतिपाद्यभूतपञ्चकान्तर्गते

आकाशे वक्तव्यो गुणो नावशिष्यत इति जिज्ञासायामुक्तचतुष्टयरहितमेव तदित्याह—

५. त आकाशे न विद्यन्ते । (५४)

भूतनिरूपकत्वादस्याहिकस्याप्राऽऽकाशमात्रोक्तिः । कालादिद्वपि ते न विद्यन्त एव । न चैतद्गुणाभावमात्रेणाकाशस्याप्यभावः, स्वापयिष्यमाणत्वादिति । ननु नीलं नम इत्यवाधितप्रत्यक्षबलात् नीलरूपमाकाशस्य संमन्तरत्यमिति चेन्न—वस्तुतो नीलरूपसद्भावे सन्निकृष्टाकाशभागेऽपि तदुपलम्भप्रसङ्गात् । तर्हि दूरे वा कथं तत्प्रत्यक्षमिति चेत्—प्रभानुपलम्भात् । सुदूरं गच्छत् चक्षुः अशतया परावर्तमानं स्वकनीनिकाख्यम् अध्यस्यतीति तु कन्दलीकृतः । एवं तर्हि पिङ्गलनयनानामपि कथं नीलप्रत्यक्षमित्याक्षिपन्ति । पतञ्जलिप्रामाण्यात् मेरुदक्षिणकूटस्थ- नीलरूपप्रभाततिरिचं दूरे दृश्यत इति किरणावलीकृतः । तथा च पातञ्जले (३-२५), “यस्याः सुमेरुमध्ये पर्वतराजः काञ्चनः । तस्य रजतवैदूर्यस्पटिकरुहेममणिमयानि शृङ्गाणि । तत्र वैदूर्ध्वप्रभानुरागानीलो-त्पलपत्रदयामो नमसो दक्षिणभागः” इति ॥ ५ ॥

ननु द्रवत्वं कथमेषां विशेषगुणः, पृथिवीतेजसोरपि दर्शनादित्याशङ्कायां ततोऽयं विशेषं दर्शयन्ति—

* ६. सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवानामग्निसंयोगाद्
द्रवत्वमग्निः सामान्यम् ॥ (५५)

सर्पिः—आज्यम् । जतु—लक्ष्मा । मधूच्छिष्टं मधुन उच्छिष्टं

उप. सू. ५- आकाशजालदिग्गत्मानां रूपादिमत्त्वं न लक्षणमित्यर्थः ।

सिक्थम्। सामान्यम् समानम् । यद्वा सामान्यम् सादृश्यम् । सर्पि-
रादीनां पार्थिवानामद्वि समानं सर्पिरादीनामप्सादृश्यात्मकं वा द्रवत्व-
यत्, तत् अग्निसयोगाद्भवति, न तु सासिद्धिकमित्यर्थः ॥ ६ ॥

“ ७ त्रपुसीमलोद्वज्जतसुवर्णानां तेजसानामग्निसयोगाद्
द्रवत्वमद्वि सामान्यम् ॥ (७६)

लोहेति ताम्रपारदादीनामप्युपलक्षकम् । अद्वि सामान्य-
तेजसत्रपुसीसाद्विद्रवत्वमप्यग्निसयोगजम्, न तु सामिद्धिकमिति ।
नन्वाग्निसयोगजन्यद्रवत्वनस्त्वाविशेषात् कालान्तरे कठिनत्वाद् गुरुत्वाद्
भस्वरूपवत्त्वाच्च त्रपु भृत्तिकमपि पार्थिवमेव स्यादिति चेन्न—गुरुत्वाद्या-
धारभाग तेजोभाग इति द्वयमत्रास्ति । तत्र प्रथमभागे पार्थिवत्व-
साधने सिद्धसाधनम्, द्वितीये साध्यरसाध इति । द्वितीयभागे किं
प्रमाणमिति चेत् प्रकृतगुरुत्वाद्याश्रय स्वगतद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकद्रवद्रव्य-
सयुक्तं अग्निसयोगे सत्यप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वविशिष्टत्वात् जलमध्यस्थ-
घृतमदित्यनुमानम् । ननु द्रव्याणां पञ्चमौलिकत्वाद्ययोगात् पृथिवीतेज-
उभयकार्यं सुवर्णादिकमिति कथम् । अतो दशममेवेदं द्रव्यमिति
चेन्न अत एव तेजममागमात्रम्य सुवर्णत्वस्वीकारात् । द्रवत्वनशप्रति-
बन्धकम्य तम्य भूयस्त्वात् । पार्थिवभागे च केवलमुपष्टम्भके सुवर्णव्य-
वहारस्यामुपलब्धत्वादिति ॥ ७ ॥

ननु वायो स्पर्शमात्र विशेषगुणः । आकाशो सोऽपि नेत्युक्त-
मधस्तात् । अप्रत्यक्षयोर्वाग्व्याकाशयोरेव न किञ्चित् प्रमाणमिति शङ्कत्या-
तदुभयपरीक्षा वर्तयितुं तत्र प्रथमं वायुं साधयितुं प्रवृत्तं अप्रत्यक्षम्या-

नुमानेनैव साधनीयतया, अनुमानापामाण्ये तन्न सेत्स्यतीति अनुमान-
पामाण्यमखिललौकिकप्रसिद्धं दर्शयति—

८. विपाणी ककुब्जान् प्रान्तेवालधिः साम्नायानिति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम् ॥

विपाणी मृगमहिषादिव्यावृत्तविलक्षणविपाणशाली । ककुब्ज-
पृष्ठगलसंधौ उपर्युच्छितो मांसखण्डः । बाला- केशाः धीयन्तेऽस्मिन्निति
वालधिर्गोः । किमवच्छेदेन गोर्वालधित्वम् ? तदाह प्रान्त इति ।
पुच्छप्रान्तावच्छिन्नबालवत्त्वं गोत्वे लिङ्गम् । अथवा बालधिः पुच्छम् ।
प्रान्ते बालधिर्यस्य स इत्यलुक्समासः । प्रान्तेवालधिः पुच्छविशेषः
तद्विशिष्टपरत्वे मनुष्योपादित्यप्याहुः । यद्वा अन्ते बालः धीयन्ते
अस्मिन्नित्यन्तेवालधिः पुच्छविशेषः । प्रलम्बमानोऽन्तेवालधिर्यस्य
स इति बहुव्रीहिः । केपाचित् पुच्छे बाला एव न सन्ति । अन्येषामा-
मूलाद्बालाः । नत्वेवं गोः । प्रलम्बमानत्वविशेषणात् सिंहव्यावृत्तिरिति ।
एवञ्च अयं गौर्विपाणित्वादित्यादीनि अनुमानानि लोकदृष्टानीत्यनुमान-
पामाण्यं निराबाधम् । ईदृशानुमानानां कचिदपि विसंवादादर्शनात् ;
सुदृढनिश्चयस्य परोक्षस्य जायमानत्वादिति । विशिष्यानुमानतत्त्वशोधनं
मुख्यत्वादात्माधिकार एव करिष्यते । इह तु प्रस्तावमात्रम् । दृष्टं
लिङ्गमित्यनेन दृष्टादृष्टरूपद्विविधलिङ्गमध्ये इदं दृष्टं लिङ्गमित्यपि
दर्शितम् । वक्ष्यमाणवायुलिङ्गं पुनरदृष्टलिङ्गमिति सूत्रकृदेव वक्ष्यति ।
दृष्टविशेषव्याप्तिकं लिङ्गं दृष्टम् । विशेषव्याप्त्यदर्शने चादृष्टलिङ्गम् ॥८॥

उप. सू. ८. प्रान्ते बाला- धीयन्ते अस्मिन्निति अलुक्समासः । प्रान्ते-
बालधिः पुच्छविशेषः । तद्वन् गोखण्डः, मनुष्योपात् । महिषादिपुच्छे प्रल-
म्बता नास्ति ।

९. स्पर्शश्च वायो ॥ (५८)

यथा निरक्षणनिपाणत्वादिकं गोरलिङ्गम् , तथा स्पर्शोऽपि वायो लिङ्गमित्यर्थः । आधारस्याप्युपलब्धे सति अनुमानानवकाशात् अनुपलब्धमानाश्रयक उपलब्धमानोऽयं स्पर्श इति पक्षस्वरूपं सिद्ध्यति । स्पर्शत्वमेव लिङ्गम् । अनुमितिजनकपरामर्शे स्पर्शत्वमिशिष्टस्पर्शरूपपक्षपर्यन्तस्य विषयत्वावश्यम्भावात् स्पर्शो लिङ्गमित्युच्यते । स किञ्चिदाश्रित स्पर्शत्वात् पार्थिवादिस्पर्शवदित्यनुमानम् । न तु वाय्वाश्रित इति साध्यम् , प्रत्यक्षेण पूर्वं यत्र कापि गोरिव वायोरनुपलब्धत्वात् । एव तर्हि कथं वायुसिद्धिरिति चेत्—तत् उत्तरसूत्रे वक्ष्यते । सूत्रे चकारेण शब्दधृतिकम्पद्रूपहेतुत्रयमुच्यते । तथाहि—कदाचित् पर्णादौ शब्दपतगादिरूपगिद्व्याभिघातमन्तरापि जायते । सयोगाद्विभागाच्छब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः । अत्र रूपवद्द्रव्याभिघाताजन्य शब्दस्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजन्य तद्वितरकारणानधीनशब्दत्वात् भेदादिशब्दवदिति शब्दलिङ्गकानुमानम् । एव धृतिरपि—गुस्त्रद्रव्यं हि असति प्रतिबन्धे अनश्यमेव पतेत् । सति तु प्रतिबन्धे न पतेत् । दृष्टञ्च पक्षी हयमानप्रयत्नेन धारयत्यात्मानम् आत्मीयचञ्चुचरणादिसल्लसच्च द्रव्यमिति । तथा च तृणतूलविमानदीना नभसि धृतिस्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यमयागजस्या तद्वितरकारणानधीनद्रव्यधृतित्वात् प्रवाहसयोगजन्यपलालभारादिधृतिवदिति । तथा कम्पोऽपि—रूपवद्द्रव्यसयोगानधीन तृणादिचलनस्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसयोगजन्य सयोगेतरकारणानधीनचलनत्वात् पूराऽऽहतकाशादिवर्मवदिनि । अत्र सर्वत्रापपादनमङ्गीभेदेऽपि हेतुसाध्यप्रयोगरीतिरेकैवेति ध्येयम् ॥ ९ ॥

ननु स्पर्शः किञ्चिदाश्रित इत्यनुमानेन यत्किञ्चिदाश्रयसिद्धावपि न वायुसिद्धिः । पृथिव्यादेरेव तदाश्रयत्वसंभवादित्यत्राह—

१०. न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः ॥ (५९)

अन्यत्र पृथिव्यादौ अदृष्टं प्रकृतस्पर्शरूपलिङ्गं यस्यासौ अदृष्टलिङ्गः ।

यद्वा लिङ्गं द्वित्रिंशे दृष्टमदृष्टञ्च । यत् अभिमतमाध्यविशेषसंबन्धित्वेन दृष्टान्ते दृष्टम्, तत् आद्यम् । यत् तथा न दृष्टम्, तत् अदृष्टम् । इदमेव द्वयं क्रमेण विशेषतोदृष्टं सामान्यतोदृष्टमिति विभज्यते । प्रकृते च क्लृप्तद्रव्यानिर्गुक्त आश्रयः साध्यत्वेनाभिमतः । तत्संबन्धित्वेन अयं स्पर्शो न दृष्ट इति मोऽदृष्टलिङ्गः । दृष्टानां पृथिव्यमेजसां नायं स्पर्शः; तथामपि स्पर्शोपलम्भकाले तदाश्रयस्यापि दृष्टिप्रसङ्गात् । घटपटादिकं हि मयं स्वकीयस्पर्शोपलम्भकाले त्वचा उपलभ्यते एव । एवं चक्षुषाऽप्युपलभ्यते मणिः क्षुब्धस्पर्शिकेयं । न चाव विष्णुग्नितेज्रेण विशिष्टा-
यथानशान्तिनाऽपि प्रकृतस्पर्शाश्रय उपलभ्यते । अतो नायं पृथिव्यादिः । न च जलतेजसोः शीतशिलातलमर्जनकपालात्मनो स्पर्शानुभवेऽपि द्रव्य-
चाक्षुषप्रत्यक्षं नास्तीति वाच्यम्—तथापि पृथिव्या तन्निमित्तमस्य मङ्गा-
भावात् । न चायं स्पर्शो जलतेजोगतः । अनुग्याशीनत्वात् । अतो नायं दृष्टानां स्पर्श इति परिशेषस्यादृष्टलिङ्गानुमेयः पदार्थो वायुरेवेति । न चाकाशादावेव तत्स्पर्शप्रसङ्गः । तेषां संप्रत्यभिदे । तेषाम-
प्रतिशान्तिद्रव्यतया स्पर्शायोगाच्च । यद्वि शरीरवत्, तदेव परप्रतिपान-
कमिति । तथान पूर्वोक्तं स्पर्शानुमानं सामान्यतः किञ्चिदाश्रय-
माध्यकत्वात् सामान्यतोदृष्टानुमानमपि परिशेषवत्ताद्विशेषमापकं मणि-
तुनर्हतीति भावः । एवमन्येऽप्युक्तानुमानेषु विशेषमिद्विद्रेष्टव्या ॥१०॥

ननु सामान्यत किञ्चिदाश्रयानुमानेऽपि तस्य द्रव्यत्वे किं मानम् । यथा ह्युपलभ्यमानस्य स्पर्शत्वामितस्य न द्रव्यत्वम्, तद्वत् तदाश्रयत्वेन कल्पितस्याप्यद्रव्यत्वमेवास्तु । न च स्पर्श क्लृप्तद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रित इत्यनुमीयत इति वाच्यम्—तथासति अनिरिक्तद्रव्यस्य प्रागसिद्ध्या साध्याप्रसिद्ध्यापत्ते । केवलव्यतिरेक्यनुमान नैयायिकवत् स्वीर्तव्यमित्यत्र साधकाभावात् । अतः क्लृप्तद्रव्यानाश्रितत्वे सति आश्रितत्वात् क्लृप्तद्रव्यातिरिक्तकिञ्चिदाश्रित इत्येवानुमातव्यम् । द्रव्यातिरिक्तञ्च गुणादि प्रसिद्धमिति नाप्रसिद्धिः । अतः कथञ्चिद्गुणाद्याश्रितत्वमेव लभ्येनेति कथं तस्याश्रयस्य द्रव्यत्वसिद्धिरित्यत्राह -

११ अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् । (६०)

यद्यपि स्पर्शत्वादेवान् द्रव्याश्रित इति सुवचम्—तथापि स्पर्शत्वेऽप्यद्रव्याश्रितोऽस्तु इति निप्रतिपत्तं प्रति युक्त्यन्तरतो निप्रतिपत्तिनिगकरणवैशद्याय भवतीति, उपर्याकाशादिषु इतो यथायथमतिदेष्टुमर्हाणि हेत्वन्तराण्युक्तानि भवन्तीनि च विमृश्यैवमुच्यते । इयमेव रीतिः प्रकरणानुगुणा भाष्याद्यभिमतता च लक्ष्यते । न चेदं सूत्रं वायुपरमाणुमात्रस्य द्रव्यत्वसाधनार्थमिति वाच्यम्—वायोऽखयवित्त्वे तत्कारणस्य च परमाणुपरिमाणत्वे निश्चिते द्रव्यत्वसदेहस्य सुतरामनवसरात् । असकोचेन निवहि सकोचायोगाच्च । इतरपरमाण्वविशेषेण वायुपरमाणुसिद्धिश्चतुर्थ एव भविष्यति । सूत्रार्थस्तु—

उप सू ११ अखयविन वायु साधयित्वा परमाणुभूत वायु साधयति । वायुपरमाणु द्रव्य द्रव्यानाश्रितत्वात् ।

ननु स्पर्शः किञ्चिदाश्रित इत्यनुमानेन यत्किञ्चिदाश्रयसिद्धावपि न बायुसिद्धिः । पृथिव्यादेरेव तदाश्रयत्वसंभवादित्यत्राह—

१०. न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः ॥ (५९)

अन्यत्र पृथिव्यादौ अदृष्टं प्रकृतस्पर्शरूपनिष्ठं यस्यामौ अदृष्टलिङ्गः । यद्वा लिङ्गं द्विविधं दृष्टमदृष्टम् । यत् अमिमनमाध्यविशेषसंबन्धित्वेन दृष्टान्ते दृष्टम्, तत् आद्यम् । यत् तथा न दृष्टम्, तत् अदृष्टम् । इदमेव द्वयं क्रमेण विशेषनोदृष्टं सामान्यनोदृष्टमिति विभज्यते । प्रकृते च कलमद्रव्यानिष्ठ आश्रयः साध्यत्वेनामिमनः । तत्संबन्धित्वेन अस्पर्शो न दृष्ट इति सोऽदृष्टलिङ्गः । दृष्टानां पृथिव्यमेजमां नायं स्पर्शः तथामपि स्पर्शोपलम्भकाले तदाश्रयव्यापि दृष्टिप्रमङ्गान् । घटपटादिकं हि सर्वं स्पर्शीयस्पर्शोपलम्भकाले त्वचा उपलभ्यते एव । एवं चक्षुषाऽप्युपलभ्यते मणि चक्षुस्पर्शकणं । न चात्र दिग्दाग्निनेत्रेण विनिष्ठा-
वधानशान्तिनाऽपि प्रकृतस्पर्शाश्रय उपलभ्यते । अतो नायं पृथिव्यादिः । न च ज्वलेज्जमां दीपशितानलमज्जनकशाल्यादयो स्पर्शानुमानेऽपि द्रव्य-
चाक्षुषन्यक्षं नास्तीति वाच्यम्—तथापि पृथिव्या तत्रियमग्न्य मङ्गा-
भावात् । न चायं स्पर्शो ज्वलेज्जमां , अनुष्णाशीतत्वात् । अतो नायं दृष्टानां स्पर्श इति विशेषपरत्वाददृष्टलिङ्गानुमेय पदार्थो बायुरेवेति । न चाशान्तादावेव तत्स्पर्शरूपमिति । तेषां मंत्रन्यसिद्धे । तेषाम-
प्रतिगतिद्रव्यतया स्पर्शयोगात् । यद्वि स्पर्शस्तु, तदेव परमनिपात-
कमिति । तथाच पूर्वोक्तं स्पर्शानुमानं सामान्यतः किञ्चिदाश्रय-
तायकत्वात् सामान्यनोदृष्टानुमानन्तरि विशेषवत्ताद्विशेषसाधकं भवि-
शुभदेतीति भावः । एवमन्येऽप्युक्तानुमानेषु विशेषमिष्टिर्दृष्ट्या ॥१०॥

ननु सामान्यत किञ्चिदाश्रयानुमानेऽपि तस्य द्रव्यत्वे किं मानम् । यथा ह्युपलभ्यमानस्य स्पर्शत्वाभिमतस्य न द्रव्यत्वम्, तद्वत् तदाश्रयत्वेन कल्पितस्याप्यद्रव्यत्वमेवास्तु । न च स्पर्श क्लृप्तद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रित इत्यनुमीयत इति वाच्यम्—तथासति अनिरिक्तद्रव्यस्य प्रागसिद्ध्या साध्याप्रसिद्ध्यापत्ते । केवलान्यनिरे-
वयनुमान नैयायिकवत् स्वीर्त्तयमित्यत्र साधकाभावात् । अन क्लृप्तद्रव्यानाश्रितत्वे सति आश्रितत्वात् क्लृप्तद्रव्यातिरिक्तकिञ्चिदाश्रित इत्येवानुमातव्यम् । द्रव्यातिरिक्तञ्च गुणादि प्रसिद्धमिति नाप्रसिद्धि । अतः कथञ्चिद्गुणाद्याश्रितत्वमेव लभ्येनेति कथं तस्याश्रयस्य द्रव्यस्य सिद्धिरित्यत्राह —

११ अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् । (६०)

यद्यपि स्पर्शत्वादेवान् द्रव्याश्रित इति सुवचम्—नथापि स्पर्शत्वेऽप्यद्रव्याश्रितोऽस्तु इति मिप्रतिपत्तं प्रति युक्त्यन्तरतो मिप्रतिपत्ति निराकरणं वैशद्याय भवतीति, उपर्याकाशादिषु इतो यथायथमनिर्देष्टु-
मर्हाणि हेत्वन्तराण्युक्तानि भवन्तीनि च विमृश्यैवमुच्यते । इयमेव रीतिः प्रकरणानुगुणा भाष्याद्यभिमतता च लक्ष्यते । न चेद् गूढं वायु-
परमाणुमात्रस्य द्रव्यत्वसाधनार्थमिति वाच्यम्—वायोरवयवविभेदे तत्का-
रणस्य च परमाणुपरिमाणत्वे निश्चिते द्रव्यत्वसन्देहस्य सुत्ररामनय-
सरात् । असकोचेन निर्वहिः सकोचायोगाच्च । इतरपरमाण्व-
विशेषेण वायुपरमाणुसिद्धिश्चतुर्थ एव भविष्यति । सूत्रार्थम्—

उप सू ११ अवयविनं वायुं साधयित्वा परमाणुभूतं वायुं साधयति ।
वायुरपरमाणुं द्रव्यं द्रव्यानाश्रितत्वात् ।

द्रव्यमाश्रयतयाऽस्यास्तीति द्रव्यवत् । न द्रव्यवत् अद्रव्यवत् ।
 तत्त्वेन—द्रव्यानाश्रितत्वेन वायुद्रव्यमित्येव । भावस्तु—यत् साक्षात्
 परम्परया वा स्वभिन्नद्रव्यानाश्रितम्, तद् द्रव्यम् । यत् पुन-
 रद्रव्यम्, तत् साक्षान् प्रगाढया वा स्वभिन्नाश्रितम् । उपलभ्यमान-
 स्पर्शाश्रयत्वेनानुमितं च यदि अद्रव्यम्, तर्ह्यनाश्रितं स्यात् । न
 चान्याश्रितत्वे प्रत्यक्षमनुमानं वा किञ्चिन्मानमस्ति । अतोऽनुपलम्भात्
 अन्यानाश्रितत्वे निश्चिते सति अनुमीयते, स्पर्शाश्रयत्वेनानुमितं-
 द्रव्यम् अन्यनाश्रितत्वादिति । न चावयवविवायोः अवयववाच्यश्रित-
 तथाऽन्यानाश्रितत्वं कथमिति शङ्क्यम्—मर्बभ वायुत्वाभिमतस्याद्रव्य-
 त्ववादिनं प्रति नभ्य नभ्य तत्त्वान्यकिञ्चिदनाश्रितत्वेवात्रोच्यते ।
 तच्च नामिदमिति । अथ यदिदं व्यजनधीजनकाले उपलभ्यमानम्,
 तद् द्रव्यमेवेति कृतां न शङ्क्यते इति चेन्न—इन्द्रियाणां गुण-
 पुरस्करणमन्तग द्रव्यमाद्रिष्वं कुत्रापि नास्तीति मिद्वन्नात् । द्रव्य-
 ग्रहणमन्तग गुणग्रहणश्च प्राणादौ इष्टम् । अतोऽयं स्पर्श एव, न
 तु द्रव्यमिति निश्चीयते । किञ्च नभ्य द्रव्यत्वे त्वगिन्द्रयप्राप्तमद्-
 द्रव्यगतमेष्यवाग्भिमागमेष्येगादीनामपि त्वाचक्ष्यप्रमङ्ग । तच्च
 नानुमरिक्तम् । अत उपलभ्यमानमद्रव्यमित्येव स्वीकृत्यमिति ॥११॥

न केवलं स्पर्शवत्त्वादन्यानाश्रितत्वाच्च वायुद्रव्यम्, किन्तु
 इतोऽपि हेतुद्वयादिन्याह—

१२. क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च ॥ (६१)

इदं मूलं मन्तुश्रितयक्तं योजितं भाष्यादादिति स्पष्टम् ।

क्रियावत्त्वादिनि रिक्तव्यामहेतुः । गुणवत्त्वादिनि मनव्यामः ।

न च वायौ क्रियादेरभिद्धिः, उपलब्धस्य स्पर्शस्योत्तरकारमुपलब्ध-
नुत्पत्त्यभावेन वायोरन्यत्र गतत्वानुमानात् । शब्दधृतिकम्पाना-
वेगवद्द्रव्याभिग्रातजन्यतया वेगेन तद्धेतुक्रियासाधनाच्च । स्पर्शस्य
प्रागेवाक्ततया गुणशब्देन क्रियानन्यसयोगविभागवेगादिग्रहणम् ।
गुणत्वेन रूपेण हेतुत्वे स्पष्टोऽपि कोटीक्रियत एव ॥ १२ ॥

ननु यत्र अन्याश्रितत्वप्राहकप्रमाणामावादाश्रयान्तरकल्पनागौर-
वाच्च वायुर्द्रव्यमित्युच्यते, तथा तस्य ध्वसप्रागभावकारणादीनामनुपलब्ध-
त्वात् कल्पनागौरवाच्च तदकल्पनया नित्यत्वमेवेत्यनामित्यत्राह—

१३ अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ (६२)

- १) न निश्चिते समवायिकारणतया द्रव्य यस्य, तत् अद्रव्यम् । तत्त्वेन
द्रव्यसमवायिकारणरूपाभावेन नित्यत्वमुक्तमित्यर्थः । अयं भावः -
'सदनित्यम्', 'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारम्भन्ते' इत्यादिभिः सूत्रैर्द्रव्या-
रम्भं द्रव्यमनित्यमिति दर्शितम् । तेन द्रव्यानारम्भश्च नित्य-
मित्युक्तं भवतीति । इदमत्र निगूढम्—द्रव्यानारम्भद्रव्यं नियमित्य-
सदाशयः । प्रवृत्तशायार्थानारम्भवः प्रमाणिकम्—तर्हि नित्यत्व-
मस्तु । का हानिः । आरम्भत्वे तु यत् अन्तर्निहितं किञ्चिद्वायुद्रव्य-
मन्यानारम्भं निर्वाचयते, तन्नारं नित्यं भवतु । तच्च पार्थिवान्तरमाणां
साधारण्येन चतुर्थं एव वक्ष्यते । यदि चायं कियमन्यात्, तदा
तदतोऽयं भवतोऽनुपपन्नमन्यमानं स्यात् परमाण्वन्तरस्पर्शवत् । अथ
मूलत्वादस्य अयमुपपन्नमन्य इत्युच्यते, तर्हि सामान्यतयादनित्यं वचनं-

नीयम् । न च तावता सर्वो वायुरनित्य इत्यप्युच्यते, द्रव्याना-
रभ्यन्त्रे नित्यत्वमित्येवाभिधानादिति ॥ १३ ॥

इदमेव निगूढं व्यञ्जयन् वायुद्रव्यस्य नानाप्रकारं नानात्वं
दर्शयति—

१४. यायोर्वायुसंमूर्छनं नानात्वलिङ्गम् ॥ (६३)

“संमूर्छनं समानत्रययोर्वाय्वोर्विरुद्धदिस्त्रिययोः संनिपातः” इति

भाष्यम् । सोऽयं वायुद्रव्यमयोगविशेषो वायुनानात्वे लिङ्गमित्यर्थः । ननु
वायुप्रत्यक्षाभावे वायुद्रव्यमयोगाऽप्यप्रत्यक्ष इति न कथं हेतु । तस्य
प्रत्यक्षत्वे च तद्वदेव नानात्वमपि प्रत्यक्षमिति किमर्थमनुमानम् । उच्यते—
मयोगाऽप्यप्रत्यक्ष एव । अथापि पूर्वं संमूर्छनमनुमाय पश्चात् नानात्वानु-
मानमभिमतम् । इत्थमनुमानम्—विरुद्धदिगागतनृणनूलादीनामूर्ध्वगमन-
दर्शने सति तत् तथानोदकवायुमयोगार्थानभिनि निश्चीयते । निश्चयान्ति-
भावस्य वायोर्यमूर्ध्वगमनस्य दिगन्तगमनवायुप्रतिधानावतमित्यनुमीयते ।
पयःपूरणेः प्रतिपाते सति ऊर्ध्वगमनदर्शनान् । एवमनुमितेन प्रतिपातेन
संमूर्छनाख्येन वायुनानात्वानुमानमिति । अत्र विभिन्नदिगवच्छिन्नवायुद्र-
व्याभात् अवयवावयविभावानां रजःवायुनानात्व मिद्वयति । प्रतिपाते
सति पयःपूरणे. पश्यनस्पर्शान्मना भङ्गदर्शनान्, अथाप्यःपरस्यवा-
गृणादीनानिदन्तो मिकीर्तनानुभवाश्च वायुद्रव्ये मिथ स्पर्शिते इति
मिदूधश्च अवयवावयविभावापत्तान्तिवायुनानात्वमिति मिदूधयति । एवं
प्रतिदृष्टेः पुरोधोर्निधो निधनेनोर्ध्वमिवृद्धि एकमहास्ययुत्यतिरूपा

उ. १४. १४. परमपूरणस्यैव वायुनानात्वं प्रमेयं गिदम् ।
वायुनानात्वस्य सत्यनुमानम् ।

१५. वायुसंनिकर्षे प्रत्यक्षाभावात् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ (६४)

ये तु वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यनुमानेन स्पर्शवत्
वायोरपि प्रत्यक्षत्वमाकलयन्ते, तेऽप्येतेन सूत्रेण निरस्ता भवन्ति । वायु-
प्रत्यक्षे हि वायुगतक्रियासंख्यापरिमाणादीनामपि प्रत्यक्षमावश्यकम् ।
अतः तत्रानुमाने उद्भूतरूपवत्त्वं प्रत्यक्षशेषोऽसर्वसामान्यगुणकत्वं
घोषाधिरिति ॥ २४ ॥

सत्यमत्र विशेषतोदृष्टं न लभ्यते । अद्यापि सामान्यतोदृष्टादेव
परिशेषबलपरिष्कृतादभिमतसर्वविशेषसिद्धिरस्तु, यथा स्पर्शादिना क्लृप्ता-
तिरिक्तवायुसिद्धित्वाद्—

१६. सामान्यतो दृष्टाद्याविशेषः ॥ (६५)

सामान्यतोदृष्टानुमानादपीदृशविशेषमिद्विर्न भवति । एतादृश-
विशेषसिद्धिर्घौपयिकपरिशेषस्य दुर्लभत्वात् । यथा हि नाकलोके नन्दने
यनमस्तीति वाक्यश्रवणेन विचित्रवृक्षलतागुल्मवीरुतृणादिकं नन्दनमित्य-
नुमिन्दानांऽपि कश्चित्, नन्दने अस्मिन्नस्मिन् कोणे अस्मयं वृक्षः,
अस्मिन् वृक्षे इयमस्यापरिमाणादिकानि पुष्पफलादीन्यस्यानस्यां शाखायां
सन्तीत्यादिकं न कथमप्युपेक्षितुं प्रभवति, तद्वदेव वायोरप्रत्यक्षस्यानु-
मानगोचरग्यापि न वाद्याध्यात्मिकावगमाभेदानुगुण—तत्तद्देशकालमभावि-
तगर्वाकारवत्तथा विभावनेऽपि कश्चित् प्रगल्भेतेति ।

उप. १५. वायुसंनिकर्षे न दृष्टिप्रतिपत्तिरनुमानादयति ।

उप. १६. हेतोः सामान्यतोदृष्टादेऽपि वायुप्रतिपत्तिरिति न क्षणित्यर्थः ।

तर्हि मानाधीनवान्मेयमिद्वे तथाग्रिधविशेषा अप्रमाणिका
स्यु । तत्राह—

१७ तस्मादागमिरुम् ॥ (६६)

प्रत्यक्षानुमानातीतं सर्वं सूक्ष्मतत्त्वम्, न केवलं वायौ, किन्तु
सर्वत्र पृथिव्यादिरपि शुनिष्कृतिरूपैर्गमैरवसेयम् । विशेषतस्तु वायौ ।
अतो नाप्रामाणिकत्वम् । वार्यन्ते हि तत्रतत्र सप्त मरु, दश प्राणा,
नाडीषु मृतेन्द्रोपधितु च तेषां कार्यसम्मानादीनि ॥ १७ ॥

नन्वागमोऽपि प्रत्यक्षानुमानमूलक । दृष्टमनुमितं वाऽर्थम-
भिप्रायमेव हि शब्दा प्रवर्त्यन्ते । तथाच तादृशविशेषाणामुक्तयुक्त्या
'प्रत्यक्षानुमानागोचरत्वादागमोऽपि कथं स्वादित्यत्र—

१८. सजाकर्म त्वस्मच्छिदिष्टानां लिङ्गम् ॥ (६७)

अस्मदिनि पृथगपृथग्य पदम् । सजाकर्म—सजाकरणं वाच-
कशब्दरूपनम् । यद्वा मन्त्रज्ञानापरिहृष्टवदनम् । अथवा ममि-
त्येकीकारे । स च नियम्भनम् । तथाच निय पदार्थान्वयज्ञानविधाने
सजाकर्म । तत् अस्मत्ता विनिष्टानाम् अस्मान् अनेशयिनमना प्राज्ञपरि-
पृष्टानां लिङ्गमनुमापकमिति । विनिष्टं चागमविशेषे वक्ष्यते, 'प्राज्ञणे
सजाकर्म विद्विन्लिङ्ग'मिति । तत्र सजाकर्मपदं नामकृष्णमि यथैकमिति
निर्दिष्टम् । उत्तरसूत्रे चैव सजाकर्मपदं मन्यम् । अयमर्थः—शुनि-

७७ सू. १७ वयुरेव सत्त्ववर्गमात्रेणैव ।

७८ सू. १८ गन्तव्यं—तत्रागम, तत्र—किञ्चित् अत्रिदिक् अगस्त्यर-
महर्षिर्वादिभिः ।

स्मृतिलक्षणागमप्रयुक्तेषु वाक्येषु यानि यावन्ति पदानि, तानि तावन्त्यपि न डित्थडपित्थादियदृच्छाशब्दवत् निरभिसंधिकं प्रतर्तितानि । सावधानं पदरत्नमेकैकमपि तत्तद्वस्तुगतविशेषप्रतिबुद्धोधयिषया व्युत्पत्तिविशेषानु-
गुणधातुप्रत्ययसमाहारसंपादितम् अन्वि-यान्विष्य विशिष्टार्थप्रतिपत्तौ-
पथिकतया निवेशितमिति वक्तव्यं भवति । अत एकैकवस्तुगतसर्वाकार-
विज्ञानसंपन्नाः तद्योजकितार इति निश्चयादप्रामाण्यस्य नैवावकाश इति॥

ननु प्रत्यक्षं न तादृशांशगोचरम्, नाप्यनुमानं तत्र प्रक्रमते
इति भवैतवोक्तम् । कथमेवं सति तेषां तत्तदंशविज्ञानसंपत्तिरित्यत्राह—

१९. प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः ॥ (६८)

विलक्षणार्थवाचकशब्दसंदर्भस्य प्रत्यक्षमूलकत्वात् ते असद्विशिष्टा
एवेति । अयं भावः—अवश्यमागमोऽपि प्रत्यक्षानुमानान्यमूलके
न भवति । नाप्यमूलकः, रचनाविशेषत्वात् । तत्र तदुक्तानामर्थानाम-
स्मदीयप्रत्यक्षागोचरत्वेऽपि न सर्वथा प्रत्यक्षाविषयत्वम् ; इन्द्रियसंनिकर्ष-
मात्रजन्यमेव प्रत्यक्षमित्यस्य योगिप्रत्यक्षाव्यापिताया अनुभूयमानत्वात् ।
दृश्यन्ते च अद्यत्वेऽपि विलक्षणोपपन्नरजसाहाय्येन विप्रकृष्टमपि साक्षा-
दुच्यन्ते । यद्यप्यनुमानावगम्येषु अनुमितिबलादपि संज्ञाकर्मं सुकरम् ।
तु तादृशेषु महारमसु प्रत्यक्षेणैव द्रष्टुं प्रभवन्सु अनुमानम्यापेक्षा कथ-
मप्यस्ति । अतः तादृजनहापुरषममवेनप्रत्यक्षप्रवृत्तत्वादागमः प्रमाणम् ।
तत एव चास्माकमल्पदृशामशेषलाभ इति । विशिष्येधरसाधनमपि
शास्त्रावमाने दर्शयिष्यति । इह तु मांऽप्यन्यैर्ममद् मंगृहीतः ॥१९॥

उप. गृ. १९. शेषः च धर्मः च तयोः समन्तरः शेषधर्मः । धर्मः शिला-
दीनि प्रत्यक्षोपपन्नम् ।

परीक्षितो वायु । अथाकाश परीक्ष्यते । 'नील नम इति प्रत्यक्षं तावदिह न प्रमाणम् ; नीलरूपनिक्षिप्तमैव कस्यचित् तथा ग्रहणात् । 'अभाव एवाकाशमिति च बौद्धमतम्' इत्याशङ्काया भावव्यवसायाकाश शब्द-
लिङ्गेन स्थापयिष्यन् बौद्धमतनिरसनासमर्थं सारथ्यवतमात्रेणुमुपक्षिपन्ति-

२०. निष्क्रमण प्रवेशनमित्यानाशस्य लिङ्गम् ॥ (६९)

कर्मकारणतयाऽऽकाशसिद्धिरिति सास्त्याशयः । निष्क्रमणम् अग्नेर्देगप्रिभागजनक कर्म । प्रवेशनम् अग्नेर्देगमरोगजनकम् । इति-
शब्द प्रकाराची । तेन सर्वमन्यन् कर्म मगृह्यते । चलनोन्मुख हि
वन्तु यस्या दिशि चलिनुमारभते, तस्या दिश्यरस्ताभात्रे न शक्नोति
चलिनुम् । अवकाशमदश्वाकाश इति स कारणमिति ॥२०॥

उपक्षिप्त मतमाक्षिपति —

२१. तद्वैलङ्ग्येकद्रव्यत्वात् कर्मणः ॥ (७०)

एक द्रव्यमाश्रयतया यम्ब तत् एकद्रव्यम्, तत्त्वात्, एकमात्र-
द्रव्यवृत्तिवादित्यर्थः । कर्मण किं समवायिकारणतयाऽऽकाशानुमानम्,
उत्तान्प्रिधकारणतया : नाद्य इति अनेन सूत्रेणोच्यते । चलद्रवस्तुनिष्ठ
हि कर्म, न एवाकाशनिष्ठम् । यत्प्रभवत कार्यमुत्पद्यते, तत् समवायि-
कारणम् । न चाकाशमपेक्षेन कर्म । अतो निष्क्रमणादिक्रमसाधकमा-
काशस्य । कर्म मगमत्राप्रिधारणकं समवेतकार्यत्वादित्यनुमाने सिद्धसा-
धनमभिमनमिद्विधेत्युक्तं भवति ॥

समवायिकारणभिन्नकारणतयाऽपि कर्मणवाकाशो नापयुज्यत
इत्याह—

स्मृतिलक्षणागमप्रयुक्तेषु वाक्येषु यानि यावन्ति पदानि, तानि तावन्त्यपि न डित्थडपित्थादियदृच्छाशब्दवत् निरभिसंभिकं प्रतर्तितानि । सावधानं पदरत्नमेकैकमपि तत्तद्वस्तुगतविशेषप्रतिबोधयिषया व्युत्पत्तिविशेषानु-
गुणधातुप्रत्ययसमाहारसंपादितम् अन्विभ्यान्विष्य विशिष्टार्थप्रतिपत्तयौ-
पधिकतया निवेशितमिति वक्तव्यं भवति । अत एकैकवस्तुगतसर्वाकार-
विज्ञानसंपन्नाः तद्योजयितार इति निश्चयादप्रामाण्यस्य नैयावकाश इति॥

ननु प्रत्यक्षं न तादृशांशगोचरम्, नाप्यनुमानं तत्र प्रक्रमते
इति भवतैवोक्तम् । कथमेवं सति तेषां तत्तदंशविज्ञानसंपत्तिरित्यत्राह—

१९. प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः ॥ (६८)

विलक्षणार्थवाचकशब्दसंदर्भस्य प्रत्यक्षमूलकत्वात् ते असद्विशिष्टा-
एवेति । अयं भावः—अवश्यमागमोऽपि प्रत्यक्षानुमानान्यमूलभू-
तं न भवति । नाप्यमूलकः, रचनाविशेषत्वात् । तत्र तदुक्तानामर्थानाम-
स्मदीयप्रत्यक्षागोचरत्वेऽपि न सर्वथा प्रत्यक्षाविषयत्वम् ; इन्द्रियसंनिर्कर्ष-
मात्रजन्यमेव प्रत्यक्षमित्यस्य योगिप्रत्यक्षाव्यापिताया अनुमूयमानत्वात् ।
दृश्यन्ते च अधरत्वेऽपि विलक्षणोपकरणसाहाय्येन विप्रकृष्टमपि साक्षा-
त्कुर्वन्तः । यद्यप्यनुमानावगम्येषु अनुमिनिबलादपि संज्ञाकर्म सुकरम् ।
न तादृशेषु महारससु प्रत्यक्षेणैव द्रष्टुं प्रभवत्सु अनुमानम्यापेक्षा कथ-
मप्यस्ति । अतः तादृशनहापुरूपममेव प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वादागमः प्रमाणम् ।
तत एव चाम्नाकप्रस्पृष्टज्ञानदोषलाभ इति । विशिष्येश्वरमाधनमपि
शाम्नायमाने दर्शयिष्यन्ति । इह तु मोऽप्यन्यैर्ममह संगृहीतः ॥१९॥

उप. गृ. १९. संज्ञा च कर्म च तयोः समोद्धारः संज्ञाकर्म । कर्म शिला-
दीनि प्रत्यक्षोक्तम् ।

तत्राऽऽकाशघटनेति । एतावता चाभावविशेषोऽपि कारणमिति सिद्ध्येत् । नेतावता अभावातिरिक्ताकाशसिद्धिरिति ॥२३॥

एव परमतं प्रतिक्षिप्य स्वयं शब्दमाकाशे लिङ्गं वक्ष्यन् तस्य तत्साधकत्वे विविधप्रतिपक्षिमद्भावात् प्रथमतस्तच्चिराकरणमारभते—

२४ कारणगुणपूर्वकं कार्यगुणो दृष्टः ॥ (७३)

कारणम्य गुणं कारणगुणः । कार्यम्य गुणं कार्यगुणः । पृथिव्येतेजोमायुरूपकार्थद्रव्यगतो गुणः तत्कार्यसमवधिकारणभूततदवयवमवेतगुणजन्यो दृष्ट इत्यर्थः । तन्त्यादिगतरूपादितो हि पटादिगत रूपाद्युत्पत्तिरिति । अयं भावः—शब्दो गुण इत्यनन्तरादिके स्थापयिष्यते । अतस्तत्र न विवादः । किं तर्हि ? किं पृथिव्यादिषु कस्यचिद्गुण इति । तत्राच्यते—पृथिव्यादिचतुष्टयगतं कार्यगुणं कारणगुणपूर्वकः । शब्दश्च न तथा । वीणा वाद्यते, वेणुं पूर्यते इत्यनुभवाद्बीणाद्येष्वपि शब्दः समवेतोऽस्ति किंल पूर्वपक्षी । न च तेन, 'वीणाद्यवयवेष्वपि स शब्दोऽस्ती'ति, 'तैरवयवैरवयव्युत्पादने रति रूपाद्यग्निषु तत्र शब्दस्तत उत्पन्नोऽस्ती'ति च वक्तुं पार्यते । सर्वदा तत्राननुभवात् । ननु सयोगनिमागादिगुणानां कार्यगतानां परत्यादेस्तत्तत्कार्यमात्रवृत्तिगुणस्य च न कारणगुणपूर्वकत्वं दृष्टमिति व्यातिभङ्ग इति चेन्न—शब्दे वहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वाद्गुणत्वमभिमतमिति कार्यगतवहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुगुणः सर्वं कारणगुणपूर्वको दृष्ट इत्याशयात् । यद्वा कार्यगतत्रिगुणो यः, स कारणगुणपूर्वक इति व्याप्तिरस्तु । ननु विशेषगुणस्य नाम—दयं पृथिवी, इदं जलमिति द्रव-

२२. कारणान्तरानुसृष्टिवैधर्म्याच्च ॥ (७१)

अनुवृत्तिः अनुकल्पनम् मुख्यकारणसहकारितया स्वीकरणम् । कारणान्तराणां समवायिकारणभिन्नकारणानां यन् समवायिकारणोपसर्जनतया कल्पनम् तद्वैधर्म्याद्वाकाशरूपकारणकल्पनस्य नाकाशं कारणान्तरमपीति तदलिङ्गमाकाशे इत्यर्थः । कारणान्तरपदमविशेषादुभयविधकारणपरम् । अनुवृत्तिपदेऽपि न पक्षिद्वयार्थः स्याज्यः । अविमुनिद्रव्ये कर्म जनयितुं गुरुत्वद्रव्यप्रयत्नसंयोगवेगा यथायथं कारणत्वेन क्लृप्ताः । तत्रान्वयव्यतिरेकौ नियामकौ । न चाकाशस्य तथाऽन्यव्यतिरेकौ सः, आकाशाभावात्कर्माभाव इत्यस्यासंभवादिति भावः २२

तर्हि यथा गृहान्निष्कामन् द्वारदेशान्निष्कामति, तथा कुट्टयमध्यादपि निष्कामेत् । अतस्तत्रावकाशाभावात्निष्कमणाद्यभाव इत्येव वक्तव्यमित्याकाशः कारणम् । तत्राह—

२३. संयोगादभावः कर्मणः ॥ (७२)

यद्विगमिमुष्यं चरति, तद्विगच्छेदेन मूर्द्धन्यविशेषसंयोगः कर्मप्रतिबन्धकः । अत्र प्रतिबन्धरीमृतसंयोगसत्तान् कर्मणोऽभावः अनुपपत्तिः । अयं भावः न कर्मण्यकाशः कारणम् । कुट्टयमध्यादपि शिभोराकाशमनवायान् । अतो मूर्द्धन्यविशेषानन्विष्टाकाशः कारणमिति वक्तव्यम् । तदपेक्षया तादृशद्रव्यामयोगः कारणमित्यन्तम् ; वृथैव

उप गृ. २२. कारणान्तरम्—अगमवयविकरणम् । तस्य अनुपपत्तिः लक्षणा, तद्वैधर्म्यादिवशे, ।

उप गृ. २३. मूर्द्धन्यविशेषसंयोगः कर्म, न तादृशानवयवित्वेन भावतो न विनिष्कारणम् ।

विशेषनियामकवैजात्यग्राह्यगुणत्वम् । पृथिन्यादिषु चतुर्ष्वपि शब्द इति पक्षे चास्य कथं विशेषगुणत्वमिति चेत्—उच्यते—तत्पक्षेऽपि रूपर-
सस्पर्शेष्विव शब्देऽपि वैजात्यमावश्यकम् । यस्य हि वीणावेणुमेरी-
मृदङ्गादिभेदेन पशुपक्षिमनुष्यादिप्रतिन्यक्तिभेदेन च वैजात्यं पृथिन्या-
मेव प्रस्फुटम्, तस्य शब्दस्य पृथिव्यस्तेजोवायुषु सर्वत्र केवलमेकरूप-
तायाः का संभावनेति । ततः शब्दो विशेषगुण एव । अनुमिन्वते
च शब्दो विशेषगुणः जानिमत्त्वे सति वाद्यैरेन्द्रियमात्रमाद्यत्वादिति ।
तत् सिद्धम्, य ईदृशकार्यगुण, स कारणगुणपूर्वक इति ॥२४॥

एवं व्याप्तिरुक्ता । एतदेतदनुमानययोगं हेतुन्तरश्च दर्शयति—

२५. कार्यान्तराग्राह्यदुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवन्नामगुणः ॥ (७४)

चकारेण पूर्वमूत्रमिद्वहेतुममुच्यते । शब्दो न स्पर्शवद्विशेष-
गुणः अकारणगुणपूर्वकत्वादित्यनुमानम् । अत्र व्यतिरेकव्याप्तिः
पूर्वमूत्रदर्शिता । ननु स्पर्शवद्विशेषगुणत्वे हि साध्याभावः । तच्च परमाणु-
गुणेऽपि । तत्र हेतुभावस्य कारणगुणपूर्वकत्वसाध्याभावात् व्याप्तिभङ्ग इति
चेन्न-कार्यगुण इति पूर्वोक्तद्वयानुसारेण 'न कार्यगो विशेषगुण' इत्येव
साध्यमित्यदोषात् । अयमेषां विदुषां, 'स्पर्शवन्नामगुण' इति वचनं
तु उक्तपुक्तयोः कार्यगुणत्वेऽस्माभिर्निर्दिष्टं नित्यानित्यमवैयर्थ्यादिमूल-
चतुष्टयगुणत्वनिर्देशोऽप्यर्थादेव मेम्यते । पूर्वविशेषेण शब्दः
परमाणुगुण इत्याशङ्कितुमशक्यत्वात् । वीणा वाद्यत इत्याद्यनुभव-
बलाद्धि शब्दो पृथिन्यादिगतं न मन्यते । न च परमाणुगुणत्वे

उ. म. २५. अकारणगुणत्वस्य शब्दस्य दुर्भावाच्च न शब्दः
स्पर्शवन्नामगुणः ।

अनुभूतोऽस्ति । न वा तत्र शब्दप्रत्यक्ष मन्त्रितुमर्हति । परमाणोर-
प्रत्यक्षत्वात् ॥ भाष्ये तु इत्थमनुमानमत्राभिनीत सौकर्याय—
शब्दो न स्पर्शवत्सामान्यविशेषगुण प्रत्यक्षत्वे सति अकारणगुणपूर्वक-
त्वादिति ॥ सूत्रे कार्यान्तराप्तादुर्भावादिति हेत्वन्तरम् । कोऽपि पृथिव्यादौ
द्वितीयक्षणजातरूपादिकार्यापक्षया कार्यान्तर = तत्सजातीयविशेषगुणा
न्तर पश्चात् प्रादुर्भवति । अवयविनि पाकानङ्गीकारात् । रूपादिर्हि
विशेषगुणो जातो यावद्द्रव्यमासीत् । शब्दस्तु वीणादो तात्तारतरादि
रूपेण निचिक्वा निमित्तकालिकोऽनुभूयते । अतः शब्दो न कार्यगुण
इति । इदमेव निष्कृत्य भाषितम्—‘ अयावद्द्रव्यमावित्वात् ’ इति ॥

एव मूलचतुष्टय-यावृत्ति साधिता । अन्यन्यावृत्ति साधयति—

२६ परत समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुण ॥

यथासम्य हेतुसाध्यान्वय । अत एव ‘ नात्ममनोगुण ’
इति नोक्तम् । परत समवायादित्यस्य, शब्दस्याकाशे समवायादिति
नार्थः , आकाशस्यासिद्धत्वात् । वीणादौ समवायादित्यपि न ।
तथा वाग्निनाऽनङ्गीकारेण स्वरूपासिद्धे । अतः परतैव समवा-
यात् , स्वात्मनि समवेतत्वाभावादित्यर्थः । नन्विदमप्यनुपपन्नम् ,
आत्मन्यसमवेतत्वादात्मसमवेता न भवतीत्युक्तौ हेता साध्याविशिष्ट-
त्वात् । सत्यम् । स्वसमवेतत्वेनागृह्यमाणत्वादित्यर्थः । यदात्मगुण
स्यात् , अहं सुखी, जानामि इच्छामीतिवत् अहं वाद्ये, अहं पूर्ये,
इति प्रवृत्तिरिति भावः । प्रत्यक्षत्वादित्यस्य गहिरिन्द्रियनन्य
प्रत्यक्षनिपयत्वादित्यर्थः श्रीसूत्रे आत्मगुणत्वाभावाभाषकत्वमपि स्यात् ।

यथाश्रुते तु मनोगुणत्वाभावमात्ररूपमेव । मनश्शब्दः परमाणु-
सामान्योपलक्षक इत्यपि सुवचम् ।

ननु द्विकाली कथमुपेक्षितौ ? अत्र वदन्ति—मनश्शब्दो
द्विकालोपलक्षक, शब्दो न द्विगुण प्रत्यक्षत्वादिति । उक्तञ्च
भाष्ये, 'श्रोत्रग्राह्यत्वाद्विशेषगुणत्वाच्च न द्विकालगुणः ।' इति । अत्र
विमृश्यते—यदि द्विकालनिष्ठे सूत्ररूपमिमम्, तर्हि पूर्वोद्विष्टकालदि-
गत्तिक्रमेण किमिति नात्मगुण इति वदेत् । किमिति च, 'प्रत्यक्षत्वात्
परत्र समवायाच्च न कालादिगुणो नात्मगुणः ।' इति न सूत्रयेत् इति ।
अयमाशयः स्यात्—यो हि प्रमिद्वपञ्चमृत्तान्तर्भूतं विहाशोऽपि विहाय
निर्हति, तस्य केवलमामान्यगुणाश्रयी कालदर्शो नित्यमात्रम् । अतो
द्विकालत्यागः । अतः आकाशासिद्धिसमये अकाशरूपसिद्धिनामसिद्धिरिति
युक्तं मन्तुम् । आत्मा तु मर्कटोऽप्यरंगंश्वरो नापश्यमर्हति । न च तस्य सार्व-
भौमस्य मन्त्रिमूर्तं मनोऽपि न मान्येनेति । अन्तु वा पृथिव्यादि नित्य
तद्वत् अनेकविशेषगुणवत्त्वमभावनात्त्वादात्मानं निगम्य पञ्चावशिष्ट-
मपि क्षिरतीति । इदमालोच्य भाष्ये, 'विशेषगुणत्वादपि न द्विगुण-
गुणः ।' इत्युक्तम् । एवञ्च सूत्रे चरान्ते विशेषगुणवत्त्वपदेनुरतः इति ॥

ननु—शब्दस्य श्रेष्ठप्रमाणम् अकारणगुणवत्त्वमपि
वैशेषिक्यमन्तु । अत्र पृथिव्यादिगुणवत्त्वम् । दृश्यते च पृथिव्यामप्य-
वामनगुणवत्त्वं पाकदेवमिति । यदा द्विकालगुण एव स हि न
स्यात् । यत्प्रत्यक्षत्वात् स्पष्टं इति, तदा युक्तं मनसोऽप्युक्त्यात् तद्वत्तः
शब्दो न गृह्येतेति । यदन्तर्देशात् महत्त्ववाचायं दोषः प्रत्यक्षमामान्य-

कारणस्य महत्त्वस्याभावात् । यदि गुणिनोऽनीन्द्रियत्वे गुणोप्येन्द्रिय इत्युच्यते, तदा नमस्यपि शब्दो न गृह्येत । न च काले दिशि वेति त्रिनिगमनाविरहात् क्लृप्तद्रव्यपरित्यागः, उभयत्रैव शब्दाङ्गीकारसम्भवात् । किञ्च अस्या दिशि अयं शब्द इति दिशा सह गृह्यमाणत्वरूपविशेषात् दिग्गतः शब्दः । श्रोत्रेन्द्रियमपि दिग्विस्तारं स्यात् । अत एव, 'दिशः श्रोत्रे' इत्यागमोऽपि सगच्छते । यदपि विशेषगुणत्वादस्य न दिग्गतत्वमिति, तदपि न, अपशोचस्त्वात् । इतरविशेषगुणभावेऽप्येव द्विशेषगुणस्य सम्भवात् । अन्यथा रूपाद्विशेषगुणभावात् नभोऽपि शब्दवत् स्यात् — इत्याशङ्कया तत्परिहारमपि मनसि कुर्वन् उपक्रान्तमुनसहरति—

२७ पन्दिरोवादिङ्गमाशयः ॥ (७६)

शब्दस्य वीणादिगुणत्वे वीचीतरङ्गन्यायेन श्रोत्रदेशपर्यन्ते उत्तरत्यममेन श्रोत्रेणाग्रदन्त्यप्रसगात्, स्पर्शवद्विशेषगुणत्वे च श्रोत्रस्यापि स्पर्शवत्कार्यतया स्पर्शस्यापि तत्रैव तेन ग्रहणप्रसगात् शब्दाऽन्यगुणः स्यात् । किञ्च स्पर्शवद्गुणत्वे कारणगुणपूर्वकत्वमवर्धनीयम् । अनुभवादिद्वयात् त्यागायागात् । कार्यमनष्टविनीगत पारुष्यगुणप्यवयवगुणपूर्वक एव । परमाणुमात्रे पाकम्बीर्यागात् ।

नापि विनालगुणः । तत्र किं तत्तत्परतत्तापरत्वादिनियामकतया फलं विना वा द्रव्यमागनुभाय तस्य शब्दाश्रयत्वमपीष्यते, किं वा शब्दाश्रयत्वेनैव तदनुनाय पश्चात् तत्रैव परतत्तादिनियामस्त्वमपि । नाद्यः, प्रागप्रदम्भुगाश्रयतया सामान्यगुणाश्रयतया च सिद्धस्य तद्विपरीतशब्दा-

श्रयत्वायोगान् । अतः प्रत्यक्षत्वाद्विशेषगुणत्वाच्च शब्दो न दिक्काल्मनसां गुण इत्यनुमाने सुन्यम् । नान्यः, कालादिनिरूपणावसरे तदसंभवस्य वक्ष्यमाणत्वात् । 'दिशः श्रोत्रे' इत्यागमस्तु भगवतो विश्वरूपकल्पनायां दिक्षु श्रोत्रन्वरूप्यनमात्रमिति न तेन सर्वश्रोत्राणां दिग्विकारता । अतः सर्वतो व्यतिरेकमिद्विः ॥ पश्चिमे व्यतिरेकः । शब्दाश्रयस्य पृथिव्यादिव्यतिरेकाच्छब्द आकाशस्य निरङ्गमिति । प्रथमतः शब्दः किञ्चिदाश्रितः गुणत्वानित्यनुमानतः । अथ क आश्रय इति जिज्ञासायाम्, शब्दो न पृथिव्याद्याश्रितः तथान्वे बाधकमद्वादिनि विवेचने, शब्दः पृथिव्यादिव्यतिरेककिञ्चिदाश्रितः तदनाश्रितत्वे सति आश्रितत्वात् । यन्नैवम्, तन्नैवमिति विन्यस्तमिद्विः । तदेवाकाशमिति ॥ २७ ॥

अथ तर्ह्यस्य द्रव्यत्वे किं मानम् । वाय्वधिकारोक्तरीत्या शब्दः कलमद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रित इत्यनुमानस्य मान्याप्रमिष्ट्या व्यतिरेकस्यामेदुर्वचनेनायोगात् ; कलमद्रव्यातिरिक्तकिञ्चिदाश्रित इत्यनुमाने च द्रव्यत्वात्कालादिनि शब्दायां वाय्वधिकारेक्तयुक्तिभिरेव द्रव्यत्वं युगमम् । न केवलं द्रव्यत्वम्, नित्यत्वमपीत्याह—

२८. तस्य द्रव्यत्वनिमित्तत्वे वायुना व्याख्याते ॥ (७७)

वायुना = वाय्वधिशरेण । द्रव्यानाश्रितत्वात् शब्दजन्यौषधिकमयोगादिगुणवत्त्वाच्च द्रव्यम् ; द्रव्यानात्म्यत्वाच्च नित्यमिति । अथ नित्यत्वमात्रकथनाद्वायुविशेषानित्यत्वमाधकं तत्रोक्तमत्र न संगतमिति मिदम् ॥ २८ ॥

ननु नित्यतया नानाकालेषु शब्दजन्यनिवर्हिऽपि नानादेशेषु शब्दजन्यपुरस्कृतये आकाशानि अनेकानि अभ्युपेयानि । तत्राह—

२९. तत्त्वं भावेन ॥ (७८)

तस्य भावः स्तत्त्वम् । श्रीपद्मोत्पन्नशब्दकारणतया यत् अनुमित-
माकाशम् , श्रीरङ्गाद्युत्पन्नशब्दकारणतयाऽनुमितेऽप्याकाशे तत्त्वम्
तदभेद , एकत्वमिति यावत् , भावेन सत्तया न्याम्यातमित्यर्थः ।
सत्तायां सदिति प्रत्यये लिङ्गम् , न त्वत्र तदेव, किन्तु तस्याने
शब्दरूपं लिङ्गमुक्तं ग्राह्यम् । तस्याविशिष्टत्वात् , देवभेदेनाकाशभेद-
साधकलिङ्गाभावाच्च एकमाकाशमिति भावः । इदमेव स्पष्टीक्रियते—

३०. शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ॥ (७९)

इदं सूत्रं कैश्चिन्न पठ्यते । कालादिप्रकरणे इवात्राप्येतद-
भावेऽपि न क्षतिः । एवमेकत्वोक्त्याऽऽकाशत्व न जातिरिति
सिद्धयति । आकाशशब्दस्य तु आकाश इति संज्ञैव प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
गोसदृशो गवय इत्यादौ गोसादृश्यादिकमिव शब्दवत् आकाशमित्यत्र
शब्दवत्त्वं तत्परिचायकम् ; न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । आकाशत्वमित्यस्य
आकाशासाधारणधर्म इत्यर्थः । तेन रूपेण शब्दादेरेव मानम् । पृथिवी-
त्वमित्यादौ तु पृथिव्यसाधारणधर्मत्वेन जातिमानमिति विशेषः ॥३०॥

सत्ताशामुक्तमेकत्वं न मुख्यम् । द्रव्य एव मुख्यैकत्वाङ्गी-
कारात् । अतः तत्रैकपृथक्त्वमसम्भवाच्चोक्तम् । अत्र तु तदस्तीत्याह—

३१. तदनुविधानादेकपृथक्त्वं चेति ॥ (८०)

एकत्वानुमरणात् एकत्वव्यापकत्वात् एकपृथक्त्वमप्याकाशेऽस्ति ।
इदमाकाशं पृथिव्याद्विस्तृतं पृथगिति व्याहारात् । अत्र इतिशब्दः
वक्तव्यशेषसद्भावेऽपि एतावदेवाहिकं समाप्यत इति सूचनार्थः ।
शब्दस्य गुणत्वे सिद्धे तेनाकाशानुमानमिति तस्य गुणत्वं स्थापनीयम् ,

यत् अनन्तरादिके करिष्यते । आकाशे परिमाणं च नोक्तम् , परि-
माणप्रकरण एव सर्वपरिमाणविचारान्ति ॥ ३१ ॥

मूर्तवैशेषिकप्रोक्तिः द्रवत्वस्य विवेचनम् ।

वायुव्योमपरीक्षे च द्वितीयप्रथमे क्रमात् ॥

इति वैशेषिकरमायने द्वितीयेऽध्याये प्रथममाह्निकम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

तत्तद्गुणेषु कृतेषु केषुचिदमाधारणत्वाभिमानेषु साधारण्यग्रमा-
पनोदप्रकारं तत्र तत्र म्यालीपुत्राकन्वायेन दर्शयितुं द्वितीयमाह्निकम् ।
तत्र सर्वाग्ना पृथिव्यन्यावृत्तिरेनाभिमतस्य गन्धस्यासाधारण्यं पूर्वं
स्याप्यने । अत्रेयमाशङ्का—मुग्धि मन्त्रिलम् , मुग्धिर्वायुरित्यनुये
आग्रानि किमित्यत्रादौ गन्ध प्राङ्नोक्तः । न च पृथिवीमन्धदेव
तत्र गन्धप्रतीतिरिति न तदीयः स इति वाच्यम् । अन्यमंसर्गाय-
स्येऽति तदीयन्यानायात । अतो यथा अग्निमंशे गायत्तं घृतमुवर्गादौ
द्रव्यमुपलब्धं तदीयमित्युक्तम् , तथा गन्धादिवैक्तव्य इति । एवमा-
शङ्कायां गन्धस्य पृथिव्यां व्यवस्थितत्वं वक्ष्यन् अन्यदीयम्यासि गन्धस्य
तदीयत्वेनानुभवंमंशे पृथिव्यामेव विधिदृष्टान्तमुग्धेनोपपादयति—

१. पुण्ड्रग्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराव्यादुर्भाषो
यस्य गन्धमापलिङ्गम् ॥ (८१)

मन्यन्त्य अनादुर्भाव इत्यत्रान्वयः । केनक्यादिपुष्पस्य यस्य
१. सन्निकर्षे गन्धावकाशिके यन्मे यन्नुतो गन्धस्य गुणस्य प्राकृतिना-

दन्यन्याप्रादुर्भाव प्रमाणमिद्वौ बले समवायेन केतव्यादिगन्धाभावे लिङ्गमित्यर्थः । अथ भावः — केतकीपुष्पसन्निकृष्टे वासति गन्धः स्थावत् विलक्षणोऽनुभूयते । न बले सम्प्रति प्रत्यग्रमुत्पन्नः । कारणगुणपूर्वको हि कार्यगुणो दृष्टः । यत्र केतकीसन्निकर्षकाले तद्वत्प्रमाणमाप्यन्तं भवति पुनरुत्पत्तिरिति स्यात्, तदा तत्र गन्धान्तरप्रादुर्भावः स्यात् । न चैवम् । प्रत्युत बलोरुत्पत्तिद्वितीयगुणजातं तन्तुगन्धाधीनं कश्चिदनुकरो गन्धो गन्धान्तरं प्रतिगन्तात्यपि । अतः कार्यगुणस्य कारणगुणपूर्वकत्वात् पुष्पसन्निकर्षकाले बले गन्धाप्रादुर्भावः एव, न तु प्रादुर्भावः । एवमप्रादुर्भूतश्च गन्धः कथं तत्र समवायेन स्यादिति तत्र तदभावः एव । एवञ्च प्रतीतिः परम्परासम्प्रन्नेन पुष्पगन्धविषदिणीत्येव निर्वाह्यम् । अतः एव नैमित्तिकद्रवत्वदृष्टान्तोऽत्र निषेधः । तत्र क्षणिसंयोगकाले घृतादेः पूर्वस्थिताकारविलक्षणाकारदर्शनात् परमाणुपर्यन्तमङ्गेन क्रमेणावयव्यन्तरं द्रवीभूतमुत्पद्यते, अथ तत्पूर्वकं कार्यगुण इति युक्तम् । न त्वत्र पुष्पसन्निकृष्टबलादौ सारितीरिति । बले गुणान्तराप्रादुर्भाव इत्यनुत्तवा बल इत्यस्य पश्चादुत्तया गुणान्तराप्रादुर्भावप्रदेन बल-तदवयवपरम्परायाः सर्वात्र तदनुत्पत्तिरिवक्षा गम्यते । तत्र च हेतुः पाकाद्यभावः ॥ १ ॥

एवञ्च, तुल्यन्यायेन जलेऽप्येलादिसंस्पृष्टे आपरमाणुमङ्गे प्रमाणाभावाज्जलपरमाणौ गन्धोत्पत्तेरयोगान्नावयवविजलेऽपि वस्तुतो गन्ध इति ।

उप० सू० १ पुष्पवस्त्रयोः सन्निध्यं सात पुष्पावयवगुणरूपात् गुणान्तरात् अप्रादुर्भावः बले गन्धाभावे लिङ्गम् । न तु केतकीगन्धाभावो लिङ्गम् ।

२. व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥ (८२)

नन्ववयव्यन्तरानुपतिस्त्वे म्यान् परम्परया प्रतीतिनिर्वाहः ।
यव त्वन्निर्भोगात् घृतादि द्रवीमक्त् अवयव्यन्तरेवाऽऽपरानो-
र्भवति, तव द्रवत्वद्वन् उष्णम्पदोऽप्युपपत्तम् । एवञ्चोपपत्ति-
मुपपत्तिरप्यप्यने इत्यवाह—

३. एतेनोप्यन्ता व्यत्याता ॥ (८३)

अग्निघृतयो सति मलिकर्षे औष्ण्यात्प्रादुर्भावे घृते औष्ण्याभाव-
निवृत्तित्यर्थः । अयं भावः—द्रवत्वं तावन् अग्नौ अवर्तमानं न
परम्परया घृताश्वत्थपादमिदं शक्यमिति तस्य प्रादुर्भाव एव तत्रेष्टः ।
न चैवं प्रकृते ; अग्निगर्भोष्णमग्नौ एव प्रतीयत इति निर्वाहमन्वयात् ।
अवश्यघावयन्तगानुपतिस्त्वे शिथिला-वादी परम्पर्योप्यन्ताया
निर्वाहः । तर्ह्येव मर्त्य युक्तं वस्तुमिति । इदं ग्राह्याऽप्यन्तायाः
प्रमत्तत्वादेव, एतेनोप्यन्ता व्यत्याते-युक्तम् ; न तु एतेन जीवता
व्यत्यातेति । उप्यन्ता यथा पृथिवीवज्वायुः विष्णुः, तथा जीवताऽपि
पृथिव्यां वादे चन्द्रकिरणादी नेत्रमि चेति विपुलम्येव एव ॥ ३ ॥

एवमुक्त्याग और्वाग्व्यवस्थितम् । मा यव व्यवस्थिता तदाह-

४. नेत्रमुप्यन्ता ॥ (८४)

व्यवस्थितं विविदिष्यनुव्र ॥ ८४ ॥

गन्धस्याप्येव जीवताग और्वाग्व्यवस्थितं विद्वद्वाद्यवस्था-
मन्वयात् इत्येति—

५. अप्सु शीतता ॥ (८५)

वायुस्पर्शस्यान्त वचिदप्यनुमनो नास्ति । वायुरेव तु जलनेज -
स्पर्शवत्तयाऽनुभूयत इति विमृश्य वायुस्पर्शस्य तत् व्यवस्था न दशिता ।
इदं गन्धादिव्यवस्थाप्रदर्शनं नीलस्नेहादिव्यवस्थाया अप्युपलक्षणं मन्त-
व्यम् । रूपरसस्पर्शेषु पृथिव्यादिसाधारणेष्वप्यवान्तरैवजात्यमस्तीति प्रागे-
वोक्तम् । अथानि तद्वैजात्यं शीतोष्णादिवत् लौकिकानुभवानारूढं
परीक्षकैरेव निश्चयं मुमहम् । तादृशानां तेषामपि तत् व्यवस्थितत्व-
मेव, सासिद्धिक्द्रव्यत्वमिति ॥ ५ ॥

एष गन्धादीनामसाधारण्यमुपपादितम् । वायोरसाधारणधर्मो
न स्फुट इति तदुपेक्षा । अथ शब्दस्याकाशासाधारण्यं प्रागुक्तमपि
पुनर्विचार्य स्थाप्यम् । शब्दस्य गुणत्व एव विवादात्, नित्यत्वाभि-
मानेन तस्याकाशकार्यत्वेऽपि विवादाच्च । तदेवाऽऽह्निकान्तरे विस्तरेण
करिष्यता कालदिशौ मध्ये निरूप्येते । मध्ये निश्चेपश्चाऽऽद्यन्तक्रिय
माणासाधारणधर्मविचारस्य मुख्यत्वं कालदिसिचारस्य च प्रासङ्गिकत्वं
दर्शयितुम् । उपरितनन्त्वध्याय केवलमात्मविषयक । अयश्च देहो-
पयोगिपञ्चभूतविषयक । अत्राप्राधान्येन कालदिङ्निवेशः । तत्
चाप्राधान्येन मनस इति । कथमतः कालस्य प्रसङ्गः । उपस्थितस्यो-
पेक्षानर्हत्वं हि प्रसङ्ग इति चेत्—कालिकसन्वधेन कालस्य सर्वाधार-
त्वेऽपि गन्धादीनां यथा कालसंबन्धित्वं न मुख्यम्, तथा जलादि-
संबन्धित्वमपि, समवायसंबन्धस्यैव मुख्यसंबन्धत्वादित्युपपादनाय
तदुपस्थितिरिति । तत् वाय्वादिवत् कालादेरप्यप्रत्यक्षत्वमेव । प्रत्यक्ष-
योग्यत्वे तु तस्य द्रव्यत्वात् गुणवत्त्वात् अप्राधान्ये प्रमाणाभावात् अथ

कालः, इयं दिगिति विशिष्य विशेष्यतयाऽपि ग्रहणप्रसङ्गः । यत्तु
इदं वर्तमानम्, इदं प्राच्यमित्यादिग्रहणम्, तत् कालदिगुपाधीनां
विशेषणतया ग्रहणेनैवोपपन्नम् । अतः कालादिकमप्यनुमानैकनिरूप्य-
मिति तत्र कालं निरूपयति—

६. अपरस्मिन् परं युगपद्युगपच्चिरं क्षिप्रमिति
काललिङ्गानि ॥ (८६)

इतीति इतिप्रत्यया इत्यर्थः । अपरस्मिन् परमित्येतत् पर-
स्मिन्नपरमित्यस्याप्युपलक्षणम् । परमित्यादयः प्रत्ययाः कालानुजा-
पकाः । परमिति प्रत्ययः काललिङ्गमिति वक्तव्ये अपरस्मिन् यन्तुनि
परमिति प्रत्यय इत्युक्तयाऽयमर्थः सूच्यते । बालात् यूनि, यूनः स्मरिरे
न 'अथ पर' इति योऽयं प्रत्ययः, तद्विषयभूतं परत्वं न तावत्
युवादी कारणगुणक्रमेणोत्पन्नम् । यूनि बालान् परत्वस्येव, स्मरिरेतद-
परत्वस्याप्यनुभवात् । बालोत्पत्ते प्राक् बालावधिकपरत्वोत्पत्त्ययोगेन
पूर्वं तस्य परभिन्नत्वाच्च । अतः किञ्चिदपेक्षयाऽपरस्मिन् अन्यापेक्षया पर-
त्ववत्पये विषयभूतं परत्वं न सांतिद्विकम् । नापि द्विवृत्तम्, वैशिक-
परत्वसत्त्वादद्यापामपि परत्वमत्त्वान् । तथाहि — दूरस्थितात् यूनः
समीपस्थितः स्मरिरेऽपरो भवति । नच स्मरिरे कालकृते तु परत्व-
मेव । अनो स्मिन्नाप्यप्यन्वयस्योऽर्थः न कालमन्तर्ग निरंशतीति ॥

कालस्य तन्निर्वाणत्वं कथमिति चेत् — उच्यते-अधिकगूरु-
परिष्पन्दवान्, पर इति, न्यूनगूरुपरिष्पन्दवान्, अपर इति ॥ गृह्यते ।
तत्राधिकगूरुपरिष्पन्दवत्त्वादिवुद्धिः परत्वात्तदिका । परिष्पन्दस्य च

सूर्यनिष्ठस्य पुङ्गवत्व साक्षात् भवतीति परम्परया निर्वाह्यम् । तत्र च परम्परासन्धे काल एव घटक एवमिदं परत्वादिकं प्रति कालपुरुषसंयोग एवासमवायिकारणम् । अतः परत्वाद्यसमवायिकारणसंयोगाश्रयतयाऽपि कालसिद्धिः । ननु सूर्यपरिस्पन्दस्य पुरुषे उपनयार्थं कालं कुत ? कालस्वीकारे यः सन्धो भविष्यति परिस्पन्दस्य स्वाश्रयनूर्ध्वसमुक्तकालसमुक्तत्वं पुसीति, तत्स्थाने स्वाश्रयसमुक्तगगनसमुक्तत्वमपि हि वक्तुं शक्यत इति चेत्—गगनस्योक्तपरम्परासन्धेन परिस्पन्दनिशिष्टतानुद्धिनिर्वाहकत्वे, तेनैव सन्धेन दण्डसंयोगवत्ता-बुद्धिरपि दण्डासबन्धिनि भेर्यादौ स्यात् । यत्किञ्चिद्वेरीगतस्य दण्डसंयोगस्य स्वाश्रयभेरीसमुक्ताकाशसमुक्तत्वसबन्धेन भेर्यन्तरेऽपि सत्त्वात् । परिस्पन्दस्थले तस्य सन्धस्य निशिष्यबुद्धिनियामकतायाः दर्शनात् । तदर्थं मतिरिक्तकालस्वीकारे तु यत्रिर्वाहार्थं कालं कल्पितं, तावमात्रनिर्वाहकत्वमेव तस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धमिति न दण्डसंयोगादिविशिष्टबुद्धिनियामकत्वापत्तिः । एवमधिऋतूर्ध्वपरिस्पन्दस्य स्थविरे, न्यूनसूर्यपरिस्पन्दस्य च यूनि समानकालिकत्वसबन्धेनैव वैशिष्ट्यं बन्तुतो वाच्यम्, अन्यादृशोक्तसन्धेऽभिप्रसङ्गस्य मिद्वत्त्वात् । अतश्च कालभावे कथं सन्धप्रसिद्धिरिति ।

एव युगपज्जात इत्यादावपि कालस्य घटकत्वम् । युगपत्—एकस्मिन् सूर्यपरिस्पन्दे, अयुगपत्—प्रभिन्नसूर्यपरिस्पन्दे, चिरम्—बहुसूर्यपरिस्पन्दव्यवहितपरिस्पन्दे, क्षिप्रम्—बहुपरिस्पन्दानन्तरितपरिस्पन्दे इत्यर्थं वर्णने तत्परिस्पन्दस्य तत्र जातवस्तुनश्च सन्धसमानकालिकत्वरूप

एव वाच्य इति । यदा तु युगपदित्यादेः तत्तत्सूर्यपरिस्पन्दावच्छिन्नकाले इत्यर्थः, तदा सुतरां कालस्य प्रत्ययविषयत्वम् । तथाचानुमानम्—इमे प्रत्ययाः कलसद्रव्यातिरिक्तविषयकाः कलसद्रव्यानिर्वाहप्रत्ययत्वादिति ॥ ६

७. द्रष्टव्यनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ (८७)

८. तत्त्वं भावेन ॥ (८८)

सूत्रद्वयं पूर्ववद्वाक्यस्येयम् । एवञ्च क्षणमुहूर्ताहोरात्रमाससंवत्सरादिकालभेदः उपाधिभेदकृतः । मुहूर्तार्दानां क्षणसमुदायविशेषरूपतायाः आनुभविकत्वात् । क्षणस्य चोपाधिविशेषमादाय निरूपणमभव्यदिति भावः । एकपृथक्त्वे एकत्वानुविधानस्य प्रागेदोक्ततया तदत्रानुक्तिनिवृत्तिरिति न सूत्रितम् ॥ ७ + ८ ॥

९. नित्येष्वभावात् अनित्येषु भावात् कारणे कालात्येति ॥ (८९)

नित्येषु गगनादिषु, अस्मिन् वसन्तादिकाले इदं भवतीति कालविशेषस्य व्यावर्तकतयाऽन्वयाभावात्, अनित्येषु घटादिषु, अस्मिन् काले अयम्, न त्वन्यदेति तद्भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कालः सर्वोत्पत्तिस्थितिनाशहेतुः सर्वकार्यकारणम् । न च नित्यपदार्थस्य सर्वकालवृत्तित्वात् कालविशेषस्य व्यावर्तकतया आधारत्वं न भवतीति तत्र, वसन्ते गगनम्, वसन्ते गोत्वम् इत्यादिः न व्यवहारः ; अनित्यस्य तु किञ्चित्कालवृत्तिनान् कालम्याधारतया व्यावर्तकत्वमभावत् व्यवहार उपपन्नः इत्याधारधेयभाव एव प्रतीतिविषयोऽस्तु, न कार्यकारणभाव इति वाच्यम्—अनुभवमिदमस्य कार्यकारणभावस्य अपरलोपायोगात् । कालद्रव्यमनङ्गीकुर्वता, वसन्ते पुत्रोत्पत्तिरित्यादीं सूर्यपरिस्पन्दविशेषस्य

पुष्पोत्पत्तेश्च आधाराधेयमावायोगेन कार्यकारणभावस्यैव वक्तव्यतया कालद्रव्यमङ्गीकुर्यद्विरपि तदनुभवस्य तथैव व्याख्यानीचित्याच्च । किंच क्वचिदाधाराधेयभावमात्रविवक्षायामपि, 'कृष्णसद्भावकाले गावः प्रमुदिताः इत्युच्यते, न तु कृष्णसमकालिकगोपान्तरग्रहणेन, तत्काले गावः प्रमुदिता' इति; अतः तादृशप्रयोगेषु अवश्यं कार्यकारणभावस्य विवक्षितत्वमस्ति । अत्र, कारणं काल इत्यनुक्त्वा कारणे कालाख्येतीति वचनात् अयमर्थो ज्ञायते—इदानीं तदानीमित्यादिषु प्रतीतानामुपाधीनां कारणत्वमुक्तरीत्या मिद्धम् । एवं कारणभूते तत्र कालाख्या कालप्रसिद्धिरस्ति । तत्तदुपाधिर्हि कालत्वेन गृह्यमाणः कारणमित्युच्यते । यदि कालस्य कारणत्वं बाधितं स्यात्, तच्चेन गृहीते उपाधौ कारणत्वं कथं गृह्येत ? न हि शुक्तित्वेन गृहीते रजते अङ्गुलीयकहेतुत्वं गृह्यत इति । अनः उपाधिकरूपं कारणे कालाख्येति हेतोः कालः सर्वकार्यकारणमिति दोषपूर्णेन व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

कालानन्तरं दिशमपि साधकप्रमाणोपन्यासपूर्वं निरूपयति—

१०. इत इदमिति यतः तदिदं लिङ्गम् ॥ (१०)

इत इदं प्राक्, इत इदं दक्षिणम् इत्येवं दशदिग्प्रत्ययमलात् दिक्प्रसिद्धिः । सूत्रार्थस्तु—अस्मादिदं प्राक् इत्यादिप्रत्ययः यतः प्राक्वादिधर्माद्वनि, तत् प्राक्त्वादिकं दिक्भावकं दिङ्गमिति । प्राक्त्वादिकम् उदयगिरिमनिट्टण्वादिरूपम् इट्प्रत्ययनिश्चिनमनुनिष्ठम् । सन्निकृष्टत्वादिव मंयुक्तमंशोपगम्यगमिशेषः मंयुक्तमंशोपगम्यगम्यरा नाम उदयगिर्यादेः उक्तेदृग्दर्शित्वं च मध्ये क्रमेण वर्तमानानि यावन्ति मूर्त-

द्रव्याणि, तावद्गतमिथःसंयोगकूटम् । एवं पदार्थान्तरनिष्ठतावत्संयोगकूट-
निष्ठत्वम् इदम्पदार्थस्य साक्षादनुपपन्नमिति इमे संयोगाः परम्परासंबन्धेन
इदमर्थसंबन्धिनः, साक्षादसंबन्धित्वे सति संबन्धित्वादित्यनुमेयम् ।
स च परम्परासंबन्धः तावत्संयोगावच्छिन्नदिवप्रदेशसंयुक्तत्वरूप इति
द्विविस्तद्धिरिति । न च उदयगिरिसंयुक्तमेकं मूर्तम्, तत्संयुक्तं
मूर्तान्तरमित्येवंरूपा न्यूनसंख्याकसंयोगघटिता या संयुक्तसंयोगपरम्परा,
तद्वटफान्तिमसंयोगवत्त्वं संनिकृष्टत्वम् ; एव न्यूनेत्यत्र अधिकेति
निवेद्य विप्रकृष्टत्वं वर्णनीयम् । स चान्तिमसंयोग, समवायेनैव
इदम्पदार्थेऽस्तीति नात्र दिशोऽपेक्षेति वाच्यम् — उदयगिरिसंहित-
किञ्चिन्मूर्तद्रव्यसंयुक्तं तदक्षिणपार्श्वगतं द्रव्यम् ; तत्संयुक्तं तदक्षिणम् ;
तत्संयुक्तं तत्प्रत्यक् ; तत्संयुक्तं तदुत्तरम् ; अथ च तदुत्तरमिति
रीत्या यथेच्छं संयुक्तवस्तुघटनेन संनिकृष्टेऽपि वस्तुन्यधिकसंयुक्तसंयोग-
परम्पराप्रसंगेन तद्वारणार्थं तत्परम्पराघटकसंयोगानां सर्वेषामेकदिग-
वच्छिन्नत्वस्य, संनिकृष्टत्वेनाभिमतवस्तुन तद्विक्प्रदेशसंबन्धित्वस्य च
वक्तव्यत्वात् तत्र च लाघवेन सावच्छिन्नदिवप्रदेशसंबन्धित्वरूपसंबन्धेन
सर्वसंयोगवत्त्वमित्युक्तेर्युक्तत्वात् ।

एवं वा सूत्रार्थः—इत इदमिति पञ्चम्यन्तघटितव्यवहारः यतः
प्राक्दक्षिणादिप्रत्ययाद् भवति, तत् प्रत्ययरूपं दिशो लिङ्गमिति । तथा
च भाष्यम्, ' दिक् पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गा ' इति । यद्यपि
कालिकपरत्वापरत्वाभ्यां कालस्येव दैशिकपरत्वापरत्वाभ्यां दिशोऽप्य-
नुमानसंभवात् इह सूत्रे, इत इदं परम्, तथाऽपरमिति प्रत्ययः
यस्मात् परत्वादेर्भवति, तत् दिक्साधकमित्यप्यर्थो वर्णयितुं श्रव्यते,

अथापि भाष्ये तदुपेक्ष्य दशदिक्प्रत्ययमात्रभाषणस्यायं भावः—
 पूर्वभूत्रे अपरमिन्परमिनि दैशिकपरत्वाश्रये कालिकपरत्वस्योक्ततया तत
 एव दैशिकपरत्वापरत्वसद्भावः, ततो दिग्गुचयनं च सूचितमेव । किञ्च
 कालन्यावृत्तद्विसिद्धिः यादृशप्रत्ययाद्भवति, स इह विवक्षणीयः ।
 इत इदमिनि सूत्रोक्तं च तत्पक्षे कालदिग्गुचयमाधारणम् । कालिक-
 परत्वविषयेऽपि इत इदं परमित्येव प्रतीतेः । अतः प्राग्दक्षिणादि-
 विवक्षैवात्र युक्ता । यदि च परत्वापरत्वविवक्षा सूत्रकृता कृता स्यात्,
 तर्हि कालन्यावृत्तये इत इदमस्येति पष्ठघन्तपदमपि निर्दिष्टं स्यात् ।
 अयं किल कालिकपरत्वादितो दैशिकपरत्वादेर्विशेषः, यत् युवचालयोः
 परत्वापरत्वे नियते ; सः प्रत्यविशिष्टे । दैशिकपरत्वापरत्वे तु नियते ।
 एकं पुरुषं प्रति यत् निष्कृष्टं परम्, तदेव तत्समीपवर्तिनं प्रति अपरम् ।
 तस्य यदपरम्, तदस्य परम् । एकस्यापि पुंसः कालभेदेन परमे-
 वापरं भवति ; परत्वेनाभिमतवन्तुसमीपेऽस्य गमनाद्वा ; अस्य
 समीपे तदानयनाद्वा । अत एव वैलक्षण्यात् कालेनात्र निर्वाहो न
 भवतीति दिशोऽप्येतादृशपरत्वाद्यर्थमावश्यकता । न च गगनादिनैव
 दैशिकपरत्वापरत्वनिर्वाहः सुकरः । संनिष्कृष्टे अपरत्वस्य, विप्रकृष्टे
 परत्वस्य चोत्पादनीयतया संनिष्कृष्टत्वादेश्च पूर्वोक्तरीत्या संयोगकूट-
 निशेपरिशिष्टत्वरूपतया दिश आवश्यकत्वात् । अन्यथा हि तत्तन्मूर्त-
 द्रव्यगतसंयोगकूटत्वविशेषं परत्वाद्यभिमतवन्तुनि स्वाश्रयमूर्तद्रव्यमयुक्त-
 गगनमयुक्तत्वसंयन्धेनोपपादनीयम् । अयं च मयन्धः दिगन्तरगत-
 मूर्तद्रव्यग्रहणेऽपि भन्तिमूर्तीति एकदिक्मयन्धिसंयोगानामेव ग्रहणमिति
 न स्यात् । स्वावच्छिन्नदिक्मयन्धत्वरूपमयन्धकथने तु एकदिग्गतमूर्त-

द्रव्यसंयोगानामेव ग्रहणमिति अनुभवसिद्धमेतत् । अतः इतरव्यावर्तन-
सामर्थ्यवत्तयैव दिशः कल्पनान्नानुपपत्तिः । तत्सिद्धं पूर्वसूत्रसूचित-
विलक्षणपरत्वादिप्रत्ययः एतत्सूत्रमिममदशदिक्प्रत्यययाश्च अतिरिक्त-
द्विसाधका इति । प्रयोगस्तु—इमे प्रत्ययाः क्लृप्तद्रव्यातिरिक्त-
निर्वाह्याः क्लृप्तद्रव्यानिर्वाह्यप्रत्ययत्वादिति ॥ १० ॥

११. द्रव्यत्वन्तित्वे वायुना व्याख्याते ॥ (११)

१२. तत्त्वं भावेन ॥ (१२)

सूत्रद्वयं काल इव व्याख्येयम् ॥ ११-१२ ॥

ननु कथं दिश एकत्वम्, विशेषलिङ्गसद्भावात्, दशदिक्प्रत्य-
यानामुक्तत्वात् ततो भेदस्यैव सिद्धेरित्यत्राह—

१३. कार्यविशेषेण नानात्वम् ॥ (१३)

कार्याणां दिगुपाधित्वेनाभिमतानां विशेषेण भेदेन—नानात्वेन
दिशोऽपि नानात्वम् ; न स्वरूपतः । विशेषणगतनानात्वस्य विशिष्टे
आरोपात् भेदव्यवहार इत्यर्थः । एवमेव निर्वाहात् नानादिक्स्वीकारो
नावश्यक इति भावः ॥ १३ ॥

कार्यनानात्वमेवोपपादयति—

१४. आदित्यसंयोगात् भूतपूर्वात् भविष्यतो भूताच्च प्राची ॥ (१४)

भूतपूर्वात् पूर्वदिनान्तर्गतं जातादित्यर्थः । अन्यथा पूर्वपदवै-
यर्थ्यात् । भविष्यतः च प्रभृति जनिष्यमाणात् भूतात् अस्मिन् दिने
जाताच्च आदित्यसंयोगात् एकदिनान्तर्गतप्रथमादित्यसंयोगरूपादुपाधेः

उप. सू. १४. भूतपक्षे आदिर्धर्मणि कालस्यः वर्तमानादिति यावत् ।

प्राचीनि विद्योपवती दिगित्यर्थः ॥ सर्वदा सुमेरुशिखरं प्रदक्षिणं करो-
त्यादित्यः । तत्र यस्मिन् पार्श्वे स आगच्छति, तत्पार्श्वे प्रथमसंयोग-
मुपाधिं कृत्वा तदवच्छिन्ना दिक् प्राचीत्युच्यते । अत्र भूतपूर्वात्
इत्यादिना कालत्वनिर्देशेन कदाचित् यदि आदित्यः संप्रति प्रतीचीत्वे-
नाभितदिशो नि क्रम्य पुनरेयात्, तदा कथं व्यवस्थेति शङ्का परि-
ह्रियते । सर्वदा तस्य प्रादक्षिण्येनैव भ्रमणादिति । एवं प्राचीत्वो-
पपादनाय भूतादिकालत्वे य कोऽपि कालो यथेच्छं प्रतीतुं शक्यते इति
च भावः । प्रकर्षेण अत्रानि सूर्योऽत्र इति प्राची । सूर्यगते. प्रकृत्य च
प्रकाशविधानेन स्थिततमोनिवारणेन लोकोपकारकत्वम् ॥ १४ ॥

अन्यासु तिसृषु दिक्षु कार्यमेवं वक्तुमाह—

१५. तथा दक्षिणाप्रतीची उदीची च ॥ (१५)

तथेत्यस्य प्रथमादित्यसंयोगवत् यत्किंचिदुपाधिसद्भावादित्य-
त्यर्थः । तथा च अधःस्थितां भूमिञ्चानि अस्या दिश्यादित्य इति
अवाची । दक्षिणायने भूमिसूर्ययोः निप्ररुपात् उपरिस्थितसूर्यात्
भूमिरधिकमधःस्थितेत्युच्यते । इयमेव दिक् दक्षिणा ; सूर्याभिमुखपुरुष
संबन्धितक्षिणपार्श्ववच्छिन्नदिक्त्वात् । पार्श्वस्य दक्षिणत्वमखण्डधर्म
इत्याहुः । प्रतिवृत्तमञ्चानि अस्यां दिशीनि प्रतीची । गते. प्रतिवृत्तत्वे
लोकोपकारकप्रकाशविलोपत्वात् । तथा च चरमादित्यसंयोगा-
वन्तिष्ठा दिक् प्रतीची । उर्ध्वगतां भूमिञ्चानीति उदीची । उदगयने
भूमिसूर्योरधिकमनिरुपाद् भूमिरूर्ध्वं गतेत्युच्यते । प्रादक्षिण्यसं-
सृष्टये एवंक्रमेण दिगुक्तिः ॥ १५ ॥

त्रिदिक्षु कार्यमेवं दर्शयितुमाह—

१६. एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि ॥ (१६)

उक्तरूपप्राचीदक्षिणामध्यदेशावच्छिन्ना दिक् पूर्वदक्षिणा । एवमन्या अपि । भूसंनिकर्षावच्छिन्ना दिक् अधः । भूविप्रकर्षावच्छिन्ना दिक् ऊर्ध्वम् इति तत्र तत्र उपाधिभेद एवेत्यर्थः । तत्तद्दिगवस्थितपर्वतविशेषान्, इन्द्रादीन् लोकपालान् वा गृहीत्वा तत्तत्पर्वतसंनिहिता इन्द्रादितत्तदधिष्ठिता वा दिक् सा सेत्यपि विवेचयन्ति ॥ १६ ॥

एवं कालिकदेशिकसंबन्धाभ्यां सर्वसंबन्धिभ्यौ कालदिशौ प्रसंगानिरूप्य अथ शब्दस्य गुणत्यपरीक्षां वर्तयिष्यन् तस्याः संशयाधीनत्वात् संशयसामान्यमेव सर्वपरीक्षाप्रथमाद्भगं पूर्वं कारणनिरूपणेन शोधयति—तेन निष्कारणशङ्काकरणं न युक्तमिति, विशेषनिर्णायकहेतूपन्यासानन्तरमपि पृथैव संशयानुवृत्तिर्न कार्येति च व्युत्पादितं भवतीत्याशयेन—

१७. सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशयः ॥ (१७)

संशयसामान्ये साधारणधर्मवद्वर्मिज्ञानम्, अत्यतरकोटिनिश्चयाद्यभावः, कोटिद्वयस्मरणमितीदं सर्वं मिलितं कारणम् । तदत्रोच्यते । समानमेव सामान्यम् साधारणधर्मवद्वर्मि । अत्र प्रत्यक्षपदं निश्चयमात्रपरम् । प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानादपि संशयम्बीकारात् । विशेषाप्रत्यक्षादिति । विशेषो विपरीतकोटिमत्त्वं तद्व्याप्यवत्त्वं वा । तद्विषयकनिश्चयाभावादित्यर्थः । स्थाणुत्वाद्भिरूपविपरीतकोटिनिश्चये वा स्थाणुत्व-

उप. सू. १७. सामान्यप्रत्यक्षान् — सामान्यतः प्रत्यक्षादित्यर्थः ; पदुपलोपात् ।

व्याप्यवक्रकोटरादिमानिनि तद्व्याप्यत्वानिश्चये या सति सशयो न जायत इति । विशेषस्मृते — कोटिद्वयसरणात् । न्यायमूत्रोक्तेषु पञ्चसु कारणेषु समानधर्मज्ञानमेकमेव कारणमिह सूत्रद्वयमितम् । न्यायभाष्ये यत्रासूत्र पञ्च कारणानि परिगणितानि । न्यायवार्तिके तु साधारणधर्म - असाधारणधर्म निप्रतिपत्तिरूपकरणत्रयमात्रपरतया तत् सूत्र व्याख्यातम् । अन्यकारणार्जनस्थलेऽपि सर्वत्रेदमेव सूत्रपादमिति तद्व्याप्यव्याख्याने प्रदीपाख्याने अस्माभि स्पष्टीकृतम् । सूत्रमिदं न्यायवार्तिकेऽपि व्याख्यातम् ।

अनभ्यवसायज्ञान सशयातिरिक्तमसाधारणधर्मज्ञानजन्यमिति प्रशस्तपादभाष्यम् । बाहीकस्य पनसदृक्षदर्शने क स्विदयमिति ज्ञानमुदेति । नाय निश्चय, जिज्ञासाहेतुत्वात् । नापि सशय, द्रव्यत्रादिसामान्यधर्माणामिव पनसत्वरूपविशेषधर्मस्यापि प्रत्यक्षितत्वात् । तस्माद्विदमतिरिक्तमन यत्रसायात्मकज्ञानमिति । तत्र च सर्वेतरव्यावृत्तपन सत्वरूपासाधारणधर्मज्ञानमेव कारणमिति । वस्तुत इह पनसत्वरूप्यन्तस्य सर्वस्य धर्मस्य गृहीतत्वात् वृक्षविशेषसज्ञामात्रस्यैव तेनाज्ञातत्वात् सज्ञाविषयकज्ञानाभाव एवानभ्यवसाय । तावता समुपनता सज्ञाजिज्ञासैव क स्विदयमित्याकारिकेति नात्र ज्ञान निष्क्षणमावश्यकमिति रीत्या निमृश्यम् । असाधारणधर्मज्ञानम्यापि क्या चित् प्रक्रियया सशयहेतुत्वमस्तीत्येव भाष्यकृताऽप्युपपादितम् । शब्दविषयरूपवक्ष्यमाणसशयवर्णनावसरे तत् दर्शयिष्यते । सर्वथा सर्वत्र साधारणधर्मज्ञानादेव सशय इति । एव सशयकारणमुक्तम् । मशयस्वरूप तु एकमिन् धामिणि विस्मयानाकोटिप्रकारक ज्ञानमिति ॥ १७ ॥

मंशये कचिन् कचिर्दीदृशकारणजन्यत्वमुपपादयितुं न शक्य-
मित्याशंकापरिहारं मनमिच्छस्य समन्वयं स्थूलवयेण दर्शयति—

* १८. दृष्टञ्च दृष्टवद्दृष्टा ॥ (९८)

यस्मिन् धर्मिणि संशयो भवति, तत्रैव संदिह्यमानयोर्विशेषयोः
पूर्वं ग्रहणं संशयकालेऽग्रहणञ्चावश्यकमिति मन्वानं प्रति—‘तथा न
मन्तव्यम् । विशेषयोः पृथक्पृथक् यत्रतवापि दृष्टयोरिदानीं स्मृतयोः
अत्र धर्मिणि तत्तत्साधारणस्य धर्मस्य दर्शनात् संशयो भवितुमर्हति ।
यथा स्थाणुपुरुषव्यक्तिगतस्य ऊर्ध्वत्वस्य प्रकृतसन्निकृष्टव्यक्तौ ग्रहणे
सति, स्थाणौ यत्र कापि स्थाणुत्वस्य, पुरुषे चान्यत्र पुरुषत्वस्य दृष्टस्य
संप्रति स्मरणात् संशयः’ इति प्रतिशोधनं क्रियते । सूत्रार्थस्तु—
दृष्टाभ्यां तुल्यं दृष्टवत् । कचिदिन्द्रियमन्निकर्षवशात् दृष्टं धर्मिणं
दृष्टवद् दृष्टा स्थलान्तर्गदृष्टस्थानुपुरुषतुल्योर्ध्वत्वरूपसाधारणधर्मवत्तथा
दृष्टा संशये इति । दृष्टेति तत्राप्यन्यथोक्तममानकर्तृकत्वस्य संशयपद-
घटकक्रियायामन्वयवर्णने तु पूर्वमूत्रमध्यमंशवदानुवृत्तिर्वा, इतस्तु-नीय-
सूत्रस्यसंशयपदापरुषणं वा भवेत् । तथा च विशेषयोर्ग्रहणं पूर्वकालिकं
व्यक्त्यन्तरे उपपाद्यन् ; न तु अत्रैव, स्थाणुत्वपुरुषत्वयोरेकत्र
कदाऽप्ययोगादिति माधः । अयञ्च साधारणधर्म ऊर्ध्वत्वादिः न
साक्षात्प्राग्दृष्टस्थानुपुरुषनिष्ठ एव ; किन्तु तन्निष्ठोर्ध्वत्वमज्ञानीय इति
वतिप्रत्ययेन ज्ञाप्यते । कचिदेकत्रेऽपि धर्मस्तथा । यथा-भोत्वं ज्ञातं

दृष्ट. सू. १८. दृष्टवत् - दृष्टाभ्यां स्थाणुपुरुषाभ्यां तुल्यं वर्तमानं दृष्टमूर्ध्वं
संशयदेवुरित्यर्थः ।

शावलेनोऽन्यो वेति संदेहप्रयोजकम् । अत्र चकारोऽनुमितधर्मि
संग्रहार्थः । यथा कचित् विषाणमात्रं गुल्मान्तरितस्य प्राणिनो दृष्टा
तेन प्राणिनमनुमाय, अयं प्राणी गौर्गवयो वेति संदेहे पूर्वदृष्टगोगवय-
तुल्यविषाणरूपसाधारणधर्मबलादिति । यद्वा इहोपरि च मूत्रे चकारः
परस्परार्थसमुच्चयार्थः । तदा दृष्टपदमेव निश्चितेत्यर्थकं सत् दृष्टानु-
मितोभयसाधारणम् ॥ १८ ॥

एवं विशेषो व्यस्यन्तरे दृष्ट एव संशयक इति मन्वानं प्रति
नैरोऽपि नियम इत्यावेदयितुमाह—

* १९. यथादृष्टमयथादृष्टञ्चोभयथा दृष्टत्वात् ॥ (१९)

पूर्वमूलात् दृष्टेत्यनुपज्यते । यथादृष्टं पूर्वं सकेतत्वादिरूप-
किञ्चित्प्रकारवत्तया दृष्टम्, अयथादृष्टं पुनस्तद्रहितं तथा दृष्टञ्च धर्मिण
कदाचित् प्राकृतमस्तकत्वादिना दृष्टा संदेहे । कुनः ? एकस्यैवोभयथा-
दृष्टत्वादिनि । तथाच तद्धर्मिणि पूर्वजातं विशेषग्रहणमपि संशयकमिति
भावः । अत्र चैवत्वादिरेव साधारणधर्मः साधारणत्वमुभयस्रोतिसमानाधि-
करणत्वम् । इदम् उभयथादृष्टत्वादिनि पदं पूर्वमूत्रेऽप्यवकर्षणीयम् ।
तदा ऊर्जवन्तुनः स्थाणुत्वपुरुषत्ववत्तया दृष्टत्वादित्यर्थः । “शास्त्रे
तत्तन्त्रोभयवाददर्शनं हेतुतया न्यपदिश्यते” इति भाष्यस्तारस्यात् पूर्व-
सूत्रेऽप्यपर्युक्तं इति ज्ञायते ॥ १९ ॥

ननु ज्यातिषिकः सोमोपरागादिकं कदाचित् सम्यक्, कदा-
चिदमम्यक् च आदिदत्त पुनस्संवन्मरान्तरे अस्यां पौर्णिमास्यां सोमोप-

उप. सू. १९. यथादृष्ट - सर्वशक्तेन दृष्टं चेन्नयम् अयथादृष्टवत्—
भेदेऽप्येतापि सह दृष्टत्वात् संशयहेतुः ।

एव सामान्यतस्मद्यथेतुस्फुन्यन्त । स प्रवृत्तेऽपि स्पष्टनीय । सद्ये धर्मितावच्छेदकनिशिष्टधर्मिज्ञानमपि सर्वत्र कारणम् । तदत्रास्तीत्युपपादनीयम् । तथा शब्दे द्रव्यगुणकर्ममात्रमशय इत्यत्रापि न्यायभक्त जापनीयम् । एव श्रोत्रग्राह्यो ध्वनिरेव, तदतिरिक्त स्फोट एव शब्द इत्यर्थाधो वैयाकरणा । तदप्यर्थातिरसनीयम् । अतः शब्द लक्षयति—

२१ श्रोत्रग्रहणो योऽर्थं स शब्दः ॥ (१०१)

श्रोत्र ग्रहणं प्रवृत्तये यम्य स । श्रोत्रग्राह्यः । शब्दत्वमनित्ववर्गत्वादायपि श्रोत्रग्राह्यत्वमन्तीति तद्वारणाय अर्थ इति । श्रोत्रजन्यप्रत्यक्षविशेषश्च यम्य, स शब्दः । अर्थपदेन, 'अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु' इति वक्ष्यमाणं सूच्यते । तेन सामान्यमप्यप्रतीतिं प्रकृत्या भासमानमप्यव्युदास । अनेन च अर्थपदेन द्रव्यगुणकर्मसाधर्म्यमत्रास्तीति जापनात् 'सदनित्य'मिति सूत्रे प्रागुक्ता सत्त्वानियन्तद्रव्यमन्तत्त्वकार्यत्वकारणत्वसामान्यविशेषवत्त्वन्वयधर्मा इह दक्षिणा भवन्तीति सामान्यादौ तेषामभावात् शब्दे सामान्यादिकोटिकयशयो न भवितुमर्हतीति सूचितं भवति । 'श्रोत्रग्राह्यादतिरिक्ते च स्फोटे न सिद्धिर्प्रमाणम् । श्रोत्रग्राह्यमन्तित्वन्यादिविशिष्ट एवेति न सोऽपि स्फोट' इति मतान्तरनिरासः । अत्र श्रोत्रग्रहणोऽर्थं दशब्द इत्यनुत्त्वा योऽर्थस्त इति निर्देशः, शब्दपदस्य श्रोत्रग्राह्यार्थत्वं न प्रवृत्तिनिमित्तम्, किन्तु पलक्षणलक्षणमिति जापनार्थः ॥ २१ ॥

एव धर्माणं निरूप्य तत्र प्रवृत्तरीक्षणमप्युक्तं मन्त्रं दर्शयति—

* २२. तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्मेति संशयः ॥ (१०२)

पूर्वोक्तयुक्त्या सामान्यादिकोटिकसंशयासंभवात् त्रिकोटिक
एवायमुक्तः ॥ २२ ॥

नन्यत्र श्रोत्रप्राप्तार्थत्वरूपविशेषस्य प्रत्यक्षितत्वात् कथं संशय
इत्याशङ्कयामाह—

२३. तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् ॥ (१०३)

शब्दो द्रव्यमित्यातिष्ठमानानां बुद्ध्या शब्दतुल्यजातीयानि
द्रव्याणि ; गुणादीन्यर्थान्तरभूतानि । तार्किकदृष्ट्या च तत्तुल्यजातीयाः
गुणाः ; अन्यानि अर्थान्तरभूतानीत्येवं विभाव्यम् । तथाच विशेषस्य
व्यावृत्तेः उभयथा—तुल्यजातीयार्थान्तरात्मकोभयप्रतियोगिकतया यद्वा
विशेषस्य धर्मस्य उभयथा—तदुभयव्यावृत्ततया सर्वत्र तुल्यजातीयादिषु
दृष्टत्वात् नायं विशेषः संशयप्रतिबन्धक इत्यर्थः । अयं भावः—

न तावदिदं श्रोत्रप्राप्तत्वं प्रकृतिकोटिरूपविशेषः, द्रव्यत्वगुणत्व-
कर्मत्वकोटिकसंशयस्यैवाप्यमानत्वात् अस्य तत्र कोटित्वाभावात् । नापि
स्थानुत्पन्न्याप्यरक्तकोटरादिवन् द्रव्यत्वादिकिञ्चिद्व्याप्यरूपोऽयं विशेषः,
अन्यत्र कुत्रापि श्रोत्रप्राप्तार्थत्वस्याभावेन व्याप्यत्वावधारणायोगात् । न
चास्य स्वरूपतोऽन्यावृत्तिरपि विशेषत्वेन रूपेण द्रव्यत्वव्याप्यत्वं
संभवति द्रव्ये पृथिवीन्जलवायुनेकविशेषदर्शनादिनि वाच्यम्— द्रव्य
इव गुणकर्मणोरपि रूपान्त्रोक्षेपगत्वाद्यनेकविशेषदर्शनेन विशेषत्वेन

उप. गु. २२. गूयमित्परान्तरे न ।

उप. गु. २३. विशेषस्य—द्रव्यत्वं उभयथा—उभयत्र दृष्टत्वात्
व्याप्यत्वेन ; व्याप्यरक्तः संशयदेवुच्यते ।

विशेषस्य तदेकव्याप्यत्वासम्भवात् । अतः, शब्दे श्रोत्रप्राज्ञत्ववत् द्रव्य
गतपृथिवीत्वादिरेव समानासमानजातीयसर्वव्यावृत्तः, न तु गुणादिगत
रूपत्वादिरिति पृथिव्यादिवत् द्रव्यमेवेति न मन्तव्यमिति ।

पूर्वमुभयथादृष्टत्वादित्युभयथादर्शनस्तु सशयकारणत्ववचनात्
अत्रापि विशेषस्य सशयकारणत्वमुभयथादृष्टत्वादित्यनेनाच्यत इति न
मन्तव्यम् असाधारणधर्मैस्तैस्तन्मते सशयकारणत्वाभावात् । न्यायदर्शनादौ
पुनरसाधारणधर्मस्य सशयहेतुत्वमुक्तम् । यद्यपि श्रोत्रप्राज्ञत्वरूपविशेषस्या
साधारणधर्मस्य कोट्यन्तरसाधारण्याभावेन कोट्यन्तरोपस्थापकत्वायोगेऽ
पि विशेषत्वेन रूपेण पृथिवीत्वरूपत्वोत्क्षेपणत्वादिसर्पविशेषग्रहणे तेषां
यथायथं द्रव्यत्वादिममानाधिकरणतया द्रव्यत्वादिकोऽप्युपस्थापकत्व
सम्भवि । एवञ्च द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणविशेषतुल्यविशेषरत्वात्
शब्दे द्रव्यत्वादिसंशय इति सुवचम्—अथाप्येव विशेषत्वेन विशेषस्य
सामान्यादावपि सत्त्वेन सामायादिकाटिकोऽपि संशयः स्यात् । तदर्थं
पूर्वमर्थपददर्शितैराकारैः सामान्यादिव्यावर्तने च तैरेव द्रव्यगुणकर्म
साधर्म्यभूतैः प्रकृतसंशयसंभवे विशेषस्य संशयप्रकृत्यर्थेन व्यर्थम् ।
अतः पूर्वोक्तरीत्या संशयासंभवाशङ्कया प्राप्ताया त परिहारपरमेवेदं
सूत्रम् । अयमेवार्थः प्रशस्तपादनिष्कृष्ट इति सावधानं विभाज्यम् ।
सूत्रकृता पूर्वं शब्दस्य श्रोत्रप्राज्ञत्वरूपविशेषरूपधनञ्च तस्य रूपपृथि
व्यादिवल्लसगुणद्रव्यादिष्वनन्तर्भावसूचनाय । अन्यथा हि शब्दो गुण
रूपत्वात्, द्रव्यं पृथिवीत्वादिति नैल्यषटादिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थान
संभवात् प्रकृतसंशयस्यैवानुत्थिति स्यात् । एवञ्च श्रोत्रप्राज्ञत्व रूप

पृथिव्याद्यात्मकेतरभेदसाधकम् । सत्त्वादिः सामान्यधर्मश्च द्रव्यत्वादि-
संशयहेतुरिति विवेकः ॥ २३ ॥

एवं संशये गुणत्वस्थापनार्थानि त्रीणि सूत्राणि । तत्र शब्दो
गुणः बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपादिवदिति यद्यपि साक्षादेव गुणत्वानु-
मानं सुवचम् — अथापि भर्जनकपालाग्नौ प्रभायाश्च हेतोर्व्यभि-
चरितस्वशक्ता अप्रयोजकत्वशक्ता च स्यादिति परिशेषवलादेव गुणत्वं
समर्थयितुमनाः आदौ द्रव्यत्वं निषेधति—

२४. एकद्रव्यत्वाच्च द्रव्यम् ॥ (१०४)

एकं द्रव्यं यस्य स एकद्रव्यः, तत्त्वात् । घटादिक हि कपालद्वयाद्य-
नेकसमवेतमेव । यदि च कार्यद्रव्यस्यैकमात्रद्रव्यसमवेतत्वं स्यात्,
अवयवसंयोगासमवायिकारणकत्वभङ्गः स्यादिनि भावः । ननु शब्दस्य
द्रव्यत्ववादिना एकद्रव्यत्वं नाङ्गीकृतम् ; अतो हेतुरसिद्ध इति चेन्न—
पूर्वमर्थशब्देन सत्त्वानित्यत्वादिसाधर्म्यसद्भावकधनात् द्रव्यसमवेतत्वं
स्यापि सिद्धे । अनित्यत्वाच्च शब्दस्य स्थापयिष्यते । न चानित्यं
द्रव्यं द्रव्यासमवेतमस्तीति द्रव्यवत्त्वमपि सिद्धयति । एवं तर्हि एक-
द्रव्यत्वं कथं सिद्धयतीति चेत्—शब्दस्य सर्वदेशसर्वकालोपलम्भयत्वेन
व्यापिनित्यनिरवयवद्रव्यवृत्तिताया आवश्यकतया इदमपि सेत्स्यतीति ॥

अस्मदुक्तमेकद्रव्यत्वं कर्मत्वासाधकं भवितुमर्हतीति न मन्तव्य-
मित्याशयेनाह—

* २५. नापि कर्माचाश्रुपत्वान् प्रत्ययस्य ॥ (१०५)

प्रत्ययस्य शब्दविषयकस्य अचाश्रुपत्वात् चक्षुरजन्यत्वात् शब्दो

उप. सू. २५. उपस्थारादौऽपि कर्मावः सूत्राज्येभ्यः ।

न कर्मापीत्यर्थः । ननु चक्षुरजन्यप्रत्यक्षविषयत्वं वा चक्षुर्जन्यप्रत्यक्षा-
विषयत्वं वा हेतुः, उभयथापि त्वाचप्रत्यक्षविषये कर्मणि मनःप्रभृति-
कर्मणि च व्यभिचार इति चेन्न, चाक्षुषप्रत्ययविषयावृत्तिजातिमत्त्वा-
दित्यत्र तात्पर्यात् । सा च जातिरत्र शब्दत्वम् ; दृष्टान्ते तु
रस्तादिः । अयं भावः—शब्दः कर्मेति वादिना न वायुमनसोः पर-
माणूनां वा कर्मेदमिति यक्तुं शक्यम् ; द्रव्ययोग्यतां पुरस्कृत्यैव कर्मयोग्य-
तायाः वाच्यतया शब्दस्य प्रत्यक्षायोगात् । अन्यथा वाय्वादिकर्मणाम-
शब्दरूपाणामपि प्रत्यक्षापत्तेः । अतः पृथिन्यप्तेजः कर्मेत्येव वाच्यम् ।
तानि च रूपवत्त्वाच्चाक्षुषाणीति तत्कर्मरूपं शब्दोऽपि चाक्षुषः स्यात् ।
अन्यथा तदीयमशब्दरूपं गतागतादिकर्माप्यचाक्षुषं स्यादिति ।

ननु कर्मशब्दयोरेकत्वमेव । कर्मत्वेन ग्रहणं चक्षुषा ।
शब्दत्वेन तु श्रवसेति चेन्न—ऽन्तेर्यदिन्द्रियग्राह्यत्वम्, तन्निष्ठजातेरपि
तदिन्द्रियग्राह्यत्वमिति नियमेन चक्षुषा शब्दत्वस्य श्रवसा कर्मत्वस्य
चाग्रहणायोगात् । यदि चैकस्य कर्मणः कर्मत्वशब्दत्वभेदेन भिन्नेन्द्रिय-
ग्राह्यता, तर्हि स्वश्रवणं रूपत्वेन रूपेण चक्षुषा गृह्यते ; रूपमेव
रसत्वेन रसनेन गृह्यत इत्यादिकल्पनया रूपादेरपि वैजात्यासिद्धिप्रसङ्ग-
इति सर्वमेकं स्यात् । अतो भिन्नतया भिन्नेन्द्रियेण गृह्यमाणस्य तदेवेद-
मिति प्रत्यभिज्ञापकभावाद्विभक्तत्वमेव युक्तम् । अत एव—कर्म द्विनिष्ठं
शब्दरूपमशब्दरूपञ्च । आद्यं श्रवसैव ग्राह्यम् । अन्त्यमन्येनैवेन्द्रियेण—
इत्यपि निरस्तम् । शब्देऽपि कर्मत्वसत्त्वे श्रवसा तद्ग्रहणप्रसंगात् । यदि
च विभिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वनिर्वाहयामस्तु द्वयस्यानदयकता, तर्हि शब्दः कर्मेति

स्वीकारे किं लाघवमस्ति । अनुपलभ्यमानकर्मन्वक्ल्पनया गौरवात् । किञ्च संयोगविभागयोरकारणत्वादपि शब्दो न कर्म । एतेन गुणत्वकल्पनेऽपि गौरवमिति निरुक्तम् । संयोगविभागद्वयाकारणत्वयोज्यत्वाद् गुणत्वस्य, तत्सत्त्वे तस्यापि सिद्धः । अतः परिशेषात् गुणत्वसिद्धिः ॥ २५ ॥

ननु आशुतरमिनादित्वात् शब्दः कर्म । न च द्वित्वादिभिः ज्ञानादिभिश्च व्यभिचारः ; बलशून्यस्य दर्शनात् । यथा हि कर्मसंताने उत्तरोत्तरकर्मकाले पूर्वपूर्वकर्मनाशः, तथा शब्दसंतानेऽपीति उत्तरसन-कालिकनाशप्रतिशेगिपूर्वघटितसंतानवत्त्वेन हेतुना शब्दः कर्मेति ज्ञायते इत्यत्राह—

२६. गुणस्य सतोऽपघर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् ॥ (१०६)

उक्तबाधकबलात् शब्दस्य कर्मान्यत्वे सिद्धे गुणभूतस्यैव सतः शब्दस्य अपघर्गः उत्तरकाले पूर्वविनाशः कर्मनिरूपितसाधर्म्यमात्रम् ; न तु कर्मत्वमाधक इति । अत्रायं विशेषः—उत्तरोत्पन्नेन शब्देन तदुत्तरक्षणे पूर्वशब्दनाशः ; कर्मणस्तु उत्तरसंयोगनाशयत्वादन्यकर्मोत्पत्तिकाल एव नाश इति ॥ २६ ॥

ननु सर्वमिदं शब्दे कार्यवानित्यत्वाद्यङ्गीकारे घटते । अन्यथा "एकद्रव्यत्वाच्च द्रव्यम्" इत्युक्तगवकाशान् । किञ्च अपघर्गित्वेन शब्दे कर्मसाधर्म्यस्वीकारोऽप्ययुक्तः । अनित्य एव एव प्रमाणामावादि-त्यत्र शब्दनित्यत्वं प्रतिशेपुमारभते—

२७. सतो लिङ्गमावान् ॥ (१०७)

अपघर्ग इत्यनुवर्तने । मनः उच्चारणात् याक् शब्दश्रवणादूर्ध्वं च सद्भावविशिष्टस्य शब्दस्य सावकं नास्तीति । शब्दे पूर्वापरकालसदा-

साधकप्रमाणाभावात् न नित्यत्वमित्यर्थः । न चोत्पत्तिरिनाशकल्पने गौरवादेव सत्ता स्वीक्रियत इति वाच्यम्, घटादेरपि तर्हि नित्यत्वापत्तेः । सर्वदाऽनुपलभ्यमानत्वात् घटादिरनित्य इति चेत्—तुल्यमत्रापि । गमनविकलस्य शब्दस्याविकलश्रवसा श्रोत्रा अवहितेनाप्यनुपलम्भात् । आवरणगलाच्छब्दो नोपलभ्यत इति ब्रम इति चेत्—समान घटादावपि । तत्रावरणमस्ति चेत्, उपलभ्येतेति चेत्—तुल्यम् । अतोऽनेकविधावरण — तदतीन्द्रियत्व—तद्वत्स प्रागभावादिकल्पनापेक्षया शब्दस्य प्रागूर्ध्वं चासत्त्वमेव ज्याय ॥ २७ ॥

ननु नित्यान्तरसाधर्म्यात् शब्दस्य नित्यत्व साधयाम इत्याशङ्क्यामाह—

२८. नित्यवैधर्म्यात् ॥ (१०८)

शब्दस्य सामान्यादिरूपत्व न भवतीति प्रागेव म्यितम् । एवञ्च न नित्यत्वे गुणो द्रव्य वा स्यात् । नाद्यः । स किमनित्यवृत्तिः, नित्यवृत्तिर्नाः न प्रथमः, नित्यस्य गुणम्यानित्यवृत्तित्वायोगात् । न द्वितीयः, नित्यवृत्तिनित्यगुणत्वेऽतीन्द्रियत्वापत्तेः । नान्त्यः, बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे रूपस्य कारणतया नीरूपस्य शब्दस्याप्रत्यक्षापत्तेः । किञ्च स किमणुः, महान्, परममहान् वा ? प्रथमे प्रत्यक्षत्व न स्यात् । द्वितीये परिच्छिन्नमहत्त्वादित्यत्वापत्तिः । तृतीये बह्वप्रत्यक्ष न स्यात् । अत्र शब्दः, न तत्रेति परिच्छिन्नतरोपपन्नाऽपि न स्यात् । अतः सर्वेतरनित्यवैधर्म्यादपवर्ग इति । व्यञ्जकवैधर्म्यं न सूत्रम्बरसार्थः, वक्ष्यते च ॥

उप सू २८. नित्य—व्यक्तं पूर्वापरसात्त्वयि घटादिकं व्यङ्ग्यम्, तद्वैलक्षण्यात् व्यङ्ग्यस्य घटादेर्व्यञ्जकदीर्घाद्यं मापकत्वं न स्ति । शब्दस्य तु व्यङ्ग्यकत्वाभिमतवैधर्म्यं नुमादकत्वमस्तीति ।

एवं परपक्षेऽनुपपत्तिमुत्तवा स्वपक्षे साधकमाह—

२९. अनित्यश्चायं कारणतः ॥ (१०९)

कारणतः—कारणवत्त्वादित्यर्थः । इदमेवोक्तं न्यायसूत्रे,
“आदिमत्त्वात्” इति । कारणानि इतश्चतुर्थसूत्रे निर्देक्ष्यति । यत्
कारणवत्, तत् विनाशि, यथा घटादीतीह व्याप्तिः ॥२९॥

ननु शब्दे कारणवत्त्वमसिद्धम् । उच्चारणादीनां शब्दव्यञ्ज-
कत्वाङ्गीकारेण कारणत्वाभावादिति शङ्कां निरस्यति—

३०. न चासिद्धं विकारात् ॥ (११०)

कारणवत्त्वं नासिद्धम्, शब्दस्य तीव्रत्वमन्दत्वादिविकारवत्त्वात्
मुखादेरिव कारणवत्त्वानुमानात् ॥ ३० ॥

ननु विकारवत्त्वमप्यसिद्धम् । न च तीव्रः शब्दः, मन्दः शब्दः,
इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः । तीव्रत्वादेरुपाधिनिष्ठस्य तत्रारोपात् । यथा
मणिकृपाणादिगन्धस्वस्पर्शदीर्घत्वादेः प्रतिकृन्तिरेव मुखादावारोपः इत्यत्राह—

३१. अभिव्यक्तौ दोषात् ॥ (१११)

तीव्रत्वादेरीपाधिकत्वकल्पनया शब्दस्योच्चारणादभिव्यङ्ग्यत्व-
स्वीकारे दोषात् । तथाहि—तीव्रत्वादिकं तावत् नोपाधिकम्—
अवादी इत्यादेरिव भ्वाभाधिकत्वेनैवापलब्धे । एकटिकलीहित्यादी
जगत्सुमुमायुषाधेरिवान्न कस्यचिदुपाधेरनुपलम्भान् । अन्यथा शब्दादे-
रप्यगादी औपाधिकत्वं स्यादिति दोषः । उपाधिश्च कः ? न तावत्
शब्दात्तस्यैव मणिकृपाकारणत्वेनामन्दमिननो वायुः, तस्यानीन्द्रियत्वेन
सद्वत्तीव्रत्वादेरयोग्यतया आरोपायोगात् । नाप्युच्चारणादिरुपाधि,

39307

तस्य व्यवधानादिवलाददर्शनेऽपि, शब्दे तीत्र्वाद्युपलम्भात् । न च यदा कदाचित् पूर्वानुभूतस्य तीत्र्वादेरिदानीं स्मरणादारोप, अन्यवस्थया मन्दत्वादेरप्यत्रैवारोपापत्तेः ।

न च शब्दो व्यङ्ग्यः । व्यञ्जककालाक्रमेण गृह्यमाणत्वात् । व्यङ्ग्यं हि यगदिकं व्यञ्जकस्य प्रदीपस्य सत्ताकाले व्यज्यते, न तु तन्निर्माणेऽपि । शब्दस्तु उच्चारणादिव्यापारविनाशात् परं श्रूयते । धनयुगसघट्टजन्मा हि निर्घोषो निवृत्तः सघट्टनिनाग दर्शनात्परमिलत्वेन श्रूयते । एव सर्वत्र ।

एवमुच्चारणादिकमपि न व्यञ्जकम् । ककारव्यञ्जकस्य गकारादिव्यञ्जकत्वस्याप्यापत्तेः । यत् यद्ग्राहकेन्द्रियग्राह्यं सत् यत्समानदेशम्, तत् तद्व्यञ्जकव्यङ्ग्यमिति नियमस्य दर्शनात् । घटादिकं हि तादृशं पदादिव्यञ्जकप्रदीपव्यङ्ग्यमिति । निधोविभिन्नदेशवृत्तिनोर्ध्वपटयोरेकेन्द्रियग्राह्योरेकप्रदीपव्यङ्ग्यत्वाभावात् समानदेशत्वोक्तिः । अस्तु वा एकप्रदीपव्यङ्ग्यत्वस्वरूपयोग्यताऽपि तत्र । तथापि सत्ताग्राहकेन्द्रियग्राह्यं घटस्य न सत्ताव्यञ्जकव्यक्तिव्यङ्ग्यम्, तस्याऽऽवृत्तिविशेषव्यङ्ग्यत्वादिति तत्र व्यभिचारवारणाय समानदेशत्वोक्तिः । सत्ताघटत्वयोर्पूर्वाधिकं देशवृत्तितया न समानदेशत्वम् ॥ किञ्चोच्चारणादि न व्यञ्जकम् । शब्देन अनुमीयमानत्वात् । व्यञ्जकं हि व्यङ्ग्येन नानुमीयते । किन्तु व्यङ्ग्यसहभावेन गृह्यत एव । यथा घटव्यञ्जिका प्रदीपमेति ।

अतोऽभिव्यक्तेरनुपपन्नतया व्यञ्जकगतस्य व्यङ्ग्ये आरोप इत्यस्य दुर्वचतया तीत्र्वादिरूपविकारस्य सद्भावात् कारणवत्त्वं सिद्धमिति ततोऽनित्यत्वमिति ॥ ३१ ॥

शब्दस्य व्यंग्यत्वासम्भवं द्रढश्चितुम्, शब्दस्य जन्यत्वे
मेयाद्यवच्छेदेनैवोत्पत्त्या कथं दूरस्थस्य शब्दश्रवणमित्याशङ्कां शमयि-
तुञ्च तत्कारणानि परिगणयति—

* ३२. संयोगाद्विभागाच्छब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः ॥ (११२)

भेरीतालवादि संयोगात् वंशदलाधरोष्ठादिविभागाद्वा प्रथमं ध्वनि-
वर्णरूपशब्दनिष्पत्तिः । ततः कदम्बमुकुलन्यायेन बीचीतरङ्गन्यायेन च
शब्दात् शब्दनिष्पत्तिः । (अग्निः शब्दोत्पत्तौ कदम्बवृक्षेमुकुलोत्पत्ति-
न्यायः । वायुसंसरणानुरोविशब्दसंताने बीचीसंतानन्यायः) । व्यञ्जक-
त्वपक्षे इदं न घटने । निभागस्य कुत्रापि व्यञ्जकत्वाददर्शनात् । प्रदीप-
संयोगादिरेव हि घटादिव्यञ्जकः । एवं शब्दस्य शब्दव्यञ्जकत्वं न
सम्भवति । पदार्थानां स्वसंज्ञातीत्यव्यंग्यत्वाभावात् । न हि प्रदीपः
प्रदीपान्तरेण, घटो घटान्तरेण वा व्यञ्जयेत् ।

एवं संयोगनिभागानन्तर्यं शब्दस्य प्रतीयमानं व्यञ्जकत्वप्रयुक्त-
मेवास्ति न हि शंकापरिहारेण चतुष्कूटशः शब्दस्य प्रत्यक्षमिद्वकारण-
वत्त्वनलात् अनित्यत्वमुपादितम् ॥ ३२ ॥

ननु वेदो नित्यः । स च वर्णसमुदायरूपः । वर्णानित्यत्वे
तन्नित्यकथं दुर्यचम् । अतः शब्दसामान्यं नित्यमिति न्याप्यते इति मन्यमाने
प्रत्याह—

* ३३. लिङ्गाद्यानित्यः ॥ (११३)

अत्र आप्रायश्वर्थात्कथमिति कन्दली । किण्वावन्यामासाय-
प्रमावेति शब्दसामान्यविषयकत्वाभिमतनिर्दिष्टयेत् । अतः अनित्यत्वाप-
त्तिं सूत्रात् अवगम्यनुवर्तते । चकारः प्रत्यक्षममुपायकः । तदाच

लिङ्गात् प्रत्यक्षाच्च अनित्य शब्द । प्रत्यक्ष कारणवत्त्वविषयक प्रागेव दशितम् । तथा नेदानीं शब्द, निवृत्त कोलाहल इत्यादिक नाश विषयक प्रत्यक्षमपि ग्राह्यम् । लिङ्ग तु—अनित्य शब्द प्रागुपलब्धत्वे सति अनुपलभ्यमानत्वात्, बाह्यप्रत्यक्षविषयत्वात्, सन्त्यमानत्वादि त्यादि । एव वेदलिङ्गमप्यत्र “त्रयो वेदा अनामन्”, “महतो भूतस्त्र नि श्रसितम्—ऋग्वेदो यजुर्वेद” इत्यादिकं विप्रक्षितम् ॥३३॥

अत्र पूर्वपक्षिणस्त्रीणि सूत्राणि—

३४ द्वयोस्तु प्रवृत्त्योरभावात् ॥ (११४)

गुरुणा सप्रदीयमान शब्द शिष्येण प्रतिगृह्यते । शब्दो यदि मध्ये विनाशी स्यात्, तदा द्वयो—गुरुशिष्ययो द्वयो—सप्रदाने प्रतिग्रहे च प्रवृत्ती न स्याताम् ॥ ३४ ॥

३५ प्रथमादाव्दात् ॥ (११५)

“त्रि प्रथमामन्वाहेति” प्रथमाशब्दघटितवाक्यादित्यर्थ । अत्र हि सामिधेयिना मध्ये प्रथमाया ऋच तिरावर्णीयता विहिता । प्रथम-मुच्चारितस्य पुनरुच्चारितस्य च शब्दन्य भिन्नभिन्नत्वे एकस्यैव तिरा-वृत्तिरिति कथम् ? यद्वा त्रि पठिताया ऋच आवृत्तित्वेऽपि प्रथमात्व वक्तव्यम् । तच्च ऋच एकत्वे भस्तिमुर्हति । उच्चारणभेदेन शब्द-भेदे तु द्वितीयादिवारोक्ताया प्रथमात्व न घटते इति प्रथमाशब्द एवानुपपन्न इति ॥ ३५ ॥

३६ सप्रतिपत्तिभावाच्च ॥ (११६)

समित्येकीकारे । एकीकृत्य प्रपत्ति सप्रतिपत्ति । ऐक्य त्रिपयिणी प्रतिपत्तिरिति यावत् । सा च प्रत्यभिज्ञा, ‘सोऽश् गकार’

इत्यादिः । तस्याः मावात् सत्त्वात् शब्दः स्थिरः । अत एव च नित्य इति ॥ ३६ ॥

उक्तान् हेतून् दूषयति—

३७. सन्दिग्धाः सति बहुत्वे ॥ (११७)

व्यक्तीनां बहुत्वे अनेकत्वे सति—ऐक्यरूपसाध्याभावेऽपि वर्तमाना इमे सम्प्रदीयमानत्व - प्रतिगृह्यमाणत्व - प्रथमाशब्दवाच्यत्व - प्रत्यभिज्ञायमानत्वरूपाः हेतवः सन्दिग्धापरपर्यायनैकान्तिकहेत्यामासाः । गुरुणा नृत्ये शिक्ष्यमाणे तस्य नृत्यस्य गुरुशिष्यकृतस्य, गुरुणा शिष्येण च पुनःपुनः कृतस्य च वस्तुतोऽनेकत्वेऽपि तत्त्वमे संप्रतिपत्ता इति ३७

नन्वस्तु शब्दाध्यापने नृत्याध्यापनतुल्यम् । अथापि व्यक्तिभेदे सति प्रथमात्वं प्रत्यभिज्ञा च कथमुपपद्येते । तत्राह—

३८. संख्यामायः सामान्यतः ॥ (११८)

संख्या नाम प्रथमात्वम् ; तथा पूर्वोक्तसंप्रतिपत्तिरपि । स एव द्वयमुपमर्गः । धातुश्च तत्प्रमानार्थः । अतः संप्रतिपत्तिरपि संख्याशब्दार्थः । सामान्यतः साक्षात्पत्नः संख्या भवतीति । द्वितीयवारमुच्चारिताया ऋचः व्यक्तिभेदेऽपि आनुपूर्व्यां पूर्वोच्चारित-साक्षात्पत्नः प्रथमाशब्दः । मोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञा च, सेयं दीपन्याला, तदेवेदमप्यभिनिवन् साक्षात्पत्नः भवतीति ; उत्पत्ति-विनाशप्रत्यक्षदेरनन्यथाभिद्वत्वादिति ॥ ३८ ॥

तत्र सिद्धम्, शब्दोऽनित्य इति । एवमनित्यत्वान् आशुनर-विनाशित्वान् फलमप्यप्यथ गुण एवेति तस्याकान्ते व्यग्रमनित्यं तत्र एव तेन तदनुमानं च सुसमिति ॥

द्वितीयान्त्ये गन्धमुख्यव्यवस्था कालदिक्स्थितिम् ।

सशये कारण शब्दे गुणत्वानित्यते जगौ ॥

इति वैशेषिकरसायनसहिते वैशेषिकदर्शने द्वितीयमाहिकम् ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्री

अथ तृतीयोऽध्यायः

आन्तरद्रव्यनिरूपणमेतदध्यायार्थः । तत्र गोर्महिषादित इव आत्मनो देहादितो विविच्य प्रत्यक्षेण ग्रहणामावादनुमानत एव तत्सिद्धिरिति अनुमानविधया चेतनस्य चैतन्याधीना सिद्धिरत्राहिके व्युत्पाद्यते । तत्वेदमादिमं सूत्रम् —

१ प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥ (११९)

इन्द्रियाणामर्था इन्द्रियार्थाः । यदाह—‘गन्धरूपरसस्पर्श-
शब्दा पृथिव्यादिगुणान्तरार्थाः’ इति । त इमे प्रसिद्धा, प्रकृष्टा
सिद्धिः प्रत्यक्षम्, तद्विषया इति । अर्था इत्यनुक्त्वा इन्द्रियार्था इति
कथनम् सर्वपदार्थाग्रहणार्थम्, इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वेऽप्यर्थप्रत्यक्षा-
न्यथानुपपत्त्या तत्करणानि तान्यपि प्रसिद्धप्रायाणीति ज्ञापनार्थम् ।
न तु तेषामपि प्रत्यक्षत्वसिद्धान्ते, तेषां गोलकादिशरीरावयव-
विनक्षणत्वात् । इन्द्रियाणि चार्थाश्चेति द्वन्द्वो वा । इदञ्च सूत्रं प्रत्यक्ष-
रूपवक्ष्यमाणहेतुरिव इन्द्रियाण्यर्थाश्चाप्यात्मसाधने हेतव इति दर्श-
यितुमपि । तथा चेह प्रयोगः—इन्द्रियाणि सकर्तृकाणि करणत्वात्

वास्यादिवत्, अर्थाः भोक्तृसापेक्षाः भोगकर्मत्वात् छिदिक्रियादि-
कर्मभूतकाष्ठादिवदिनि ॥ १ ॥

उक्तविधानुमानस्य शरीरादिरूपकर्तृसाधनेनैव पर्यवसानं
स्यादिति शङ्कायाम्, बलित्वेन हेत्वन्तरेणानिरिक्तम्याऽऽत्मनः सिद्धतया
तत्परत्वमेवोक्तानुमानम्यापीति गमयितुं हेत्वन्तरमभिमतमाह—

२. इन्द्रियाद्यं प्रतिद्विरिन्द्रियाद्यैर्म्योऽर्थान्तरस्य हेतुः ॥ (१२०)

इन्द्रियैरर्थानां रूपादीनां प्रसिद्धिः, इन्द्रियैर्म्योऽर्थैर्म्यश्च योऽ-
न्योऽर्थः तस्यात्मनः साधिकेत्यर्थः । अयं भावः — प्रत्यक्षं क्रिधि-
दाकृतं गुणन्यात्, प्रत्यक्षं सममवापिरूपारणकं समवेनकार्यत्वात्
रूपादिवत्, प्रत्यक्षरूपक्रिया कर्तृजन्या क्रियात्वात् छिदिक्रियावदिति
सामान्यतः कस्यचित् भिद्यौ तस्य शरीरादिरूपत्वबाधे परिशेषादात्म-
सिद्धिरिति । यद्यपि ज्ञानमामान्यं पक्षीकर्तुं शक्यम्, तथापि
चार्यारूपपर्यन्तगर्शमिमत्त्वान् प्रत्यक्षं विशिष्य गृहीतम् ॥ २ ॥

अथाभिमतं परिशेषमेव दर्शयितुमुक्तानुमाने दोषमाशङ्कते—

३. गोऽनपदेशः ॥ (१२१)

प्रथमरूपप्रवक्षितमनुमानं द्वितीयरूपदर्शितानुमानमापेक्षम् ।
गोऽगौ द्वितीयरूपोक्तहेतुः, ग. अनपदेशः हेत्वामाम् । शरीरगदेरेव
दि ज्ञानाप्रयत्नादि गम्यानि । न च इदमिति ज्ञानकर्मणः शरीरस्य
कथं ज्ञानकर्तृत्वम्, कर्तृकर्मणोऽभिधानः ; एवमिन्द्रियाणां पर्यायानां

उ. ग. १. अर्थः शरीरस्य. अर्थः शरीरस्य. अर्थः शरीरस्य. अर्थः शरीरस्य.
पूर्वतन्निमित्तो हेतुरनपदेशः ।

कर्तृत्वमयुक्तम्, स्वतन्त्रत्वरूपस्य कर्तृत्वस्य, परतन्त्राभापारशालित्वरूपस्य
करणत्वस्य च निरोधादिति वाच्यम्—आत्मानं जानातीत्यादौ अति-
रिक्तात्मनादिनाऽप्येकम्यैव कर्तृत्वकर्मत्वस्वीकारात् तयोरविरोधात् । तर्हि
चैत्रो ग्रामं गच्छतीति स्तु स्व गच्छतीति प्रयोगोपत्तिरिति चेत्—तत्र,
प्रयोगानुसारेण कतिपयक्रियामात्र एव कर्तृकर्मणोभेदम्येव्यमाणत्वात् ।
तथा कर्तुं कण्ठतन्मयि, “आत्मानमात्मना वेत्सी”त्यादौ स्वीकृतमिति
लाघवात् कर्तृत्वकरणत्वोभयाश्रयतयैव इन्द्रियमनुमीयतामिति ॥ ३ ॥

उक्ताशङ्कापरिहारक हेतुमाह सूत्रप्रयेण—

४ कारणाज्ञानात् ॥ (१२२)

शरीरेन्द्रियरूपावयविकारणकोटिनिविष्टानां परमाणुपर्यन्तानां
संज्ञासमज्ञानात्—ज्ञानशून्यत्वात् तत्कार्यं शरीरादिकं न जानाश्रय
इत्यर्थः । कारणगुणपूर्वका हि कार्यगुणो ह्यः । अतः परमाण्वाद्यौ
ज्ञानाभावे फलं शरीरादौ ज्ञानोत्पत्तिरिति । न च विशेषगुणभ्यैव
कारणगुणपूर्वकत्वम्, न तु सर्वस्य, सग्न्यासयोगप्रभागादेर-
तथात्वादिति वाच्यम्—ज्ञानस्याप्येकमात्रेन्द्रियग्राह्यतया विशेषगुण-
त्वात् । किञ्चादिजनितमदशक्तिः, ताम्बूलराग इत्यादिकमपि पाप्मादि-
वशात् कारणगुणपूर्वकमेवेति । किञ्चम् = सुगवीजनिशेषः ॥ ४ ॥

ननु कारणेष्वपि ज्ञानं स्वीक्रियताम् । निश्चयं ज्ञानस्य सामान्य-
गुणत्वात् कारणगुणपूर्वकत्वनिर्न्योऽपि न भवति । पृथिव्यादितत्तद्द्रव्या
साधारणगुणो हि निशेषगुणः । अस्मिन्नु ज्ञानं पाथिवपाथसीयादि-
रूपेषु नानाशरीरेषु नानेन्द्रियेषु च स्वीक्रियत इति कथमयं निशेषगुण
इत्याशङ्क्यायामाह—

५. कार्येषु ज्ञानात् ॥ (१२३)

कार्येषु बहुषु ज्ञानप्रसङ्गादित्यर्थः । यदि परमाण्वादिषु ज्ञानं स्यात् । तत्कार्यत्वाविशेषाद्घटादिष्वपि ज्ञानं वेत्त । न च इष्टापत्तिः, तत्र ज्ञानकार्यस्य कस्यापि कदाऽप्यभावेन तत्सत्त्वायोगात् । न च शरीराकारपरिणामदशायामेव ज्ञानम्वीकारात् ताम्बूलरागवत् व्यवस्थेति वाच्यम्—तथासत्यपि शरीरे तदवयवेषु हस्तादिषु तदवयवेष्वङ्गुल्यादिषु सर्वेषु कार्येषु ज्ञानप्रसङ्गात् चेन्ननवहुत्वापत्त्या मिथःक्षोभेण प्रवृत्तिनिवृत्तिनियमासिद्धिप्रसङ्गात् । एतेन ज्ञानं सामान्यगुण इति समाधानमपि निरस्तम् । तथाहि शरीर इव हस्तादिष्वप्यनुभवस्य तुल्यतया ज्ञानाश्रयत्वावश्यभावेन बाहुराज्यप्रसङ्गात् ॥ ५ ॥

नन्यवयवानामवयविनश्च ज्ञानाश्रयत्वेऽपि प्रवृत्तिनिवृत्तिनियमदर्शनात् फलवलादैकरम्यमपि कल्प्यते । एवमेकमेव ज्ञानमवयवावयविमर्वाश्रितमिति कल्पनादपि नियमोपपत्तिः । तथा यदेवान्त्यावयवि तत्रैव ज्ञानमिति चेतनैकत्ववक्ष एवाप्यमु । तत्राह—

६. अज्ञानाच्च ॥ (१२४)

अनेकाभिप्रायमिदं सूत्रम् । (१) परकीयज्ञानादेरन्येनाज्ञानादित्येकोऽर्थः । तथाचावयवानां मध्ये एकावयवगतस्य ज्ञानस्यान्यावयवेन ज्ञानुपगम्यत्वात् कथं सर्वावयवैकगम्यम् । तथाऽनुभवोऽपि नास्ति, हस्तोऽहं पादगतानुमवानुमारेण तदनुकूलं भवति इत्येवम् । (२) एव-

उप. सू. ५. ज्ञानस्य परमाण्वन्ये घटादीनामपि ज्ञानवत्त्वप्रसङ्गात् ।
उप. सू. ६. घटादिषु ज्ञानस्यानन्यगुणत्वम् ।

मवयवावयविसर्वाश्रितमेक ज्ञानमित्यादिपक्षेऽपि तस्य ज्ञानस्य तज्जन्यस्य
 सत्कारस्य च तदन्तर्गतैकावयवनाशेऽपि नाशावश्यभावेन, एकाग्रै
 कल्यात्पाक् अनुभूतस्य पश्चात् स्मरणं न स्यादित्यन्योऽर्थः । (३)
 तथा मृतशरीरे ज्ञानाभावादपि शरीरं नात्मेत्यपरोऽर्थः । (४) एव
 दौशनात् प्रभृति आमरणमुपचयापचयाभ्यामन्यावयव्यपि विभिन्नमिति
 एकेन दृष्टस्यान्येन प्रतिसिद्धान्तरूपं ज्ञानमपि न भवति । एव शरी-
 रान्तर्गतस्य हृदयमस्तिष्कादिरूपस्य कस्यचिदग्नौ एवात्मत्वमिति
 पक्षेऽप्युपचयापचयनिबन्धनो दोषोऽवसेयः । (५) तथा शरीरस्यात्मत्वे
 पूर्वजन्मान्तिसत्कारोद्बोधाद्यतस्मरणरूपज्ञानाभावात् नरमृगभिन्नादिषु
 तत्तज्जात्यनुगुणाहारविहारादिप्रवृत्तिः प्रथमा न स्यात् । तथा श्रीपार्थसारथि-
मिश्र स्वानुभवमाभिश्चकार, “जातिस्मराश्च केचिदद्यत्वेऽपि देहान्तर-
 रहोवृत्तं वृत्तान्तं सशोधयन्त उपलभ्यन्त इत्युपलब्धिसिद्धं शरीरात्मनो
 भेदः ” इति । तथा अस्माकमप्यद्यत्वेऽप्यनेकत्र प्रसिद्धोऽयमनुभवः,
 यत् प्राक्तनजन्मवृत्तं स्मरन्तो व्याहरन्तो यथोक्तं दर्शयन्तश्च जातिस्मरा
 इतस्तनो जन्मं लभन्त इति । अतः पूर्ववृत्तज्ञानाभावाच्छरीरं न
 सत्तुमर्हतीति च न स आत्मेति ।

एतेनेन्द्रियचैतन्यमपि निरस्तम् । एकेन दृष्टस्यान्येन स्मरणा
 योगात् । अनुभवितुरिन्द्रियस्यापघातेऽपि स्मरणदर्शनात्, अन-
 स्मरति अनुभवरूपज्ञानाभावात् स्मरणं नोपपद्यत इति । ननु मनसो
 ज्ञानाश्रयत्वपक्षे नैते दोषा इति चेत्—तत्राप्युत्तरम् (६) अज्ञानादिति ।
 अस्तीन्द्रियत्वादित्यर्थः । मनसोऽस्तीन्द्रियत्वात् बहून् ज्ञानादिकमप्य-

तीन्द्रियं स्यादिति । (७) एवं मनस एकशरीरस्थत्वे कायव्यूहस्थले शरीरान्तरावच्छेदेन तस्य ज्ञानाश्रयत्वाभावात् मन आत्मा । तदर्थं ज्ञानाश्रयत्ववत् विभुत्वस्यापि मनसि स्वीकारे युगपद्ज्ञानानुत्पत्ति-निर्वाहाय करणान्तरं कल्पनीयमिति कर्ता करणमिति पदार्थद्वयसिद्धि-रविशिष्टेति सिद्धं नः समीहितम् । केवलम् आत्मन एव मन इति संज्ञाऽप्यनुभवविरुद्धा कल्प्यत इत्ययमेव विशेषः ।

(८) एवं ज्ञानं न शरीरगुणः अन्येनाज्ञानात् । यदि शरीर-गुणः, तर्हि शरीरस्य प्रत्यक्षितत्वात् रूपादिवत् ज्ञानमप्यन्येन ज्ञायेत । एवं ज्ञानं न शरीरगुणः अव्याप्यवृत्तित्वात्, अयावद्द्रव्यभावित्वात् बहिरिन्द्रियाप्राप्तत्वादित्यादिकं माध्योक्तमपि यथासंभवमत्र चकारेण गृह्येत । तत् सिद्धं शरीरादेर्ज्ञानाश्रयत्वायोगात् परिशेषादात्मन-सिद्धिरिति ॥ ६ ॥

नन्वास्तां ज्ञानेनात्मसाधनम् । तथाच प्रसिद्धिं किञ्चिदाश्रिता गुणत्वादित्यनुमानमपदेशः स्यान्नाम ; धर्मधर्मिणोरभेदात् । इन्द्रियं सकर्तृकम्, अर्थाः सम्भोक्तृका इतीन्द्रियैरर्थैश्चात्मानुमाने तु अनपदेशः । न हीन्द्रियादेः कर्तृश्च तादृश संबन्धोऽस्ति । अतोऽन्यदेवाय हेतुरिति हेतोः ईदृशेतुवचनमनपदेश इति सौगतच्छाया अनुयायीशङ्कते—

७. अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः ॥ (१२५)

त्वदुक्तहेतोः साध्यापेक्षयाऽन्यत्वात् सः अनपदेशः अहेतु-रित्यर्थः ॥ ७ ॥

उप. म् ७. उभयमपि बौद्धसाङ्ख्ये निद्रान्तमूत्रम् । लोके साध्यादन्यस्यैव प्रत्यक्षं सा शक्त्यसम्भवे हेतुरहेतुः ।

ननु साध्यापक्षया हेतोरयत्वं गुण , न तु दोष । अनन्यत्वे हि हेतो साध्याविशिष्टत्वात् साध्यसमरूपहेत्वाभासता स्यात् । अतोऽन्यत्वादहेतुरिति न युक्तमित्यतोपपादयन्—

८ अर्थान्तर ह्यर्थान्तरस्यानपदेश ॥ (१२६)

यथाऽनन्यत्वमात्रेण हेतुरयमयुक्तम्, तथाऽन्यत्वमात्रेणापि । अन्यथा अर्थान्तरत्वाविशेषात् गर्दभरूपमर्थान्तरमप्यग्निरूपार्थमप्यपदेशो भवतु । अतः तादात्म्यमपदेशनियामकम् । यथा अयं वृक्षं शिंशपाया, शिंशपात्रादित्यादि । वृक्षत्वसाधनेऽपि तादात्म्यमस्त्येव । धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात् । वृक्षत्वाशिंशपात्वयोर्दृष्टाभेदे च मिथोऽप्यभेदसिद्धेः । न चेन्द्रियाधाना कर्तुंश्च कथमपि तादात्म्यमिष्टम् । अतोऽयं प्रथमसूत्राभिमतो हेतुरनपदेश एवेति ॥ ८ ॥

एवं सूत्रद्वयेनाशङ्का प्रदर्श्य हेतुतानियामकं न तादात्म्यम्, किंत्वन्यदेवेति परिहरिष्यन् अतादात्म्येऽपि हेतुर्नो भवतीति दर्शयति—

९ सप्तोनि समवाय्ये सार्थसमवायि विरोधि च ॥ (१२७)

न्यायभाष्ये सूत्रमिदमनूद्य भाषितम् (३२४४), 'यथा धूमोऽग्ने, गोविपाणम्, पाणि पादस्य, रूपं स्पर्शस्य, अभूतं भूतस्य' इति । अत्र धूमोऽग्निमान् अविच्छिन्नमूलत्वादिनिशिष्टत्वात् इत्यत्राग्निधूमयोः सयोगः । ज्ञातान्तरिते गणि विषाण वीक्ष्य इदं गोसप्तविंशत्वादित्यत्र गोविपाणयोः समवायः । एकार्थसमवायि द्विविधम्—एकार्थप्रतियोगिकसमवायानुयोगि एकार्थसमवेतञ्चति । प्रथमं पाणि

पादम्; एकशरीरसमवायानुयोगित्वात् । रूपस्पर्शौ पुनरेकस्मिन्नर्थे सव-
वेताविति रूपं द्वितीयमेकार्थसमवायि । अभूतं भूतस्येति विरोध्युदा-
हरणञ्च यक्ष्यमाणरीत्या तत्सूत्रस्य तादृशयोजनां प्राचीनामनुसृत्य ।
यथा अभूतमनुत्पन्नं वर्षं भूतस्य वाय्वग्निसंयोगस्य लिङ्गमिति । सूत्रे
चकारः पूर्वपक्ष्यभिमतस्य तादात्म्यस्थलस्य संयोगादिरूपसूत्रोक्तसंबन्धाति-
रिक्तसंबन्धस्थलस्य च समुच्चयार्थः । तथाच संयोगादिरूपपदेशो
भवतीत्यानुमविकमिति तादात्म्यस्थल एव हेतुत्वाभिमानो न युक्त इति
भावः । एवं न्यायभाष्ये अग्निधूमादिकार्यकारणभावापन्नस्थलोदाहरणाद्
बौद्धसंमतकार्यकारणभावस्थलमप्यनभ्युपगम्य तादात्म्यस्थलमात्रे हेतुत्व-
शङ्कायाः केनचित् कृतायाः परिहारकमिदं प्रकरणमिति ज्ञायते ।
पूर्वसूत्रस्यारस्यमपि तदैव ॥ ९ ॥

संयोगादीनामुक्तानां चतुर्णामुदाहरणप्रदर्शनायोपरि चतुःसूत्री-

१०. कार्ये कार्यान्तरस्य ॥ (१२८)

इन्धनकार्यो धूमः इन्धनकार्यस्याग्नेर्हेतुरिति । यद्यपि सर्वोदाहरणपर-
त्वमप्यत्र सूत्रेऽन्यत्र च संभाव्यते । यथा—कुलालव्यापारनिष्पाद्यमानं
कपालं तत्र भविष्यतो घटस्य तत्समवेतस्य लिङ्गम् ; यथा रूपं तदे-
कार्यसमवेतस्य स्पर्शस्य ; यथा च नकुलकर्तृको जथो जयविरोधिनः
पराजयस्य स्पर्शगतस्येत्येवम्—अथानि यथाक्रमं चतुर्णामुदाहरणाय
चत्वारि सूत्राणीत्यत्रौचित्यादेकमुदाहृतम् ॥ १० ॥

अवर्तमानं वर्तमानस्यानुमापकमिति समवाय्युदाहरति—

उप. सू. १०. एकावयवमवर्तमानं सूत्रमुदाहरति—

* ११. अभूतं भूतस्य ॥ (१२९)

अभूतम् आशुतरग्निशित्वादविद्यमानं शब्दविशेषादिक भूतस्य विद्यमानस्य तत्समवायिनो बीजावेव च यच्छिन्नाकाशादेर्लिङ्गम् । भूत-शब्दः सत् वर्तमानमित्यर्थे बहुल प्रयुक्तचरः । यथाऽत्रैव प्राक्, “भूताश्च प्राची” इति, यथा च भूतार्थवादः, यथाभूतार्थः इत्यादौ । एतदारभ्य सूत्राणि विरोध्युदाहरणपरतया प्राक्तनैर्व्याख्याता-नीति अनुमानमूत्रन्यायवार्तिकतात्पर्यटीकादर्शनादप्यवसीयते । तत्र, “भूतं वर्षमभूतस्य वाय्वग्निसंयोगस्य, अभूतं वर्षं भूतस्य वाय्वग्निसंयोगस्य, भूतो नमुलजय भूतस्य सर्पपराजयस्य च विरोधितया लिङ्गम्” इत्यनूद्य तन्निरसनात् । प्रशस्तपादभाष्यव्याख्यासु च श्रोमवत्या कन्दल्याश्च अभूतमनुत्पन्नं वर्षं भूतस्य वाय्वग्निसंयोगस्य लिङ्गमित्यथोऽस्य सूत्रस्य अनूद्य दूषित — न ह्यत्र वर्षं लिङ्गम्, किन्तु वर्षानुत्पादः । स च न वाय्वग्निसंयोगविरोधीति । एव दूषयित्वा ध्वनिनिशेषेण चैत्राद्यनुमानमुदाहृतम् । किरणावल्यां तु अनुत्पन्नवर्षा-विकर्मर्थं सर्वथैवास्पृष्टा शब्दबुद्ध्यादिना बीजात्मादेरनुमानमेव सूत्रार्थत्वेन दर्शितम् । एवञ्च विरोधिपरतया काचिद्योजना प्राविश्यता पश्चादुपेक्षितेति ज्ञायते । ततश्चोभयव्याख्यानुकूलत्वाय सूत्रे विरोधिपदं नास्तीति च गम्यत इति । अत्र, पूर्वोत्तरसूत्रयोश्च तस्मिन्परीतिं गृह्याय कार्यकार्यान्तर-भूताभूतपदनिर्देशो हेतुसाध्ययो तादात्म्याभावस्पष्टीकरणाय ११

वर्तमानं विनष्टम्यानुमापकमिति एकार्थसमवायिन उदाहरणम-

उप सू. ११-१२-१३. मूलनयेण विरोधिलिङ्गानि उदाह्रियन्ते । प्रथम-सूत्रं विरोध्यभूतं भूतस्येति ।

पादम्; एकशरीरसमवायानुयोगित्वात् । रूपस्पर्शी पुनरेकस्मिन्नर्थे सव-
 वेताविति रूपं द्वितीयमेकार्थसमवायि । अमृतं भूतस्येति विरोच्युदा-
 हरणञ्च वक्ष्यमाणरीत्या तत्सूत्रस्य तादृशयोजनां प्राचीनामनुसृत्य ।
 यथा अमृतमनुत्पन्नं वर्षं भूतस्य वाय्वन्नसंयोगस्य लिङ्गमिति । सूत्रे
 चकारः पूर्वपक्ष्यभिमतस्य तादात्म्यस्थलस्य संयोगादिरूपमूलोक्तसंबन्धाति-
 रिक्तसंबन्धस्थलस्य च समुच्चयार्थः । तथाच संयोगादिरप्यपदेशो
 भवतीत्यानुभविकमिति तादात्म्यस्थल एव हेतुत्वाभिमानो न युक्त इति
 भावः । एवं न्यायभाष्ये अग्निधूमादिकार्यकारणभावापन्नस्थलोदाहरणाद्
 बौद्धसमतकार्यकारणभावस्थलमप्यनभ्युपगम्य तादात्म्यस्थलमात्रे हेतुत्व-
 शङ्कायाः केनचित् कृतायाः परिहारकमिदं प्रकरणमिति ज्ञायते ।
 पूर्वसूत्रत्वारस्यमपि तदैव ॥ ९ ॥

संयोग्यादीनामुक्तानां चतुर्णामुदाहरणप्रदर्शनायोपरि चतुःसूत्री-

१०. कार्यं कार्यान्तरस्य ॥ (१२८)

इन्धनकार्यं धूमः इन्धनकार्यभ्यामेर्हेतुरिति । यद्यपि सर्वोदाहरणपर-
 त्वनप्यत्र सूत्रेऽप्यत्र च संभाव्यते । यथा—कुलालव्यापारनिष्पाद्यमानं
 कपालं तत्र भविष्यतो घटस्य तत्समवेतस्य लिङ्गम् ; यथा रूपं तदे-
 कार्थसमवेतस्य स्पर्शस्थ ; यथा च नकुलकर्तृको जयो जयविरोधिनः
 पराजयस्य सर्गमनस्येत्येवम्—अवारि यथाक्रमं चतुर्णामुदाहरणाय
 चत्वारि सूत्राणीत्यत्राचित्यादेकमुदाहृतम् ॥ १० ॥

अवर्तमानं वर्तमानस्यानुमापकमिति समवाय्युदाहरति—

उप. म. १०. एकस्यैवमवर्तमानं सूत्रमुदाहरति—

* ११. अभूत भूतस्य ॥ (१२९)

अभूतम् आशुतरन्निशित्वादविद्यमान शब्दविशेषादिक भूतस्य
 विद्यमानस्य तत्समवायिनो वीणावेगवद्यच्छिन्नाकाशादेर्लिङ्गम् । भूत
 शब्द सत् वर्तमानमित्यथे बहुल प्रयुक्तचर । यथाऽत्रैव प्राक्,
 "भूताच्च प्राची" इति, यथा च भूतार्थवाद, यथाभूतार्थ
 इत्यादौ । एतदारभ्य सूत्राणि विरोध्युदाहरणपरतया प्राक्तनैर्व्याख्याता-
 नीति अनुमानमूत्रन्यायवार्तिकतात्पर्यटीकादर्शनादप्यवसीयते । तत्र,
 "भूत वर्षमभूतस्य वाय्वग्नसयोगस्य, अभूत वर्षं भूतस्य वाय्वग्न
 सयोगस्य, भूतो नरुलजय भूतस्य सर्पपराजयस्य च विरोधितया
 लिङ्गम्" इत्यनूद्य तन्निरसनात् । प्रशस्तपादभाष्यव्याख्यासु च
 श्रोमवत्या फन्दल्याच्च अभूतमनुत्पन्न वर्षं भूतस्य वाय्वग्नसयोगस्य
 लिङ्गमित्यथोऽस्य सूत्रस्य अनूद्य दूषित — न ह्यत्र वर्षं लिङ्गम्, किन्तु
 वर्षानुत्पाद । स च न वाय्वग्नसयोगविरोधीति । एव दूषयित्वा
 ध्वनिनिशेषेण चैत्राद्यनुमानमुदाहृतम् । किरणावल्या तु अनुत्पन्नवर्षा
 दिकमर्थं सर्वैवास्पृष्टा शब्दबुद्ध्यादिना वीणात्मादेरनुमानमेव सूत्रार्थ
 त्वेन दर्शितम् । एवञ्च विरोधिपरतया काचिद्योजना प्राविशता पश्चादु-
 पेक्षितेति ज्ञायते । ततश्चोभयव्याख्यानुरुलत्वाय सूत्रे विरोधिपद नास्तीति
 च गम्यत इति । अत्र, पूर्वोत्तरसूत्रयोश्च निस्पष्टरीतिं निहाय कार्यकार्या
 न्तर-भूताभूतपदनिर्देशो हेतुसाध्ययो तादात्म्याभावस्पष्टीकरणाय ११
 वर्तमान विनष्टस्यानुमापकमिति एकार्थसमवायिन उदाहरणम्

उप सू ११ १२-१३ सूत्रतयेण विरोधिलिङ्गानि उदाहियन्ते । प्रथम-
 सूत्र विरोध्यभूत भूतस्येति ।

१२. भूतमभूतस्य ॥ (१३०)

भूतं शिलोच्चयश्चिखरादौ सूर्यश्येनादेःसंयोगादिकम् अभूतस्य सूर्यश्येनादिवर्तिनः क्रियादेर्लिङ्गमिति । अत्र हि क्रियासंयोगयोरेकार्थ-
समवायिता ॥ १२ ॥

अथ विरोधिन उदाहरणम्—

१३. भूतो भूतस्य ॥ (१३१)

भूतो वर्तमानो विजयदत्तो नकुलः भूतस्य वर्तमानस्य पराजितस्य
पन्नगस्य हेतुरिति । एषां सूत्राणां संभावितार्थान्तरविवक्षणमपि न निरा-
क्रियते । अनेकार्थतायाः सूत्रभूषणत्वात् ॥ १३ ॥

एवञ्चेत् अर्थान्तराणामपि हेतुत्वम्, तर्हि अयमग्निमान् गर्दभा-
दिति किमिति नापदिश्यते इति शङ्कां परिहरन् नानोदाहरणदर्शननिष्कर्ष-
णीयं विस्पष्टयति—

१४. प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ (१३२)

प्रसिद्धिः साध्यान्विते धर्मिणि सपक्षे दृष्टान्ते हेतोर्दर्शनम् । अतः
एवाह—“अनुमेयेन संबद्धं प्रसिद्धञ्च तदन्विते । तदभावे च नास्त्येव
सलिङ्गमनुमापकम्” इति । अनुमेयेन=पक्षेण धर्मिणा संबद्धम्, तदन्विते=
अनुमेयधर्मान्विते सपक्षे प्रसिद्धञ्च यत् अनुमेयधर्माभावे विपक्षे सर्वत्र
नास्ति, तत् लिङ्गमनुमापकमिति तदर्थः । निष्कृष्टञ्च किरणावल्याम्,
“दृढव्याप्तिरुतया ज्ञानं प्रसिद्धिः” इति । तथाचापदेशस्य हेतुवचनम्योक्त-
विधप्रसिद्धिपूर्वकत्वात् तादात्म्यशालिवत् तद्विज्ञमपि प्रसिद्धिशान्ति

उ० सू. १४. प्रसिद्धिः स्मर्यमाना व्याप्तिः । तत्पूर्वकत्वात् हेतुवचनस्य ।

चेत्, हेतुर्भवत्येवेति । अत्र भाव — यदि तादात्म्य गमकमुच्यते । तदा किमिति इय शिशपा वृक्षत्वादित्यपि नानुमीयते, शिशपाया वृक्षता-
दात्म्यस्य वृक्षे शिशपातादात्म्यस्य चाभिनिष्ठत्वात् । अतोऽन्यदेव किञ्चिद्
गमकमेष्टव्यम् । एवञ्च यत् प्रसिद्ध साध्यवति धर्मिणि प्रकृतसिद्धिमत्—
उपाध्यप्रयुक्तस्वाभाविकसाध्यसाहचर्यशालितया निश्चितमिति यावत्—
तत् लिङ्गमिति ।

नन्वेवमप्रसिद्धसा यकमनुमान कथमिति चेत्—किमिदमनुमानम् ।
किमितरभेदसाधक लक्षणरूपं केवलव्यतिरेकि किं वा अष्टद्रव्याति
रिक्तद्रव्याश्रितत्वादिसाधक वाट्यादिसाधनाय प्रागुक्तमिति । नाद्य,
तत्र पृथिवी इतरमित्रा गन्धवत्त्वान्त्यादौ पक्षैकदेशे घटादौ साध्य
प्रसिद्धिर्स्वीकारात् । नन्वाकाशादेरेकव्यवनेर्थत्वं लक्षण शब्दवत्त्वादि, तत्र
कथमेकदेशे साध्यप्रसिद्धिरिति चेन्न—तत्र धर्मिग्राहकप्रमाणेनाकाश
सिद्धिकाल एव तस्येतरमित्रतया सिद्धत्वेन लक्षणेनेतरभेदस्या
साधनात् । केवलमितरभेदसाधनस्वरूपयोग्यत्वमेव तत्र लक्षणस्य
व्यावर्तकस्य नामेति । नान्त्य, तत्राप्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितमित्यननु
मानस्य प्रागेवोक्तत्वात् अष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रितमित्येव साधनात् साध्या
प्रसिद्धयभावात्, गुणादौ तत्प्रसिद्धेस्त्वंत्वादित्यलम् ।

इदञ्च त्रिंशद् द्विविधम्, विशेषतोऽष्ट सामान्यतोऽष्टञ्च । यज्जाती
ययोर्हेतुसाध्ययोः सप्तशे साहचर्यग्रह, तज्जातीययोरेव मध्ये एकेनान्य
साधने विशेषतोऽष्टम् । यज्जातीययोः प्राक् साहचर्यग्रह, तज्जातीय
मित्रजातीदर्शनेन तज्जातीयमित्रजातीयस्यैव साधनं यत्र भवति केवल

पक्षसपक्षगतधर्मयोरन्यादृशसामान्याकारपरिकल्पनया अनुमाने, तत्र सामान्यतोदृष्टम् । यथा शीतादिस्पर्शविजातीयानुष्णाशीतस्पर्शदर्शनेन जलादिविजातीयवाय्वनुमाने ॥

एवमिन्द्रियाणि सकर्तृकाणीत्यादेरनुमानस्यापदेशतां समर्थ्य पूर्वपक्ष्यमिममनपदेशत्वं यत्रयत्र भवेत्, तत् सर्वमाह—

१५. अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः ॥ (१३३)

अपदिश्यते व्यपदिश्यते साधकतयेत्यपदेशो हेतुः । (अपसृत्य देशने निर्देशोऽपदेशः । निर्देष्टव्यसाध्यनिर्देशमात्रेणानुपरम्य ततोऽपसृत्य तदर्थतया अन्यस्यापि निर्देश इति) प्रसिद्धिमान् अपदेश इत्युक्त्या अप्रसिद्धोऽनपदेश इति तावत् सिद्धम् । न केवलमेतावत् । असन् सन्दिग्धश्चानपदेशो भवत इत्यर्थः । ईदृशभावाविष्कारार्थमेव वाक्यद्वयकरणम् । असन् पक्षे हेतुरविद्यमानः । सन्दिग्धः—हेतुरयं पक्षे किं साध्येन सह वर्तते, उत साध्याभावेनेति सन्दिग्धः । ननु सर्वत्रानुमाने पक्षे साध्यसंदेहसद्भावात् हेतोश्च निश्चितत्वात् हेतुपक्षे साध्यसहचरितो न वेति संदेहोऽविशिष्ट इति कथमर्थ हेत्वाभास इति चेन्न—सन्दिग्ध इत्यस्य संदेहविषयभूतसाध्यतदभावसाहचर्यशालीत्यत्र तात्पर्यात् । ननु अप्रसिद्ध इत्यस्य प्रसिद्धिरहित इत्यर्थकतया व्याप्तिरहित इति सिद्धयति । हतोऽप्रसिद्धिमान् धूमादित्यादौ च व्याप्तिसत्त्वेऽपि हेत्वाभासता वक्तव्येति असन्निति पृथङ्निर्देशो युज्यते । सन्दिग्ध इति तु कथम् : अयं धूमवानग्निमत्त्वादित्यत्र सन्दिग्धेऽप्रसिद्धत्वस्यैवाशङ्कत्वादिनि चेन्—सत्यम् । अथापि साध्यवति हेतो-

उप नू १५. विरुद्धाभ्याससिद्धौ, स्वरूपासिद्धः, अनङ्गान्तिरूप हेत्वाभासाः ।

दर्शनं प्रसिद्धिरित्यसदुक्तत्वात् अप्रसिद्ध इत्यत्र साध्यवत्यदृष्ट इत्येवार्थः । स च निरुद्धो भवति, साध्यमदृष्टित्वात् । सदिग्धस्तु साध्याभाववतीव साध्यवत्यपि दृष्ट इति नायमप्रसिद्ध इति सूत्रकृदाशयः । एवञ्च पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वनिपक्षासत्त्वरूपे हेतुनिष्ठे रूपे ये एकैकवैकल्या-
देकैकोऽनपदेश इत्युक्तं भवति । यथा सपक्षावृत्तित्वादप्रसिद्धः, पक्षावृत्तित्वादसन्, विपक्षावृत्तित्वात् सदिग्ध इति ।

ननु रूपपञ्चक हेत्वङ्गम् । तत्रावाधित्वमसत्प्रतिपक्षितत्वञ्चेति रूपद्वयं शिष्टमस्ति । अत एव जलीयद्रवत्व नैमित्तिकं द्रवत्वत्वादित्यत्र पक्षसत्त्वादिरूपत्रयसत्त्वेऽपि प्रत्यक्षाधिपत्त्यादेवासद्वेतुत्वम् । एव नित्यं शब्द अनित्यधर्मानुपलब्धेरित्यत्र नित्यधर्मानुपलब्धेरनित्य शब्द इति प्रतिपक्षहेतुवर्णनस्थलेऽपि सत्प्रतिपक्षिततया हेत्वाभासत्वमिति चेत्—अत्र चकारात् अनपदेश इति पुनरावर्तनाच्च नाधितसत्प्रति-
पक्षितयोरपि ग्रहणमिति किरणानली ।

इदमत्र विचार्यम् न्यायदर्शनं इवात्रापि हेत्वाभासपञ्चविधत्व-
कल्पनमनावश्यकम् । प्रशस्तपादभाष्येऽपि तथा नोक्तम् । बाधस्थले किं हेतोः साध्यव्याप्यत्व पक्षावृत्तित्वं वाऽनङ्गीकृत्य बाधोऽङ्गीक्रियते, उत तत्तदप्यङ्गीकृत्य । आद्ये उक्तप्रतिधान्तर्भाव एव बाधितस्य । अन्त्ये तु स कथं हेतुदोषः ? हेतुज्ञानविघटकदोषो हि हेतुदोषः । न हि बाधेन परामर्शविघटनं क्रियते । अनुमितिविघटनं क्रियते इति चेत्—तदास्त्वाम् । परामर्शवत् बाधाभावस्यापि अनुमितिसामग्री-
निमित्तत्वात्, हेतोर्निर्दोषत्वेऽपि कारणान्तराभावात् कार्यं न जाय

इत्येव स्वीकार्यम् । अन्यथा सिद्धिदशायामनुमित्यभाववादिभिः सिद्धि-
रपि हेतुदोषत्वेन मान्या स्यात् । कस्यचित् परामर्शान्तरं निद्रादि-
दोषादनुमित्यनुत्पत्तौ हेतुर्दुष्ट इति वक्तव्यं भवेत् । अतः पक्षे साध्या-
भावो व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतोर्दुष्टतां नापादयतीति न बाधोऽ-
नपदेश इति सूत्रकृदाशयः स्यात् । एवं सत्प्रतिपक्षस्थलेऽप्यनुमिति-
प्रतिबन्धाद्धावत् न हेतुदोषत्वम् । अत एव मनो मूर्तं क्रियावत्त्वा-
दित्यत्र अमूर्तं मनः अम्पर्शत्वादिति प्रतिप्रयोगे, अणुरवेनावधृते मनसि
अमूर्तत्वबाधाद्विरुद्धत्वं भाष्ये उक्तम् । विरोधश्चायं प्रतिज्ञाविरोधः
पक्षसाध्ययोरनन्वयान्निति कन्दल्यां व्याख्यातम् । अतो बाधसत्प्रति-
पक्षौ विहाय लैविध्यमेव सुयचम् ।

भाष्ये तु, “विरुद्धासिद्धसंदिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्” इति
पूर्वमुक्तत्वा पश्चादपदेशाभासत्रिमागे विरुद्धासिद्धसंदिग्धानध्यवसितभे-
देन चातुर्विध्यमभाषि । अनध्यवसितो नाम असाधारणः । कार्यं प्रागपि
सत कार्यत्वात्, शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्येयम् । असाधारणधर्मो न
संशयकः, किन्त्यनध्यवसायहेतुरिति तन्मतं प्रागेवावाचि । अथ स सूत्रे
अप्रसिद्धेऽन्तर्भावितः—अप्रसिद्धः सपक्षावृत्तिः । स च द्विविधः विपक्ष
मात्रवृत्तिः पक्षमात्रवृत्तिश्चेति । आद्यो विपरीतव्याप्यो विरुद्धः; अन्त्यो
ऽसाधारणः । एवमसन्नपि विविधः । पक्षनावच्छेदकविशिष्टपक्षे हेतुता-
वच्छेदकविशिष्टहेतुरसन् अमिद्ध उच्यते । स चाश्रयाश्रिद्धस्वरूपासिद्धा-
प्रसिद्धसाधनभेदात् त्रयेति । संदिग्धोऽपि साध्यतदभावसहचरितहेतुः ।
तत्र पक्षभिन्ने साध्यतदभावमाहचर्ये साधारणः, पक्षान्तर्भावेन तथात्वे
चानुपमंदासी । अन्येषां तु हेत्वाभासानामत्रैव यथायथमन्तर्भाव इति ।

अत्राप्यसाधारण द्विगिधम्, वस्तुतः पक्षवृत्तिसाम्यक तदवृत्ति साध्यश्चेति । यथा शब्दोऽनित्य शब्दत्वात्, नित्य शब्दत्वादिति । आद्य सद्धेतुरेव । द्वितीये तु बाधात हेतुर्निपरीतव्याप्यमसन् विरुद्ध एव । अतएव विरुद्धासिद्धसद्भिधमित्यनेनाप्रसिद्ध सर्व विरुद्धमिति दर्शयते । तत् सिद्ध त्रिविधो हेत्वाभास इति ।

बाधवादिप्रकरणे प्रागेव कर्तव्य हेतुहेत्वाभासप्रमाणमत्रैव कुर्वन् मह्यिरनुमानप्रामाण्यसिद्धे परम फल्गुमात्मानुमानमिति दर्शयति ॥१५॥

हेत्वाभाससूत्रस्यासत्सद्भिधयोरनपदेशत्वकथन एव नैर्भयम् । अप्रसिद्धम्यानपदेशत्वमनुक्तिसिद्धमिति प्रागेवोक्तम् । तदनुरोधेनास त्सद्भिधयोऽदाहरण सूत्रद्वयेनाह—

१६ यस्माद्विपणी तस्मादश्व ॥ (१३४)

अश्वमेव प्राणिन पक्षीकृत्य अयमश्व इति साध्यते । न चाश्वे विपणित्वमस्ति । अतः स्वरूपामिद्धो हेतुः । सर्वाश्वपक्षीकारे एवम् । अयमश्व इति त्रिविधपक्षीकारे पुनरप्रसिद्धादाहरणमपि भवेत् । हेतोरश्वत्वाकान्तसपक्ष शक्तिवृत्तित्वविरहात् निपरीतसाधकत्वसम्भवात् ॥१६॥

सद्भिधमुदाहरति—

१७ यस्माद्विपणी तस्माद्वैरिति चानैकान्तिकस्योदाहरणम् ॥ (१३५)

गा पक्षीकृत्य गोविपणित्वादित्यनुमाने विपणित्वस्य गात्वतः दमावसाहचर्यात् सद्भिधत्वम् । अयमेवानैकान्तिकः । एकस्मिन्मन्ते भव ऐकान्तिकः । अत्रो नाम अयमानभूमि निर्णयवोटि, न्यायभाष्ये

नित्यत्वादेरन्तत्त्वोक्तेः । ऐकान्तिको नेति अनैकान्तिकः । कोऽद्वय
साधारण इति यावत् । अन्तश्चब्दस्य देशवाचित्वे तु अनेकदेशान्न
साध्यतद्भावदेशस्य इत्यर्थः म्यात् । संदिग्धम्येत्यनुक्त्वा अनैकान्ति-
कस्येत्युक्तिः, न भेदेऽसत्त्व एव हेतुदोषः ; किन्तु सर्वदैवः उभयकोटि-
साहचर्यम्यैव नियामकत्वादिति सूचयितुम् ॥ १७ ॥

बौद्धसांख्यपक्षप्रतिशेषार्थमुपरितनं सूत्रम्—

१८. धाम्नेन्द्रियार्थसन्निकर्णान् यन्मिष्यते तदन्यत् ॥ (१३६)

पूर्वम्, 'अन्यदेव हेतुरित्यनदेशः' इत्यत्र ज्ञानेनात्मानुमानं
धर्मधर्मिणोरनन्यत्वात् युज्यते; न त्विन्द्रियेणात्मानुमाननित्यमिसंहितं हि
पूर्वपक्षिणा । तत्रान्नज्ञानयोरनन्यत्वं तद्विष्टं खण्ड्यते । निष्पद्यमानं हि
ज्ञानं नित्यादात्मनोऽन्यदेव । धर्मधर्मिणोरत्यन्तभेदान् । अत एव
ज्ञानान्नवादांऽपि निरस्तः ; अहं जानामीति ज्ञानाद्ययत्नम्यैव प्रतीतेः ;
कार्याकार्ययोस्मादात्म्यायोगाद्येति । अतः सर्वस्यापदेशत्वं पूर्वोक्तयुक्त्या,
न तु तादात्म्यादिति भावः । सूत्रमिदं पूर्वोक्तस्यात्मसाधकज्ञानहेतोरस-
न्धानादेशमिदं व्यवस्थाप्य सहेतुत्वमावपश्येत्, नार्थाव प्रयोजनम् । अर्थ-
मिदं न्यात् । अत एव व्याख्यानम् ।

यत्तु मांम्यनन्यम्—अन्न कणम्येन्द्रियद्वारा बहिर्निर्गम्य पटारिकं
ध्याप्नुवन्तः तदाकारपण्डितो भवति । स पण्डितो वा, मादृशान्यन्नः
कणम्य बाधेन पटारिणा गृह मयोग एव वा ज्ञानमित्युच्यते । तथा-
चान्न कणमेव तदाधय इति— नदप्यनेन निरस्तम् । आत्मा तत्र
मयति मयित्युच्यते वा गरीगपमिदं एव वा मयति । आत्मा इन्द्रियेन,

२५. ग. १० एतन्मन्त्रस्य तु हेतुवशादन्वयः ।

इन्द्रियमर्थेन च सनिकृष्यते । एव सनिकर्षवत्तात् यन्निष्पद्यते, तत् अन्यत् ज्ञानशब्दाभिधेयमात्मानुमानोपयोगि । न त्वन्त करणपरिणामादिरित्यर्थः । मन एव तावन्निदानीमसिद्धम् । सिद्धावपि अणुतया सिद्धशतसप्त नित्यस्य कथं बहिःपरिणामः, अर्थसन्निकर्षो वा । न च मनो निरिक्तेऽन्तःकरणे किञ्चित् प्रमाणम् । अथ विलक्षणस्यास्य ज्ञानम्यानुमतिकस्याश्रयः कश्चिदात्माऽनुमीयते इति । यन्निष्पद्यते इति प्रयोगात् जानोत्यस्यनुभवो दक्षितः । आत्ममन्दन्द्रियार्थेत्यनुपत्त्वा मनस्त्यागेनोक्त्या मनस एवासिद्धिः, सिद्धो च धर्मिग्राहकप्रमाणेन नित्यतयाऽणुतया च सिद्धिः सूच्यते ।

एव ज्ञानम्यानपदेशत्वनिराकरणेन च आत्मा साधितः ॥१८॥

एव ज्ञानेन स्वात्मानुमानमुपत्त्वा परकीयज्ञानम्याप्रत्यक्षतया तेन परमात्मानुमानमस्याकमसम्भवीत्यालोच्य हेत्वन्तरेण परकीय ज्ञान परञ्चानुमापयति—

१० प्रवृत्तिनिवृत्ति च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम् ॥ (१३७)

प्रवृत्तिनिवृत्ति शारीरक्रियाविशेषौ । तथा च भाष्यम्—

“शरीरसमवायिनीभ्याञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्याभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां रथकर्मणा सारथिवत् प्रयत्नवान् विग्रहस्याधिष्ठाता अनुमीयते” इति । अत्र प्रयत्नवानिति भाषणं ज्ञानस्य प्रयत्नद्वारेण शारीरक्रियाहेतुत्वमिति वस्तुस्थितिभनूयते । न तु प्रयत्नानुमानमत्र सूत्रे ज्ञानप्रकरणात् । प्रयत्नेनात्मानुमानञ्चोत्तराद्विके वक्ष्यति । तदथ प्रयोगः—चैत्रादिशरीरप्रेक्षावदधिष्ठितं त्विप्राप्तियोग्यक्रियावत्त्वात् अहितपरिहारयोग्यक्रियावत्त्वा-

द्वा रथवत् असच्छरीरवचेति । सूत्रार्थस्तु—प्रत्यगात्मा स्वात्मा । प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वात्मसाधकत्वेन स्वशरीरे दृष्टे, परशरीरे परात्मसद्भावविषये लिङ्गे भवत इति । स्वकीयप्रवृत्तिनिवृत्तिसजातीयप्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां स्वात्म-दृष्टान्तेन परात्मानुमानमिति भावः । तत्र ताभ्यां स्वात्मानुमानप्रकारो भाष्यवाक्यदर्शित एव । सूत्रे चकारः ज्ञानवत् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि आत्मानु-मापकत्वसमुच्चयार्थ इति ॥

बुद्ध्यादिनाऽऽत्मन. मिद्धि हेतुरूपपरिस्थितिम् ।

हेत्वाभामनिधायाह तृतीयाये परानुमाम् ॥

इति वैशेषिकरसायनसहिते वैशेषिकदर्शने तृतीयेऽध्याये प्रथममाहिकम् ।

धीः

तृतीयाध्याये द्वितीयमाहिकम्

आत्मनश्चैतन्येनानुमानमावेदितम् । अन्यैरपि हेतुभिः तदनुमानं वैशेषाय प्रदर्श्यते । तत्र मनोगतिमपि हेतुं वक्ष्यन्, आत्मोपकरणं मन. आत्मानन्तरमुद्दिष्टमपि मध्य एव निरूपयन्—

१. भाग्येन्द्रियार्थगन्त्रिकर्णे ज्ञानस्य भाष्योऽभाष्यश्च मनसो लिङ्गम् ॥

आत्मा चाक्षुराग्निमिन्द्रियैः गन्त्रिरूप्यने, इन्द्रियाण्यर्थैः । एवं सत्यपि चाक्षुराग्निज्ञानस्य कदाचिदुत्पत्तिः कदाचिदनुपपत्तिश्च मनसोऽनु-मायिका । चाक्षुराग्निज्ञाने उक्त्यामादिसंनिकर्षानिरिक्तवारणविशेषगा-पेशम्, तस्मिन् गन्त्यति कदाचिदनुपपद्यमानत्वादिनि भाष्यानुमारी भवति । अर्थोन्नेन तु—आत्मादिगन्त्रिकर्णे गति कदाचिन् चाक्षुपज्ञानस्य

भाव, तदैव त्वाच्चज्ञानम्याभावश्च मनसो लिङ्गम् । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिं मनसो लिङ्गमिति यावत् । मनस्वीकारे तु मनस इन्द्रियेण सन्निकर्षं म्यापि प्रत्यक्षकारणतया मनसोऽणुत्वस्वीकारेण तत् येनेन्द्रियेण सन्निकर्षितम्, तच्च प्रत्यक्षमिति व्यवस्था सूपपादेति । यद्यपि न्यायभाष्योक्तरीत्या मन्त्यनुमितिशाब्दभोधमश्रयप्रतिभाम्बन्धज्ञानोद्वा, सुखादिप्रत्यक्षम्, इच्छावयश्च मनसो लिङ्गानि, अनिन्द्रियनिमित्तानां तेषां करणान्तरनिमित्तनाया आवश्यकत्वात्—अथापि तैरणुत्वेन मनस्मिद्धिर्दुर्लभेति युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरूपहेतोर्विशेषत आदरणम् । परंतु ज्ञानायौगपद्यस्य तृतीयमूत्रे यक्ष्यमाणत्वात् प्रथमयोजना भाष्यादृता । ॥ १ ॥

आकाशादाविव मनस्यप्यतिदेशार्थं सूत्रम्—

२. तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे चायुना व्याख्याते ॥ (१३०)

तस्य मनस । अन्यत् प्रागेव व्याख्यातम् ॥ २ ॥

द्रव्यत्वनित्यत्वनिरूपणानन्तरं वाय्वाकाशादाविव अत्रापि सख्या मतिभोधयितव्या । परन्त्यात्मोपकरणतया सिद्धवतो मनस इन्द्रियान्तरवत् शरयात्म भेद आत्मभेदे सिद्धे सिद्ध एव । अथाप्येकम्यैवात्मन किमनेकानि मनासि, एक वेति विजासा तावदज्ञान्ताऽवतिष्ठते । तथा नर्तकीचरचरणादौ, सौभर्याद्रीनां काययूहेषु, पतितृष्टगोधिकारविमनतत्पुच्छयोश्च युगपत् त्रिशोत्पत्तिर्मनोधीना समर्थनीया । नित्यत्वेन व्याख्यातस्य मनसोऽणुत्वे नानामनस्वीकार एवैतदुपपत्तिः । यद्वि तु मनो विमु, तदा तदुपपत्तिरनायासेन स्यात् । एवञ्च सर्वेषामात्मनामेकमेव मन इत्यपि सुवचमिति म्यादत्तापि समावनेत्यपि शङ्का । तत्परिहारार्थमाह—

* ३. प्रयत्नायौगपद्यात् ज्ञानायौगपद्याच्च प्रतिशरीरमेकं मनः? (१४०)॥

कचित् यौगपद्याभिमानेऽपि युगपदनेकावयवैरनेककार्ये प्रवर्तितुम्, अनेकेन्द्रियैर्युगपदनेकं ज्ञातुञ्चासमर्थताया एव प्रायः प्राणिषु दर्शना-
न्नैवम् । एवञ्चैकत्र व्यापृतस्यान्यत्तासामर्थ्यात्, विभुत्वे च मनसः,
अणुत्वेऽप्यनेकत्वे वा तदयोगात् नित्यमणु मनः प्रतिशरीरमेकम्;
न त्वेकमिदं शरीरे अनेकम् । कर्मेन्द्रियजानेन्द्रियभेदेनापि मनोभेदो
नास्तीति हेतुद्वयेन ज्ञाप्यते । नर्तक्यास्तु अभ्यासापादितमनोवेग-
वशात् अतिक्षिप्रभाविनीषु करचरणक्रियासु द्रष्टॄणां यौगपद्याभिमान,
अलातचक्रदर्शनवत् । एवं दीर्घशङ्कुलीमक्षणादावपि । काश्यप्येष्टे
प्रतिशरीरमिन्द्रियान्तरवत् मनसोऽप्यन्यत्वाच्चानुपपत्तिः । गृहगोधिका-
पुच्छे तु संदृष्ट्यावस्थोत्पन्नक्रियाधीनवेगविशेषनिवन्धना आमितविमृष्ट-
चक्रभ्रमणवत् कश्चिन् कालं क्रियानुवृत्तिरिति ।

अत्र द्योमघनीकन्दल्यादिवर्णितावतरण-सूत्रानुवादार्धवर्गनबलात्
सूत्रे 'प्रतिशरीर मनः' इति पदे स्त इति ज्ञायते । एकविभुमन-
पक्षग्रण्ठनाञ्च सूत्रवृत्तिं वर्णयन्त्या किरणावन्त्या एकपदमात्रस्य तत्त्ववृ-
त्त्यामायात् प्रतिशरीरमिति पदमपि सूत्रस्थतया ज्ञाप्यते इव । मन-
पदं पुनः प्रकरणवशादनुक्तिमिदमेव । अथापि कचिन् सूत्राटेऽपि
तदुपलभ्यते । मनोधिक्कारममात्रिजापनाय पुनस्तत्त्वयोग इति वक्तव्यम् ।
मा भूता तत् ॥ ३ ॥

अथानल्लिङ्गाधिकारमूवं संक्षेपेणानेकहेतुवदर्थस्माह—

४. प्राणापाननिमेषोन्मेषोर्जायनमनोगर्भान्द्रियान्तरधिकाराः
सुगन्धसंस्पर्शरसस्पर्शप्राणमनो लिङ्गानि ॥ (१४१)

हेतुन्द्रियननः प्राणवेदनादिभ्योऽप्यतेऽभिन् विरक्षणे एकैकोऽप्यंशोऽ

यस्यमात्मानमनुमापयति । तेनेकभागत्वेऽन्यत्र कार्यं नोत्पद्येत, अन्ये
 पामेकाधीनत्वे च विनिगमनाग्रिह , मत्तपाभात्मत्वे त्वनेकात्मवाद
 म्यात्, मृत्परीरे प्राणापानादिमर्वप्रमङ्गश्च, अन्येक प्राणापानादि
 नान् सुखदुःखादिमाश्चेत्याद्यनुभवाप्रतिमिधानविरोधत्वेति सूत्रशय ।
 सूत्रार्थस्तु प्राणापानौ ऽऽव्यासनि त्वामां, पञ्चवृत्तिप्राणव्यापारो वा ।
 निमेषोन्मेषौ च पुर्णमीलनिमीलने वायुनोदनाधीने । जीवनशब्दस्य
 स्वकर्मोपानितशरीरावच्छिन्नात्ममन्सयोगो मुख्योऽर्थ इति किरणावली ।
 तत्राच न्यायमान्यम् (३-२-७७), “सदेहस्यात्मने मनसा सयोगो
 विपश्यमानकमाशयमहिता जीवनमिष्यते ” इति । प्रकृते वृद्धिर्मम
 तमरोऽणञ्च जीवनपदविनष्टमिति भाष्यानिनिवृण्णम् । मनागति
 समनतगतिरूपितस्य मनसोऽभिमतविषयानुसूला क्रिया । इन्द्रियान्त
रविचार अहलफलरूपगन्धग्रहणाधीना रसनेन्द्रियविचारो रसगधि
 प्रवर्तितो दन्तोदकमप्लवभूत । इमे सर्व प्रत्येक पुरुषाधीना , विनातीय
 वायुक्रियात्वात् , निमेषोन्मेषत्वात् , वृद्ध्यादिरूपत्वात् , अभिमत्यनुसूला
 क्रियन्त्वात् , दर्शनानुसारिनिवारत्वात् , भ्रमावायुक्रियावत् , दारयन्त
 निमेषान्मेषवत् , गृहपक्वितृणगृहगृह्यादिवत् , पलकान्तरोद्देशेन दारक-
 प्रेरितपलकगतिवत् , अपवरकान्तर्गतपेक्षकट्टनैकवाक्षद्वारकदर्शनानुरो
 धिगवाशान्तरावच्छेदकन्यापारमिशेषादिति । सुखादयश्च किञ्चिदा
 श्रिता गुणत्वात् रूपान्विति परिशेषयत्वादात्मानुमितिहेतव । न चैषा
 शरीरादिवृत्तित्वम् , ज्ञानमामानाधिकरूप्येन अहमर्थवृत्तित्वेन चानुभवात् ।
 किञ्च सुखादिक प्राकाल्पनिकित्वदार्थानुभवहितेष्टसाधनताज्ञानार्थान
 कालान्तरोपलब्धतत्सजातीयपदार्थगततदिष्टसाधनत्वस्मरणपादिते

वृत्तिर्नानि सभासादनीयमिति आजन्ममरणसाध्यैकालमसिद्धिरिति न देहादिः क्षणमद्वय आत्मा भवितुमर्हतीत्युक्तं (१-१-१०) न्यायभाष्ये।

एवमात्मा साधितः। तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे पूर्ववदनिदिष्टनि—

५. तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना ध्याय्याते ॥ (१४२)

तस्य आत्मनः। त्रिष्टं स्पष्टम् ॥ ५ ॥

एवं द्रव्यत्वनित्यत्वनिरूपणानन्तरं वायोरिव तन्मैकत्वनामान्-
चिन्तनमागमिकाकारमदसद्भावचिन्तनञ्च क्रमेण वर्णयन्। एवमपि
वक्ष्यमाणाकारस्य सर्वात्मसाधारण्यं तद्विशिष्टरूपेण नानात्वञ्च ज्ञापयितुं
पूर्वमेवाऽऽगमिकाकारविचारं प्रवर्णयन् पूर्वपक्षमाह सूत्रत्रयेण—

६. यमदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥

नायं संदर्भः आत्मनोऽननुमेयत्वं-साधकगम्यत्वसंशया प्रवृत्तः।
वायुनोऽप्यधिकं प्रपञ्चेन तस्य साधित्वान्। किन्तु आगमगम्याकारस्य
वायाविव कनिषयस्य चिन्तारूपः। यथा नानामूतानां वायूनां प्रतियोगि-
नियतः स्वाभाविक आकारः आगमैकावमेयः—तद्वत्सिद्धापुरुषावयवना-
सावमेय इति यावत्,—तथा आत्मन्यपि स्वाभाविकः प्रत्यात्मस्मिन्नो वा
सर्ववृत्तिर्वाऽऽकारः आगमिक एव। न तत्र मानान्तरम्। यदि तु मानान्-
तरात् तत्र किं विशेषभेदोऽनुमानात्, उत मानान्यभेदोऽस्ति। ननु,
कस्याप्यात्मनः प्रत्यक्षाभावेन कचिदपि तादृजाकारमादृचयेण कस्यचिद्वि-
स्वादसंनान्तेनापि लिङ्गेन विशेषतन्मसाद्यनुमानाशेयान्। न च सर्वे
प्रत्यक्षेण इति वाच्यम्, अक्षेयत्वात्। योभ्यवे स्वात्मनेन परात्म-
नाऽपि प्रदत्तमेव। न हि घटादिः केन चिद् गृह्यते, नन्येनेत्यस्मि।
अतः सन्निकर्षे अथ यमदत्त इति परेण यमदत्तात्मन्यशमावात् स्वेनापि

स नैव प्रत्यक्ष्यते इति विशेषतोदृष्टं लिङ्गं सर्वात्मसु किञ्चिदसाधारणा-
कारसाधकं न विद्यत इति ॥ ६ ॥

तर्हि सामान्यतोदृष्टात् तत्सिद्धिरस्तु । तत्राह—

७. सामान्यतोदृष्टाच्चविशेषः ॥ (१४३)

यथा स्पर्शादिना वाय्वादिधर्मिसिद्धिः, तथा ज्ञानादिना
किञ्चिद्धर्मिसिद्धिः स्यात् । स च परिशेषात् द्रव्यान्तरमित्रत्वेनाप्यनु-
मीयते । अतो नात्मनोऽसिद्धिः । परंतु गवादौ गोत्वादिरिव सत्रत्यो-
साधारण आकारो न सामान्यतोदृष्टादवगम्यते । नित्यत्वविभुत्वादयस्तु
वियदादिसाधारणा इति ॥ ७ ॥

तस्मात् प्रत्यक्षानुमानानवकाशात् अनुमानसिद्धोऽप्यात्मा
विलक्षणाकारतया शब्दैकसमधिगम्य इत्याह—

८. तस्मादागमिरुः ॥ (१४४)

तथा हि श्रुतिः, “अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजि-
घत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः”, “विज्ञानघन एव” इत्यादिः ।

एवं पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह—

९. अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकाच्चागमिरुम् ॥ (१४५)

अयं भावः—अपहतपाप्मत्वादिकमनुमानगम्यमेव । सत्यसंकल्प-
त्वादिकमप्यौपधिकम् । रागादेर्बन्धकालिकत्वात् । विज्ञानघनत्वमपि
विज्ञानाश्रयत्वं देहकाल एव । जानातीनिधातुप्रतिपाद्यनाविरहिण आत्मनो

उप.मू.७. सामान्यतो दृष्टादनुमानादपि आत्मत्वेन अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन
वा आत्मनिर्दिष्टं भवतीत्यर्थः । उप.सू.८. अहम्पद सामिधेयं पदत्वादित्यनुमाना-
दात्मसिद्धिः । अहंत्वरूपमात्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमितोऽवगम्यते इति ।

वृत्तिसंततिसमासादनीयमिति आजन्ममरणस्वाय्येकात्मसिद्धिरिति न देहादिः क्षणमजुर आत्मा भवितुमर्हतीत्युक्तं (१-१-१०) न्यायमाग्ये॥

एवमात्मा साधितः । तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे पूर्ववदतिदिशति—

५. तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ (१४२)

तस्य आत्मनः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५ ॥

एवं द्रव्यत्वनित्यत्वनिरूपणानन्तरं वायोरिव तत्संस्कारवद्वानात्व-चिन्तनमागमिकाकारसदसद्भावचिन्तनञ्च क्रमेण कर्तव्यम् । एवमपि वक्ष्यमाणाकारस्य सर्वात्मसाधारण्यं तद्विशिष्टरूपेण नानात्वञ्च ज्ञापयितुं पूर्वमेवाऽऽगमिकाकारविचारं प्रवर्तयन् पूर्वपक्षमाह सूत्रत्रयेण—

६. यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥

नायं संदर्भः आत्मनोऽननुमेयत्व-शास्त्रैकगम्यत्वशङ्कया प्रवृत्तः ; वायुतोऽप्यधिकं प्रपञ्चेन तस्य साधितत्वात् । किन्तु आगमगम्याकारस्य वायाविव कतिपयस्य चिन्तारूपः । यथा नानाभूतानां वायूनां प्रतिव्यक्ति-नियतः स्वाभाविक आकारः आगमैकावसेयः—तद्विशिष्टमहापुरुषवाक्यमा-त्मावसेय इति यावत्,—तथा आत्मन्यपि स्वाभाविकः प्रत्यात्मभिन्नो वा सर्ववृत्तिर्वाऽऽकारः आगमिक एव । न तत्र मानान्तरम् । यदि तु मानान्तरात् तत्र किं विशेषतोऽदृष्टादनुमानात्, उत सामान्यतोऽदृष्टात् । नायः, कस्याप्यात्मनः प्रत्यक्षाभावेन कचिदपि तादृशाकारसाहचर्येण कस्यचिद्विज्ञ-स्यादर्शनात् केनापि लिङ्गेन विशेषनस्तदाकारानुमानायोगात् । न च स्वयं प्रत्यक्ष्यत इति वाच्यम्, अयोग्यत्वात् । योग्यत्वे स्वात्मनेव परात्म-नाऽपि ग्रहणप्रसंगः । न हि घटादिः केन चिद् गृह्यते, न न्येनेत्यस्ति । अतः सन्निकर्षे अथ यज्ञदत्त इति परेण यज्ञदत्तात्मप्रत्यक्षाभावात् स्वेनापि

स नैव प्रत्यक्ष्यते इति विशेषतोदृष्ट लिङ्ग सर्वात्मसु किञ्चिदसाधारणा
कारसाधकं न विद्यत इति ॥ ६ ॥

तर्हि सामान्यतोदृष्टात् तत्सिद्धिरस्तु । तत्राह—

७ सामान्यतोदृष्टाद्याविशेषः ॥ (१४३)

यथा स्पर्शाग्निना वाय्वादिधमिसिद्धिः, तथा ज्ञानादिना
किञ्चिद्धमिसिद्धिः स्यात् । स च परिशेषात् द्रव्यान्तरमिन्नत्वेनाप्यनु-
मीयते । अनो नात्मनोऽसिद्धिः । परंतु गवाग्नौ गोत्वादिरेव तत्रत्यो
साधारण आकारो न सामान्यतोदृष्टादवगम्यते । नित्यत्वनिमुत्वादयस्तु
नियदादिसाधारणा इति ॥ ७ ॥

तस्मात् प्रत्यक्षानुमानानवकाशात् अनुमानसिद्धोऽप्यात्मा
निरक्षणाकारतया शब्दैकसमधिगम्य इत्याह—

८ तस्मादागमिकः ॥ (१४४)

तथा हि श्रुतिः, “अपहतपाप्मा निजरो विमृत्युनिशोको विजि-
घत्साऽपिपास सत्यकाम सत्यसंकल्प”, “विज्ञानघन एव” इत्यादि ।

एव पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह—

९ अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकात्तागमिकम् ॥ (१४५)

अयं भावः—अपहतपाप्मत्वादिकमनुमानगम्यमेव । सत्यसंकल्प-
त्वादिकमप्यौषधिकम् । रागादेर्बन्धकारित्वात् । विज्ञानघनत्वमपि
विज्ञानाश्रयत्वं देहकाल एव । जानातीतिधातुप्रतिपाद्यतापरिणिज आत्मनो

उप सू ७ सामान्यतो दृष्टादनमानादाय आत्मत्वेन अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन
वा आत्मसिद्धिर्न भवतीत्यर्थः । उप सू ८ अहम्पद सामर्थ्येय पदत्वादि यनुमाना-
दात्मसिद्धिः । अहत्वरूपमामत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमवोऽवगम्यते इति ।

ज्ञानरूपता च दुरूपपादा । अत आत्मनि क्षिप्यमाणमसाधारणं रूपमह-
न्त्वमेव । तस्मादात्मरूपमागमिकं न भवति । अहमितिशब्दस्यात्मनोऽन्यत्र
व्यतिरेकात् अभावात् । आत्मान्यस्याहंशब्दमुख्यार्थत्वाभावादिति प्रत्य-
यस्येति वक्तव्ये शब्दस्येति कथनं स्वकीयप्रत्ययस्य स्वयं सुग्रहत्वेऽपि
परकीयतत्प्रत्ययस्य तत्प्रयुक्तशब्देनैव ज्ञेयतया ; अहमितिज्ञानं न निर्वि-
करूपकं निर्विकल्पस्या-मिलापजोगादिति ज्ञापनाय च ॥ ९ ॥

सत्यं पृथिव्यादितो व्यतिरेकः अहमितिशब्दस्य । अहं पृथिवी,
अहं जलम्, अहं शरीरम्, अहमिन्द्रियमित्यव्यवहारात् । तावता
अहन्त्वस्यानागमिकत्वं कथम् । ज्ञानादिनाऽऽत्मनोऽहन्त्वेन रूपेणानु-
मानाभावात् । आत्मप्रत्यक्षस्य च निरस्तत्वादित्यत्राह (सिद्धान्ती)—

* १०. यद् दृष्टमन्यथमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति ॥ (१४७)

यदि दृष्टमितिक्त् यद् दृष्टमिति पाठोऽपि प्रसिद्ध इहाद्रियते,
अध्याहारक्लेशाभावादधीचित्याच्च । अन्वक्षमित्यत्र प्रत्यक्षमित्यपि
पाठः । अयमर्थः—यत् यस्मात्कारणात् अहं देवदत्तः, अहं यज्ञदत्त
इति तत्तदात्मसाक्षिकं प्रत्यक्षं दृष्टम् अनुभवसिद्धमस्ति, तस्मान्नागमिक-
मिति पूर्वसूत्रेऽन्यथः । आत्मनः प्रत्यक्षयोग्यत्वादहन्त्वमपि प्रत्यक्षम्
एव । तावता न परेणापि परात्मप्रत्यक्षावतिः । यथा ज्ञानमुखा-
दीनां योग्यत्वेऽपि स्वेनैव ग्रहणम् ; न परेण । तथाऽऽत्मनोऽधीति
व्यवस्थासंभवात् । (अत एव असन्निष्टम् अहन्त्वप्रत्यक्षमन्येन ॥ गृह्यते)
देवदत्तयज्ञदत्तद्वयनिर्देशः तत्तदहन्त्वं तत्तद्दृश्यमेवेति न कुत्राप्यहन्त्वमाग-

उप. सू. १०. यदि दृष्टमिति पूर्वपक्षमूलम् । यदि अहमिति प्रत्यक्षम्,
किमात्मानुमानेनेति ।

मिकमिति दर्शयितुम्, परात्मन परयोग्यत्वबद्धा परिहर्तुञ्च ।
अहन्त्व प्रत्यक्षयोग्यमन्यत् । आत्मन तु जाति । तस्य जातित्वेन
न प्रत्यक्षम्, अनेकात्मप्रत्यक्षाभावात् ॥ १० ॥

नन्वेवमात्मन प्रत्यक्षसिद्धत्वे किमिति प्रागनुमानन्तिर इत्याह—

११ दृष्टे आत्मनि लिङ्ग एव षडदत्त्वात् प्रत्यक्षत् प्रत्यय ॥ १४८

अहमिति प्रत्यक्षमिति निर्विवादम् । तथा अहमर्थ आत्मे
त्यपि । परन्तु यथा अह यज्ञदत्त, अह जानामि, अह सुखीत्यादि
प्रत्ययराशि, तद्वत् अह गुरु, अह म्यूल इत्यादिरप्यस्ति । शौक्य
स्थौल्यादिश्च शरीरगुण इति निर्विवादम् । अतस्तत्सामानाधिकरण्या
दहमर्थ शरीरमेवेति स एवात्मा, स एव ज्ञानाद्याश्रय इति लौकिका
मन्यन्ते । तान् प्रति आत्मा प्रत्यक्षसिद्ध इत्युक्तौ, “सत्यमय प्रत्यक्ष
सिद्ध एव, स च पृथिव्यादिषष्ठभूतात्मक एवेति कथमतिरिक्तात्म-
द्रव्यपरिगणनम्’ इत्याक्षिपेयुः । तदर्थं प्रथमतो देहाद्यतिरिक्तात्मान
हेतुमि प्रसाध्य अहमित्यात्मविषयक प्रत्यक्ष तद्विषयकमेवेत्युच्यते ।
एवञ्च प्रत्यक्षदृष्टेऽप्यात्मनि, लिङ्गे (पूर्वोक्ते) सति—यौ द्विप्रकारौ प्रत्ययौ,
अह यज्ञदत्त, अह गुरु इत्येवमात्मदेहगोचरो प्रागुक्तो तत्र—एक
आत्मगोचर एव प्रत्यक्षत् प्रत्ययो भवति घटादिप्रत्यक्षतुल्यो भवति,
लिङ्गसिद्धयथावस्थितात्मविषयकतया दृढत्वान् अनाधित्वात् । अन्यस्तु
शरीरगाचरो न वास्तवादहमर्थविषयकप्रत्यक्षप्रत्यय इति । एवञ्च दृढ-
प्रत्ययमुपादायात्मन प्रत्यक्षत्व पृथिव्यादित पृथग्गणनार्हत्तञ्च ज्ञात
भवत्विति पूर्वमनुमानोपन्यास इति भावः ॥ ११ ॥

ननु यथा अहं शुक्र इत्यादिः आत्मनि अहन्त्वपक्षरत्नं
भवति, तथा अहं देवदत्त इत्यादेः गतिः ; देवदत्तादिपदानां शरीरवृत्ति
जानिविशेषविशिष्टार्थकत्वात् । अत एव देवदत्तो गच्छतीति गम
नमानाधिकरण्यमप्युपपद्यते । आत्मनि गमनक्रियाया अवयवत्वत्वात्-

१२. देवदत्तो गच्छति यत्र दत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे प्रत्ययः ।

‘एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्’ इत्याद्यागमानुमानेन
विवेकिनि, वित्रादिभिर्नामकरणं न सिद्धमात्रम्, किन्तु सिद्धावच्छिन्न-
स्याऽऽत्मनः, जानकगणनानकरणादीनां शरीरावच्छिन्नान्तरमन्वय-
त्वात् । जानम्य हि नामकरणम् । जन्म चात्मनो देहेन्द्रियादि-
मिधानमवस्थ इति निर्निवादं न्यायमूत्रेण । अत एवाऽऽत्मनः प्रेत्य-
भावः । अतो देवदत्तादिपदमान्नपक्षेत्तार्थकमिति शुक्रादिशब्द-
विवक्षणम् । उक्तञ्च मानन्याम् (२-३-१६), “ देवदत्तादिनामपेक्षं
सादत् जीवात्मनः ; न शरीरम्यः तन्नाम्ने शरीराय आद्यादिकर-
णानुपपत्तेः ” इत्यादि । अतः शरीरावच्छिन्नान्तरमनि देवदत्तपदमौपचारि-
कमिति न मत्तव्यम् । अतः अहं देवदत्त इति प्रत्यक्षमान्ननि अहन्त्वे
प्रमाणमेव । देवदत्तो गच्छतीत्यत्र तु देवदत्तरतनुपचाराच्छरीरं
प्रयुक्तम् । न च गच्छतीत्यश्रम्यात्तन्व कृत्यर्थकत्वात् गमनानुस्यूते-
श्चात्मनि अवाहितत्वाद् देवदत्तपदमान्नपक्षेत्ते मुख्यमेव किं न म्यादिति
वाच्यम्—यन्निष्ठव्यापारविशेषो धातुः विवक्ष्यते, स कर्तृत्वेवानुभवात् ।
अत एव न्यासी पक्षेत्तान्तरा न्यासीगदव्यापारस्य धातुना विवक्षा ।

उप. १२. देवदत्तो गच्छतीति गदित्यनन्तराधिकारस्यानुभवो व्यवहार-
मन्तः (देवदत्तस्य शरीरावच्छिन्नत्वनि प्रयुक्तं चेत् औपचारिकम्) ।

आमनोऽहत्वम्]

वशेषकदर्शनम् । ३१८

अनो गम्प्यस्य देवदत्तनिष्ठता अश्वयोपपाद्या । आस्थानार्थो य कश्चि-
दस्तु । यद्वा चेतनमात्रे प्रयुज्यमानधानुस्यल एवाभ्यातस्य कृतिरर्थः, यथा
मुह्यत इत्यादौ । धा । अचेतनाचेतनमागम्ये तु तस्य धा । अचेतन
प्रयोगे प्रयोगेऽपि अत्रिणेपादाश्रय उमेनाम् । अनो रथा गच्छतीनि
प्रयोगवलात् देवदत्ता गच्छतीत्यत्राप्याश्रयत्वमेवात्रातगम्यम् । सर्वदा
देवदत्तपदमात्मपर्यन्तार्थकमीदृशस्थले उपचाराच्छरीरे प्रयुक्तमिति
शङ्कते—

१३ सदिग्धरूपचाण ॥ (१५०)

देवदत्तशब्दस्य किं शरीरे उपचारः, उत अहशब्दस्य तस्मिन्
सद्विद्यते । यथा यूपान्नम्यावाहुर्विषसंस्कारार्थाः, यथा च मला-
परुषणार्थं स्नानमात्मसंस्कारकम्, तथा पिण्डनामकरणमपि तद्व-
च्छिन्नात्मसंस्कारकं भवितुमर्हतीति देवदत्ता गच्छतीत्यादौ देवदत्त
शब्दशरीरे मुख्य एव । न चाह देवदत्त इति कथनमिति शङ्क्यम्,
अहं शुक्र इति प्रत्ययानुसारेणाहत्वमपि देहनिष्ठत्वे बाधकाभावात्
अन्वर्थं जातेत्यत्रेव विनाशमभवत् । एवञ्चाह जानामीत्यादानेवाह
शब्द आत्मनि उपचारादस्तु । अनो नाहन्त्वमात्मासाधारणाकार इति
स कश्चिदागमिक एव तत्र स्वादिनि ॥ १३ ॥ परिहरति —

१४ अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परब्रह्माभावादर्थान्तरप्रत्यक्ष ॥ (१५१)

अर्थान्तरं प्रत्यक्षं यस्य प्रत्ययस्य, साऽर्थान्तरप्रत्यक्षः । यद्वा

१ अत एव व्युत्पत्तिरादे—इतीयायाम्, गतिबुद्धिमत् गतिबुद्धि-
कृतवनाश्रयवन्मुक्तम् । एव गच्छानि प्रयोगाभावात्निवाहान्तरादप्येवम् । तृती-
यायाम् । अथयथाभिप्रायं देवदत्त गम्यन्तुदहत्वम् । अप्यत्राविचारे गच्छति,
जानाति, करोतीति यदौ अथयन् निच्छल गतिं दक्षिणिकारोऽपि प्रमाणीकृतः ।
उप सू १३ अहमित्येव कुत्र मुख्यम्, कुत्र भावमिति सदेहः ।

प्रतिगतोऽहं प्रत्यक्षः मात्मात्कार इत्यर्थः । पुष्टिद्विविशेष्यविदग्धम
 पुंस्त्वम् । अहमिति प्रत्ययः शरीरादन्तरविषयकसाक्षात्कारः, कुतः :
 प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि भावात्, स्वात्मविषयकत्वात् । परत्र परात्मनि
 वा शरीरे वा अभावात् । तद्विषयीकरणादित्यर्थः । अयं भावः—
 अहमिति प्रत्ययस्य को विषय इति विचार्यम् । तत्प्रत्ययव्यवनेर्जाद-
 मानाया य आश्रयः स एव तद्विषय इति वाच्यम् । “प्रत्येतु
 प्रत्येतत्त्वादननिरकः प्रत्यस्तदम्” इति चोदयनाचार्याः । अत एव
 स्वात्मन्येव स प्रत्यक्षो भवति । अन्यथा तन्यात्मसामान्यविषयकत्वं
 शरीराद्विषयकत्वे वा मनि आत्मान्तरादावप्यहमिति प्रत्ययोऽन्य
 जायेत । एवम् अहं शरीरम्, अहं पाद इत्यादिप्रत्ययश्च स्यात् ।
 एतेन—अहमितिप्रत्ययस्य तत्प्रत्ययस्यक्त्याश्रयो विषय इति कुतो
 नियमः ? तद्वक्तव्यवच्छेदकदेहो विषय इत्येव नियमोऽस्ति । तथाच
 शरीरावच्छेदेन तत्प्रत्ययव्यवनेरात्मनि जायमानत्वात् शरीर एवाहन्त्वम्-
 इत्यपि निरस्तम्—अहं शरीरमित्यादिप्रत्ययापत्तेः ।

किञ्च अहमिति प्रत्यक्षे शरीरिन्द्रियजन्यो वा मानमो वा । नाद्यः,
 अन्धमधिरादीनामपि तन्मत्त्वात् । नान्त्य, इन्द्रियाणां विशेषगुणग्रहण-
 मन्तरा द्रव्यग्राहिस्वाभावेन शरीरग्राहित्वायोगात् । तद्वत्शरीरग्राहि-
 त्वादिभिरग्रहणेनानाममत्त्वात् । ज्ञानमुखादिर्गृह्यत इति चेत्—न स
 शरीरगुण इत्यावेदितम् । अनिष्कृतात्मविषयकत्वे तु ज्ञानादिना मह
 मानममात्मग्रहणमिति सुवचम् । ननु यथा अहमर्थे आत्मेनि पदे
 अहंत्वम्यात्मनि, अहं जाने, अहं सुखीति मनसा गृहीतस्य पश्चात्
 अहं शुक्र इत्यादौ चाक्षुषे स्मृत्युपनीतया भानम्, तथा शरीरमहमर्थे

इति पक्षेऽपि अहं शुरु इत्यनुभूतम्याहन्त्वस्य पश्चात् स्मृत्युपनीतस्य अहं
 ज्ञान इति मानमे मानमस्ति चेत्—एव तर्हि अहत्वम्यं शरीर-
 निष्ठत्वेऽपि आत्मा मानमप्रत्यक्षयोग्य इति स्वीकृतं भवति । न चाह-
 मिनि तत्र शरीरमैव मानम्—तत्र ज्ञानान्वयात् । नाहम्यं शरीरम्यं
 मानसा याग्यनया तद्विशेष्यमानसप्रत्यक्षासम्भवाच्च । अहम्यैन्द्रियक-
 ज्ञाने विशेष्यत्वात् ।

किञ्च अहमिति प्रत्ययावच्छेदकदेहं अन्वर्थं इति सिद्धे
 ह्यत्रमाक्षेपः । तदेव न भवति, सौमर्यादेरेकदेहावच्छेदेन कृतम्यान्य
 देहावच्छेदेन प्रतिमिधानभाजप्रसङ्गान् । जानिस्मरेण पूर्वजन्मवृत्तम्यं
 अहं तदकरवमित्यग्रहणप्रसङ्गाच्च । तथा च भगवान् अगायत्, “इह
 निरन्वने योगं प्राप्त्वन इमं ययम्” इति । तस्मात् तत्प्रत्यययन्त्याश्रय
 एवाहमर्थः । एवञ्चाहं चाने, अहं सुखीत्यादौ आत्मन्यदन्तरं मुख्यमेव
 भासते इति ॥ १४ ॥

एवनालन्यन्त्वममर्थनमिद्धं प्रकृताश्च निःकर्षयन्ति—

१५ देवदत्तो गच्छतीत्युपचारात् अभिमानात्तारच्छरीरप्रत्यक्षोऽ
 इङ्कारः ॥ (१५२)

अहंशब्दस्य त्वपरत्वात् अहं देवदत्त इत्यादौ देवदत्तादिपदमपि
 तं मामानाधिकरण्यात् विण्ठावच्छिन्नपरम् । तत्रैव च स शब्दो मुक्त्य,
 न तु विण्ठे । अहं देवदत्त इति तत् मम शरीरं देवदत्त इति, अहं
 देवदत्तवानिति चाप्रयोगात् । एवञ्चाहन्तदेवदत्तत्वगोरात्मनिष्ठत्वात्

उप सू. १५ पूर्वश्रवणम् । उपचारादित्यनन्तरम्, इत्युक्तमिति शेषः ।
 तावदिति हेतुः । देवदत्तो गच्छतीत्येतत् उपचारादिनि यदुक्तम्, तत् अभिमानात्
 न तु वास्तवं तत्, यस्मान् अहमिति प्रत्ययः प्रत्यक्षमनुशरीरनिष्पन्न इत्यर्थः ।

अहं देवदत्त इत्यादि आत्मप्रत्यक्षं निर्याधम् । देवदत्तो गच्छतीत्यादी
 च विशिष्टवाचिनः शब्दस्य विशेषणे शरीरे उपचारः । एवं देवदत्त शुद्ध
 स्थूल इत्यादावप्युच्चारः । एवम्, अहं शुद्ध इत्यादिप्रयोगोऽप्यमुख्य
 एव । अयमनयोविशेष --- अम्पदं नत्र शरीरे लाक्षणिकम् । किंत्वा-
 दिमिद्धदेहात्मश्रान्तिवलात् देहे आत्माभिमानात् अहंत्वेन देहप्रियक
 शुद्धादिशरीरसाक्षात्काररूपोऽहम्प्रत्ययः । अहमिति हि स्वात्मा देवद
 उच्यते, न तु देहविशिष्टः । देवदत्त इति च देहविशेषविशिष्ट
 परात्मा । स्वात्मश्रान्तिश्च स्वदेहेऽनादिमिद्धेति । अह्कार इत्यम्य-
 नदमर्थेऽहम्प्रत्यय इत्यर्थः । गर्वापरपर्दायस्याहकारस्य मूलभूतोऽहं देहा-
 त्माभिमानरूपोऽहकार इति ज्ञानयाहकारपदप्रयोगः । तेनाभिमान-
 दादृष्टमिद्धिः । तन् मिद्ध, 'देवदत्तो गच्छतीति प्रत्यय उपचारात्ः शरीर-
 प्रत्यक्षोऽहकारोऽभिमाना'दिति । मूत्रे गच्छ ती रीत्यन्यान्तरं प्रत्यय इत्यर्थ-
 मिद्धम् । एवमेव हि अं शब्दनिः नेऽस्य शैली । तावदित्यवधारणे ।
 अभिमानादेवेत्यर्थः । तेनोपचागतिरर्थः । यद्वा उपचारापेक्षयाऽत्र
 वैश्वस्यपरं तावत्पदम् ॥ १५ ॥ पुन शब्दकते—

१६. संदिग्धमुपचारः ॥ (१५३)

देवदत्तो गच्छतीत्युपचारः संदिग्धः । देवदत्तपदस्य शरीरवाचि-
 ताया एव संभवात् । न च मन देवदत्त इति, अहं देवदत्तवानिति च
 प्रत्यययवदाग्योरापत्तिः । अहम्प्रत्ययः हि शरीरधर्मतया अहमर्थदेवदत्त-
 योरभेदात् तथाऽऽपादनासंभवात् । न चाहमिति प्रत्यगात्मगोचरमिति

इति म. १६. उपचारापरिहारेणैवान्तर्गतम् । आत्मनि अहम्प्रत्य-
 यस्योपचारात् पूर्वस्युक्तं संदिग्धमिति यथः ।

पूर्वमवधारणे मिद्वे तदनन्तरम् यज्ञदत्तोऽयं जानीति प्रत्यक्षापत्तिरिति चेत्-
 इष्टापत्तिः । सूरभि चन्दनमिति चाक्षुषप्रत्यक्षे सारभमानवत् यज्ञदत्त-
 शरीरप्रत्यक्षे ज्ञानभानमववात् । ननु 'तव, अहं जाने इति प्रतीत्या
 तद्ग्रहणं किञ्च स्यात् ; अहम्पदेन यज्ञदत्तदेहस्यापि ग्रहणसंभवात् ।
 अहमिति प्रत्यक्षयत्तयाश्रयदेवदत्तात्मावच्छेदकतायाः यज्ञदत्तदेहेऽप्यवि-
 शिष्टत्वात् । निमुद्रव्ये प्रति मूर्तसामान्यस्य वच्छेदकत्वात्' इति शङ्केति
 चेत्—तव चेदमुत्तरम्—विष्णुनिवशरीरापेक्षया यज्ञदत्तशरीरस्य विने-
 पान् वैलक्षण्यात् । न अहमित्यनेन तत्प्रत्ययव्यक्तयाश्रयावच्छेदकं
 सर्वमुच्यते । किन्तु तत्प्रत्यययत्तयाश्रयात्मनिष्ठमुखाद्यवच्छेदकशरीर-
 मात्रम् । अतः अहं जाने इति विष्णुनिवप्रत्यये यज्ञदत्तदेहस्य तत्र
 चावच्छेदकतासंबन्धेन तज्ज्ञानादेर्न विषयत्वम् । एतेन यज्ञदत्तमाह्व-
 स्थौल्याभिप्रायेण अहं शुक्लं स्थूलं इति विष्णुनिवप्रयोगापत्तिरित्यपि
 निरनमिति ॥ नेदं सूत्रं देहानिष्ठान्माभावद्वयायां प्रवृत्तम् : पूर्वाह्निक
 एव तन्मर्षपरिहारान् ॥ १७ ॥

एवं सूत्रद्वयवृत्तपूर्वपञ्चपट्टिहारमूचनपूर्वकमुपकान्तं निगमयति—

१८ अहमिति प्रत्ययोऽस्याभ्यां शब्दबद्धपत्तिरेकाग्र्यमिचारा-
 द्विशेषमिदं नानामिकः ॥ (१५५)

देहानिष्ठान्मात्रादिभिः देहात्माभिमानः अहं शुक्लं इत्यादि-
 प्रतीत्यैव दर्शनीयः । अहमित्यस्य देहे मुख्यत्वे अभिमानोऽयं दुरुपपादः ।
 अतो नाहंपदस्य शरीरायैकत्वं स्वीकार्यम् । अहम्पदस्य शरीरपरत्वे,

उप. सू. १८. अहमिति प्रत्ययः अन्यतो मुख्यत्वप्रत्ययशयोक्तव्यः
 उपपादनीयः । शब्देन गगनविक्रमा प्रवर्तितो मिदः । अत आत्मा नागमिदः ।

अहं शरीरम्, अहं कर इत्यादिप्रतीते प्रागापादिताया परिहारा
सम्भवात् । स्वाश्रयात्मावच्छेदकत्वादिरूपगुरुरसन्नन्धेन प्रत्ययविशेषवान्
अहमर्थ इति द्वेष्टम्यायुक्तत्वाच्च । स्वात्मनो योग्यत्वस्वीकारेण प्रत्ययविशे
पाश्र्वोऽहमर्थ इत्यत्रैव लाघवात् । एवञ्चाशरीरस्य भगवतोऽपि, 'बहु स्या
प्रनायेय' इत्याद्यहं प्रहोपपत्तिः । अतश्च मम देवदत्त इत्याद्यप्रतीत्यादि
युक्त्या देवदत्तादिपदमप्यात्मन्येव मुख्यम् । अहं देवदत्त कृश इत्यत्र शरी
रेऽहमभिमान, देवदत्तशब्दोपचारश्च । अहं कृश ज्ञानीत्यतः कृशपदमेव
तु भूमित्याहृतपदद्वयमुख्यत्वाय कृशशरीरावाच्छिन्नात्मपर्यं तपरमस्तु ।
एव तहि अहं कृश इत्यादायपि तथा म्यादिनि चेत्—अस्तु विवेकिना
तथैव प्रयोगः । अविवेकिना तु सर्वतः देहेऽहमभिमान एव । ते अहं
कृशो ज्ञानीत्यत्रापि ज्ञानस्य देहनिष्ठताया एव ग्रहणात् । तस्मादहमिति
प्रत्ययव्यवहारो प्रत्यगात्मनि मुख्यो, प्रत्यगात्मविषयीकरणयोगो चेति ।
तदयं सूत्रार्थः—मुख्ययोग्याभ्यामहमितिप्रत्यक्षव्यवहाराभ्यामात्मविशेषस्य
सिद्धे नासाधारणाकारनिशिष्ट आत्मा आगमिकः । शब्दवत् व्यतिरेका
व्यभिचारात् । व्यतिरेकाव्यभिचार—व्यावृत्तत्वनियमः । अनुगम्ययोरहं
प्रत्ययव्यवहारयोः शरीरान्ते सत्त्वेऽपि मुख्ययोग्ययोः प्रत्ययव्यवहारयोः
शरीराप्तौ नियमेन व्यतिरेकात्—व्यावृत्तत्वात् । यथा शब्दस्याऽऽ
काशसाधकस्य पृथिव्यादितो व्यतिरेकः, तद्वत् । तत्सिद्धं वाच्यादेरती
न्द्रियतया तद्वत्तासाधारणाकारस्यानेकस्याऽऽगमिकत्वेऽपि स्वात्मन
प्रत्यक्षनिष्ठतया अहमित्यसाधारणधर्मनिशिष्ट एवात्मा भासते, न चान्य
शास्त्रैकगम्योऽभ्युपगम्यासाधारणाकार इति नास्वागमिकत्वमिति ।

एवममाधारणाकारेण भासमाने कथं देहात्माभिमान इति चेत्—यथा शुक्तिगतविशेषाग्रहणात् शुक्तां रजनरूपविशेषश्रान्तिः, तथा देहे अहन्त्वभिरोध्याकारम्याग्रहणात् ज्ञानश्रयत्वश्रमात् देहेऽहन्त्व-भ्रम इत्यन्तु । भ्रमन्तिश्रुतिश्च देहादिभेदरूपान्श्रोन्याभावाख्यधर्मग्रहणात् । किन्नामाहन्त्वभिनि चेत्—स्वात्मत्वम् । अहमिति प्रत्ययो यन्तद-वच्छेदकत्वं वा, तदाश्रयात्मावच्छेदकत्वं वा, तदात्मनिष्ठमुखावच्छेद-कत्वं वा नाहन्त्वम्, किन्तु अहमिति प्रत्ययाश्रयत्वमेवेति प्रागुक्तमेव । तथाचिकम्य ज्ञानस्य यो विषय आश्रयश्च, सोऽहमर्थः । एवञ्च स्वावच्छेदकत्वस्वविषयत्वोभयसंबन्धेन वा स्वाश्रयावच्छेदकत्वस्वविषयशो-भयसंबन्धेन वा म्याश्रयनिष्ठमुखावच्छेदकत्वस्वविषयशोभयसंबन्धेन ॥ ज्ञानविशिष्टत्वं नान्त्यम् किन्तु स्वाश्रयत्वस्वविषयशोभयसंबन्धेन ज्ञान-विशिष्टत्वमेव तद्विर्युक्तं भवति । यद्वा तादृशज्ञानविशिष्टत्वं परिचायकता-त्मम् ; जानामावकालेऽहन्त्वमत्त्वान् । अतः तदुपलक्षितं कश्चिदसाधा-रणो धर्मः स्वात्मग-ो विशेषाग्यो धर्म एव बाहन्त्वम् । अत एव निर्धर्मक-धर्मिग्रहणायोगान् प्रथमतोऽहं सुखीतिज्ञानकाल एवात्मना सहाह-न्त्वम्यापि ग्रहणोपपत्तिः । उत्तरोत्तरज्ञानविषये आत्मनि भासमानमहत्वं पूर्वपूर्वश्रयज्ञानज्ञानादिविशिष्टत्वादिरूपमेव बाऽन्वित्यन्यदेतत् । न पुनरहंशब्दयत्त्वमेवाहन्त्वम् : बालानामव्युत्पन्नानामहमिति प्रत्यक्षे अहंशब्दभानप्रमत्तमाधान्, भाषामेदेन वचकशब्दभेदाद्विनिगमना-विरहाच्च । अहंशब्दश्च तच्छब्दप्रशङ्क्यक्तमेवाहन्त्वेन बांधव्यीति नान्यन्यात्मनोऽहमिति परेण व्यवहारः । अतः अहमादितत्तद्वापापदस्य तत्तत्प्रयोक्तृत्वोपलक्षितपरत्वम् ; तत्प्रयोक्तृत्वसमयत्वोपलक्षितधर्मे विशेष-

निशिष्टपरत्वं वा । तत्सिद्धम् आत्मैवाहमिति गृह्यते, स एव च तच्छब्दमुत्पत्त्यर्थं इति न तन्मागमिकत्वमिति ॥ १८ ॥

सोऽयमात्मा नानेक सन्दर्भकामाशयदिनि शङ्कते—

१९. सुगन्धु मज्जननिष्पत्त्यभिधेयादेकात्म्यम् ॥ (१५६)

एकमित्यस्यात्मनि सुगन्धु ग्राहिकं सर्वं स्वीकृतम् । अतः शब्द-
लिङ्गाभिधेयादाकाशैश्वर्यम् सुगन्धास्त्वसाधकगुणाभिधेयं दात्मन एक-
त्वमेव, न तु चैवमैवादिदेहभेदात्तत्त्वमत्र इति ॥ १९ ॥

मिथ्यान्तमाह—

२०. नानाऽऽत्मानो व्यपस्थात ॥ (१५७)

सबहु ग्राहे सर्वत्र स्वीकारेऽपि तत्र व्यपस्थाऽप्यस्ति । यदा
कश्चित् मनी, तदा अन्नो दुःखी, यदा कश्चिदमित्र, तदाऽ-यो जट
इति । स आत्मभेदः । न चाकाशे प्रदेहभेदेन त्रिरादिशब्द-
भेदम् । एकमित्येव देहभेदेन सुगन्धु ग्राहिभेद इति शङ्क्यम्—
वैपम्यात् । प्रतिमधानप्रमथा ह्यत्र प्रमथोच्यते । याः वाच्ययैव
नादिशरीरभेदेऽपि अ-प्रापन इदानीमपि, प्राप्नुयी इदानीं
सुगन्धिनि प्रतिमधानम्, तथा चैत्रमैत्रादिदेहभेदेऽपि चैत्रीयमुत्रादिस्त्वपि
मैत्रादिदेहात्प्रदेहेन प्रतिमथीयेत । सामर्थ्यादिरेकदेहानुभूतम्या यदेहेन
प्रतिमथानात् । एवम् अ-त्वमित्यनुमधानकप्रमथाऽपि द्रव्या । ततो
व्यपस्थाप्रलादात्मानो न नेति ॥ २० ॥

ननु “अस्थैवानुद्रव्यम्”, “नेह नानास्मि सिद्धन”,
“स वा अममि”, “एकमेवाद्वितीयम्”, “अभिर्गन्धको भुज्ज

प्रतिष्ठो रूपरूपे प्रतिरूपो बभूव, एकमथा सर्वमृतान्तरात्मा ” इत्यादि-
शास्त्रबलादात्माद्वैतमेष्टव्यमित्यवाह—

२१. शास्त्रसामर्थ्याच्च ॥ (१५८)

तदा हि शास्त्रं शास्त्रं स्यात् । यद्येकः ज्ञान्ता, शासनीयश्चान्य
इति द्वावात्मानौ स्याताम् । अन्यथा सीमयोद्विवत् कश्चिदेक एव महा-
पुरुषः ममारुदरगतभिर्यज्ञं काक्ययूढमधिष्ठाय भोगेन कर्म क्षययतीति
स्वीकृतप्रायमिति कः कस्य शास्त्रेत्यलम् । किञ्च शास्त्राणामात्मनानात्व-
पक्ष एव सामर्थ्यं समन्वितार्थकत्वम् । अन्यथा भेदावगाहिप्रत्यक्ष-
विरोधवन् बद्धमुक्तजीवनानात्वजीवेश्वरानानात्वप्रतिपादकमर्कशास्त्रविरो-
धोऽपि स्यात् । आत्मैकत्ववादास्तु क्वचित् कैवल्यपरा, क्वचित् सर्व-
साम्यपरा, क्वचित् सर्वप्रपञ्चनिघ्नन्तृपरमात्मैकत्वरपरा इति सर्वसामञ्ज-
स्यामिति ॥ २१ ॥

तृतीयान्तये मनोऽवोचन् तदावैश्वात्ममाधनम् ।

श्रुतिं विना स्वात्मरूपदृश्यतामात्मनो भिदाम् ॥

इति वैशेषिकसामयनमहिते वैशेषिकदर्शने

तृतीयेऽध्याये द्वितीयमाहिकम् ।

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थाऽध्याय ।

य मोद्देश इत्याणि निरूपितानि । जथाम्याऽऽत्मनो भाक्तुर्भोग्य
भागापकरणादि वक्तुं चतुर्षु भूतेषु नित्यं नित्यनिवेकं प्रस्तूयते । तत्र
नित्यनिरूपणमाद्ये आह्निके । तत् परमाणुभूतं नित्यं साधयति—

१ सदकारणवन्नित्यम् ॥ (१५९)

कारणमम्यास्तीति कारणवत् । न कारणवत् अकारणवत् । यद्वि
कारणवद्विज्ञेयं सच्च, तन्नित्यम् । अतः परमाणुरपि तथाभूतो नित्य
इति । प्रागभावस्याकारणकस्य व्यावृत्तये सदिनि । घटादावनेकात्म्य
वारणाय अकारणवन्निति । एव परमाणा सत्तावत्त्वकथनात्, 'अभावादेव
भावात्पत्तिरिति मतं निरस्तम् । नित्यत्वमग्निनाशित्वम् । पूर्वमद्रव्यत्वहेतुना
वियदादेर्नित्यत्वमुक्तम् । तद्वदेव परमाणुरपि नित्यं सत्त्वे सति
अकारणवत्त्वादित्युच्यते । अद्रव्यकमित्यनुत्तवा अकारणवन्नित्युक्ति
परमाणुत्वं तद्गुणानामपि नित्यत्वमकारणवत्त्वान्नि सूचनार्थम् ।
तेन कारणवत् सर्वं सदनित्यमिति लभ्यात् पाकात्मककारणवत्त्वात्
पार्थिवपरमाणुरूपादेरनित्यत्वमपि गमितं भवति ।

ननु परमाणुरेव न मिद्व । नतरा तस्याकारणवत्त्वम् ।
नतमाद्यं नित्यत्वमित्यग्राह—

२ तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥ (१६०)

आकाशादौ तत्कार्यं शब्दादिरिव परमाणावपि तत्कार्यमेव
लिङ्गम् । सर्वं हि कार्यद्रव्यं घटपटगृहगोपुरादिकं स्वापक्षया निरुद्धं

परिमाणव्यगतरूपादिसजातीयव्याप्तिशालिनानाद्रव्यारब्धं दृष्टम् । एवञ्च जालपूर्वमरीचिभ्यं यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः, स तस्मां रेणुरपि तादृशद्रव्यारब्ध इत्यनुमीयते । न च तस्य कार्यत्वमसिद्धम्—परिच्छिन्नमहत्त्ववत्तया कार्यत्वानुमानात् । महत्त्वञ्च चाक्षुषद्रव्यत्वात् सिद्धम् । दूरदूरतरादिदेशस्थिताना महत्त्वताग्नमभ्यानुसारेण प्रत्यक्षवैलक्षण्यदर्शनेन प्रत्यक्षे महत्त्वस्य कारणत्वात् । एवञ्च चाक्षुषद्रव्यतां वा महत्त्वं वा कार्यद्रव्यत्वं वा त्रसरेणोः स्वनिरूप्यपरिमाणस्यमानगुणकमिथस्तयुक्ता-नेकद्रव्यारब्धत्वे हेतुः । परिच्छिन्नमहत्त्वस्य कार्यताप्रयोजकत्वं कुत इति चेत्—यद्यत् महत्, तत्तत् कार्यमित्यन्वयतिरेकबलादेव । तमरेणु-महत्त्वञ्च नावयवमहत्त्वजन्यम्, तेषामप्रत्यक्षत्वेनामहत्त्वात् । कारणभूतावयवानामाश्रये चावयवबहुत्वाधीनमपि महत्त्वं दृष्टम् । एवञ्च त्रसरेणोः अवयवबहुत्वाधीनमहत्त्वशालित्वे कार्यत्वे च सति तत्रोर्ध्वाधः-प्रागादिपङ्क्तिगवच्छेदेन पट्रेणुसंयोगदर्शनात् प्रतीता पट्टशा अपि नूनमवयवाः स्फुरिणि विभाव्यन्ते । तत्र च तदन्तर्गतावयवद्वयमात्रस्यापि मिथस्तयोगयत्नात् कपालद्वयभोगाद्वद्वत् कार्यजननमभवात्, पट्ट-वयवमेलनं विना कार्यं न भवतीति कल्पने प्रमाणाभावात् तत्तद्विक्र-मावेण प्रथमं जनितमवयवविशेषं मिश्रितं त्रसरेणुं जनयतीति कल्प्यते । एवञ्च सर्वत्रसरेणुद्वारेणुद्वयजन्यं त्रसरेणुत्वादिनि सिद्धम् । एवञ्च परिमाणतारतम्यं कचिद्विद्वान्तं तारतम्यत्वात् तागत्वादितारतम्यवदितरानु-मानमिद्वनिरूप्यपरिमाणाश्रयमूनश्च स एव त्रसरेणोः पट्टमाग इत्यव्यव-सीयते । न च उर्ध्वाधःतुर्दिग्पङ्क्तिवसंज्ञञ्च इव विदिग्यटनया दशदिगवच्छेदेन दशपर्यवसंज्ञाऽपि त्रसरेणौ संभाव्यम् इति तस्य

दशभागवत्त्वावतिरिति वाच्यम्—तादृशरेणो त्र्यगुकाधिकृत्याभ्युपगमेना
 दोषात् । न च सर्वस्यापि त्रसरेणा^१शदिसप्तम्यात् दशावयवत्वमा
 वश्यकमिति वाच्यम्—न हनेकदिग्भ्रमरधि सप्त मावयवमिति वयं नूम ।
 किन्तु प्रमाणान्तरेण सावयवत्वे मिद्वे तत्र यावदवयवरुच्यनमावश्यकम्,
 तावदङ्गीकृत्य तैरेवावयवे तत्रावयवमिद्वये विभिन्नदिग्भ्रमर यमपि तत्र
 वयवभेदेनाद्यादुपपादयाम । प्रष्टुने च जालगूर्मरीचिसद्याग्निरेणा
 प्रत्यक्षतया महत्तन तत्र एवावयवरहु^२वद्यवश्यकम् । तत्र जालद्वयान्
 घटयत् परमाणुद्वयानपि कार्मभ्रमात् तत्रापि प्रमाणाभावत् द्यगुका
 म्भीरु^३ ये तस्य द्यगुकस्य कार्यापशायाम । तमरेणुरेव त कार्मत्वेन
 कल्प्यते । न ह्य तमरेणुरेव द्व्यगुकमिति युवयम् । तथासति अत्र
 यवरहुत्वाभावेन प्रत्यक्षाभावात् । एवञ्चात्र सन्नन्य इति स्थिते तत्र
 द्व्यगुकद्वयन^४यत्वेऽवयवरहुत्वाभावेनाप्रत्यक्षत्वात्त्या । द्व्यगुकद्वयनन्य
 त्वमिष्यते । एवञ्च द्व्यगुकेऽप्यगुकमेव परिमाणमिति तादृगकार्मभ्रमा-
 नुत्वेनापि द्व्यगुकतयावत्त्वात् तमरेणु यगुकमिति मिद्वयमिति । एव
 मिद्वयत्पमिन् यात्रदिवमर^५धाऽवयवद्वारेण सुतरा, तावदिसमर^६यम्
 यनापपाद्यत इति पडशत्वात् पड्तित्रयमन्धोत्पादामिति । एव परमा
 नुद्वयमात्रेण यानामवयविना त्रशाणामेव तमरेणुपमा^७कत्वे नति परमा
 नुत्रयनन्य कार्यं तथा द्व्यगुकादिद्वयननुपपात्ति^८ कार्यं भ्रमरमिति
 न वेति निवारोऽनपत्तिरुपादुप^९त्तने । एतावत् औचित्यायानमिति
 तावद्वयवदशकायात्पादने ईदरे^{१०}द्याया न प्रमाणमिति कृतं विन्नेरेण ।

न च पट्टभागोऽपि मावयव कार्यात्मन^{११}रन् कपालमिति
 तदवयवोऽप्यावयव इति शङ्क्यम्—तथासत्यनमव्यापातात् । तथाच

सुमेरुवत् तसरेणोरप्यनन्तावयवत्वान्निशेपात् परिमाणसाम्यप्रसङ्गः । नन्वतीवाणुभूतस्य वस्तुनः, स्थूलकार्यस्येवानन्तशकलसंभावनाविरहात् नानन्तावयवकत्वं तुल्यमिति वाच्यम्—तर्हि क्वचिद्विश्रमस्येष्टत्वे परमाणुतोऽधिकावयवकल्पने प्रमाणाभावात् तत्रैव विश्रमोऽस्तु ॥ २ ॥

ननु यथा कार्यसाजात्यं रूपादिमत्त्वेन रूपेण परमाणोः, तथा अनित्यत्वांशेनाप्यस्तु । तथाच तसरेणुकारणं रूपवत्त्वानित्यत्वादिना स्वसजातीयकारणजन्यं कार्यद्रव्यत्वादिति प्रयोगात् परमाणोरनित्यत्वमपि स्यादित्यत्राह—

३. कारणभावात् कार्यमाचः ॥ (१६१)

रूपादीनां कारणे सत्त्वात् कार्ये सत्त्वमिति सूत्रार्थः । एतदुक्तं भवति—रूपादिमत्त्वमनुमातुं युक्तम् । अनित्यत्वांशानुमाने तु कार्यत्वहेतुरप्रयोजकः । कारणे रूपाद्यनङ्गीकारे हि कार्यं नीरूपादिकं स्यादिति तर्कः प्रवर्तते । न च कारणस्यानित्यत्वानङ्गीकारे कार्येऽप्यनित्यत्वं न सेत्स्यति । गुणानामिवानित्यत्वस्य कार्ये द्वितीयक्षणावच्छेदेनाजायमानत्वात् । अन्यथा द्वितीयक्षण एव कार्यं नश्येत् । अनित्यत्वं नाशसामग्रीसमवधानायतम्, न तु कारणगतानित्यत्वायतम्, नित्येऽपि गगनादौ शब्दादेरनित्यत्वात् । कपाले सत्यपि कपालद्वयविभागाद् घटनाशदर्शनात् । अतो वैषम्यादनित्यत्वानुमानायोगात् आकाशादिवत् परमाणोरकारणवत्त्वान्नित्यत्वसिद्धिः । पूर्वमूत्रद्वयेनैव परमाणुवत् तदुणानामपि मिद्वया सूत्रमिदं व्यर्थमिति शङ्का एवं सूत्रावतरणेन परिहृता । ।सति उत्तरसूत्रे चकारसांगत्येति ध्येयम् ॥ ३ ॥

उप. सू. ३. इदानीं परमाणौ रूपादिष्विदमे प्रमाणमाह कतरणेति ।

परमाणोरनित्यत्वानुमाने दोषाह—

४. अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेध[धा]भावः ॥ (१६२)

प्रतिषेध. अभावोपपन्नः ; अभावोरेव वा । अनित्यमित्याकार-
कनित्याभावपनिमित्तत्वात् : विशेषतः नित्यरूपप्रतियोग्यात्मकविशेषप्र-
युक्तः । ननु आकाशदेनित्यस्य स्वीकृतत्वात् न प्रतियोग्यप्रसिद्धिरिति
चेन्न—तत्राप्येवमनित्यत्वशङ्काया. तुल्यत्वात् । अथवा अत्र भावः—
तत्सरेणु परम्परया अनित्यरूपादिगुणयुक्तानित्यावयवजन्य इत्यनुमाने
रूपादायनयवे चानित्यत्वविशेषणेन व्यावर्त्य किम् ? व्यावर्त्याभावे
तन्निवेगो न भवतीति न परमाण्वनित्यत्वसिद्धिः । नित्यस्य रूपादेर-
वयवस्य च व्यावर्त्यर्थं विशेषणमिति चेत्—तदापि नित्यं किञ्चित्
अवयवकाष्टापन्नं कारणमूतमेष्टव्यमिति मिदं परमाणुर्नित्य इति । ननु
निषेधकोटिप्रविष्टस्य विशेषणस्य निषेधनयाऽपि मार्गक्यमभवात् न
व्यावर्तकतया सार्थन्यभावश्चकमिति चेन्न—तादृशविशेषणाभावेऽप्यनुप-
पत्त्यभावेन हेतोस्तद्विधाने उपयोजनत्वात् । अत एव प्रतिषेधो विशेष-
हेतुसापेक्ष इति । चकार पूर्वसूत्रोक्तत्रोपसमुच्चये—प्रतिषेधाभाव इति
शाङ्कभाष्ये पाठः । तत्रा च अनित्यमिति योऽयं विशेषतः प्रतिषेधः,
तस्य अभावः—असम्भवः नित्यस्य स्वीकारे इति सूत्रार्थः ॥ ४ ॥

न.वेत्तं नानुमीयते ; किन्तु रूपादिमतया परमाण्वनुमाने पूर्वं
सिद्धे तत् परमाण्वादि पक्षीकृत्य, इदमनित्यम्, इदमीयरूपादिक्रिञ्चानि-
त्यमिति साध्यते । यच्च न पूर्वोक्तदोषः, अनित्यमित्यत्रानित्यपदस्य
नित्याकाश-मामान्यादिग्रहणेन साभिधेरुगादित्यत्राह—

उप म ४ अनित्यमिति ममस्त वा, अ इति पृथगव्यय वा विशेषतः —
विशेषतः । न नित्य इति विशेषतः प्रतिषेधः । स नित्याभावे कथमिति ।

५. अविद्या च ॥ (१६३)

‘अनित्यमिति’ इत्यनुवर्तते । परमाण्वादिकं पक्षीकृत्य तदनित्य-
मित्यभावबुद्धिः । अविद्या आन्तिगृहा च भवतीत्यर्थः । परमाणुसाधक-
प्रमाणेनैव तन्नित्यताया अपि सिद्धत्वादिति भावः । द्रव्यस्य विनाशो हि
कारणविभागाद्वा भवेत्, कारणनाशाद्वा । परमाणुश्च धर्मिग्राहकप्रमाणेन
निरवयवो निष्कारणकश्च सिद्ध इति तत्र कारणाभावात् कथमनित्यत्वं
भवितुमर्हतीति । तथाच परमाण्वनित्यत्व-साधयवत्वाद्यर्थानुमानानि
रूपवत्त्वपृथिवीत्वादीनि सर्वाणि धाधितानीति । चशब्दार्थः पूर्ववत् ।

एवमस्य सूत्रस्य शास्त्ररभाष्यादिदर्शितरीत्या, अविद्या च—
विनाशकारणस्य कस्यचिदनुपलम्भः तदविद्यमानता वा नित्यत्वं स्यापय-
तीति योजनान्तरमपि युक्तम् । न च कारणविभागाद्यभावेऽपि यथा
घृतादिकं कटिनं द्रवीभूय पूर्वरूपं त्यजति, तद्वत् परमाणुरपि त्यजतु ।
तथा च कथं नित्यत्वमिति वाच्यम्—घृतादिस्थलेऽपि तेजसाऽन्तःप्रविष्टेन
घृतस्य आपरमाण्वन्तं भेदेन पुनर्द्रवपरमाणुजनितकार्यम्बीकारेण कारण-
विभागादित एव कार्यनाशात् । अतोऽच्चेद्योऽद्वाद्योऽक्लेद्योऽशोष्योऽयमा-
त्मबन्धिरवयवः परमाणुर्नित्य इति ॥ ५ ॥

ननु यदि स्यात्, उपलभ्येत ; अनुपलभ्यमानास्तीति पर-
माण्वभावस्य प्रत्यक्षत्वात् कथं प्रत्यक्षविरोधेन तदनुमानमित्याशङ्कयाम्,
ज्ञानगुणनिरूपणावसरे उपदेष्टव्यमत्रैवोपदिशति—

६. भद्रत्यनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाद्योपलब्धिः ॥ (१६४)

उपलब्धिर्भावत् द्विधा वासा मानसी च । तत्र द्रव्यप्रत्यक्ष-
सामान्यं महति द्रव्य एव भवति । अत एव मानसप्रत्यक्षप्राप्तस्या-

त्मनाऽपि महत्त्वमेव । बाह्यप्रत्यक्षे तु महत्त्ववत् अनेकद्रव्यवत्त्व-
रूपञ्च कारणम् । अनेक द्रव्य समवायितया यम्य तत् अनेकद्रव्य-
मवयति । यद्वा नममूत्र इव अनेकपद मूत्र परम् । नात्र बहुनीति ।
अनेकद्रव्यमस्यास्तीत्यनेकद्रव्यवत् । अस्तु वा कर्मधारयात् मत्वर्थाय
निपेधात् अनेकद्रवेति बहुनीतिरेव । तत्त्वम् अवयविसमवेतत्वम् ।
इदमप्यन्वयन्यतिरेकविशेषात् महत्त्ववत् रूपञ्च बाह्यप्रत्यक्षकारणम् ।

ननु प्रत्यक्षसामान्यं प्रति अज्यन्तप्रकारणत्वाकेन लघुना
महत्त्वेनैवातिप्रसङ्गपरिहारे किमित्यनेकद्रव्यवत्त्व गुरुभूत बाह्यप्रत्यक्ष-
कारण कल्प्यमिति चेत्—अत्रापम्कारकार—दूरादौ महत्त्वो
त्कर्षात् प्रत्यक्षोत्कर्ष इति हि महत्त्व कारण कल्प्यते । क्वचिदूर्ध्व
नाभिप्रमृतिदृष्टे त्रितते सूत्रजाले महत्त्वोत्कर्षे सत्यपि दूरात् तदप्रत्यक्ष
त्वेऽपि तन्मध्यगत ऊर्जनाभिप्रमृति प्रत्यक्ष्यते । आस्तृतमतिसूक्ष्म बन्ध
दूरादप्रत्यक्षम् , अल्पपरिमाणन्तु तदन्तस्था मुद्गरादि प्रत्यक्ष ।
तत्रानेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्ष एव नियामक इति सिद्ध तस्य प्रत्यक्ष
कारणत्वमिति । ननु किमिदमतिव्रिततसूत्रजालापक्षया अल्पपरिमिते
कीटम्यानेकद्रव्यवत्त्वमुत्कृष्टमिति । बहुदेशयापिताप्रयोजकानेकद्रव्य
वत्त्वोत्कर्ष सूत्रजालस्य ह्यस्येव—सत्यम् , भूयोवयवनिमिडसन्नि
विष्टत्वरूप उत्कर्ष इह विवक्षावशाद् ग्राह्य । अस्तु एकपद केवलार्थ
कमसदिलिष्टपरम् । अनेक सदिलिष्ट निमिडमिति यावत् । अनेक-
द्रव्यवत्त्वञ्च निमिडावयवसमवेतत्वम् । इदञ्च न व्यणुके । अवयव-
निमिडतायास्तदवयवद्वारैव वक्तव्यत्वात् । परमाणोश्चावयवाभावात् ।

अवेदं किञ्चिदयम्—महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वादपविशोपाच्च द्रव्यं प्रत्यक्षमिति व्योमवत्यां मूत्रपाठान् तदनुगोष्ठे महत्त्वमपि कारणत्व-
प्रतीनावपि, प्रायो व्योमवत्यामर्थानुवाददर्शनान् प्रमिद्धपाठम्यैवादर्शे
महत्त्वे प्रत्यक्षकारणमिति न मूत्राद्वाप्याद्वा स्पष्टं प्रतीयते । किन्तु
मदति द्रव्ये प्रत्यक्षं भवति, नाज्ञा ; तत्रापि प्रयोजकं तु अनेकद्रव्य-
वत्त्वमेव । वाद्यनत्यक्षे अनेकद्रव्यवत्त्वस्य कारणत्वेऽपि द्रव्यप्रत्यक्ष-
सामान्ये महत्त्वं कारणमिति कल्पनाऽपि व्यर्था । आत्मप्रत्यक्षे आत्म-
गतमहत्त्वस्य कारणत्वे महत्त्वमपि मानसगोचरत्वापत्ते । न हि अहं
महानिति प्रत्यक्षमनु भवमिदम् । अत एवात्मनि अणुत्वादिवि-
चारस्तीर्थिकराणाम् । महत्त्वस्य कारणत्वे च तस्यापि द्रव्येण सह
प्रत्यक्षमवर्जनीयम् ; तथैवानुभवादिति ।

सूत्रे रूपादिति उद्भूतरूपादित्यर्थकम् । अत एव चक्षुर्गदेरन्य-
क्षम् । मध्यन्दिनोन्माप्रकाशम्यानुपलब्ध्या अनभिभूतादित्यपि वक्तव्य-
मिति न मन्तव्यम्—अमति प्रतिकथके इत्यस्य मर्यादाधाराणां ।
तत्र रूपप्रदणरूपविशेषणज्ञानाभावात् द्रव्याग्रहणमिति नुवचन्याच्च ॥६॥

उक्तहेतुद्वयं यदभावात्परमाण्वनुपलब्धिः, तद्विदिष्य दर्शयति—

८७. अद्रव्यद्रव्यत्वात् परमाण्वनुपलब्धिः ॥ (१६५)

न विद्यते द्रव्यं यस्य तत्र अद्रव्यम् । द्रव्याममवेन्द्रव्यत्वा-
दित्यर्थः । यस्य हि द्रव्यममवेतन्त्वमेव नास्ति, कुलनन्यानेकद्रव्यवत्त्व-
मिति भावः । न नूद्भूतरूपामावात् परमाण्वनुपलब्धिः । अवय-
विगताद्भूतरूपेण तत्रोद्भूतरूपस्याप्यनुमानादिति । न्यायवार्तिके इदम्,
अपि तन्मूत्राद्भूतम्, यथा (२-१-३), “अथार्थः सूत्रकारेण

सूत्रद्वयेनोक्त , ‘ अद्रव्यद्रव्यत्वात् परमाणावनुपलब्धि ’ ‘ रूपसम्कार ।
भावाद्वायोरनुपलब्धि ’ इति ” इति ॥ ७ ॥

तहि रूपादिति निमर्थम् ? तत्राह—

“ / (सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे) रूपसम्काराभावाद्वायोरनुपलब्धि ॥

रूपसम्कार रूपममनाय । उद्धूतरूपाभावादित्युक्तौ अनुद्धूत
रूपसद्भावशङ्का स्यात् । अतः सम्कारपदम् , रूपवामनाऽपि नास्ति,
सर्वथा रूप नास्तीत्यात्रेदनाय । यद्वा समनायम्भक्तया वायौ स्पर्श
समवायसत्त्वात् रूपसमवायोऽपि म्यात् , तथा च समवायसन्ध्येन
रूपमपि स्यादिति दृक्कापरिहाराय रूपसम्कारपदम् । वायौ रूपप्रतीति
कार्याभावात् ममनायेन रूपनिरूपिनाधिकरणता न स्वीक्रियत इति तेन
द्योत्यत इति । वायो रूपमामान्याभावश्च गुणनिनिवेशाधिरार ण्व
सिद्ध इति । निदाघाप्लादावप्यनुपलब्धिरूपपादनीयेति, वायारित्युप
लक्षणश्चेत्—तदनुगमाय उद्धूतरूपाभावादित्येव रूपसम्काराभावादित्य
म्याधोऽन्तु । तस्य सूत्रान्तरालाभे उपलक्षणत्व मास्तु । सम्कारपद
समनायपरमिति, “ समनायेवे ” नि पाणिनिमूलादपि जायते ।
अतः समवायपदमिव सम्कारपदमपि पारिभाषिक ग्राह्यम् ।
दृगितपूर्वभावायनार्तिकग्रन्थे, ‘ सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे ’ इति
सूत्रग्रन्थानुद्वागत उपसकारकृद्व्याख्यातत्वाच्च तत्त्वत्त्वं तुर्निश्चयम् ।
अस्ति चेत् द्रव्यत्वे इत्यस्य अनेकद्रव्यमत्त्वे इत्यर्थ आश्रयणीय ।
यद्वा द्रव्येव इति वायौ प्रादुर्भूतत्वममर्थनस्य कृतस्य म्भारणम् ।
मन्त्व इत्यनेकद्रव्यमत्त्वम्भोरणमित्येव हेतुन वर्णनीयम् ॥ ८ ॥

नन्वणुर्नोपलभ्यताम् । तद्वतं रूपं किं नोपलभ्यते ? तत्राह—

९. अनेकद्रव्यसमवायान् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ (१६७)

अनेकं भूयस्संख्याकं द्रव्यं यस्य तदनेकद्रव्यं त्रसरेण्यदि । तत्समवायान् । रूपस्य विशेषः अनुद्भूतरूपन्यावृत्तौ धर्मः अनुभवमिद्वः, यद्विषये न्यायभाष्यम् (३-१-३५) “यद्वावात् कचिद्रूपोपलब्धिः, यद्भावाच्च द्रव्यस्य कचिदनुपलब्धिः स रूपधर्म उद्भवममम्यान्.” इति । उपलब्धिरूपकार्यान्यधानुपपत्तिरुत्पत्तिर्न वैलक्षण्यं तद्विनि यावन् । तथाच रूपप्रत्यक्षे अनेकद्रव्यसमवायविशिष्टं रूपगतोद्भवः कारणम् । न चानेकद्रव्यसमवायेऽणुरूपे इति भावः ॥ ९ ॥

एवं रसनादिना परमाणुरमाचनुपलब्धिरपि अनेकद्रव्यसमवायविशिष्टतत्त्वतोद्भवरूपधर्माभावादेवेति स्यापक्षितुमाह—

१०. [ए]नेन रमगन्धस्पर्शेषु धानं व्याख्यातम् ॥ (१६८)

उद्भावाभावादेव पाषाणादौ रमगन्धश्च ; प्रभादौ स्पर्शस्य चानुपलब्धिरिति रमाद्यद्भावाऽपि हेतुरिति ॥ १० ॥

ननु परमाणुतत्त्वतरूपादेरनुपलब्धेऽपि द्वाणुकतद्गुणानुपलम्भः कथम् । तत्र हि स्वादावनेकद्रव्यसमवायः उद्भवश्च स्तः । एवं चक्षुरादीन्द्रियाणां तद्गुणानाञ्च कुतो न ग्रहणम् । रूपग्राहके चक्षुषि रूपोत्कट्यस्य स्पर्शादिग्राहकत्वगादौ च स्पर्शार्थोत्कट्यस्य, तथा अनेकद्रव्यसमवायस्य च निर्निवादत्वान् । एवं निद्राधोमादौ रूपस्य, पाषाणादौ रमगन्धयोः, प्रभादौ स्पर्शस्य चानुपलम्भः कथम् । तत्रतत्र किञ्चिद्गुणोद्भवस्तेन सकलगुणोद्भवस्यादिशेषादनुमानादित्यत्राह—

११. तस्याभावादन्यभिचारः ॥ (१६९)

द्यणुकेऽणुद्रव्यवत्तत्सत्त्वेऽपि विवक्षितरीत्या अनेकद्रव्यतत्त्वस्याभा-
वादन्यभिचारः । इन्द्रियरूपाद्रावुक्तत्वे सत्यपि उद्भवो नाङ्गीक्रियते
इत्युद्भवाभावादन्यभिचारः । तदुक्तं न्यायमान्ये ३-१-३९ ;
३-१-७० । निद्राद्योष्माद्यौ च फलप्रादेकगुणोद्भवोऽन्यगुणानु-
द्भवश्च गृह्यन्ते इति तत्राप्युद्भवरूपकारणभावादन्यभिचार इति ।

गुरुत्वस्य मन्दतस्य कुतो न प्रत्यक्षमिति शङ्कादिहारार्थमिदं
सूत्रमिति तु न । न हि तत्रोद्भूतरूपतत्त्वभावेनान्यक्षेत्रमुपपाद्यते,
किंत्वयोग्यतादेव । अन्यथा योगस्यै तत्रोद्भूतरूपतत्त्वभावेऽपि संख्या-
परिमाणादिन्यायेन प्रत्यक्षपक्षेऽपि ॥ ११ ॥

नन्वेवमगौ तद्रूपादिप्रत्यक्षपक्षेऽपि संख्यापरिमाणादिप्रत्यक्षं
स्यादित्यत्राह—

१२. संख्याः परिमाणानि पृथक्पृथक् संयोगविभागौ परस्परान्तरे धर्म
च रूपिद्रव्यसमसायाद्याभुपाणि ॥ (१७०)

रूपिद्रव्यमनवायादिनि । रूपचाक्षुष्ये तन्ममानाधिकार्यं
संख्यादिकमपि प्रत्यक्ष्यते । चाक्षुषज्ञाने सर्वत्र रूपभानस्य नियतत्वं ।
तथाचोक्तमुतया रूपमणुगनन्यानुसम्भारं संख्यादिरनपि न गृह्यते ।
तथाक्षुषं प्रति अनेकद्रव्यमनवायावच्छिन्नोद्भूतरूपस्यैव साधेयमवायमव-
गतेन कारणत्वादिति । चकारो गुणान्तरस्य स्नेहादेः पृथिवीरादि-
वातेषु समदर्शने । अत्र निमित्तं चाक्षुषादीन्युक्ति रगनादीन्द्रियाणां

उप सू. ११ तत्र—एतत्स्य उद्भवस्य चकारो गुणो न प्रत्यक्षः ।
चकारोऽपि तत्त्वस्यैव रूपतत्त्वस्यैव अन्यभिचारः—इतिम् ।

रमादिमात्रग्राहकाणां द्रव्याग्राहकतया संख्यादिग्राहकत्वाभावात् । यद्यपि त्वगिन्द्रियं द्रव्यग्राहकमिति तदप्यत्रोक्तञ्चमेव—अद्यापि जालमूर्धमरीचि-
मनया दृश्यमानस्य त्रमरेण्यदेगमि त्वाचपत्यक्षाननुभवेन परमागुत्वाच्च-
प्रत्यक्षमसत्त्वनावात् नन्वेवमर्थं चाक्षुषतत्त्वस्यैवाऽऽशङ्कया तत्परिहा-
रानुमारेण चाक्षुषार्थान्युक्तिः ॥ १२ ॥

संख्यादेश्चाक्षुषयोग्यत्वनान्नेन रूपमानाभावेऽपि संख्यादिचाक्षु-
षस्योक्तारं लक्षणेषु वाग्यादिभिरिति नचाक्षुषं स्यात् । अतः तदभावात्
स नियतं स्वीकार्यं इति दर्शयितुमाह—

“ १३. अल्पिजचाक्षुषस्यात् (वापि) ॥ (१३१)

अत्र अल्पिजचाक्षुषादिति व्योमवती ॥ ८ ॥ तथाच पृथग्भूत-
शेषमिदम् ॥ १३ ॥

एवं परमाणुनममयेन नोद्गममुक्तम् । अत्र समयेतममयेन-
स्याग्रदणमपि पुनस्तुतयेति ननभिरुक्त्याऽऽह—

१४. एतेन गुणस्ये भावे च सचेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ (१३२)

एतेन रूपरसगन्धस्पर्शेषु महदनेषु ततदिन्द्रियजन्यज्ञानान्युत्पाद-
नेन, गुणान्तरेषु कर्मणि च चाक्षुषे उक्तं—तदागणदर्शनेन च गुणगत-
योगुणत्वस्य भवाम्नायात्मतायाश्च सचेन्द्रियं ज्ञानमपि अनेकद्रव्यमम-
येनममवायादिति मिदमित्यर्थः । अत्र सत्त्वादेश्चर्मान्ताभ्यं चाक्षुष-
त्वोक्तया रागनन्वायभाववगमनात् तद्वत् सत्तागुणत्वयोर्गमि रागनन्वाय-
भावो गम्येत । न च रम्यादेर्गमि तदभावात् किं न मम्यत् इति
शङ्क्यम्—तस्य चाक्षुषादिनाज्युपलब्धत्वात् रागनन्वादेरेव म्हीराये-

त्वादिति । तन्मतिपरिहार्यं स्पष्टमुच्यते सर्वेन्द्रियमिति । सर्वमिन्द्रिय
कारणतया यम्य तत् । सस्यादे रसनाद्यग्राह्यत्वाभिप्रायेऽपि रसादे
रसनादिग्राह्यत्वम्योक्ततया रसत्वादेरपि तद्ग्राह्यताया एव स्वीकार्यतया
च तद्वदेव, यो गुणा यदिन्द्रियग्राह्य तन्निष्ठा जातिरपि तद्ग्राह्येति
न्यायेन सत्तागुणबोधेरपि रसादिनिष्ठत्वेन रूपेण रसनादिग्राह्यत्वमस्त्ये
वेति भावः ॥ १४ ॥

तत् सिद्धम्—परमाणुतद्गुणादेरनुपलब्धिः सामग्र्यभावात्,
न तु वस्तुभावात् । सत्यामेव सामग्र्यामनुपलब्धिरेवाभावमाधिका ।
सैव योग्यानुपलब्धिरित्युच्यते । अतोऽनुमनेन तस्मिद्विनिर्नाधेति
पृथिव्युदकं वनपन्ननरमाणव सति निरुता इति ॥

अणुतद्गुणसत्तिद्धिः, तदर्थेऽयं स्मरितः ।

योग्यायोग्यविशेषरुद्धं तुरीयाद्ये विधीयते ॥

एतन्नि वैशेषिकरमायनमन्त्रिते वैशेषिकदर्शने

उत्तुयेऽध्याये प्रथममाहिकम् ॥

अथ चतुर्थे द्वितीयमाहिकम् ।

उक्तं परमकारणद्वयम् । अयं कार्यद्वयः द्वितीये निरूप्यते ।
तत् विभागाहत्वात् स्मिज्य निर्दिशति—

१ तत् पुनः पृथिव्यादिकार्यद्वयं त्रिजिवः शरीरेन्द्रियविषयसङ्गम् ॥

तत् “तस्य कार्यं लिङ्गम्” इति सूत्रे कार्यमिति लिङ्गतया
प्रकृतं भूतचतुष्टयसङ्घट्टयः प्रत्येकं त्रिविधमित्यर्थः । परमाणूनां महा

प्रलये सर्वमुक्तावपि सत्त्वात् भोगविषयत्वं नेष्टमिति कार्येति । “चेष्टेन्द्रि-
यार्थाश्रयदशरीरम्” इति न्यायसूत्रे शरीरलक्षणम् । इन्द्रियलक्षणं
विषयलक्षणञ्च लक्षणावल्यां न्यायाचार्यैरुक्तम्—“शरीरसंयुक्तमपरोक्ष-
प्रतीतिमाधनमतीन्द्रियमिन्द्रियम्— ज्ञानकारणजन्यत्वरहितज्ञानत्वमपरो-
क्षत्वम् । प्रतीयमानतया भोगमाधनं विषयः” इति । अत्रिन्द्रियलक्षणे
प्रतीतिगतमपरोक्षत्वं ज्ञानविशेष इत्यपि भुवचम् । एवमतीन्द्रियत्वमप्य-
परोक्षप्रतीत्यविषयत्वमिति । ढलकृत्यं तु शरीरवारणाय शरीरसंयुक्तत्वम् ।
एतदिन्द्रियलक्षणघटकञ्च शरीरत्वं नेन्द्रियाश्रयत्वरूपम् । आत्माश्रय-
दोषात् । किंतु चेष्टायाश्रयत्वरूपम् । इन्द्रियमन्त्रिकर्षेऽतिव्याप्तिवारणाय
शरीरमिन्द्रियमित्यनुकरवा शरीरसंयुक्तमित्युक्तिः । आत्मवारणायातीन्द्रिय-
मिति । लिङ्गविधयाऽनुनिनिसाधनजाटारानलादिवारणायापरोक्षेति ।
विषयलक्षणे शरीरेन्द्रियवारणाया प्रतीयमानतयेति । यद्यपि शरीरमपि
प्रतीयमानम्—अथापि नियमेन प्रतीयमानत्वेन रूपेण भोगमाधनत्वं न
भवतीति । तथाच भोगावच्छेदकत्वेन भोगहेतुप्रतीतिकरणतया च
भोगमाधनं शरीरमिन्द्रियञ्च । तद्रूपेण भोगमाधनं कार्यद्रव्यं विषय
इत्युक्तं भवति ॥ १ ॥

शरीरमन्यद्वा भौतिकं सर्वं पाञ्चभौतिकमिति चेद्व्यभिचिन्त्यः ।
पृथिव्यादिकार्येति पूर्वयुक्त्या एकैकमपि सर्वोपादनकमिति न मन्तव्य-
मिति, तं निरम्यति—

२. प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वान् पञ्चात्मकं न धियते ॥

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोः सयोगः सम्भविष्यत्संयोगः । म न
टप.म.२. शरीरस्य पावनौतिष्ठत्वनिराणकमिदम् । अतः शरीरमिति दूरणीयम् ।

प्रत्यक्ष तत्कारणयो स्तम्भपिशाचयोर्मध्ये पिशाचस्याप्रत्यक्षत्वात् । एव
घटगगनसयोगादिकमपि द्रष्टव्यम् । तद्वत् पाथिवादिद्रव्यमप्यप्रत्यक्ष
स्यात्, यदि पाञ्चभौतिकम् अप्रत्याक्षनाय्वाकाशोपादानक स्यात् । ननु
सयोगो द्रव्यद्वयोपादानको द्रव्यद्वयवासज्यवृत्तिः । तत्र किं पार्थिवादि-
द्रव्यम्यावयन्ति सयोगस्तु अप्रत्यक्षोपादानकत्वेऽप्रत्यक्षत्वमुच्यते उता-
प्रत्यक्षनिरूपितस्यासज्यवृत्तित्वे । उभयमपि न युक्तम्, द्वयणुकोपादानके
तद्वृत्तौ त्रमरेणौ न्यभिचारादिनि चेन्न—अप्रत्यक्षपदस्य प्रत्यक्षा-
योग्यार्थस्तरात् । अणुस्तु योग्य एव । अप्रत्यक्षता तु महत्त्वाभावात् ।
तथा—पार्थिवादिद्रव्यं न वाय्वाद्युपादानक प्रत्यक्षत्वात्, यन्नवम्,
तन्नैवम् यत्र वायुतृणसयोगादीत्यनुमानम् । यन् स्वरूपतः प्रत्यक्षा
योग्यम्, तदुपादानकमपि प्रत्यक्षयोग्यमेव । सयोगस्तु सवन्धत्वात्
सन्निधयप्रत्यक्षे सत्येव प्रत्यक्ष इति विशेषः ॥ २ ॥

ननु तेजोमलानां त्रिवृत्करणमेव श्रुत्युक्तम् । न्यायसाम्यात्
पाञ्चभौतिकत्वं वेदातिनं कल्पयन्ति । तत् काम मा भूत् । श्रुत्युक्त-
रीत्या सर्वं पार्थिवादि तेजोवत्रोपादानकमस्तु । तेषां प्रत्यक्षयोग्यत्वाच्च
न वायुतृणसयोगादिनयः । तत्राह—

३ गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम् ॥ (१७१)

पृथिवीनलादिभेदेन प्रिलक्षणानां गुणानामवयवनि प्रादुर्भावा-
भावात् त्रैभौतिकमपि न भवतीति । अयं भावः—पृथिव्यस्तेजस्सु वर्त-
माना सर्वे विशेषगुणान्तर्गतं तत्र विजातीयाः । अत एव विशेषगुणत्व
तेषाम् । एवञ्च त्रितयोपादानकत्वे सुरभ्यपुरभ्यारब्धघटवदत्र कार्यं
कोऽपि गुणो नोत्पद्येत । कार्यं जायमानगुणं प्रति सर्वकारणवृत्तीनामेक

जातीयानां गुणानां कारणत्वात् । तथाचैकैकमपि कार्यद्रव्यमेकैकभूतो-
पादानकमेवेति ॥ ३ ॥

नन्वेवं नानाभूतोपादानकत्वस्य कार्यद्रव्येऽनङ्गीकारे शरीराशौ-
षधभूतगुणोपलम्भः कथम् ? अत एव हि, 'गन्धहेतुपाकव्युद्भाव-
काशदानेभ्यः पाश्चात्त्यैतिकं' (न्या. सू.) शरीरमुच्यत इत्यत्राह—

४. अणुसंयोगस्त्यप्रतिपिद्धः ॥ (१७६)

एकजातीयाणुकार्येऽपि द्रव्येऽन्यजातीयाणुतरकार्यसंयोगो न
मतिपिध्यते । अतो घटोपादानभूतमृत्पिण्डादौ जलादिमेलनवत्
पार्थिवशरीरोपादानेऽपि आरम्भप्रभृति जलादिमेलनं पार्थि-
वाद्युपादानात् तत्कार्यनिर्भरनार्थमेव भवति । एवमर्थं संपुक्तानां
द्रव्यान्तराणां गुणा एव कदाचिदनुभूयन्ते, यस्मादौ पुष्पादिगन्ध-
वदिति । अणुपदं तत्कार्यस्याप्युलक्षकम् । अल्पार्थकं वा । पार्थिवादि-
शरीरे जलादि मन्वमिति ज्ञापनाय तथोक्तिः । तुल्यवदः तादृशसंयो-
गाधीनावयव्युत्पत्तिं व्यवच्छिन्नति ॥ ४ ॥

अथ प्रथमनिर्दिष्टं शरीरात्मकं कार्यं निमजति—

५. तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च ॥ (१७७)

तत्र कार्यद्रव्यमामान्येऽन्तर्गतं शरीरं द्विविधमिति । अत्र
योनिजं पार्थिवमेव । अयोनिजं तु पार्थिवादिभेदेन चतुर्विधम् । तत्र
जलीय - नैजम - वायवीयानां वरुणमिहिरमास्तनोकादिषु प्रसिद्धिः ।
इह पुन पार्थिवमेव । तत्र योनिजं शुक्रशोणितसंनिपातजम् । तद्
द्विविधं जरायुजमण्डजञ्च । आद्यं नराणां पशूनाञ्च । गर्भप्रेष्टनचर्मपुटं
उप. सू. ५. तत्र-शरीरात्मान्ये शरीरं पार्थिवं शरीरम् । इत्यादिकं तु न शरीरमिति ।

जरायु । द्वितीय पक्षिसरीसृपाणाम् । सरीसृपा सर्पादयः स्थलगताः,
जलस्थिता मत्स्यादयश्च । अण्ड नाम मातृशरीरात्ति सतः प्राण्यावारक
गोल्फात्मकम्, तत्र आपाकनिक्षिप्तघटादिवत् कञ्चित् कालं तिष्ठन्त्य
माना प्राणिनः प्रादुर्भवन्ति । अयोनिजमनपेक्षितशुक्रशोणितम् । तद्
देवानामृषीणाञ्च, उद्भिज्जटुक्षादीनाञ्च । वृक्षादीनां भाष्ये विषयेऽन्तर्भावः
जङ्गमवत् पञ्चवृत्तिप्राणाभावात् । वस्तुतः सजीवत्वात् तेषामपि शरीरत्व-
मागमलोकप्रसिद्धमेव ॥ ५ ॥

योनिज निविवादम् । अतोऽयोनिजे देवर्ष्यादिशरीरे सदिहा
नान् प्रति तत्साधनार्थमयं सूत्राणि—

६ अनियतादिग्देशपूर्वकत्वात् ॥ (१७८)

सर्वस्य पञ्चम्यन्तस्य 'सन्त्ययोनिजा' इति मूत्रेऽन्वयः । शरीराणां
नानादिक्षु, दिश्येकस्यापि नानादेशेषु जायमानतया अयवस्थित
दिग्देशपूर्वकत्वात् यवयव शरीरारम्भौप्यधिक त्रिलक्षणपरमाणुपुञ्जसमेतनम्,
तत्रतत्र स्थले जले वा योनौ अयोनौ वा शरीरं भवितुमर्हति । न खलु
पटादेस्तत्त्वादिवत् शुक्रशोणितयोः साक्षाच्छरीरोपादानत्वम् । किन्तु
गर्भसगतयोः शुक्रशोणितयोः पाक्वशादापरमाण्वन्तर्भङ्गे सति आवश्यक-
कान्यादृशरूपरसादिविशिष्टं शुक्राद्यन्तर्गतैः परमाणुभिः जन्नाद्याप्यायक-
द्रव्यायोजितपरमाणुसहितैः शरीरोत्पत्तिरिति । तत्र नरादिशुक्रशोणित
यार्जरजातीयशरीरारम्भकपरमाणुमयत्ववत् तत्तद्व्यक्तिविशेषसंबन्धि
शुक्रादेः तत्तद्व्यक्तिच्छायानुकारिशरीरारम्भकपरमाणुमयत्वमपि यद्यपि
प्रायिकम्—तथापि तदन्यथाभावः, एकजातेष्वेवाङ्गप्रत्यङ्गादिष्वप्यने-

उप. सू. ६ अनियता दिग्देशा येषां परमाणूनां तत्पूर्वकत्वात् ।

कविचन्द्रादिकञ्च बहुत्र दृश्यते एवेति पाकवन्नविशिष्टशुक्रशोणितपरमा-
णुपुनर्भेदनक्रमोऽदृष्टार्थान् इति अदृष्टार्थानः शरीरसन्निवेश इति मिदम् ।
अनो यादृशसकजगुणविशिष्टाः शुक्रादिपरमाणवः कार्यारम्भकाः, तादृ-
शरनागूना शुक्रादि किनापि क्वचिद्दिग्देशयोः स्थितिर्भवत् तत्रभिन्नः
तेषां मध्यवर्तेनापेक्षितं पुण्यं देवादि, पापं नारकादि च शरीरं
किं नोत्पादयेदिति ॥ ६ ॥

७. घर्मविशेषाच्च ॥ (१७२)

गर्भाभिवर्द्धनीयानन्वदुःस्वप्नमहमहदेतुधर्मविशेषाच्च योनिभङ्गं
विना शरीरोत्पत्तिरिति ॥

८. समार्यामायाच्च ॥ (१८०)

एतन्न कुम्भज इत्यादिमनाज्जगत्त्वादिति तद्वाच्या देवस्या-
दयोऽथोनिजा प्रतीयन्ते ॥

९. मंजया आदिव्याम् ॥ (१८१)

यानि योनिजानि शरीरानि ब्राह्मणादिवर्त-मया आदिव्याम्भु-गम-
दिरिदम् —मर्गादिमर्गान्तरमन्वीति, तत्रगया मंजया, वाचक-
शब्दस्य तत्तयोनिजशरीरापेक्षया आदिव्याम् पूर्वत्वान् । अथ माव, —
योनित्र हि शुक्रशोणितमनिरातवम् । शुक्रशोणिते च शरीरान्नर्गते ।
तथा च मर्गादौ तत्रज्जानीक्यथमशरीरं शुक्रशोणितजन्यं न भवति,
तदाप्यशरीरमप्यत आह अभावान् । मर्गवन्त्ये च प्राणातिर्षा । तथाच
तेषु मप्यनशरीर्ययोनिजेत्येव योनित्रशरीरप्रब्रह्मणादिभ्याम्भीति विद्वं
मंजया आदिव्याम्, अथोनिजशरीरमत्त्वमेति । पक्षारं विना एतदेतौः

साध्येन समेत्न सर्वविधोनिजसजातीयश्रीपुसरूपानेकायोनिजसाध-
कत्वरूपातिशयतयाऽस्याद्वितीयत्वात् ॥ ९ ॥

१० सन्त्ययोनिजा ॥ (१८२)

अयोनिजा सन्ति प्राणिन इति प्रतिज्ञावाक्यम् । प्रतिज्ञामात्रस्य
पृथक्कारण तत्रनत्र प्रत्यक्षसिद्धत्वादनुमानमप्यनपेक्षितमिति ज्ञापनाय १०
युक्तयाऽप्यत्र प्रमाध्य श्रुतिमपि दर्शयति—

११ वेदलिङ्गाच्च ॥ (१८३)

“ब्राह्मणोऽयं मुखमासीत्”, “स आत्मानं द्वेधाऽपातयत् ।
तत पतिश्च पत्नी चाभयताम्” इत्यादेर्वेदस्य अयोनिजशरीरसद्भाव-
रूपार्थप्रकाशनसामर्थ्याच्च सन्त्ययोनिजा इति । वेदादित्यनुक्त्वा वेद-
लिङ्गादित्युक्ति ईदृशाना वाक्याना स्वार्थे सात्पर्यं परित्यजतामर्धमीमास-
कानाममीमासकत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ ११ ॥

एव शरीर निरूपितम् । इन्द्रिय बुद्धिरूपगुणनिरूपणात्रसरे
औचित्याद्विवेचयिष्यते । निषयाम्बनन्ता सर्वानुभूतसिद्धा एवेति ॥

कार्यद्रव्ये विधाभावाऽनेकभूतानुपात्तता ।

विधा देहस्य सिद्धिश्चायोनिजस्याहिकेऽष्टमे ॥

इति वैशेषिकरसायनसन्ति वैशेषिकदर्शने

चतुर्थेऽध्याये द्वितीयमाहिकम् ।

इति चतुर्थश्चाध्यायः

अथ पञ्चमोऽध्यायः

एवं द्रव्यं न्यरूपि । अथ गुणो निरूपणीयः । तदन्तरमेव कर्म । अद्यापि तृतीये आत्मानं भोक्तारं प्रविशो-य तस्य भोगायनं शरीरं सोपादानं चतुर्थे कथयित्वा तस्य शरीरस्य कर्ममारत्वात् शरीरवता क्रियमाणं कर्तव्यञ्च रूढिनि जापयितुं गुणनिरूपणात् प्राकृ कर्मधाऽऽग्भते । बहुमन्त्रनिरूप्यत्वाच्च गुणानां पञ्चान्निशेयः ।

तद्य कर्म द्विविधम्, लौकिकं वैदिकञ्च । तन् क्रमेण पञ्चमेन पष्ठेन च निरूप्यते । लौकिकमपि द्विविधम्, आत्माधिष्ठितनिष्ठं तदधिष्ठितनिष्ठञ्चेति । तयोर्विधयोग्य क्रमेणाऽऽहिरुद्धये वर्गितम् । तत्राऽऽद्यमपि द्विविधम् – सत्प्रत्ययममत्प्रत्ययञ्चेति । आर्दी मूत्रद्वयेन सत्प्रत्ययं निरूप्यते, अधामत्प्रत्ययम् । द्वितीयादिके पुनः अप्रत्ययं कर्म । मनः प्रत्ययो यस्मिन् कर्मणि, तन् मत्प्रत्ययम् ; ज्ञानपूर्वकप्रयत्न-जन्यमित्यर्थः । जीवनपूर्वकप्रयत्नजन्यप्राणापानसन्तानक्रियायाः प्रयत्न-जन्यत्वेऽपि न मत्प्रत्ययत्वम्, तद्विषयकज्ञानस्य प्रयत्नहेतोर्भावात् । एतद्व्यावृत्त्यर्थमेव प्रयत्नपदं विज्ञाय प्रत्ययस्य दृष्टनेन सत्प्रत्ययमित्युक्तिः । तन् कर्म अकथानोदाहरणेन न्युपाधते । अकथानोदाहरणादरणं कथभा-
 शेन तत्रैक्यसंश्लेषणादिपक्षस्थिकर्मोदाहरणमौक्त्यमाकम्बयेति श्येयम् । तथाहि अयद्वननयवृत्तो जनः प्रयत्नेन दम्भं प्रमार्य मुगलं गृहीत्या दम्भं गहोच्य मुगलमुक्षिपति । अथावक्षिपति । अवक्षिपत्य मुगलमुद-
 म्भसमिद्वत्मुद्रच्छति । अथ विधिद्विमुद्रश्च अतो मच्छन्ति एकत्रैव

सर्वक्रियादर्शनम् । इदमपि सत्प्रत्यय कर्म द्विविधम्—साक्षादात्माधिष्ठित शरीरनिष्ठ चेष्टारूपम्, परम्परया तदधिष्ठितनिष्ठञ्चेति । तत्राऽऽद्यमाह—

१ आत्मसयोगप्रयत्नाभ्या हस्ते कर्म ॥ (१८४)

आत्मनो हस्तेन य सयोग, यश्चात्मन प्रयत्न, ताभ्या हस्ते कमेति । आत्मन सयोगप्रयत्नाभ्यामिति मिश्रह । आत्मसयोगस्य हस्ते सर्वदैव सत्त्वात् प्रयत्नवशादेव कर्म कादाचित्कमिति स तावत् कारणम् । स च इदं कर्मात्रोत्पादयामीत्याकारक । समवायेन हस्ते कर्म प्रति विषयताविशेषसंबन्धेन प्रयत्नस्य कारणत्वेऽपि समवायिकारणे समवायेन प्रत्यासन्न किञ्चित् असमवायिकारणमपक्षितमिति आत्मसयोगोऽपि कारणम् । अन्यदीयमग्रनस्यान्न हस्ते विषयतासंबन्धेन मत्त्वेऽपि कर्मानुदयात् हस्तकर्म प्रति हस्तम्बामिभूतात्मगतप्रयत्न एव कारणमिति ज्ञापयितुं प्रयत्नेऽप्यात्मेत्यम्यान्वय । अनेन सूत्रेण मुसलग्रहणार्थं हस्तप्रसारण मुसलसयुक्तहस्तसङ्कोचन तादृशहस्तोत्क्षेपण तथाऽवक्षेपणञ्चोक्तमतन्वयम् । तत्र प्रयत्नाकारवैलक्षण्यात् चतुर्विधकर्मवैलक्षण्यम् ॥ १ ॥

प्रयत्नाधीन कर्म साक्षादात्माधिष्ठिते उक्तवाऽथ तत्संबन्धे तदाह—

२ तथा हस्तसयोगाच्च मुसले कर्म ॥ (१८५)

तथेति आत्मसयोगप्रयत्नाभ्यामित्यर्थः । मुसलक्रिया प्रति हस्तसयोगोऽसमवायिकारणम् । तादृशहस्तसयोग्यात्मगतप्रयत्नश्च निमित्तकारणम् । एवञ्च हस्तगत आत्मसयोगोऽपि कारणं भवत्येवेति तथेत्यनेन तद्विवक्षा न दुष्यति । तथाहस्तेति समस्तपाठेऽपि प्रयत्नवदात्मसयुक्तहस्तसयोगादित्यर्थः । कर्मपदमुत्क्षेपणावक्षेपणोभयपरम्, अविशेषात् ।

उप २ उत्क्षेपणवद्वस्तसयोगात् मुसले कर्म । हस्तोत्क्षेपणाधीन मुसलोत्क्षेपणम् ।

हस्तोत्क्षेपणसमकालं मुसलोत्क्षेपणनिर्नि पक्ष एव माप्यनैर्मर्यान्, न कर्म-
साध्यं कर्नेति, न हस्तोत्क्षेपणजन्यं मुसलोत्क्षेपणम्; किंतु आत्मसं-
योगात् हस्तोत्क्षेपणं हस्तसंयोगान्मुसलोत्क्षेपणञ्च युगपदिति ॥ २ ॥

अथासत्प्रत्यये कर्म मुमलादौ निरूप्यते । तच्च नात्क्षेपणाव-
क्षेपणपदवाच्यम् । अतः तद् गमनमेवोत्पत्तनपदनपदव्यवहार्यम् ।
तत्रोत्पत्तनं चतुर्भिराह—

३. अभिघातजं मुसलादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः ॥

अवक्षेपणेच्छाधीनप्रयत्नजन्यावक्षेपणवन्मुसलप्रतियोगिक उल्ह-
खलाभिघातः उल्हखलविभागौपयिकं कर्म मुमले जनयतीति स तत्रा-
समवायिकारणम् । तच्च कर्म उत्पत्तनम् । हस्तमुसलसंयोगस्तु न
कारणम्, हस्तसंयोगस्य व्यतिरेकात् सर्वत्रोत्पत्तने नियमेनास्थित-
त्वात् । उल्हखलाभिघातवज्जान् पुनः क्रियादर्शनान् । एवं व्यभिचार-
स्यलं फलादि वेदक्षिमेव मूत्रे आदिपदम् । हस्तसंयोग इति प्रयत्न-
स्वाप्नुपलक्षणम् । पूर्वमुत्क्षेपणवर्णने मुसलकर्मणः प्राक् हस्तकर्मोक्तम् ।
हस्तसंयोगाधीनत्वान्मुमलक्रियायाः । असत्प्रत्यये तु मुसलसंयोगाधीना
हस्तक्रियेति मुसलकर्म प्रागुच्यते ॥ ३ ॥

४. तथाऽऽत्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥ (१८७)

उत्पत्तनरूपेऽस्मिन् असत्प्रत्यये हस्तकर्मणि आत्मसंयोगः सन्नपि
अकारणम् । तथैत्यन्य कारणमित्यर्थः । व्यतिरेकादित्यप्यवेति ।
यथात्मसंबन्धा हस्तस्य कदाचित् अपेयान्, तदपि मति हस्तमुसल-
संयोगे मुमल इवात्राप्युपपन्नं संबन्धेदेवेति ॥ ४ ॥

तर्हि हस्तोत्पत्तने किं निमित्तम् ? तत्राह—

५ अभिघातान्मुलसयोगान्दस्ते कर्म ॥ (१८८)

उत्पत्त्याभिघात सयोगविशेषो मुसलगत । स निमित्तकारणम् ।
न तु प्रयत्न , तद्यतिरेकात् । हस्तमुसलसयोगश्चासमवायिकारणम् ।
भाष्ये तु अभिघातस्य निमित्तत्व नोक्तम् । किंतु अभिघातजन्य
मुसलोत्पन्नप्रथमक्रियाजन्तो मुसलनिष्ठो वेगो निमित्तमिति प्रागुक्तत्वा
त्ततः , अभिघातात्पूर्वमवशेषणकाले मुसलस्थितो वेग एवाभिघातकालेऽ-
प्यनिष्ट मुसलोत्पन्नसमकाल हस्तोत्पन्न करोतीत्युक्तम् । अवश्य
हस्तोत्पन्नसतानगतद्वितीयाद्युत्पत्तनेषु वेगवन्मुसलसयोग एव हेतुरिति
प्रथमेऽपि स एव वेगो हेतुरिति । एवमपि तस्य पूर्वमेव स्थितस्य
वेगस्याभिघातानन्तरकालावच्छिन्नस्यैवोत्पन्नहेतुत्वात् सूत्रे अभिघाता
दित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

नन्ववघातकाले प्रायशः ऽरक्षिर प्रभृत्यवयवेष्वपि कर्म जायते ।
तत्र न प्रयत्न , न वा मुसलसंगत कारणमित्यत्राह—

६ आत्मकम् हस्तसयोगाच्च ॥ (१८९)

आत्मशब्द शरीरपर । अध्यात्म शरीरावयवान्तरेषु तदा यत्
कर्म , तत् उत्पत्तनौषधिकवेगवन्मुसलभ्युक्तहस्तसंयोगादिति । चकारेण
हस्तमयुक्तसंयोगादिकमपि दर्शयति । एवमत्र चकारेण अवघातकाले
क्वचित् पादयो पर्यायेण तिथिगुणमने, वाचिकाभिर्भवनादौ च प्रयत्न
भ्यापि कारणतया प्रवेशाऽस्तीति सूच्यते ॥ ६ ॥

एवमुत्पत्तेशेषणस्यानापन्नमुत्पन्नमुक्तम् । अथ तत्रैवावशेषणस्याना-
पन्न पतनमाह—

७. संयोगभावे गुरुत्वान् पतनम् ॥ (१९०)

उत्पत्तिं मुसलं विचारकप्रयत्नवद्वात्मसंयोगाभावे गुरुत्वरूपासन-
वाधिकारणवशात् पतति । एवं वृन्तादिसंयोगाभावे फलादिकमपि ।
यद्यप्युत्पत्तनफलिकस्य वेगस्य पतनप्रतिबन्धकस्याभावात् मुसलं पततीति
संयोगवत् वेगोऽपि वक्तव्यः—अद्यापि पूर्वं वेगस्य कारणत्वं नोक्तम् ;
किंतु अनियातरूपसंयोगस्यैवेति अत्रापि तन्मात्रांक्तिः । वक्ष्यते च वेगस्य
प्रतिबन्धकत्वमन्तिमसूत्रे । प्रयत्नादिरपि संयोगद्वारं पतनप्रतिबन्धकः
इति तदनुक्तिः । तत्राऽऽद्यं पतनं गुरुत्वनात्तान् । उपरितनं तु सर्वं गुरुत्व-
वेगाभ्यहेतुकमिति गुरुत्वादित्युक्तम् । न्यायवार्तिकेऽपि (२-२-१४)
एवमेव सूत्रपाठः ॥ ७ ॥

न केवलं पतने, उन्मेषणादावपि गुरुत्वं कारणम्; अग्निबाष्पोर-
त्क्षेपगमावान् । अत्र एवोक्तं श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, “गौरवाद्गृहान्तम्”
इति । अत्र एव च भाष्यम्—, “प्रयत्ने गुरुत्वघातेऽप्यत्रमाणादात्महन्त्र-
संयोगात् हन्ते कर्म भवति” इत्यादि । क्वचित् गुरुत्वाद्ययमं वेगोऽपि
पतनकारणम् । अत्र एव गुरुत्वोपक्षिष्टामितुनापटुत्वादेः पतनमिति
न्या. वा. २-१-२३ । एवं गुरुत्वस्य मर्त्य कारणतया गुरुत्वाद्ध्वंगमनं
निर्यगमनं वा क्षिप्तं मरणादिविव मर्त्य कुतो नेत्यत्राह—

८. नौदनविशेषाभावात् न निर्यगं गमनम् ॥ (१९१)

निर्यगूर्ध्वं गमयितुमनुकूलं हस्तेन नौदने सोमगर्भा यदृश्यते,
तत्र मुसले नास्ति । तादृशविशेषाभावे गुरुत्वस्य पतनजनकत्वं स्वभाव
इति । नौदने संयोगविशेषः ॥ ८ ॥

उप ग. १. मर्त्योर्गोलादयस्त्रयोः प्रतिबन्धकत्वमनन्तरं गुरुत्वान् पतनम् ।

उप ग. ८. अत्र गतिं गुरुत्वे स्थित्यै शोभते. यद्ये न पतनमिति यद-
शोभते तत्प्राप्तिर्यवति ।

नोदनविशेषे हेतुमाह—

९. प्रयत्नविशेषाच्चोदनविशेषः ॥ (१९२)

यदिगभिमुखं कर्म तोमरादावपेक्षितम्, तद्विषयनीकदिग-
वच्छेदेन सयुक्तेन हस्तेन तद्वस्तु नुद्यते, तिर्यगिदं प्रेरयेयम्, ऊर्ध्वमिदं
प्रेरयेयमिति वा प्रयत्नेनेति । नोदनविशेष इति विशेषपदेन प्रयत्नानधीन-
मपि नोदनमस्तीति ज्ञाप्यते ॥ ९ ॥

नन्वेव प्रयत्नाधीननोदनायत्तं यत् ऊर्ध्वाभिमुखं कर्म, तत् किमु-
त्क्षेपणम्, आहो गमनम् ? तिर्यगभिमुखं तु कर्म गमनमेव, विभागान्तरा-
प्रविष्टत्वादित्यत्राह—

१०. नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥ (१९३)

नोदनस्य विशेषात् प्रयत्नाधीनत्वरूपात् उदसनम् उत्क्षेपणं नाम
निशेषो भवति । अयं भावः—वायुना प्रवाहेण च तिर्यगिव, अग्न्या-
दिना यत् ऊर्ध्वं कर्मोत्पाद्यते, तद् गमनमेव नोदनविशेषात् । अग्न्या-
दशनोदनविशेषजन्यं पुनर्न गमनान्तर्भूतम् । किमुत्क्षेपणमिति ॥ १० ॥

११. हस्तकर्मणा दारककर्म ध्याख्यातम् ॥ (१९४)

दारको बालकः । यदा दारकोऽज्ञातक्रीडाविधिरपि गोलिकां
गोलिकान्तराभिमुखं प्रेरयति, तदाऽपि प्रयत्नवदात्मसयोगात् गोलिकायां
भ्रमणरूपं कर्म । तदधीनसंस्कारात् गोलिकान्तराभिघातपर्यन्तं कर्मेति ।
एव गोलिकायाः शयानम्य शिशोर्दन्तपादादिचालनं तदधीनतत्संयुक्त-
द्रव्यचलनादिकञ्च द्रष्टव्यम् । तत्र प्रौढस्येव बालस्य तावान् विवेको

यद्यपि प्रयत्नहेतुर्न भवति, तथापि संमुग्धाकारः प्रयत्नोऽस्त्येवेत्यनेन विशेषणैतत्सूत्रकरणम् ॥ ११ ॥

अवक्षितस्य मुमलसलिलादेः अन्यत्रामिघातादिना उत्पन्नं प्रवाहादौ तिर्यग्गमनश्चासत्प्रत्ययं कर्म पृथ्वीजलरूतमुक्तप्रायम् । अथ प्रत्ययप्रसक्तिस्यलेषु अग्निवायुरूतममत्यत्ययं कर्माह—अप्रत्ययं त्वनन्तराह्निकविषयः ।

१२. तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ (१९५)

पाकादौ प्रवृत्तः पुरुषोऽग्निमङ्गुल्यादिना स्पृशति । स्वाधिष्ठिते काष्ठे चार्मि निक्षिपति । स्रज दाहाक्रान्तम्याङ्गुल्यादेः काष्ठादेश्च यद् विस्फोटनं ईषद्वयवनिष्क्रमणं स्फोटाद्याकारेण, यद्वा विदारणम्, तन्नामिसंयोगपर्यन्तं सत्प्रत्ययं कर्म, तत्.परममत्प्रत्ययमेव साक्षात् परम्परया वाऽऽत्माधिष्ठितगतमिति । एवमतिदृढोपलम्बणिवज्रादेः प्रयत्नेन दाहेषु द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

१३. यत्नाभावे प्रसृतस्य चलनम् (१९६)

देहे यत्नपूर्वं चलनं सत्प्रत्ययं प्रमिद्वम् । प्रसृतस्य तु तदर्थ-प्रयत्नाभावे यच्चलनम्, तत् अन्तरूपमरूपनेजोभिघाताद्वा आभ्यन्तरवायु-संयोगाद्वा भवतीति ॥ १३ ॥

वायो. शरीरचलनहेतुत्वे निर्विवादस्त्वं दर्शयति—

१४. तृष्णे कर्म चायुर्मयोगात् ॥ (१९७)

तृणमपि हि चेतनाविधित्वाच्छरीरमेव । एवमपि तत्र न कदापि चलनार्थः प्रयत्नः : तत्तन्त्र वायुर्मयोग एव चलनहेतुः । तथा प्रसृत-देहादावपीति ॥ १४ ॥

उप. सू. १२. आत्मनायिका दग्धस्य पुरुषस्य विस्फोटने सति आत्मनादिवक्तव्यं कर्म न पुन्यगतहेतुः ।

ननु तत्करनिश्चयार्थमभिप्रहिता मणयस्तम्कर गच्छन्ति
अयस्कान्ताभिमुख स्थापितञ्चाय तमभिसर्पति । तथा तृण तृणकान्ताभि-
मुखम् । तत्र सर्वत्र न हस्तादेर्वा भौतिकस्य वा नोदनादिक लक्ष्यत
इति किंकारणक तदित्यत्राह—

१५ मणिगमने सून्यभिसर्पणमित्यदृष्टकारणम् ॥ (१९८)

सूची अयश्शलाका । इतिशब्देनान्यदपि प्रथमत आत्माधिष्ठित
सत् अभिमुख स्थापित तृणादिक गृह्यते । यत्तु कर्म सर्वथाऽनधिष्ठित-
निष्ठम्, यथा अग्न्यू र्ज्वलनादि, तत् उत्तराह्निकस्य विषय । अदृष्टेति
वस्तुस्वामिन, तत्करादेर्वा कस्यचित् तत्तत्फलोपभोक्तुरदृष्ट पुण्यपा
पात्मक गृह्यते ॥ १५ ॥

अतिदूर गच्छति शरादौ प्रथमकर्मण्येव पुरस्कृत नोदन
कारणम् । उत्तरकर्ममत्तान्स्तु न प्रयत्न—हस्तसयोग—पुरपादृष्टकारणक,
किन्त्वन्यकारणक इति वक्ष्यन् तत्र नोदननन्य प्रथम कर्मव आ लक्ष्य
वेधमनुवर्तत इत्येककर्मव्यक्तिभ्रम वारयति—

१६ इपावयुगपत्सयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतु ॥ (१९९)

अयुगपत्सयोगविशेषा क्रमिका आकाशीयतत्त्वभामण्डल-
प्रदेशानुयोगिकतत्त्वविशेषवत्तया विभिन्ना उत्तरसयोगा कर्मान्यत्वे
कर्मणा भिन्नमित्यत्वे हेतुर्लिङ्गम् । कर्मण उत्तरसयागनाश्रयतया उत्तर
देशानाञ्च विभिन्नतया क्रमिकतद्देशसयागनाश्रयानि कर्मान्यनेकानि
स्वीकार्याणि । इपुरालक्ष्यवेधमनेककर्मवान् विभिन्नक्रमिकात्तरसयोगव-
त्त्वादिति । सयोगनसयागस्य प्रथमसयोगात्पश्चादुत्पत्तावपि न तस्य कर्मा
न्यत्तसाधकनेति विशेषादम् । यद्यपि मुसन्नेत्यतनेऽप्यनेक कर्मास्ति,
अवाप्रा दृग्गामित्वात् ऽपी तदुपगन्त मुकरमिति तत्रादर ॥ १६ ॥

एवं स्थापितेषु उत्तरकर्मसु यत् कारणम्, तदाह—

१७. मोदनादाद्यमियो. कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं
तथोत्तरमुत्तरञ्च ॥ (२००)

संस्कारात् वेगास्त्वात् इपुनिष्ठादसमवायिकारणात् उत्तरं द्वितीयं
कर्म । तथोत्तरमुत्तरञ्चेत्यनेन, उत्तरसंयोगेन कर्मनाशसमये पुनरन्यत् कर्म
पूर्वकर्मजनकेन तेनैव वेगेन क्रियत इत्यान्वक्ष्यवेधमेक एव वेग इति
दर्शयेत् । न्यायवार्त्तिका (२ - २ - ३९) द्वौ वेगभेद एवोक्तः—
पूर्वपूर्वकर्मजनितवेग उत्तरोत्तरकर्मकारणमिति । मीमांसकास्तु गतिसंता-
नातिरिक्तं वेगं न मन्यन्ते (फिर-४१) । सूत्रकारः, “कर्म कर्मसाध्ये न
विद्यत” इत्युक्त्वा, “संयोगविभागवेगानां कर्म समानम्” इति घटनं
प्रागेव कर्मपिश्रया वेगमतिरिक्तं व्युत्पत्तिपदमिति ध्येयम् ॥ १७ ॥

ननु लक्ष्यप्रतिहतत्वात् इपुरुपरि न गच्छतीति भवतु तावत् ।
कदाचिन्मध्य एव क्षरपातः कथमित्यत्राह—

१८. संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ (२०१)

यतो मध्ये पतति, अतः तावत्कालानुवृत्त एव वेगः तत्र जातः;
तत एव मध्ये नष्ट इति कल्प्यते । एवञ्च प्रतिबन्धकाभावात् गुरुत्वं
पतनं करोति । पूर्वं संयोगाभावात् पतनमुक्तम्; अत्र वेगाभावात् ।
कचित् प्रयत्नोऽपि पतनप्रतिबन्धकः—अद्यापि स तदाश्रयात्मसंयोग-
द्वारैव तथेति संयोगेत्यनेनैव तदुक्तिरिति भाव्यम् ॥ १८ ॥

कर्म प्रयत्नसंयोगगुरुत्वादष्टवेगजम् ।

सदसत्प्रत्ययं प्राह लौकिके पञ्चमाद्यतः ॥

इति वैशेषिकरसायनसहिते वैशेषिकदर्शने

पञ्चमेऽध्याये प्रथमपादिकम् ॥

अथ पञ्चमाध्याये द्वितीयमाहिकम्

अथ आत्मानधिष्ठितद्रव्यगतकर्मविचार । तादृशेषु नरसु द्रव्येषु कुरु कर्म, कथमिति विचार्यते । तत्राऽऽदौ पृथिव्यामाह—

१ नोदनाभिघातात् संयुक्तसयोगाच्च पृथिव्यां कर्म । (२००)

नोदनादभिरातादिनि क्वचित्पृथक्कृततयाऽपि पाठोऽस्ति । ऐक्ये समाहारादेकवचनम् । तेन यथा नोदनम्याभिघातस्य च पृथक्-पृथक् कारणत्वम्, तथा सम्प्रापीनि जाप्यते । नोदन नाम य सयोग सयोगिनोर्द्वयोर्मिथा विभागहेतु कर्म न जनयति, यद्वा शब्दाहेतु म । तद्विपरीतोऽभिरात । क्वचिद्वायुचलादिनोदनवशाज्जीर्णपर्णादौ कर्म, निम्बुरे भूतले पतत फलादे अभिघातात् कर्म, रोधोरूढे महत्यनोरूढे प्रवाहवृत्तनोदनात् प्रभञ्जनाभिघाताच्च मिलितात् पतनरूप कर्म । क्वचित् संयुक्तसयोगात् यथा—रूप्यरुस्यैरुस्य फलकादौ निक्षिप्तम्यैरुस्मिन् पाद्वै सयोजित पादरूप्यकादि तद्रूप्यरुस्य पार्श्वान्तरे पादरूप्यकान्तराभिहन्यमाने पृथक् चलति, रूप्यक तु न चलति । तथा गृहपटलप्रासादादौ वृक्षादिपतनवशादभिहिते सति अन्तर्गृह पटल-प्रासादादितस्तृणशकलादिक पततीति । चकारो यावत्सभन संयुक्त-सयोगपरम्पराग्राहक । पर्णतृणादिक सर्वं पार्थिवमेवेति युक्तमेवोपायात्मानधिष्ठितानामिह पृथिवीकर्मविषयोदाहरणत्वम् । माप्यकारास्तु स्फुटत्वात् पङ्करूपपृथिवीमुदाहृत्य नोदनादिवशात् कर्मोपपादयन्ति ॥ १ ॥

महापृथिव्यामपि कर्म दर्शयति—

२. तद् विशेषेणादृष्टकारितम् ॥ (२०३)

विशेषः आधिक्यम् । वैशिष्ट्ये तृतीया । विशेषविशिष्टम्—
अतिशक्तिं तत् पृथिव्यां कर्म भूकम्पादि अदृष्टकारितम् । अदृष्टव-
दात्मसंयोगस्तत्तासमवाधिकारणम् ॥ २ ॥

एवमचलायां कर्म दर्शितम् । चलेषु त्रिषु भूतेषु एकं निम्न-
गामि ; परमूर्ध्वगामि ; अन्यत् तिर्यग्गामि । तत्र प्रथममधिकृत्याह—

३. अणं संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ (२०४)

धूमज्योतिस्सलिलमरुसंनिपातरूपस्तनयित्पुगतानामणं वाय्वभि-
षातादिना स्तनयित्संयोगस्याभावे आपजिते पतनं भवति । तत्र न
जलगतमसाधारणं द्रवत्वं हेतुः । किंतु पार्थिव इव गुरुत्वमेव । तस्यैव
पतनरूपे कर्मणि हेतुतायाः बलसत्त्वात्, सत्त्वाच्च ॥ ३ ॥

४. द्रवत्वात् स्यन्दनम् ॥ (२०५)

यत्तु पतितानामणं निम्नदेशाभिसर्पणरूपं स्यन्दनम्, तत्
द्रवत्वादसमवाधिकारणात् ॥ ४ ॥

नन्वणं स्यन्दनं चेत् स्वभावः, कथमारोहणम् । ग्रीष्मादौ तिमा-
शुगभस्तिद्वारा नभःस्थलं क्षारोहन्त्यापः । आह च महाकविः, “सौरी-
भिरिव नाटीभिरमृताख्याभिरम्भयः” (रघु. १०-५८,) इति । तत्राह—

* ५. नाट्यवायुसंयोगादारोहणम् ॥ (२०६)

नाडीषु सूर्यकिरणेषु संबन्धेन वायुना कृतात् नोदनादणं वाष्पभूता-
नामारोहणं भवति । ‘नाट्यो वायुसंयोगादारोहण’ मिति सूत्रपाठे कारय-
न्तीनि शेषपूरणहेतात् पूर्वापरशैल्या च पूर्वनिर्दिष्टपात्रे ज्यायान् ॥ ५ ॥

यत्र पृथिव्यां प्रथमसूत्रोक्तम्, तदप्यत्र कचिदित्याह—

६. नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥ (२०७)

आपीडनमभिघातः । कृपादावपां प्रस्रवणनोदनवशादारोहणम् ।

काष्ठपापाणाद्यभिघातवशादाकाशं प्रनि उत्पतनम् । तत्रैव साक्षात्प्रस्रवणा-
दिमंयुक्तजलांशानां संयुक्तसंयोगादारोहणमिति ॥ ६ ॥

ननु वृक्षालबालेषु सिक्ता आपः न तावत् पुरुषैरिव वृक्षैः
पीयन्ते । भूम्यन्तर्गच्छन्त्यश्च ता दृश्यन्ते । सेचनभावे च वृक्षाणां
शोचनात् अवश्यमपां मूलात्प्रभृति शाखाग्रं यावत् आरोहणं स्वीकार्यम् ।
न च वायुनैव तत्राप्यारोहणम्, तथा क्रियमाणेऽपि सेचने कतिपयवृक्ष-
शोषदर्शनात् । वायोरारोपकत्वे च कच्चिद्वृक्षे मानाभावादित्यत्राह—

७. वृक्षामिस्तरपणमित्यदृष्टकारितम् ॥ (२०८)

वृक्षलत्नावनस्पत्यादिष्वभिनो व्यापनमपामदृष्टकारितम् । अनेन
वृक्षेण एवंशाखापर्णफलादिमता एतावत्कालस्यायिना भान्यमिति भोक्तृणां
वृक्षरूपचेतनस्य चादृष्टमुपजीव्य नियमः कृनोऽस्ति । अतस्तत्तादृष्टं
कारणमिति । अत्र अदृष्टकृतमित्यप्रयुज्य अदृष्टकारितमिति प्रयोगात्
अदृष्टमपि वृक्षगताभ्यन्तरवायुसंयोगेनैव भूम्यन्तर्गततरसानयनं कारयतीति
ज्ञाप्यते । एवं पूर्वत्रापि । अस्ति चात्र इतिशब्दोऽपि । तस्य
उक्तवायुसंयोगेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु मेघादापो द्रवा यथा धारारूपेण पतन्ति, तथा करकात्म-
नाऽपि । कथमिदं काठिन्यं सांसिद्धिकद्रवत्वानां तासाम् । न च
करकाः नापः, भूमिपातसमनन्तरमेव द्रवीभावात् । कथञ्च फठिनानां
द्रवत्वमपीति जिज्ञासायामाह—

उप सू ६. मूर्धरस्मीना जलोर्ध्वनेतृत्वं बलवद्वायुनोदनेनापीडनात्-आह-
न्दनान् अप्सु वायुसंयुक्तरश्मियोगात् ।

८. अपां संघातो विलयनञ्च तेजःसंयोगात् ॥ (२०९)

अत्र कन्दली—“हिमकरकादौ द्रवत्वानुत्पत्तिः तत्र दिव्येन तेजसा आप्यपरमाणूनां द्रवत्वप्रतिबन्धात् । तेजस्संयोगेन द्रवत्वं प्रतिबद्धमिति आप्यद्रव्यस्य लवणस्य वह्निसंयोगेन द्रवत्वप्रतिबन्धदर्शनावनुमितम् । विलयनं तु हिमकरकादेर्भौमाग्निसंयोगात् । यत् विलयनं कठिनद्रव्यस्य तद् वह्निसंयोगादवगमम्, यथा सुवर्णादीनाम् ” इति । अत्र भौमस्याग्नेरेकस्य लवणे द्रवत्वप्रतिबन्धकत्वस्य, सुवर्णादौ विलयनहेतुत्वस्य च कथनात् तद्वत् दिव्यं तेज एकमेव किमपि वैलक्षण्यं प्राप्य उभयहेतुः स्यान्न वेति चिन्त्यमस्ति । अल्पं तेजः संघातहेतुः, यलवत् विलयनहेतुरित्यप्याहुः । दक्षुरसः शर्कराभवति । किञ्चित्तापे सति पात्रे लग्नो भवति । अधिकतापे द्रवीभवति । संघातपदेन, ‘द्रवत्वप्रतिबन्धमालम् ; न तु यन्तुतः पृथिवीवत् काष्ठिन्य’मिति दर्श्यते ॥ ८ ॥

तत्र तेजस्संयोगे प्रमाणमाह—

९. तत्र विस्फूर्जथुर्लिङ्गम् ॥ (२१०)

तत्र मेघनेजस्संयोगे विस्फूर्जथुः साधकप्रमाणम् । स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषः अशनिशब्दः । अशनिरेवात्र विवक्ष्यते । शब्दस्तदविनामृतः । विशिष्ट, स्फूर्जथुर्विस्फूर्जथुः । वैशिष्ट्यमतिशयो वृक्षादिदाहापादकतेजस्सादित्यम् । मेघो दिव्यतेजाः विस्फूर्जथुहेतुत्वादित्यनुमीयते ॥ ९ ॥

१०. वैदिरुञ्ज ॥ (२११)

‘तत्र लिङ्ग’ मित्यनुवर्तते । ‘आपम्ना अग्निं गर्भमादधीरन्’ इत्यादि ॥ १० ॥

ननु मेघान्तर्गतज्योतिरंश एवाग्निरिति कथं जायते ! कथञ्चाग्नेर्मातो जन्म ! तत्राह—

११. अथा सयोगाद्विभागाच्च स्तनयित्वो ॥ (२१२)

अशनावपा सयोगोऽनुभूयते, सह वर्षविन्दूनामपि पातात् । उपरि मेघसद्भापदशायामेवाशनिपातात् स्तनयित्वो मेघाद्विभागोऽप्यवसीयत इत्यशनिर्मेघतेजोऽश एव । एव स्तनयित्वुना सहाप सयुज्य वियुज्यन्ते वेगवद्वायुसघट्टनवशादिनि तदा तदन्तर्गताशनितेजो निष्क्रामतीति ॥ ११ ॥

एवमपा कर्म परीक्ष्य तेजोवायुकर्मनिरूपणप्रवृत्त तत्र पृथिवी कर्मरीतिमतिदिशति—

१२. पृथिवीकर्मणा तेज कर्म वायुकर्म च व्याख्यातम् ॥ (२१३)

सामान्यतो नोदनाभिघातसयुक्तसयोगादायत तत्रापि कर्म , तद् विशेषेण चादृष्टकारितमिति ॥ १३ ॥

ननु नोदनादित कर्म जायमान कारणानुगुण्येनानियतदिक स्यात् । तेजआदौ पुनस्तर्गत ऊर्ध्वाधमिमुखमेव कर्मेति कुत इति शङ्काया तत्रादृष्टमेव हेतुरिति वदन्, लाघवात् अदृष्टजन्यमन्यदपि कर्म आत्मानधिष्ठितसर्वभूतनिष्ठमत्राऽऽद्विके वक्तव्यमेकस्मिन्नेव सूत्रे सौकर्याय घटयति—

* १३ अग्नेरूर्ध्वज्वलन वायोस्तिर्यक्पथनमणुमनस्तोश्चाऽऽद्य
कर्मैत्यदृष्टकारितानि ॥ (२१४)

अणु पाथिवादिपरमाणु । तस्य मनसश्च आद्य सर्गारम्भ-
कालिक कर्म, तथा अग्निगतमूर्ध्वदेशप्राप्त्यनुहृत् ज्वलन वायुगत तिग्म-
मनमितीमानि कर्माणि अदृष्टकारितानि । न दृष्टमदृष्टम् । पुण्यपापरूप वा
भगवदिच्छारूप वाऽन्यादृश वा तत् यथायथम् । यद्यपि मनोऽप्यणु,

उप सू. १२ भूकम्पाख्येन कर्मणा दिग्दाहकतेन कर्म श्रृक्षादिपातन-
प्रमञ्जनकर्म च व्याख्यातम् ।

तथापि तदणुत्वस्येतःपरमेव वक्ष्यमाणत्वात् स्फुटं तदग्रहणं दर्शयितुम्
अणुमनसोरित्युक्तम् । सर्गमध्ये परमाणुकर्म वाग्यादिनोदनात् प्रयत्न-
 वदात्मसंयोगाच्च स्यात् ; मृत्पिण्डान्तर्गतेषु परमाणुष्वपि तत्संभवात् ।
 एवं मनसोऽपि प्रयत्नवशात् कर्म सशरीरतादशायामिति आद्यमिति
 विशेषणम् ॥ १३ ॥

भूतचतुष्टयनिरूपणानन्तरभाकाशादौ कर्म विचार्यम् । तत्र
 कर्माभावस्यैवौपरि वक्ष्यमाणत्वाद्वस्तुतो मन एव शिष्यते । अदृष्टाधीन-
 कर्मवत्त्वात् मूर्तत्वाच्च मनःकर्माप्यत्र प्रसक्तम् । तत्र यत् सनिग्रहे
 मनसि कर्म, तत् आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्या हस्त इव भवतीति पूर्वाहि-
 कविषय एवेदं कर्म, न त्वत्रेति दर्शयितुमाह—

१३. हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् ॥ (२१५)

मनसोऽतीन्द्रियत्वात् कवं प्रयत्नविषयत्वमिति चेत्—मनोवहना-
 डीनां त्वगिन्द्रियवेद्यत्वमस्तीति मनोवहनाडीविषयक. प्रयत्न कथञ्चिन्म-
 नोविषयकोऽपि स्वीक्रियते । प्रेर्यते किलातीन्द्रियमपि चक्षुः प्रयत्नेन १४

ननु किमिति मनः कर्म प्रयत्नेन निष्पाद्यत इत्यत्र तत्फलमाह—

१५. आत्मेन्द्रिमनोर्यसंनिकर्षात् सुखदुःखे ॥ (२१६)

आत्मा मनसा संयुज्यते, मनः इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेनेति
 क्रमः । एवं स्थिते मनसः पश्चान्निर्देशः मन इन्द्रियेति प्रयोगे कर्म-
 धारयन्नान्ति. स्यादिति : एवं मन इन्द्रियार्थेनेति प्रयोगे, बाह्येन्द्रियवाच्यार्थ-
 संनिकर्ष एव सुखदुःखहेतुरिति स्यात्, न त्वान्तरज्ञानादिसंनिकर्ष इति

उप. सू. १४. मनस आद्यं कर्म पूर्वमूल उक्तम् । अन्यत् तत्त्वमिदं ।

उप. सू. १५. मनसि कर्मोत्पत्तौ प्रमाणमाह ।

आत्मतद्गुणमनिकर्षेण सुखोत्पत्तिबोधनाय इन्द्रियमनोर्थेति क्रमा-
 दरणम् । प्रत्यक्ष इव सुखादिविषयेऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थसन्निकर्षो
 हेतुरिति नैयायिकसमतमपीति प्रत्यक्षमूले द्रष्टव्यम् । ज्ञान विहाय
 सुखदुःखयोरुक्तिः ज्ञानस्याप्यनन्त इह सुखदुःखसार्धत्वात् । एव सुखदु-
 खमात्रप्रयोगेऽपि साक्षात् परम्परया वा सनिकर्षाधीना सर्वेऽप्यात्म-
 विशेषगुणा इह विवक्षिता ।

तथाच सुखदुःखयोरनुमान्यतया तद्वेतुमनिरुपस्य कर्माधीनतया
 मनःकर्मणि पुरुषप्रवृत्तिर्यवतीति । यद्यपि दुःख संपादयितुं मनः
 फलितं प्रवर्तयेत् । नितु अर्थसनिकर्षयितुं स्वपरिहार्यं मनोऽन्यत्र
 व्यापारयितुं यतेत—अथापि सुखकामनया सनिरुपे कृते तु समप्यवर्ज-
 नीयमापततीति सुखदुःखे इति द्वन्द्वनिर्देशतात्पर्यम् । यदि तु सनिकर्षात्
सुखदुःखे इत्यस्य सनिकर्षाधीनज्ञानकृतक्रियासाध्ये सुखदुःखे इत्यर्थ-
 विवक्षा, तदा विहितप्रतिषिद्धकर्मकरणफलत्वात् तथोर्न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥

एव तु स्वमिश्रत्वप्रतिबोधनेन सुखम्यापि हेयतामामूच्य सदेहद-
 शया मनःकर्मणः प्रयत्नाधीनत्वस्थित्या सपन्नं सौकर्यमादरेण
 व्युत्पादयति—

१६ तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखाभावः स योगः ॥

प्रयत्नवदात्मसयोगाद्यायत्तार्थसनिकर्षात् खलु सुखं तत्, यदवि-
 नामूनं दुःखम् । यदि तं सनिकर्षं पुरो नारमेत, तदा तदनारम्भे
शरीरस्य दुःखाभावः । सशरीरोऽपि दुःखं नानुमन्तीत्यर्थः । पृष्ठी

उपसू. १६ मनसदवधत्वे योगमोक्षयोरयोग इत्यत्राह। तदनारम्भे-मनसि
 कर्मनारम्भे, सुखदुःखानारम्भे इति वा । दुःखाभावः—दुःखस्याभावो यत् ॥ ।

अवच्छेद्यावच्छेदकभावसंघपरः, शरीरावच्छेदेन दुःखाभाव इति
 , 'सन्निकर्षान् सुखदुःखे' इति प्रागुक्ततया संनिकर्षानारम्भे सुखदुः-
 खाभाव इति वक्तव्ये दुःखाभाव इत्येव कथनम्, दुःखसंमिश्रतया
 सुखमपि दुःखं भावयता दुःखाभावाय विवेकिना तदनारम्भः कार्य
 इति ज्ञापनाय । 'सुखदुःखाभावः' इत्यपि पाठः । ननु सशरीरस्य मनः न
 कथमपि निर्विषयं भवितुमर्हति किं ननु पुनस्त्याजिदशाम् । तत्राह आत्मस्थे
मनसीति । बाह्यविषयेभ्यो विनिवर्त्तमानः आत्मविषये स्थाप्यत इति
 न निर्विषयत्वमिति । यद्यस्मत्प्रयत्नवशं मनः स्यात्, कथमिदं यथेच्छं
 नियन्तुमात्मनि स्थापयितुं शक्येतेति प्रयत्नवशत्वसंपन्नमिदं परमं
 फलमिति भावः । बाह्याभ्यन्तरसंनिकर्षानारम्भकृतो योऽयं मनस
 आत्मस्थितिसहितो दुःखाभावः स योगः । अत्र हि दुःखपदं पूर्वसूत्र इव
 ज्ञानादिसर्वगुणपरमिति दुःखाभावे नाम चित्तवृत्तिनिरोधः । स च
 निरोध आत्मनि मनःस्थापनपर्यन्त एव योगशास्त्रसंमत इति
आत्मस्थे मनसीत्यनेन दर्शितम् । तत्र बैराम्याद्वहिर्बुद्धिनिरोधः ;
 अभ्यासादात्मनि निरन्तरस्थितिः ; स चायं योगः प्रयत्नसाध्य इत्यादि
 योगानुशासनो द्रष्टव्यम् । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणा-
 समाधिरूपेषु योगाङ्गेष्वष्टसु प्रत्याहारादिचतुष्टयमत्र स्पष्टप्रतीतम् ।
 प्रत्याहारः=इन्द्रियाणां विषयेभ्यो विनिवर्त्तनम् । धारणा आत्मरूप-
 धारणीयविषयिणी आत्मस्वरूपदर्शिता । गतिनिवृत्तिवाचिना स्थापयितुना
 स्थैर्यं ज्ञानस्य निरन्तरप्रवृत्तत्वं बोध्यत इति ध्यानमिद्विः ।
 आत्मन्येव निष्ठतीत्यात्मस्वमित्यवधारणबुद्ध्यात् तदनारम्भपदबलाच्च ज्ञान-

ज्ञात्रादिविषयकानुव्ययसायमपि विना आत्ममात्रनिर्मासत्त्वलाभात् समा
धिरपि दर्शितो भवति । यमनियमादिक पष्ठे वक्ष्यते ॥ १६ ॥

एव मूर्तेषु कर्म दक्षितम् । आकाशकारदिगाल्मसु दुतन्तत्र
दक्षितमिति शङ्का, 'तत्र कर्म नाम्नी'नि परिहर्त्तव्या । तमिम
परिहारम्, मनस इदानी प्रस्तुततया तदव्यवहितपूर्वमुद्दिष्टमारमानमा-
रभ्याकाशपर्शन्तेषु व्युत्क्रमेण विवक्षन् आत्मविषये पूर्वम्—

* १७ कायकर्मणा आत्मकर्म व्याख्यातम् ॥ (२१८)

एतदादिसूत्रत्रयमेव मनसिदृश्य सूत्रकारोपि वक्ष्यति पष्ठे,
“आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः” इति । तदर्थस्तत्र ज्ञातव्यम् । अत्र
आत्मपदेन, यस्य मोक्षः शास्त्रसिद्धः स एव गृह्यते, औचित्यात्, अव-
तरणोक्तयुक्तेश्च ।

अत्रैव महर्षेर्गभीरा गतिरवधानमर्हति—दिक्कालादिवत् आत्मा-
नमपि निश्चयमेव निश्चिन्वानाऽप्ययं न तथा स्पष्टमाह । किंतु दिक्का-
लादौ कर्मसत्ताया आनुभविकत्वाभावेऽपि आत्मनो देशान्तरलोकान्तर-
गतागतानुभवस्य सर्वस्वीकृतत्वं तत्, अनयाऽऽत्मनोऽणुत्वस्यापि कैश्चिदा-
स्तितत्वात् सहसा निश्चयत्वकथनं दुष्करम् । आत्मज्ञानस्य मोक्षोपयुक्त-
त्वेऽपि तदणुत्वविभुत्वव्यतिरिक्तनिर्धारणं नातीवोपयुक्तम् । त्रिसुत्वमहत्त्वे
चात्मनः परिमाणप्रकरणे दर्शयिष्येते । अत इह तद्विज्ञायाऽऽत्मकर्म-

१७ सूत्रामदसृपस्तराग्रये क्वचिदेव मुद्रितम् । एतत्सूत्रामात्रे चोपस्कार
वाक्यानि अनविताना अस्य सूत्रस्य प्रमाणिरूपं दृढं दर्शयन्ति । सप्त आमकर्म
—प्राणकर्म प्राणवहनाडीकर्मणा नावनयोनिसत्त्ववदत्मसयोगाच्च भवति ।

विषयकशङ्कायां गूढं किञ्चित् लोकानुभवोपपादकं वक्तव्यम् । आन्तर-
माशयं तु पञ्चाद्विवेकी विवेचयिष्यत इति मन्यते । अत एव गूढं किञ्चि-
दाह—कायकर्मव्याख्यानेनात्मकर्म व्याख्यातं भवतीति ।

यस्य मते आत्मा क्रियावान्, तद्वृष्ट्या सूत्रस्यायमर्थः—
‘आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्मेति प्रागुक्तं हि । आत्मकायसंयोगः
प्रयत्नश्च कायकर्मकारणमिति तत्र दर्शितम् । अविशेषादात्म-
कर्मकारणमपि तदेव । तथाच प्रयत्नात् कायसंयोगाच्चात्मनि कर्मेति ।
आत्मनिक्रियत्वतत्त्वज्ञस्य तु दृष्टव्याऽयमर्थः—कायकर्मणा आत्मकर्म
व्याख्यातम् । नात्मनः कर्मेति किञ्चिदस्ति । कायकर्मैवात्मकर्मत्वेन
व्यवहियते । देशान्तरलोकान्तरगतागतानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां कायकर्म-
त्वावधारणात् । अत्र मनःकर्मसूत्रादाविव हस्तकर्मणेत्यनुवत्त्वा काय-
कर्मणेति वदन् कायकर्मविचारकं सूत्रमपि ग्राहयति । तच्च सूत्रम्,
“देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे प्रत्ययः”
(३. २.) इति । तेन च गमनस्यात्मन्यभावात् शरीरलाक्षणिकं देवदत्त-
पदमिति दर्शितम् । अतः सिद्धं शरीरकर्मैवात्मनि व्यवहियते ;
परमार्थत आत्मा निष्क्रिय इति ।

एवं मननध्यानप्राणायामादीन्यप्यात्मकर्माणि मन्तव्यानि ॥ १७ ॥

मुख्यमौपचारिकं वा आत्मकर्म पूर्वाह्निकविषयीभावार्हनिव
प्रकृताह्निकविषयकवार्हमपि किञ्चिदस्तीत्याह—

१८. अपसर्पणमुपसर्पणमशित पीतसंयोगाः

कार्यान्तरसंयोगादचाट्टाया ॥ (२१९)

अपसर्पणं समनस्कस्थात्मनो मरणकाले शरीरान्निष्क्रमणम् ।
उपसर्पणं निष्क्रान्तस्थाऽऽनिवाहिकशरीरद्वारा स्वर्गं नरकमन्यद्वा प्राप्य

तत्र स्वार्थक्लृप्तशरीरसयोगहेतु कर्म । अशितपीतसयोगा कर्मप्रकरणात् आत्मसयुक्तानामात्मानुभायानामशितपीताना नानाजात्यनुरूपाणा नानाप्रकाराणा निष्पत्त्युभयोगीनि गृहक्षेवादिस्थिताशितपीतारम्भकावयवकर्माणि । कार्यान्तरसयोगा अभ्यवहारातिरिक्तमिहारादित्रियोपयोगिभोध्यभोगोपकरणानामशितपीतोपकरणादीनाञ्च नानादेश्वितानामारम्भाद्यर्थानि तत्तदवयवादिगतानि कर्माणि । यद्वा अशितपीतसयोगा भुक्तपीतपरिणामौपमिकोदर्थतेज प्रभृतिगता व्यापरा । कार्यान्तरसयोगा प्राणापानादीनामिन्द्रियाणाञ्च यथायथ शरीरप्रदेशेषु ससर्गानुगुणा व्यापारा । इतिशब्द मलमूत्रवियोगाद्यनुकूलकर्मसम्राहक । सर्वाणीमानि अदृष्टकारितानि । आत्मानधिष्ठितद्रव्यगतकर्मनिरूपणाद्विके अपसर्पणादिकथनात् यथावस्थितमधिष्ठानं तदा नास्तीति ज्ञाप्यते । अपसर्पणादीनि कर्माणि यद्यप्यात्मकर्मत्वेन व्यग्रहियन्ते—अथापि प्राप्ताप्राप्तविवेके कृते मनजादावेव तत्पर्यवसाननित्येव सूत्रदृष्टदूढाशय ॥

मन कर्मप्रस्तावे मनसा करणेनात्मने साध्यं मुख्यं योग इत्युत्तया सप्रत्यात्मकर्मप्रकरणे आत्मना लब्धव्यं परमं फलमाह—

* १९ तदभावे सयोगाभावोऽप्रादुर्भावः स मोक्षः ॥ (२२०)

तदभावे तस्यादृष्टस्याभावे सयोगाभावः अशितपीतसयोगाभावः । उदयदि शान्त्या स्थितशरीरस्येव निनाश इति यावत् । एवमदृष्टाभावे अप्रादुर्भावः । आत्मा न पुन प्रादुर्भवति, न जायते । लब्ध शरीरस्य स्यापकादृष्टाभावात्तांश शरीरान्तरारम्भकादृष्टाभावाच्च शरीरान्तरानारम्भश्चेति । स मोक्ष इति । अयमदृष्टाभावसाध्य शरीर-

नाशविशिष्टशरीरान्तरानुत्पादो मोक्ष इत्यर्थः । सूत्रे चकारपाठो नोपस्कारसंमतः ; किंतु ॥ इति तत्पदमेव तत्त्वाने, पूर्वं “स योग” इतिवत् । नन्वनादिसंसारसंचितैरदृष्टैरेतावत्पर्यन्तमिव इतः परमपि शरीरारम्भः संभवति । तत् कथमारम्भकादृष्टाभाव इति चेत्-अत्र पूर्वोक्तं योगसूत्रमेव समाधायकम् । योगेनात्मस्यता हि प्रागुक्ता । तेन सकलधर्माधर्मविशिष्टात्मसाक्षात्कारो भवति । तस्मिंश्च सति येन योगोपायेन यस्यस्यादृष्टस्य क्षपणं सुशक्तं मोगेन प्रायश्चित्तेन वा, तत्तदुपायानुष्ठाने त्वरते । सुखदुःखोपयोगीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यनारम्भाच्च नापूर्वधर्माधर्मप्रसक्तिरिति सिद्धोऽदृष्टाभावः । इदमधिष्ठृत्य पष्ठेऽपि किञ्चिद्वक्ष्यति । अत्र शरीरनाशविशिष्टशरीरान्तरानारम्भमात्रस्यापसर्पणोपसर्पणमध्ये यत्रा प्रलयेऽपि सत्त्वात् तदशाया वारणाय तदभाव इत्यधिकमुक्तम् । मल्यादी हि सत्यप्यदृष्टे तस्य फलजननाय कालान्तरप्रतीक्षतया तदानीं शरीरामादुर्भावः । इह त्वदृष्टस्यैवाभावादप्रादुर्भाव इति । अन्ततः अदृष्टाभावोऽपवर्गः इत्येतावदेव सुवचम् । अविशेषात् सकलात्मविशेषगुणविरहोऽपवर्ग इति नञ्या । “तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः” इति दुःखाभासमपवर्गमाह न्यायमूत्रकारः । जन्मनो दुःखत्वेन भावनात् दुःखाभावो नाम जन्माभाव इति न्यायभाव्यसरणिः । तथाच न्यायमूत्रकथितद्वादशविधप्रमेयान्तर्गतसर्वदेयवर्गाभावो मोक्ष इत्युक्तं भवतीति तद्याख्यानेऽस्माभिर्दर्शितम् । जन्माभाव एवात्माप्रादुर्भावपदेनोच्यते । “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमित्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” इति वदतो महर्षेर्गौतमस्य दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-

मिथ्याजानानामपायोऽपवर्ग इत्याशयः समाव्यते । ससाराभाव एव मोक्षः, ससारश्चैतत्समुदायात्मक इति । अततोऽत्र न्यायवैशेषिक-योरैकरस्यमेव । ईदृशाभावातिरिक्त सुसानुभवदिकं तु मुक्तौ नेषोऽपि स्वीकरोमि, आत्मादिसन्निकर्षायत्तताया सुखदुःखसामान्ये प्रागुक्तत्वादित्यरम् ॥ १९ ॥

एव यत्रयत्र द्रव्ये कर्मप्रतीतिः, तत्रतत्र तदुत्पत्तिसामग्री विचारिता । अत्र का सामग्री तमोद्रव्ये कर्म जनयति । न हि किञ्चिद्द्रव्यं सर्वदा मर्त्रादृष्टादेव कर्मवद्धर्त्ता इति दृष्टमिति शङ्का तमसि कर्मैव नास्तीति प्रतिबोधनेन परिनिहीर्यु तत्स्वरूपमुपदिशति—

* २० द्रव्यगुणरूपनिष्पत्तिवैधर्म्याद्धाऽभावस्तमः ॥ (२२१)

तमसो द्रव्यनिष्पत्तिवैधर्म्यात् तत्र प्रतीयमानयोर्गुणकर्मणोरन्यत्र प्रतीतगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याच्च तमः प्रभाप्रतियोगिकाभाव एवेत्यर्थः । निष्प्रभमुरणादिसत्त्वेऽपि तमोऽस्तीति तेजोऽभाव इत्यनुत्तवा भाऽभावद्वय-
क्तम् । तमो द्रव्यश्चेत्, अनित्य सावयवश्च स्वीकार्यम् । तच्च न पार्थिव-
धन्यवनिष्पाद्यम्—अस्पर्शोद्भूतरूपत्वात् । न चान्यदेवेदं द्रव्यम्—तदापि
प्रदीपनिर्वाणसमनन्तरक्षण एव समन्तात् समीक्ष्यमाणोऽन्धकारः किम-
त्रैश्वर्यरूपमेवात्यत्र, उत देशान्तरादागतः । नाऽऽद्यः, अत्र प्रतीप-
काले प्रागनग्न्यानात् । नान्त्यः, सनिवृण्देशेषु परितः प्रतीपभासुरेष्वप्य-
नुपलभनया तद्गारा आगमनायागात् । न च क्षणमात्रेणैव महत्
द्रव्यं किञ्चिदुत्पद्यमानं दृष्टम् । 'अस्तु नित्यमेव तमः सर्वदा सर्वव्यापि ।
प्रतीपाग्निप्रकाशाभिभूतत्वात् तदग्रहणमात्रम्' इति चेत्—एव तर्हि तमसि

चलनप्रतीतेरमुख्यत्वापत्तेः, सावयवस्य नित्यत्वायोगाच्च । तत्सर्वा-
पलापे वरं तद्व्यापलाप एव ; कादाचित्कोपलम्भाभिसनिर्वाहाय नित्य-
स्थित्यादिकल्पने गौरवात् । अतो द्रव्यनिष्पत्तिवैधर्म्यात् तमो न द्रव्यम् ।
एतेन तमसि प्रतीतं नीलरूपमपि न रूपमिति सिद्धम् । ईदृशद्रव्यो-
त्पत्तेरेवासिद्धौ अवयवगुणद्वारा ईदृशरूपोत्पत्तेः सुतरामयोगात् । कर्म तु
तत्र कथं भवतीति शङ्कितैव विमृष्टम् । अतो वस्तुतः कर्मापि तत्र
नेति साधु । न च प्रागदृष्टैरेवावयवैर्दृष्टि महामन्युत्पत्तिवत् तमस
उत्पत्तिरस्तु । अस्तु च तमोऽभ्यन्तरे इति वाच्यम्—औष्ण्याश्रय-
त्वादिना तेजसोऽप्यभ्युपेयत्वात् । कारणानुरूपक्रमिकामिदृशदृष्टिदर्शनेन
तत्र विद्यदादिबिन्तपयनाधानीतमूक्ष्मावयवसंवातोपपत्तेश्च । अतोऽन्य-
द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिसाधर्म्यं तमोद्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिषु दुर्वचतया
तमो न भाव इति ।

यद्यपि तमो न द्रव्यम्—अथापि आरोपितं नीलरूपं तम इति
कन्दलीकारः । ‘द्रव्यस्य रूपस्य वा आलोकसङ्कारेणैव चक्षुर्माक्षत्वात्
आलोकभाव एव तमः । तस्य च प्रत्यक्षे नालोकापेक्षा । प्रति-
योग्यतिरिक्तप्रतियोगिग्राहकमामग्री हि अभावग्रहे कारणम् । न
चालोकग्रहे आलोकान्तरं प्रतियोग्यतिरिक्तमपेक्षितमस्ति । अतस्तदभावोऽ-
प्यालोकं विनैव गृह्यत’ इति किरणावलीकारः । तमःप्रतीतिर्न निर्विषया,
किंतु द्रव्यगुणकर्मविषयिणीति न्यायवार्तिकोक्तम् । तत्र तु, यतो गुणकर्म-
विशिष्टप्रभाद्रव्याभावरूपं तमः, अतस्तमःप्रतीतौ प्रतियोगिकोदौ द्रव्य-
गुणकर्मणां भानं भवतीति भावो वर्गनीयः । सूत्राक्षराणि तु अभावव-
पक्षमेव दर्शयन्ति । कन्दलीकृता हि माऽभावस्तम इत्यस्य भाभावे

सति यत् प्रतीयते, तद् रूप तम इति क्लिष्टोऽर्थ आश्रीयत इति । तमो न द्रव्यम्, न गुण, न कर्मेत्यपि पञ्चम्यन्तपदेन ज्ञायते ॥ २० ॥

ननु तर्हि नील तमश्चलतीति नैल्यचलनयो कथं निर्वाहः । किञ्च तमो द्रव्यगुणकर्मरूप मा भूत् । नापि सामान्यादिरूपम्, अनित्यत्वात् । अथापि भाप्रतियोगिनाभाव एवेति कथम्, तत्राह—

२१ तेजसो द्रव्यान्तरेणाचरणाच्च ॥ (२-२२)

तेजस्तमसोविरोधानुभवात् तम तेजोऽभाव इति सिद्धयति । किञ्च पृथं प्रदीपप्रभापरीतो यो देश, तद्देशप्रदीपयोर्मध्ये यदा कश्चित् पुरुषस्तिष्ठति, तदा तेन प्रदीप आन्रियते, तदा च तम प्रतीयते । अतः तेजस प्रदीपादे आभारकद्रव्येणाऽऽचरणात् प्रभाप्रसरप्रतिरोधात् प्रभाऽभावा यत्सिद्ध, तदेव तम इति । द्रष्टुं प्रवृत्त पुरुषो यदि दर्शने सहकारिणमालोक न पश्यति, तदा तम इति मन्यत इति चालोकाभाव एव तम । एत नैल्यप्रतीतिरपि नैल्यात्मना शोऽन्याभाविषयिणी । तेजसो हि रूप भास्वरशुक्लम् । प्रभाप्रसरकाले च तत्प्रतीतिरासीत् । सप्रति तेजस आवृतत्वात् तत्र शुक्लरूपभावा एव प्रतीयते । न च पीतरूपात्मनैव किं न प्रतीयत इति शक्यम्— अनुभवानुमारेण शौक्ल्यकार्प्ययोरेवात्यन्तप्रतिमटत्वं स्वीकरात् । अत एव सितान्यत्वस्य पीतादिसाधारण्येऽपि असितपद सितविरोधीत्यर्थे कृष्णरूप एवानुशिष्यते । याऽपि चरतीति प्रतीति, साऽप्यारोपरूपा । प्रदीपावारके पुरुषे प्रसर्पति गोशे देश पुरुषेणाऽऽन्रियते, तत्रतत्र तम क्रमेण भवति । पुरुषे च गतित्रियाऽन्ति । यथा गतिमद्वस्तुन पूर्व

देगानुपलब्धव्यविशिष्टोत्तरदेशोपलब्धत्वम्, तथा तमसोऽप्यवेति तत्सा-
जात्यात् तमसि गनिरारोपिता । यथा सुवेगं शकटमारूढः स्वयमुपविष्टोऽपि
शकटगतिवलात् विमिश्रान् वृक्षगुल्मादीन् पश्यन् स्वयं साक्षाद्रत्यभाव-
वत्त्वान् क्षणमुपलब्धत्वे मनि पश्चादनुपलभ्यमानत्वभावेन वृक्षादीन्
गनिमतो मन्यते—तद्वत् । तत् मिथम्—तममि कर्मप्रतीतेः सर्वथा
भ्रान्तिरूपतया तत्कारगविनशो व्यर्थ इति ॥ २१ ॥

एवं मनसः कर्मनिरूपणानन्तरं व्युत्क्रमेण आत्मदिवकालाका-
शानां मध्ये कर्मसंभावनाहे आत्मनि कर्म विचार्य अनन्तरमारोपि-
कर्मणि तममि औचित्यात् कर्मविचारं विधाय अथ दिगादिषु कस्यापि
पुमः कर्मवत्स्वप्रत्ययाभावात् निष्क्रियत्वं निर्विशङ्कनित्याशयेनाह—

२२ . दिक्कलायामाशङ्क क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियराणि ॥ (२२३)

दिक्कालौ नाकाशतुल्यौ । तथैरक्रियत्वेऽपि क्रियाकारणत्वस्य
वक्ष्यमाणत्वात्; आकाशे तस्याप्यभावादिनि विगेषं मनसि कृत्य तयोरेव
समामादरणम् । क्रियावद्वैधर्म्यं क्रियावत्त्वेनाननुन्यमानत्वम् । यद्वा
क्रियावतां मूर्तत्वं दृष्टम् । तदेव क्रियाप्रयोजकम् । अतः तद्वैधर्म्यम-
मूर्तत्वमिति यथाभाष्यं ग्राह्यम् । न च नित्यविभोरपि स्वस्यान एव
नित्यप्रमणवत्त्वे कथं विमुक्तवन्निरिति वाच्यम्—अननुभूताकारणक-
निष्प्रयोजनक्रियाश्रीकारे मानाभावाद् गौरवाच्च ॥ २२ ॥

कुत्रकुत्र कर्मेति विचारे प्रवृत्तेन द्रव्ये तच्छोधनं कृतम् । अथ
गुणकर्मणोरपि तन् कुरुते—

२३ . एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः ॥ (२२४)

एतेन=परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वभावेन । अत्र परिमाणरूपविशे-
ष्याभावादिशिष्टाभावः । यद्वा एतेन निरुपधिकक्रियावत्त्वानुपशमाभावेन ।

व्याख्याता , निष्क्रियत्वेनेति शेष । गुणकर्मणा घात्वर्थरूपक्रियाविशेषवत्त्वसम्भवेऽपि नोक्तविधकर्मवत्त्वमिति भावः ।

ननु कर्माणीत्यपि विशेष्यसत्त्वात्, व्याख्यातानि च व्याख्याताश्चेत्येकशेषे व्याख्यातानीति भाव्यम्, व्याख्यातमिति वा, 'नपुसकमनपुसकेनैकवच्चास्थान्यसरस्याम्' इत्यनुशासनात् । तत्कथं व्याख्याता इति । उच्यते—गुणा इत्येतदनुसारेणैव प्रयोगः । कर्माणीत्यत्र व्याख्यातानीति निपरणम्यानुपञ्जनीयम् । यद्वा कर्मगुणा इति द्वन्द्वे कथं विशेषणं निवेष्टव्यम् ? व्याख्याता इत्येवेति चेत्—उत ? द्वन्द्वविशेषणत्वादिति चेत्—तर्हि तद्वदेव लोकाश्रयत्वाच्छिङ्गस्येहाप्येव प्रयोग उपपन्नः । एतदुक्तं भवति—मिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकाक्षादिशब्दविषय एवैकशेषानुशासनमिति पक्षे नात्र व्याख्यातपदे एकशेषस्य प्रसक्तिः, अत एव न नपुसकसूत्रस्यापि । अभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकघटादिपदविषयेऽप्येकशेषप्रवृत्तिपक्षेऽप्युच्यते । “चार्थे द्वन्द्वः” इति सूत्रस्वारस्यात् इतरेतरयोगरूपचार्थस्य बोधविषयत्वविवक्षाया द्वन्द्वस्तदपवाद एकशेषश्च । अक्षादिशब्दे एकशेषं विना प्रयोगायोगेऽपि घटादिशब्दे इतरेतरयोगरूपचार्थबोधयत्वाविवक्षाया द्वन्द्वस्तदपवादैकशेषप्रसक्त्यभावात् प्रकृत्या घटत्वादिना अपेक्षितयावद्धटादिनिवक्षया औजसादिप्रत्ययविधानं वृत्ति-

1 'तत्तदगुणास्तु विधीयेन् अविभागाद्विधानाथ न चेदन्त्येन शिष्टा' (1 4-) इति जैमिनिस्मृतौ शिष्टपदेन यागादिकर्मणोऽपि ग्रहणमिति वार्तिकस्वरसपक्षे तदिदं कर्मपदस्य द्वीबत्वात् एवमेवोपपत्तिः । तथा श्रीभाष्ये समन्वयाधिकरणे “प्रयोक्तव्या इति, गीताभाष्ये च (13, 2) “निर्दश्यौ” इति । भट्टपराशरपादैश्च, ‘प्रत्यामत्तरिमौ न विधिबन्धे’ इति । एव तन्त्रवार्तिकेऽन्यत्र च तत्रतत्र दृष्टव्यम् ॥

निरपेक्षमेव भवितुमर्हति, 'द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने,' 'बहुषु बहुवचन'-मित्येतद्वलात् । यथा पचतः, पचन्तीत्यादिनिडन्तस्थले, तद्वत् । एवञ्च-कशेषमूलकद्विवचनबहुवचनप्रयोगे तदुपजीविनपुंसकसूत्रप्रवृत्तिः । वृत्ति-निरपेक्षं प्रत्यययोजने तु न स नियमः । तदत्रैकप्रवृत्तिनिमित्तमुखेन पुनपुनरुपशेषणभूतार्थबोधने, विशेष्याणाञ्च, कर्माणि गुणाश्चेति रीत्या व्यन्तत्वे यथेच्छं विशेषणलिङ्गप्रयोगः । यद्वा प्रामाणिकभूरिप्रयोग-दर्शनानुसारेण समास इव व्यासेऽपि चरमश्रुतविशेष्यानुसारिलिङ्गनिर्देशः, उपस्थितप्रयोगे औचित्यात् । अत एव पूर्वगूले क्लीबनिर्देशः । अत्र च पूर्वसूत्र इव उभयविशेषणमपि व्याख्याता इति पुंलिङ्गमिति ॥ २६ ॥

एवं निष्क्रियत्वेऽपि तेषु केषाञ्चित् क्रियाकारणत्वं परमस्तीति विवक्षुः तद्वत्कारणत्वविवेकार्थमाह—

२४. निष्क्रियाणां समवायः कर्मभ्यो निषिद्धः ॥ (२२५)

निष्क्रियाणां द्विगाद्विद्व्यगुणकर्मणां समवायसंबन्धः कर्मभ्यः कर्मतः—कर्मप्रतियोगिक इति यावत्—निषिद्धः । निष्क्रियानुयोगिकसम-वायः कर्मनिरूपितो न भवतीति यावत् । तथाच क्रियासमवायित्वाभावात् क्रियां प्रति समवायिकारणत्वं तन्मध्ये कस्यापि न प्रयुक्तमिति भावः २४

तर्हि अत्राध्याये संयोगादिगुणेषु, ततः प्रागन्यत्र च कर्म-कारणत्वमिष्टं किञ्चिदपमित्यत्र सूत्रत्रयम्—

२५. कारणं त्वसमवायिनो गुणः ॥ (२२६)

संयोगादयः केचिद्गुणाः कारणानि भवन्तः असमवायिकारणा-न्येव कर्मविषये भवन्तीत्यर्थः । अत्र समवायिकारणत्वनिषेध एव

तुल्यत्वाभिप्रेत , निमित्तकारणत्वस्य प्रयत्नादाविष्टत्वात् । अममवायिन
इत्यस्य कार्यसमवायिभिन्नामसन्त इति वाऽर्थः । तथाच द्रव्यसमवेततया
कारणत्वम् , न तु समवायानुयोगितयेति ॥ २५ ॥

द्रयेषु दिक्कालयोः कर्मनिमित्तकारणत्वं दर्शयति—

* २६ गुणेर्दि (गुणेन दि) ग् व्याख्याता ॥ (२२७)

कारणमित्यनुपज्यते । गुणैः आदित्यसंयोगविशेषरूपोपाधिमि —
तद्वत्त्वेनेति यावत्—दिक् कारणतया व्याख्याता । पूर्वस्या दिशि
कर्म, उत्तरस्यामित्येऽमुषाध्यगच्छित्ते कर्मोत्पत्त्यनुभवात् उपाधिविशि-
ष्टतया दिक् कारण भवतीति । प्राचीने कालस्येव दिशोऽपि सर्व
कारणत्वमिष्टम् ॥ २६ ॥

२७ कारणेन कालः ॥ (२२८)

कारणमित्यनुपज्यते , व्याख्यात इति च विपरिणम्य । कारणेन
कारणवत्त्वेन । कालनिरूपणप्रकरणोत्तरीत्या सूर्यपरिस्पन्दान्निरूपकार-
णात्मनोपाधिमत्तया कालोऽपि कारणमिति व्याख्यात । अत्र कारण-
पदप्रयोगात् दिगुपाधीनामकारणत्व गम्यते । एवमेषा क्रियासाग्न्यत्र
परमस्ति, न तु सक्रियत्वमपीति निरूपितमिहाध्याये लौकिक कर्मेति ॥

पञ्चमान्त्येऽत्रगीत् कर्म क्रमान्मूर्तेष्वयाऽऽत्मनि ।

व्यमृशत् सह मुत्तयाऽथ तमस्येव दिगादिषु ॥

इति वैशेषिकरसायनसहिते वैशेषिकदर्शने पञ्चमे द्वितीयमाह्निकम् ।

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

अथ वैदिकं कर्म । तच्च योगप्रवृत्तं प्रति यमनियमात्मना द्वेधा विभज्योच्यते । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः । शौच-सन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः । अत्र प्रायो यमनिरूपणं प्रथमाह्निके करिष्यन् वैदिकस्य कर्मणो वेदप्रामाण्यायत्तानुष्ठान-कतया सर्वोपेक्षातरूपेण वेदप्रामाण्यं कतिमिध्वन सुत्रैः स्थापयति—

१. बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतित्वेदे ॥ (२२९)

अयमाशयः—नित्यत्वात् निर्दोषत्वाच्च वेदः प्रमाणमिति मीमांसकाः । तत्र नित्यत्वं प्रामाण्यं प्रति न साक्षात् प्रयोजकम् । नित्यत्वादप्रमाणमिति वा किं नोच्येत ? न च प्रत्यक्षादिषु प्रामाण्यं नित्यत्वाधीनं दृष्टम् । अतः, ‘निर्दोषत्वात् प्रामाण्यम् ; निर्दोषत्वञ्च नित्यत्वात् पौरुषेयत्वाभावात् पुरुषदोषाधीनत्वप्रसक्त्यभावात् सिद्धम्’ इति वक्तव्यम् । तत्र लौकिकास्तवाक्यानामिव वेदवाक्यानामप्यनित्यत्वे सत्येव निर्दोषत्वोपपादनमभवे अत्यन्तादृष्टनित्यत्वकल्पनया तत्समर्थन-प्रयामो व्यर्थः । किञ्च वक्तृपुरुषगुणवत्तायत्तमेव वचनप्रामाण्यं लोक-दृष्टमिति दोषाभावमात्रेण प्रामाण्यमपि न क्लृप्तम् । धुणाक्षरवाक्यादौ प्रामाण्याभावात् । अतः वेदवाक्यानि बुद्धिमत्कृतानि प्रमाणवाक्यत्वात् लौकिकप्रमाणवाक्यवदिति पौरुषेयत्वानुमानेन प्रामाण्यं समर्थनीयम् । अत्र साध्या बुद्धिश्च वाक्यार्थविषयक्यवार्थज्ञानमिति ।

नन्विदमनुमानं वेदे प्रमाणत्वसिद्ध्यनन्तरमेवावतरेत्, अन्यथा स्वस्याभिद्वेः । न च प्रमाणत्वरूपविशेषणत्यागेन वाक्यत्वमात्रं हेतुरुच्यत-

इति वाच्यम्—अप्रमाणशब्दसमुदायसाधारण्येन हेतुकथने तावता वक्तृ-
यथार्थज्ञानरूपविवक्षितगुणसिध्ययोगात् । एवञ्च प्रमाणत्वं प्रागेव निर्धा-
येम् । कथं निर्धार्यत इति चेत्—वेदः प्रमाणं महाजनपरिगृहीतत्वादित्यनु-
मानेन ।—एवञ्च सिद्धे प्रामाण्ये बुद्धिपूर्वत्वानुमानं किमर्थं क्रियत इति
वेत्त—महाजनपरिगृहीतत्वं हि प्रामाण्यस्य स्थितस्य ज्ञापकम्, न तु कार-
कम् । प्रामाण्यमेव कथं निष्पन्नमिति तत्कारकाकांक्षायां बुद्धिमत्पुरुष-
कृतत्वाद्वाक्यस्य सत्प्रामाण्यं तद्बुद्धिकृतमिति कारकोपदेशोऽत्र क्रियते ।
अन्यथा कारकाभावान्निवर्तमानं प्रामाण्यं ज्ञापकत्वेनाभिमतो हेतुः कथं
स्थापयेदिति । सूत्रे वाक्यपदं वाक्यत्वहेतुस्फोरणाय । वक्तृबुद्ध्य-
भावे च पदार्थयोः संसर्गविशेषे न किञ्चित् प्रमाणमिति ।

किं नाम वेदत्वमिति चेत्—किं नाम भारतस्वरामायणत्वादि ।

दृश्यतां वा न्यायकुसुमाञ्जलिपञ्चमस्तवक इति ॥ १ ॥

न केवलं वाक्यम्, वेदगतं प्रत्येकपदमपि यथार्थज्ञानसाधकं
भवतीत्याह—

२. ब्राह्मणे सज्ञाकर्मसिद्धिलिङ्गम् ॥ (२३०)

ब्राह्मणे मन्त्रब्राह्मणात्मकभागद्वयरूपवेदगतब्राह्मणभागे संज्ञाकर्म
कर्मणां कर्माराध्यदेवतानाञ्च नामकरणं सिद्धौ बुद्धौ लिङ्गमिति ।
ईदृशाकारविशिष्टस्येदं नामेति लोके यथा, तथा ईदृशाज्ञोपाङ्गसंपन्नस्यै-
एतादृशफलसाधनस्य कर्मण इदमुद्भिदादिकं नामधेयमिति तत्तत्कर्मरहस्यं
कृत्स्नं विद्वान् हि तत्तन्नाम कुर्यात् । सत्सु वाक्विन्द्रादितत्तदेवता-

उप. सू. २. प्रकारान्तरेण बुद्धिपूर्वत्वमनेकसूत्रेण—‘सोऽरोदीन्’

इति रोदनकृतत्वाद्यर्थविवक्षया दृशादिनामकरणं ज्ञाने लिङ्गमित्येतत्सूनार्यः ।

वाचकेषु बहुषु पदेषु विशिष्य किञ्चिन्नाम्नः तत्रतत्र देवताप्रतिपादनाय स्थापनं हि, 'तत्तच्छब्दसङ्कीर्तनपुरस्सरं कृतमेव कर्म फलति, न तु पर्यायशब्दान्तरप्रयोगे' इति तत्तत्कर्मणः तत्तद्देवतानाम्नाश्च स्थितं सौहार्दं विवेचितवतैव सुकरम् । तथा च ब्राह्मणे रुद्रेन्द्रोद्भिद्विधजिदाद्यन्वर्थसंज्ञा दृश्यमाना कर्मसिद्धेः तत्तद्भात्वर्थस्य तत्तत्कर्मणः सफलत्वस्य च लिङ्गमिति । अनेन सूत्रेण मन्त्रब्राह्मणात्मनि वेदे ब्राह्मणं परमनीश्वरकर्तृकमप्रमाणञ्चेति मतिरप्यपास्यते ।

संज्ञाकर्म मन्त्ररूपवेदेष्टव्यस्पष्टं दृष्टानां सम्यग्ज्ञानौपयिकरचनेति वाऽर्थः । श्रूयते हि —“मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन् तानि त्रैतायां बहुधा संततानि' इति । त्रेता—अग्नित्रयम् ।

यद्वा पूर्वोत्तरवत् अव बुद्धिपदे विहाय सिद्धिपदप्रयोगादेवमर्थः—ब्राह्मणे संज्ञाकर्म अर्वाचीनानेकनामोल्लेख, काठककालापकादिसमाख्याकरणञ्च सिद्धौ वेदनिष्पत्तौ लिङ्गम् । साभिं हि समाख्यया वेदस्य सकर्तृकत्वं न्यायकुसुमाञ्जलौ ॥ २ ॥

ननु स्वयमर्थसंपादनोपायान्वेषणप्रवृत्तैः कैश्चित् परवच्चनया दानशास्त्राण्युच्चावचानि प्रणीतानि स्युः । अतः तदप्रामाण्ये, तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति न्यायात् सर्वाप्रामाण्यमित्यत्राह—

३. बुद्धिपूर्वो ददातिः ॥ (२३१)

'सर्गकामो गां दद्यात्', 'श्रोत्रियाय कुटुम्बिने दरिद्राय दद्यात्' इत्यादिना, देयमिदम्, संप्रदानमिदम्, दानमित्यभ्यूतम्, दानफलमिदमिति श्रेयःसाधनदानस्वरूपम् अनुमानागोचरत्वात् प्रत्यक्षेण

दृष्टवतेव दानमिथय प्रवतिता इति ददातिशब्दघटितवाक्यानि
 बुद्धिमत्कृतानीति । न खलु परचञ्चका स्वात्मानमपि विप्रलभते ।
 दानञ्च यथाशक्ति सर्वकर्तव्यमेवानुशिष्यते , स्वकीयपरकीयविभाग
 मन्तरेण पात्रभूतसोद्देश्यम् । प्रतिगृह्यन्तोऽपि बहुप्रकारे दान एव
 तदुपयोजयन्ति । यागहोमाद्यपि हि दानमेव । देवनोद्देश्यकद्रव्यदान
 प्रक्षेपाङ्गक याग प्रक्षेपसमप्रधानरु तदेव होम इति सावधान
 निम्नश्यम् । तथाच वैदिको ददातिशब्दो बुद्धिपूर्वक ददातिशब्दत्वात्
 लौकिकददातिशब्दवदिति किरणान्त्यामुक्तम् । कथं क्रियाया काला
 न्तरभाविफलजनकत्वमिति चेत्—अनुभवस्य सम्कारद्वारा स्मृतिजन
 कत्वनत् अपूर्वद्वारा जनकत्व कल्पमिति ॥ ३ ॥

ननु याननाध्यापनप्रतिग्रहेषु ब्राह्मणानामेवाधिकारवर्णनात् अर्थ
 ग्रहणविधिरूपा प्रतिग्रहविनयो वर्णविशेषामिमानमूला अनासकल्पिता
 इत्यनसीयत इत्यत्राह—

४ तथा प्रतिग्रह ॥ (२३२)

तमेत्यम्य बुद्धिपूर्व इत्यर्थः । प्रतिग्रहविधिषु बुद्धिपूर्व एव ।
 अयं भावः—लोके तत्तत्कर्मज्ञानशक्तितारतम्येन तेते स्वानुरूपामुच्चा
 वचा भृतिं मृन्दन्ति । ये हि भृतिनिरपक्षा समुत्कृष्टज्ञानादिसपदेकपरा
 साध्वाचारा सतथापि लोकक्षेमहेतवः , तेषां भृतिस्थानीयाऽयं
 प्रतिग्रह इति मत्वापि सतोऽप्युचितम् । न च ब्राह्मणवर्णं सर्वं
 प्रतिग्रहमर्हति । किंतु गृहस्थः । सोऽपि न सर्वः , यतो गृहस्थाश्चतु
 विधाः । तथा च व्योमवती, “ते चतुर्विधा , वार्तावृत्तयः ,

शालीनवृत्तयः, याथावराः, घोरसांन्यासिकाश्चेति । अनिन्दित-
कृप्यादिपराः आदिमाः । यजन्तो याजयन्तो ददतः प्रतिगृह्णन्तो द्वितीयाः ।
तृतीयास्तु यजन्तो न याजयन्तः, ददतो न प्रतिगृह्णन्तः । प्रतिदिनमा-
हृतोऽष्टवृत्तयश्चतुर्थाः । अन्यत्र किञ्चिदन्यथा विवेचितमिदम् ।
अस्तु यथा तथा । अरिच, प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत्”
इति शास्त्रम् । अतः कार्यान्तरेष्वधिकमात्मानमविनियुज्य जपतपः-
प्रभृतिभिः परिपूताः प्रजानुग्रहपराः प्रतिग्रहदोषजरणप्रवीणाः प्रकृष्टदरिद्रा
एव प्रतिग्रहाधिकारिण इति कृममनेन । तथाच प्रतिग्रहविधिर्वैदिको
बुद्धिपूर्वकः प्रतिग्रहविधित्वात् लौकिकप्रतिग्रहविधिवदित्यनुमानम् ॥४॥

ननु दानक्रियानिष्पत्तये संप्रदानस्वरूपविवेचनाय प्रतिग्रहाधि-
कारिविवेचकशास्त्रस्योपयोगात् सर्वं दानधर्मदोषमूलमिति किं पृथक्
प्रतिग्रहविधिरूपनेन । अतः प्रतिग्रहस्य किञ्चिददृष्टजनकत्वमेव नास्ती-
कर्तव्यम् । अदृष्टजनकत्वेऽपि दानधर्मजन्यदातृपरमापूर्वोपयोगित्वाय
दातृगतादृष्टजनकत्वमेव । यदि तु प्रतिग्रहीता स्वकृतप्रतिग्रहानुगुणं
किञ्चित् सुखं दुःखं वा भोक्तव्यम्, तदपि प्रतिग्रहविषयमूतद्रव्यदान-
जनिताद् दातृगतादृष्टादेव भवतु । तत्राह—

* ५. आत्मान्तरगुणानामान्तरगुणेष्वकारणत्वात् ॥ (२३३)

किं दातृगतमदृष्टं प्रतिग्रहीतव्यदृष्टं जनयति, किं वा सुखदुःखा-
दिकम् । उभयमपि न युक्तम् । आत्मान्तरसवेतगुणस्यान्वयात्मनि
गुणजनकत्वाभावात् । न स्रष्टु चैवसनवेनात् सुखादितो मन्त्रे सुखाद्युत्प-

ट्य. मू. ५. एकस्मिन्गतपुण्यपापानामात्मान्तरे ये सुखदुःखे तस्मीकारण-
त्वात् । अतः शास्त्रेदेवित्तं फलमनुष्ठायि ।

चिह्नं । न च मिययोर्द्वयोर्मध्ये एकगतात् सुखादितोऽन्यस्य सुखादिक
भवत्येवेति वाच्यम्—तत्राप्येकगतमुरविषयकमन्यगतं यत् ज्ञानम्,
तद् विना तस्य सुखाद्यनुत्पत्तेः । एवमेकगतादनुभवादितोऽन्यस्य स्मृत्या-
दिकमपि न जायते । अतो दानुगतादृष्टात् प्रतिग्रहीतरि गुणात्प्रतिर्न
भवतीति प्रतिग्रहविधयः पृथगेन तत्रादृष्टं जनयन्ति । अत एव, “शास्त्र
देशिनं फलमनुष्ठातरि” इति जैमिनीया अपि । प्रतिग्रहस्य दानशेषत्वं
तु दृष्टविधया द्रव्ये स्वत्ववन्ननमात्रेण भरितुमर्हति । यद्यपि प्रतिग्रहनि-
धिना, ‘वृत्त्यन्तरहीनस्य प्रतिग्रहतो दोषामावमात्रं बाध्यते इति नादृष्टहेतुत्व
प्रतिग्रहस्यावश्यकम्—अथापि निमन्त्रणविष्णुनिर्मात्यग्रहणादौ कचिद-
करणे प्रत्ययायश्रवणात् नित्यकर्मवत् प्रतिग्रहविशेषस्य धर्मजनकत्वमप्य-
स्तीति युक्तम् । सति च स्वयं निरपेक्षा दानसाफल्यसंपत्तये पर प्रति-
ग्रहीतारं परमकारुणिका । ततश्च तेषां श्रेयोऽपि ।

ननु, “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपत् पुत्रे जाते” इति विहिता
पुत्रेष्टिः पितृकृता पुत्रे तेजोभित्वादि जनयति, एव पुत्रकृतं श्राद्धं पितरि
वृत्तिमिति आत्मान्तरगुणस्यात्मान्तरगुणकारणत्वेऽपि तद्व्यतिरिक्तमिति चेन्न—
तत्र पुत्रेष्टिपितृश्राद्धादावपि फलानुभविन्येव अपूर्वोत्पत्तेः स्वीकारादन्य-
समवेतादृष्टात् अन्यत्र फलोत्पत्त्यभावात् । अथ कर्तरि पित्रादौ कथं
नापूर्वम्, कृत्यपूर्वयोः सामानाधिकरण्यस्यावश्यकत्वादिति चेन्न—यागादौ
ऋत्विगादीनां कर्तृत्वेऽपि स्वामिन्येवापूर्वोत्पत्तेः तद्वदेवोपपत्तेरिति ।

अनेन सूत्रेण जैनसमं भूतगतमदृष्टमिति पक्षोऽप्यर्थान्तरितो
भवति । तन्निरासप्रकारश्च न्यायमप्ये, विस्तरेण न्यायकुसुमाञ्जलौ
च द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

६. तद् दुष्टभोजने न विद्यते ॥ (२३४)

यदर्थं वैदिकविधिप्रवृत्तिः, तत् फलम्, लिङ्गार्थभूतेष्टसाधनत्वरूपमात्मगुणकारणत्वं वा दुष्टभोजने न विद्यते । दुष्टानां भोजनं दुष्टभोजनम् । संबन्धसामान्ये षष्ठी । भोजनमभ्यवहारानुकूलव्यापारः । गिजन्तारुल्लुट् । तत् दुष्टकर्तृके दुष्टपुरुषोद्देश्यके दुष्टवस्तु-कर्मके च भोजने न विद्यत इत्यर्थः । किमिति भोजनं विशिष्योपाधीयते ? दानानां मध्ये अन्नदानस्य सर्वसाधारण्यप्रसक्त्यतिशयात्, आयुरारोग्यै-
श्वर्यविज्ञानादिवहत्वाच्च । यद्वा भोजनमभ्यवहार एव । आद्यादौ दुष्ट-
भोजने फलं न भवतीति । स्वयं जात्याश्रयनिमित्तदुष्टवस्तुभोजनेऽपि अविवेकात् फलमिति च कणभक्षोपदेशः ॥ ६ ॥

किं दुष्टम् ? तत्राह—

७. दुष्टं हिंसायाम् ॥ (२३५)

दुष्टश्च दुष्टश्च दुष्टश्च दुष्टम् । तथाच हिंसाकर्ता हिंसाकर्तृदेशेन हिंसार्जितमन्नं क्षीयने चेत्—यत्र कापि हिंसासंबन्धेऽपि तद् भोजनं दुष्ट-
भोजनमेवेति । इदं पातकसामान्योपलक्षणम् । स्तेयसुरापानपरदारगम-
नाद्यावपि जीवोपद्रवसद्भावात् कथमपि सर्वत्र हिंसाप्रसक्तिरिति तस्याः
प्राधान्येन निर्देशः । हिंसा हि परवेदनामात्रफलो व्यापार इति ॥७॥

न केवलं भोजननैःफल्यन्मात्रम्, अपित्वसंसृज्यसंसर्गवशात्
प्रत्यवायोऽपीत्याह—

८. तस्य समभिज्याहारतो दोषः ॥ (२३६)

समभिज्याहारोऽत्र संबन्धवहारः=साहित्यम् । तच्च “संवत्सरेण

पतति पतितेन सहाऽऽचरन्” इति नानाप्रकार वर्मशास्त्रतोऽवगन्तव्यम् । ॥ ८ ॥

अदुष्टभाजनेऽपि फलतारतम्यं वक्ष्यन्, ‘तस्य समभिव्याहारतो दोषः’ इत्युक्तस्य दोषम्याभावः परं तत्र सर्वत्रानिश्चितं, न तु तत्रापि तारतम्यमित्यादिर्कृतुमाह—

९ तददुष्टे न विद्यते ॥ (२३७)

तत्र दुष्टसाहित्यप्रयुक्तदोषसत्त्वं कर्नरि, उद्देश्ये, कर्मणि च सर्वस्मिन्नदुष्टे न विद्यत इति ॥ ९ ॥

अथ फलतारतम्यं दर्शयितुं सूत्राणि—

१० पुनर्विंशित्ते प्रवृत्तिः ॥ (२३८)

विंशित्ते अनिशयिते गुणशालिनि पातविशेषे, वस्तुविशेषे च पुनः प्रवृत्तिर्विधेया । तेन भोजनफलप्रकटम् । पुनश्शब्दः त्वर्थः । परतु इत्यर्थः । एव दोषाभावम्याविशिष्टत्वेऽपीति यावत् ॥ १० ॥

११ समे हीने वा प्रवृत्तिः ॥ (२३९)

तदलाभे समे स्वानुरूपे, तस्याप्यलाभे अधमे, परत्वादुष्टे प्रवृत्तिः । तेन मध्यमं निकृष्टञ्च क्रमेण फलम् ॥ ११ ॥

एवं भोजनानुबन्धेन अहिंसारूपं यमं प्रस्तुत्य, हिंसायामित्येतत् स्तेयशप्युपलक्षणमिति कृत्वा, अस्तेयरूपं यमं मनसि निधाय तदपवादं दर्शयति—

१२ एतेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्वादानं व्याख्यातम् ॥

अत्र हीनादिपदं न वस्तुपरम्, किंतु पुस्तमात्रपरमिति धार्मिक-

पदेन सिद्धम् । विशिष्टसमहीनेत्यनुक्त्वा हीनसमविशिष्टेत्युक्त्या हीनात् परस्वादनं मुख्यम्, समात् मध्यमम्, विशिष्टादधममिति ज्ञाप्यते । अत एव परस्वादानपदेन न प्रतिग्रह उच्यते ; हीनात् प्रतिग्रहस्यैवाधमत्वादुक्तार्थज्ञापनासंभवात् । अत एव प्रतिग्रहपदं पूर्वं प्रयुक्तमुपेक्ष्य परस्वादानेति प्रयोगः । तेन च आदानानन्तरमपि तत् परस्वमेवेति ज्ञाप्यते । अस्तेयमित्यत स्तेयं परस्वादानमिति च योगसूत्रव्याख्या । अतः प्राचीनवृत्त्युक्तीत्या स्तेयमेव परस्वादानम् । तथा च एतेन भोजनविषये शिष्टसमादिषु तारतम्यस्यावधेयत्वकथनेन ततस्ततश्चौर्यमपि यथार्हमुत्तममध्यमादिरूपेण व्याख्यातमित्यर्थः । यदि दरिद्रः स्वं वा परं वा भोजनीयं भोजयितुमलब्धार्थः स्यात्, तदा प्रतिग्राहयितुरभावे हीनादितः क्रमेण स्तेयमपि कुर्यात्, तावता न भङ्गः । “शूद्रात् सप्तमे, वैश्याद्दशमे, क्षत्रियात् पञ्चदशे, ब्राह्मणात् प्राणसंशये” इति चाहुः । अन्तेये हि मुख्यस्य योगस्यैव लोपः स्यात् । “गुणलोपे च मुख्यः स्यात्” इति न्यायेन मुख्ययोगाद्यलोपाय द्रव्यार्जनरूपाङ्गे वैकल्यस्य सोढव्यत्वादिति ॥ १२ ॥

अथ अपरिग्रहादिरूपाणि यनान्तराण्यपि संगृह्णाति—

१३. तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ (२४१)

तथेति पूर्वोक्तसमुच्चये । विरुद्धानां शास्त्रनिषिद्धानां योगादिविरुद्धानाञ्चोपकरणानां त्यागः अपरिग्रहः कार्यः । परकीयस्य स्तेयं न कुर्यादित्येव न ; विरुद्धं यदि स्वकीयमेव किञ्चित् स्यात्, तदपि

उप. सू. १२. परस्वादानं प्रतिग्रहः । श्रुतिश्च तस्य स्तेयमित्याहुरिति ।

उप. गृ. १३. अपरिग्रहं ये न ग्रस्यच्छन्ति, तेषां वचोऽपि ।

त्याज्यमिति । अत्र निरुद्धानामिति बहुवचनम् अनृतवदनाब्रह्मचर्य-
रूपयोर्मरिरोधिनोरपि समग्रार्थः । तेन अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रह-
रूपयमान्तर्गतौ सत्यब्रह्मचर्यरूपौ यमावपि यमान्तरवत् सप्रतियोगिकौ
ग्रहीतुमुचिताविति सूच्यते । सत्य अनृतवदनाभावः , ब्रह्मचर्यञ्च अकाम
इति । नात्रोत्तरसूत्र इव त्यागो बन्धः , सूत्रवैयर्थ्यापात्तात् । शेषमन्ते ॥ १३ ॥

त्यागप्रस्तावात् पूर्वनिषिद्धहिंसापवादमूत हिंसारूप त्यागमप्याह—

१४ हीने परे त्यागः ॥ (२४२)

“सर्धेवात्मानं गोपायेत्” इति शास्त्रात् कदाचित् परहिंसा
विना स्वात्मानं गोपायितुमपारयन् हिंसायां प्रवर्तते । तदाऽपि परे
स्वापेक्षया हीने निकृष्टे सत्येव तस्य त्यागः विनाजन=बन्धो युज्यते ।
वक्ष्यमाणानुसारादौचित्याच्च त्यागोऽयं परत्याग इति सिद्धमिति । तथा
च हीने परे परत्याग इति ॥ १४ ॥

१५ समे आत्मत्यागः परत्यागो वा ॥ (२४३)

परे इत्यनुवर्तते । परे समे सति आत्मत्यागः कुर्वातु ।
आत्मन्युत्कटादरे परत्यागः वा ॥ १५ ॥

१६ विशिष्टे आत्मत्याग इति ॥ (२४४)

स्वापेक्षया परे अतिशयिते सति न तस्य हिंसया स्वात्मरक्षण-
मुचितमिति स्वत्महानि स्वयमुपनिषतिता सहोत्पत्त्यर्थः । अत्र
इतिशब्दः आहिकसमाप्तावित्याहुः । सर्वेष्वहिकेष्वेवमभावेऽप्यत्र
स्थितस्त्वैव गतिः । यदि तु, ‘तथा निरुद्धानां त्यागः’ इत्युक्तार्थः
सोपपादिका उपरि विसृवीति उपपादनोपसंहारपगत्या इतिशब्द-

निर्वाहः, तदा प्रथमसूत्रस्यैवमर्थः—विरुद्धानां प्राणधारणोपयोगिद्रव्य-
हरणे विरोधिनां जनानां त्यागः वध इति । किमविशेषात् सर्वेषां वध इत्यत्र
विशेषकथनाशोपरि तिसूत्रीति भाव्यम् । परंतु प्रथमसूत्रस्य पश्चान्नैरर्थक्यम् ;
उत्तरत एव सर्वसिद्धेः । अतः श्लोकसूत्रोक्तसकलयमसङ्ग्रहपरत्वाच्चित्यात्
पूर्वोक्त एवार्थोऽस्तु । एवञ्च इतिशब्दः वक्तव्यप्रकारविशेषसत्ताप्रदर्शक-
इति भाव्यम् । स चैवम्—कथं नु स्वात्मानं स्वयं हन्यात् , स्वर-
क्षणार्थं परहननवत् स्वहनेन रक्षणीयम्याभावात् , उद्धन्धनादौ दोषाच्च ।
तत्राह—इतीति । नावश्यमुपायप्रयोगेण स्ववधः संपाद्य इत्युच्यते । स्वस्य
रक्षणाशक्त्या प्राप्तां हानिं सहेतेत्येतावदेव । तथाम्बितिमसहमानस्तु विर-
क्ताग्रेसरो धर्माविरुद्धेन शास्त्रीयेण केनचिदुपायेन स्वहानिमपि कुर्यात् ।
विशिष्टं तु परं न हन्यादिति । नन्वेवं हिंसारूपत्यागपराणि त्रीणामानि
सूत्राणि परस्वादानसूत्रात् प्रागेव निवेश्यानि । हिंसरूपार्थिक्यात् । सत्यम् ।
यमविचारस्य तस्मिन्नेवाहि उपदेशसमापनायास्तेयादि संगृह्य, अथावकाश-
लाभात् तेन हिंसाविषय एव किञ्चित् प्रस्तुतम् । एवञ्च विरुद्धानां त्याग
इति सूत्रमपरिमहाद्यर्थपरमेव सत् विरोधिहिंसारूपत्यागमपि संगृह्णाति ।
तदा तथेति हीनसममात्मग्रहणम् ; तद्वंशविवरणश्चोपरि । अपरिमहादि-
विषये विशेषविवरणस्यावकाशालाभादुपेक्षेति ॥ १६ ॥

वेदस्य बुद्धिपूर्वत्वमदुष्टात् कर्मण फलम् ।

यमेऽपि जातु स्तेयादिस्थितिं पष्टादिमेऽज्वीत् ॥

एति वैशेषिकरसायनमहिते वैशेषिकदर्शने पष्टे प्रथममाहिकम् ।

अथ षष्ठे द्वितीयमाह्निकम्

उक्ता साधवादा यमा । अथ नियमा वक्तव्या । तत्र यमाना किञ्चिदभाररूपत्वात् तादृशाभावरक्षणे तत्प्रतियोगिभूतक्रियाचरणप्रयुक्त प्रत्यवायाभावमात्र सिद्ध्यति, न तु धर्माऽपि कश्चिदुत्पद्यते । यद्यपि अहिंसादिपदै अहिंसादिसङ्कल्पपर्यन्तविवक्षायाम्, ‘नेक्षेताद्यन्नमादित्यम्’ इत्यादावित् धर्मत्व मवितुमर्हति । अत एव यमाना षष्ठाध्याय-निरूप्यवैदिककर्मत्वम् —अथापि तावदप्रिवक्ष्या हिंसाद्यभावपरिपालन मात्रमपि यम इष्यते । तदपवादे तु किमैव । नियमेषु पुनर्विधिविधेयेषु भावरूपेषु धर्महेतुत्व दृढमन्तीत्यभिप्रेत्य तत्र विशेषमाह—

१ दृष्टादृष्टप्रयोजनाना दृष्टभावे प्रयोजनमभ्युदयाय ॥ (२४५)

दृष्टादृष्टप्रयोजनाना दृष्टादृष्टफलरूपा वैदिकाना दानहोमादीना कर्मणा दृष्टभावे दृष्टरूपफलभावे प्रयोजन प्रशङ्गा अनुष्ठानम्, विधि-कृतमनुष्ठानं वा अभ्युदयाय भवतीति । अदृष्टद्वारक फलमभ्युदय । कर्मणा फलद्वयमस्ति दृष्टमदृष्टम् । दृष्ट लाभपूनादिरूपम् । तदनुदेशेन केवलमदृष्टार्थतया यदि कर्म क्रियते, तर्हि तत्फलं भविष्यतीत्यर्थः ।

तथाच धर्मान्तिकारे भाष्यम्—, “दृष्ट प्रयोजनमनुद्दिश्यैव एतानि साधनानि, भावप्रसादञ्चापेक्ष्य आत्ममनस्सयोगाद्धर्मोत्पत्तिः” इति । “दृष्ट लाभपूनादिरूपम्” इति च तत्र कन्दली । अहिंसादीना यमाना

उप सू १ ‘यतोभ्युदये’ति द्वितीयमूत्रव्याख्यानमत्र । दृष्टप्रयोजना भावे अदृष्टं प्रयोजनं कल्पनायम् । तथाभ्युदयाय—तत्त्वज्ञानाय स्वर्गाय वा । अभ्युदयायति शत्रुघ्नी प्रथमाय ।

स्वरूपं तु लाभपूजाद्यर्थत्वेऽपि नातीव हीयते, यदा तेषामभावरूपत्वम् । नियमेषु पुनर्नैवमिति च भावः । अनेन सूत्रेण, 'कर्मणां लाभपूजाख्यातिरूपदृष्टार्थत्वमेवास्तु' इति शङ्कापि परास्ता ।

अस्य सूत्रस्यैवमर्थः स्यात्—वैदिककर्मणां मध्ये कानिचित् दृष्टपश्चाद्यर्थानि, अदृष्टस्वर्गाद्यर्थानि चान्यानि । तत्र येषु दृष्टं फलं नास्ति, तत्रादृष्टमिति । एवं सति—दृष्टप्रयोजने कर्मणि दृष्टाभावकथनं कथमुपपद्यते ; अदृष्टप्रयोजने कर्मणि दृष्टप्रसक्तिकल्पना च कथमिति शङ्का स्यात् । यदि फलार्थानामपि कर्मणां फलानुद्देशेनानुष्ठाने तत्त्वज्ञानं फलमिति सूत्रार्थः, तर्हि अदृष्टस्वर्गादिफलम्यापि स्यागात् दृष्टादृष्टाभावे इति वक्तव्यम् । अदृष्टप्रयोजने हि कर्मणि दृष्टपश्चादिफलाभावकथनममसक्तप्रतिषेधः स्यात् । एवं त्विह युक्तम्—दृष्टादृष्टप्रयोजनानाम् ऐहिकामुमिकोमयरूपपुत्रादिफलानां कर्मणां दृष्टाभावे इह जन्मनि पुत्राद्यभावे जन्मान्तरे पुत्रादिकमदृष्टमेष्टव्यमिति । वास्तवोऽर्थस्तु प्रागुक्त एव ; असङ्कोचात् ॥ १ ॥

अथ नियमनिरूपणप्रवृत्तः वर्णाश्रमसाधारणान् असाधारणांश्च कतिचिदंशानाह—

२. अभिषेचनोपवासग्रहचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षण-
दिह्यनश्रवमन्त्रकालनियमाध्यादृष्टय ॥ (२४६)

शौचसन्तोषतपस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः योगशास्त्रोक्ताः । न्यायभाष्ये (४-२-२६) 'यमः समानमाश्रमिणां धर्म-

साधनम्, नियमस्तु विशिष्टम्' इत्युक्तम् । पूर्वाह्निके निषिद्ध-
 निवृत्तेर्मरूपताया प्रतीतत्वात् कर्तव्य सर्व नियमशब्दामिमत् महर्षे
 कणादस्य स्यात् । अभिषेचन यथावत् स्नानम् । अनेन शौच
 सामान्यमुपलक्ष्यते । उपवास एकादशीन्तादि । अनेन चान्द्रा-
 यणादेरप्युपलक्षणात् तपस्सामान्य उक्तं भवति । ब्रह्मचर्यम् अध्ययनम्,
 स्वाध्याय । ब्रह्म वेद । ब्रह्मणि परमात्मनि चर्येत्यर्थविवक्षया ईश्वर-
 प्रणिधानञ्च । "स्मरण कीर्तन केलि प्रक्षेप गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽ-
 ध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेष च" इत्युक्ताष्टविधमैधुननिवृत्तिरूपब्रह्मचर्यं
 तु यम पूर्वाह्निकमप्य । अथ योगसूत्रोक्त सन्तोष एव शिष्यते ।
 स च अलबुद्धिरूप । पूर्वाह्निके, 'त्रिरुद्धाना त्याग' इत्यरिग्रहोक्त्या
 अलबुद्धिरुक्तप्राया । किञ्च सा अपरिग्रहापयोगिनी नादृष्टार्थेति
 पृथगनुक्तिः । गुरुकुलवास नैष्ठिकब्रह्मचर्यम् । यावदायुष गुरुकुल-
 स्थितिः । वानप्रस्थम् वनं प्रति प्रस्थितस्याश्रमः । गार्हस्थ्यसन्त्यासयो
 प्रसिद्धत्वात् नैष्ठिकब्रह्मचर्यवानप्रस्थाश्रमयोरेव विरलत्वात् तयोर्विशिष्य
 प्रदर्शनम् । यज्ञा —पञ्च महायज्ञा, पाकयज्ञसंस्था हविर्जनसंस्था
 सोमयज्ञसंस्थाश्च । दानं गवान्नविद्यादीनाम् । प्रोक्षणम् समन्त्रक
 उदकविन्दुभिर्भस्मेक । कर्म द्विविधं सामान्यधर्मभूत विशेषधर्मभूतञ्च ।
 आद्यमभिषेचनेत्यादिना, द्वितीयं गुरुकुलवासेत्यादिना चोक्तम् । पुन
 कर्म द्विविधम् अर्थकर्म गुणकर्म चेति । आद्य यज्ञादि, प्राक्षणेत्यनेन
 द्रव्यादिसंस्कारकं गुणकर्म समुपलक्ष्यते । न केवलं कर्मैवादृष्टं
 साधनम्, किंतु अकर्मापीत्याह दिगित्यादिना । दिङ्मन्त्र क्षत्रमन्त्र -

कालेति द्वन्द्वः । तेषां नियमाः । भोजनादिषु दृष्टफलार्थेष्वविहितेष्वपि कर्मसु प्राङ्मुखत्वादिनियमाः शास्त्रसिद्धाः । तत्राज्ञानाम् अङ्गिना फले जननीये उपकारकत्वात् प्रागादिदिङ्नियमामावेऽपि भोजनादिना तृप्त्यादिरूपफलसिद्धेरीदृशनियमविधानं व्यर्थमिति न शङ्कनीयम्— शास्त्रबलात् नियमांशस्य पुरुषार्थतया पृथक्फलस्वीकारात् । देहधारणादीनामपि सर्वेश्वराराधनशेषत्वाध्यवसाये च नियमादृष्टफलं सुलभमिति भावेन एतदुक्तिः ॥ २ ॥

उक्तेषु कर्मस्ववश्यज्ञेयं विवेकं दर्शयति—

३. चातुराश्रम्यमुपधा अनुपधाश्च ॥ (२४७)

चत्वार आश्रमाश्चातुराश्रम्यम् । स्वार्थे व्यञ्ज् । आश्रमचतुष्टय-संबन्धीनि वाऽर्थः । चातुराश्रम्यमदृष्टाय । न केवलं बाह्यं कर्म ; किन्तु आत्मगुणरूपा उपधाः अनुपधाश्चादृष्टाय । उपधानां पापरूपा-दृष्टार्थत्वं मन्तव्यम् । पूर्वं गुरुकुलवासवानपस्वशोरुक्तत्वेऽपि सर्वप्रहणाय चातुराश्रम्यमित्युक्तम् । यद्वा उपधानुपधापदशेश्चातुराश्रम्यसामानाधि-करण्यमभिमतम् । उपधा—भावद्रोषः, अनुपधा चाद्रोष इति वक्ष्यति । तथाचाश्रमचतुष्टयमपि द्रोषाद्रोषात्मकम् । सर्वत्राश्रमे भाव-द्रोषोऽद्रोषश्चास्तीत्यर्थः । चतुर्ष्वश्रमेषु स्थितं साधारणमसाधारणञ्च कर्म भावदुष्टमदुष्टञ्चेति द्विविधमस्तीति यावत् । तत्र दुष्टं राजसं-तामसञ्च ; अदुष्टं सात्त्विकम् । भगवद्गीताम्बष्टादशोऽध्यायेऽस्य

उप. सू. ३. अपर्ययाधनवचनार्थं सूत्रम् । आश्रमचतुष्टयमाधारणं धर्म-माधनमुक्तं पूर्वसूत्रेण । उपधानुपधा अपि यथास्वं धर्माधर्मेमाधनानि । उप-पधापदमपर्ययाधनमभ्याश्रयोपलक्षकम् ।

मिस्तरो (श्लो -२०-२८) द्रष्टव्य । एवञ्च यस्मिन् कस्मिन्नप्याश्रमे
स्थितेन निरक्तेन योगोपभोगितया फलाभिसधिरहितमेव सर्वं कर्म
अनुष्ठेयमित्युपदिष्ट भवति ॥ ३ ॥

उपधाशब्द परवञ्चनेच्छाया प्रसिद्ध । अत एव भाष्यमिच्छा-
धिकारे, 'परवञ्चनेच्छा उपधा' इति । अत्र तु रागद्वेषादिरूपदोष-
निरक्षेति दर्शयति—

४ माघदोष उपधा अदोषोऽनुपधा ॥ (२४८)

भावो मन, अभिसधिर्वा । तद्दोष भगवत्प्रीत्यर्थमिदं कर्म-
त्याकारं निहाय नानाभिधकामडम्भद्वेषादिकरम्भितत्वम् । अनुपधाशब्द-
घटकोपधाशब्दोऽपि न प्रसिद्धार्थमात्रपर इति दर्शयितुम्, अदोषोऽ-
नुपधेति ॥ ४ ॥

अथोक्तानां नियमानां यमापेक्षेत्वं पूर्वाह्निकाभिहितशुचिमोजन-
रूपोदाहरणमुत्तेन विवेचयिष्यन् तत्र शुचिशब्दार्थमाह—

५ यद्विष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितञ्च तच्छुचि ॥ (२४९)

अनेन सूत्रेण पूर्वमभिनेचनपदोपलक्षितं शौचमपि द्रव्यविशेषे
उदाहरणरूपेण दर्शितं भवति । दृष्टां शास्त्रसम्भता, स्वस्य च प्रिया
रूपरसगन्धस्पर्शा यन्म तत् । तेन श्वेतवार्ताकादिव्यावृत्तिः । रूपा-
दिकं यथासंभव समुच्चितमसमुचितञ्च ग्राह्यम् । प्राक्षितम् समन्त्रकमी-
पदुदकमिन्दुस्त्रिक्तम् । अभ्युक्षितम् अभित उदकमित्तम् । केपाक्षित
प्रोक्षणमात्रं पर्याप्तम्, यथा प्रायः काष्ठगुडतण्डुलादीनाम् । केपाक्षित
क्षालनमपि, यथा शाकपत्रादीनाम् । शास्त्रासम्मतस्यादिकं वस्तु,

प्रोक्षणादिसंस्कृतमपि शुचि न भवतीति वक्तुम् इष्टेत्यादिपदम् । इष्टे-
त्यनेनैव भावदोषराहित्यमपि ज्ञापितं भवति ॥ ५ ॥

एवमशुचिद्रव्यं न ग्राह्यमिति सिद्धम् । तत्राशुचिपदेन शुचि-
प्रत्यनीकं दुष्टे शुचित्वप्रत्यनीकदोषवदिति वा, शुचिभिन्नमित्येतावदेव
वा न विवक्षितम् । किंतु निर्दिष्टद्रव्यस्यापि प्रोक्षणाद्यभावे कार्या-
नर्हतया शुचित्वाभावविशिष्टमित्येव विवक्षितमित्याह—

६. अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥ (२५०)

अशुचीतिपदस्य शुचित्वाभावः प्रवृत्तिनिमित्तम् । स च शुचि-
द्रव्येऽपि प्रोक्षणाद्यभावकाले भवति । शुचिभिन्नत्वरूपः पर्युदासस्तु
भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तत्र भवेदिति ॥ ६ ॥

तर्हि दुष्टानां कलजादीनामशुचिपदेन ग्रहणं कथमित्यत्र,
शुचित्वस्य कदाचिदपि तत्राप्रसक्त्या शुचित्वाभावस्तत्राप्यक्षन एवेत्या-
शयेनाह—

७. अर्थान्तरञ्च ॥ (२५१)

यत् शुचिद्रव्याद्विज्ञम्, तदपि शुचित्वाभाववन्निषेधविषयार्था
न वार्यते । संसर्गभावस्य प्रागभावात्यन्ताभावमाधारण्यादिनि भावः ।
अशुचीनि शुचिप्रतिषेधोऽर्थान्तरञ्चेति ऐकसूत्र्यानादरणघात एव सङ्गतम् ।
अर्थान्तरस्य शुचिप्रतिषेधभिन्नत्वामावात् तत्र एवाम्य क्रोडीकरणात् ॥ ७ ॥

एवं शुचिपदार्थं शोधयित्वा शुचिभोजनविषये विवक्षितमुपपादयति—

उप. म. ६. पूर्वोक्तशुचिभिन्नमशुचि ।

उप. म. ७. एतद्विधं वास्तुशुचिं भावदुष्ट्याशुचि ।

८ अयतस्य शुचिमोजनादभ्युदयो न विद्यते नियमाभावात्.
विद्यते चाऽर्थान्तरत्वाद् यमस्य ॥ (२१२)

अनिधिभोजनाभ्युदयान्तरात् नियमोऽभ्युदयार्थ इति प्रागेवोक्तम् ।
परत्वयमभ्युदय अयनस्य यमरहितस्य न विद्यते । पुनः १ नियमा-
भावात् । यनरर्तुक कर्मैव नियमशब्दाभिधेयम् । तस्मादयनकर्तृक-
कर्मस्थले नियमो नास्तीति । पक्षान्तरमाह विद्यते धैत्याग्निना ।
अभ्युदयो विद्यते, यमस्य नियमाढ्यत्वात् यमाभावेऽपि नियम-
सत्त्वादिति ॥ कथं मिथो निरुद्धमुच्यते इति चेन्न—अविरोधात् ।
वाशब्दो हि व्यग्रस्थितिरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—अहिंसाऽन्तेय
ब्रह्मचर्यापरिमहादीनां प्रनियागिनः केचित् ब्रह्महत्यास्वर्गस्तेयगुरुतरप
गमनपातक्रिससर्गादिरूपा कर्मानधिकारानापादका सन्ति । तद्वत्तया पुरुष
स्यायतने तु अनधिकारिभूतत्वात्त्रियम एव न भवतीति नास्त्य-
भ्युदय । ये पुन हिंसादय कर्मानधिकारानापादका, तद्वत्त्वेन
पुरुषस्यायतत्वेऽपि नियमाधिकारानपायात् तत्र यमस्य नियमवर्हिर्भूत-
त्वात् नियमादभ्युदय इति ॥ ८ ॥

ननु सत्यपि यमे नियमा वचिह्न भवन्ति । निधेर्निषेधो
मलीयानितिहेतोः नियमासमर्थेनापि यमपरिपालनात् । अतो यम
स्वप्रतियोगिमूतहिंसादिनिषिद्धकर्मजनितप्रत्यगायभियैव परिपाल्यत इति
कथं तस्य नियमार्थत्वम् ? तत्राह—

उप सू ८ धर्माधर्मयो सहकारिकारणमाह—यमरहितस्य शुचि-
मोजनादभ्युदयो न, नियमस्य यत् सहकारि तदभावात् । यमसत्त्वे ॥ विद्यते ।
नियमसहकारिणो यमस्यार्थान्तरस्य सत्त्वात् ।

उप सू ९ न यममात्रादभ्युदय, भोजनमप्यपेक्षितम् । असति भोजने अभावात् ।

९. असति चाभावात् ॥ (२५३)

यथा क्वचित् यमे सति नियमस्थाभावः, तथा यमेऽसति नियमस्य, नियमे चासति यमस्य तत्रतत्र भावान्न यमस्य नियमार्थत्वसंभव इति । अयं भावः—निषेधरूपो यमो द्विविधः पुरुषार्थः कर्तव्यार्थः । पुरुषार्थः कर्मानधिकारापादकानापादकहिंसादिप्रतिश्रोगिकतया द्विविधः । तत्र आद्यः ब्रह्महत्यादिनिवृत्तिरूपो नियमे उपयुज्यते ; यमे तस्मिन्नसति नियमाभावात् । अनधिकारिकृतस्य कर्मणो नियमत्वाभावात् । तथा कर्तव्ययमोऽपि, न भुञ्जीत, न स्त्रियमुपेयादित्यादिः क्रतुप्रकरणावगतो नियमार्थः, असति नियमेऽङ्गिभूते तदभावात् । अङ्ग्यर्थमेव तत्परिपालनादिनि । अत्र सर्वत्रोपस्कारगतिरन्या ॥ ९ ॥

एवं यमनियमौ निरूप्य तयोरेव त्यागात्, फलामित्तिधूर्धक-परिग्रहाच्च पुरुषः संसारावर्ते परिभ्रमतीति वक्तुमारभते—

१०. सुखात् रागः ॥ (२५४)

‘अनेन मे सुखं साध्यते’ इत्यनुभवविषयमृतात् सुखात् तज्जातीयमुखे तत्साधने च रागो भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

रागे हेत्वन्तराध्यप्याह—

११. तन्मयत्वाच्च ॥ (२५५)

यत्र विषये रागः, तन्मयत्वात्—पुंसस्तत्प्रचुरत्वात् तद्विषयाभ्यासार्थिनसंस्कारमाचुर्यात् रागो भवतीति ॥ ११ ॥

१२. बहृष्टाच्च ॥ (२५६)

अस्मिन् जन्मनि प्रागननुभूतेषु कामिन्यादिषु यौवने यो रागः, तथाऽत्यन्तविजातीयतया सुखसाधनत्वेनानिश्चितेऽपि विषयसौन्दर्यादियगान् अन्यथा वा यो रागः, तत्रादृष्टमेव साक्षात् कारणमिति ॥ १२ ॥

१३. जातिविशेषाच्च ॥ (२५७)

एतानि सूत्राणि व्याचक्षाणेन वात्स्यायनेन (न्या ३ १)
जातिविशेषाभ्यप्रयोजकप्राचीनकर्मपक्षात् राग इति एतदर्थो दक्षितः ।
तथाच नरमृगादीना स्वनुरूपान्नतृणादिषु राग तत्तज्जातिसम्भव
प्रयोजककर्मायत इति । रागप्रतिपादकानीमानि द्वेयोपलक्षकाणि ।
तथाच तु स्वात् द्वेष , तन्मयत्वाच्च, अदृष्टाच्च, जातिविशेषाच्चेति ॥ १३ ॥

अथोक्तेच्छाद्वेषकार्माह —

१४ इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मयो प्रवृत्तिः ॥ (२५८)

स्वर्गपुत्रपश्वादिषु रागाद् यागादौ धर्मे प्रवृत्तिः । शत्रुप्रभृतिषु
दुःखहेतुषु द्वेषात् तद्वधादिरूपेऽधर्मे प्रवृत्तिः । नात्र यथासङ्ख्यमन्य ,
न हि सर्वत्रार्धे द्वेष एव हेतुः , सुरापानादौ रागादेव प्रवृत्ते । अतः
प्रवृत्तिसामान्यं इच्छैव कारणम् । क्वचित्तु शत्रुवधादौ वधेच्छा प्रति शत्रु-
गोचरद्वेष एव हेतुरिति प्रदर्शनाय द्वेषकथनम् । निवृत्तिप्रवृत्ते पुनस्सर्वत्र
द्वेष एव कारणम् , प्रवृत्तिप्रवृत्त इव राग इति । अत्र, 'प्रवृत्तिर्वागुद्धि-
शरीरारम्भ' (१ १-१९, १-१-२) इति न्यायसूत्रभाष्यमनुसन्धेयम् १४

एव पूर्वजन्मार्जितधर्माधर्माधीनादृष्टकारितरागद्वेषाधीना धर्मा-
धर्मप्रवृत्तिरित्युपपादनेन जननमरणप्रबन्ध सिद्ध इत्याशयेनाह—

१५ तत् सयोगो विभागः ॥ (२५९)

तत् तस्मात् पुनस्सम्पादितधर्माधर्मप्रवृत्तिरन्त्यात् आत्मन सयोगो
देहेन्द्रियादिभिः , विभागः तद्विभोगश्च न्यासमभिहारेण भवतीति ।

उ० सू १४ दोषाणा धर्माधर्मकारणत्वं प्रवृत्तिद्वारेत्याह ।

उ० सू १५ ताभ्या यमाधर्माभ्या सयोगो जन्म , विभागो मरणम्
प्रेत्यभाव इति यावत् ।

जननं मरणमित्यनुक्त्वा संयोगो विभाग इति कथनमात्मनि उत्पत्ति-
विलयविरहस्य विस्पष्टत्वाय । एवमेव संसारावर्ते परिभ्रमतीति ॥ १५ ॥

एवं तावत् जन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरबलेन पूर्व-
पूर्वनिष्पत्तिरिति दर्शितम् । अथ, कथमस्य विमोचनमित्यत्राह—

१६. आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥ (२६०)

“कायकर्मणाऽऽत्मकर्म व्याख्यातम्” इत्यारभ्य आत्मकर्म-
प्रतिपादनार्थं कृतेषु त्रिषु पूर्वाहिकसूत्रेषु मोक्षो व्याख्यातः । मनः-
कर्मप्रकरणे खलु योग उक्तः । तथाच उपधायुक्तानां सुखदुःखोप-
योगिनां कर्मणां करणेनैव जननमरणप्रबन्धानुवृत्तिरिति सुखदुःख-
हेत्वात्मेन्द्रियमनःसन्निकषानारम्भे, योगे च निष्पन्ने, तत्कृतात्मसाक्षा-
त्कारमलेन संशमितसकलमिथ्याज्ञानेन सञ्चितान् धर्माधर्मान् सर्वनिष्प-
नुम्य अदृष्टाभावे आत्मनि संपादिते, स्थितस्य देहादिवन्धस्य तत्
एव विच्छेदे, पुनः प्रादुर्भावाभावः संपद्यते । सोऽयं जन्मप्रवृत्तिदोष-
मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापाय एव मोक्ष इति । एवं
पञ्चमपञ्चाभ्यां कर्म निरूपितमिति ॥ १६ ॥

शास्त्रीयनियमादृष्टं यमस्य नियमार्थताम् ।

भयप्रबन्धहेतुञ्च पृष्ठस्यान्त्ये व्यवेचयत् ॥

इति वैशेषिकरसायनसहिते वैशेषिकदर्शने पष्ठे द्वितीयमाहिकम् ।

इति पष्ठोऽध्यायः ॥

उप. सू. १६. आत्मकर्मसु—प्रवणमनननिदिध्यासनादिषु सत्सु मोक्षो
भवतीत्यर्थः । पदपर्यायित्वज्ञानमात्रमात्मकर्म ।

श्री-

सप्तमोऽध्याय

अथ विज्ञेयानां निरूपयितव्येषु द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यकर्मणो-
निरूपणे वृत्ते चतुर्भिर्ध्यायैर्गुणनिरूपणमारभ्यते । क्रमोत्तद्वनेन कर्म-
निरूपणस्य कृतत्वात् गुणेषु शिष्यचिन्तासा नेतु सारयति—

१. उक्ता गुणा ॥ (२६१)

उक्ता उद्दिष्टा, तत्तद्बुद्ध्यवृत्तिनया प्रत्यक्षतया न सामान्यत-
कथिताश्चेत्यर्थः । अत्रानात्मगुणनिरूपणं सप्तमार्थः । एतद्द्रव्यमात्र-
वृत्तिविभागमूक्तविभाजकधर्मैरद्रुणनिरूपणमाद्यादिरुच्यम् ॥ १ ॥

* २. पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा. द्रव्यानि यत्वादनित्या
अग्निसंयोगाद्यः ॥ (२६२)

अग्निसंयोगादिति पदभावे सूत्रे ध्वनमाणचकारवैयर्थ्यात्
व्योमवयवनुमाराधैर मूलादेः । व्योमवत्या पृथिव्यादीनि न पश्यते ।
अत्रापि तद्विचारम्योपरि करिष्यमाणतयाऽत्र पृथिव्युल्लेखमात्रं पर्याप्त-
मिति 'पृथिव्याम्' इति पाठः स्यात् । पृथिव्यादीनि पाठे पृथिवी
न तस्या आदयश्च पृथिव्यादय तेषानित्यर्थः । पृथिवीपदनिहं कार्य-
पृथिवीपरम् । आदिपदं तत्कारणपरनाणुत्तम् । द्रव्यानित्यवगति-
संयोगरूपहेतुद्वयस्य तत्र क्रमेण मन्त्रोऽभिमतः । यद्वा पृथिवी
आदि कारणेणा रूपादीनां ते पृथिव्यादय इत्यर्थः । पृथिव्या
परनाणुत्तमि गुणा ज्ञेया ण्येति । द्युकादिगता आद्यवभूतद्रव्या-

उक्तं सू. २. 'पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा. द्रव्यानि यत्वादनित्या'
पृथिव्यादीनां वयवज्जातां वयवसो गुण- भवद्वयान्तरं दर्शयति ।

नित्यत्वात् अनित्याः विनाशिनः ; परमाणुगताध्वाग्निसंयोगाद्विनाशिन इति सूत्रार्थः ॥ २ ॥

अवयवविगतानामेव रूपादीनां कचिदाश्रयनाशादिव कचिदग्नि-संयोगान्नाश इति पिठरपाकपरत्वभ्रान्तिव्युदासायाह—

* ३. एतेन नित्येष्वनित्यत्वमुक्तम् ॥ (२६३)

अनित्यत्वमिति पाठ एव व्योमवतीदृष्टः, यो वृत्तिदृष्टत्वेनो-
पस्कार एव दर्शितः । एतेन द्रव्यानित्यत्वादिवाग्निसंयोगादपि रूपा-
दीनां नाशवचनेन नित्येषु पृथिवीपरमाणुष्वेव रूपादीनामनित्यत्वमुक्तम् ;
न त्ववयवेषु रूपादीनामिति । ननु परमाणोर्नित्यतया किमिति
तद्गुणानामपि नित्यत्वं नेष्यते इति चेत्—उच्यते—कुलालकृते
श्यामे घटादौ आपाकनिक्षिप्ते सति पश्चात् रक्तरूपदर्शनात् अवयविनो
रूपान्तरवत्त्वं निर्वापम् । न च—अवयवभूतानां परमाणूनां श्याम-
रूपयत्त्वम्, अवयवत्रिन्येव रूपान्तरमिति—युक्तम् । अवयवगुणा-
नुकारस्यावयवगुणे अनुभवासिद्धत्वात् । न हि कपालं श्यामम्,
घटस्तु रक्त इति भवितुमर्हति । पिठरपाकवादिनामपि अवयविनात्रे
पाकवशाद्रूपादिनाशेऽपि परमाणौ प्राचीनमेव रूपमास्त्वामिति प्रश्ने
एवमेव समाधानम् । अत एव पृथिव्याः कृष्णरूपवश्रुत्यनुसारेण
पृथिवीपरमाणुः सर्वोपि नित्यकृष्णरूप एव ; अर्जुनादिरूपना पुनरनित्ये-
ष्वेव पाकवशादिति न कल्प्यते ; अवयवावयविनोर्दैर्घ्यायोगात् ।
किञ्च आपाकनिक्षिप्तघटादौ रूपान्तरदर्शनादनवयवतिरेकाभ्यामग्निसंयोगस्य

उप. सू. ३. 'एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम्' । नित्येष्वध्वेषु वाग्निसंयोगे
रूपादीनां नित्यत्वम् ।

रूपनाशकत्वं रूपान्तरोत्पादकत्वञ्च स्वीकार्यम् । तत्रावयविगतरूपादि-
विषयेऽमिसंयोगो न समर्थः, किन्तु परमाणुरूपादावेवेति समनन्तरमेव
वक्ष्यत इति नित्येप्वेवानित्यत्वं रूपादीनाममिसंयोगादिति ॥ ३ ॥

अबादिषु पृथिवीवैलक्षण्यं दर्शयति—

४. अप्सु तेजसि वायौ च नित्याः द्रव्यनित्यत्वात् ॥ (२६४)

रूपरसस्पर्शा इति नित्येप्वेति च अनुवर्तते । अबादौ रूपा-
देर्यथाहं संबन्धः । रूपरसगन्धस्पर्शनाशं प्रति आश्रयनाशोऽमिसंयोगो
वा कारणमिति, तत्र च पार्थिवनित्यगतरूपादिनाशं प्रत्येवामिसंयोगः
कारणमिति स्थितम् । अबादौ एकरूपाणामेव रूपरसस्पर्शानामिष्टत्वात्
तत्र पाकाधीनो भेदो हि दुर्बलः । यद्यपि पृथिव्यामपि अनुष्णाशी-
तस्पर्श एक एव—अर्थाप त्वगिन्द्रियप्राप्तमृदुत्वकठिनत्वादिसामा-
नाधिकरण्यरूपं वैलक्षण्यं तत्रास्ति । तथा च अबादिगतरूपादिषु पाका-
प्रसक्त्या आश्रयनाश एव हेतुरवशिष्यते । स चाबादिपरमाणुरूपादौ
दुर्बलः । अतो नित्याबादिरूपादयः नाशाप्रतियोगिनः अमिसंयोगा-
नाशयत्वे सति नित्यवृत्तिरूपादित्वादिति ॥ ४ ॥

नन्वमित्तजलादावुष्णादिस्पर्शः सत्यप्याश्रये नश्यति । नैवम् ।
तस्यौपाधिकस्य तत्र प्रतीतिमात्रम् । न तत्र स जायते, नश्यति
वेति । तस्मादनित्येप्वेवादिषु अनित्यपृथिवीसाम्यमर्थसिद्धमित्याह—

५. अनित्येप्यनित्याः द्रव्यानित्यत्वात् ॥ (२६५)

अप्सु तेजसि वायौ चेत्यनुवर्तते, द्रव्यानित्यत्वादिति कारक-
हेतुः शापकहेतुश्च ।

उप. सू. ४. पृथिव्या नित्यवृत्तिरूपादीनां नित्यत्वं नेत्यतो विशिनष्टि ।

उप. सू. ५. पूर्वं पृथिवीमन्तर्भाव्य सर्वाननित्येषु अनित्यत्वमुक्तमेव
अबादिषु पुनः विशिष्योच्यते ।

ननु आश्रयनाशादेवान्त्यपृथिव्यां रूपादिनाश इत्यनुपपन्नम् । आपाकनिक्षिप्ते हि घटादौ रूपाद्यन्तरदर्शनात् पूर्वरूपादिनाशोऽवश्यं स्वीकर्तव्य एव । स आश्रयनाशादित्यनुपपन्नम् । पकापकघटादेरैक्य-
प्रत्यभिज्ञानात् । घटादेस्तत्र नष्टत्वे पुनर्घटाद्युत्पादकदण्डचक्रकुलालादि-
सामग्र्यभावेन तदुत्पत्त्ययोगाच्च । यावन्तो घटशरावादयो यादृशरेखो-
परेखाघाकारविशिष्टा आपाकनिक्षिप्ताः, तावन्तस्तादृशाकारा एव पुनः
प्राप्यन्ते । अदृष्टवशात्संयोगबलादेव चेत् तत्र घटाद्युत्पत्तिः, किमिति
च सङ्ख्यामानादौ अन्यथाभावः कदापि न भवेत् ? अदृष्टवशादेव
परमाणुष्वपि रूपाद्युत्पत्तिर्भविष्यतीति आपाकनिक्षेपोऽप्यनपेक्षितः स्यात् ।
तस्मात् अवयविपृथिव्यां पाकादेव रूपादयो जायन्त इति तादृशावय-
विनाशभावात् पूर्वरूपादीनां नाशः पाकादेव स्वीकार्यः—तत्राह—

६. कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥ (२६६)

अवयविपृथिव्यां साक्षात् परम्परया वा पाकजत्वेन सम्मताः
रूपादयः कारणगुणपूर्वका एव । कारणगुणत कार्ये गुणोत्पत्तिश्च
कार्यद्रव्योत्पत्तिद्वितीयक्षण एवानुमादिकीति आपाके कार्यद्रव्योत्पत्तिरपि
भिद्वयनि । अपयत्रेषु पूर्वद्रव्ये सति द्रव्यान्तरात्पत्त्ययोगात् पूर्वद्रव्य-
नाशोऽपि स्वीकार्य इति आश्रयनाशावयवभावात् तत्र यत्र गुणनाश
इति भावः । अत्र पाकजा इति पदप्रयोगः अपाकनिक्षेपान्तरमात्र-
पाकजगुणमात्रं पक्ष इति ज्ञापनाय । तथा पाकजत्वादेव कारणगुण-
पूर्वकत्वं युक्तमिति सूचनान् हेतुगर्भविशेषणमिति । तथा हि—
तण्डुलादयः शाकादयश्च पात्रेषु दध्यनानाः स्थूयघान्नकं परिमाणान्तरं

२७. गृ. १. अवयविपृथिव्या रूपादयो भविष्यदीगज्योत्पत्तिरपेक्ष्यः ।

प्राप्नुवन्तीति तत्र आश्रयनाश एव कारणम् । तत्र च वेगवत्तेजो-
द्रव्यवृत्तोऽभिधातादिः शाकाद्यवयवेषु क्रियामुत्पाद्य मिथोऽवयवविभाग-
मवयवसंयोगरूपासमवायिकारणनाशश्च विधाय अवयवि नाशयति । तत्र
का कथा बहलज्वालाजालमिहतेष्वापाकनिविष्टेषु घटादिषु । एवञ्च
यथा तत्रैक्यप्रत्यभिज्ञानस्य, तण्डुलाद्युत्पादकश्रेत्रादिसामग्र्यभावेऽपि
कार्योत्पत्तेः, सङ्ख्यारेखोपरेखादेश्च निर्वाहः, तथैव घटादिव्यपीति ।
एवमपाकजेषु सूच्यादिना मनाग् विद्धेषु खण्डघटादिव्यपि क्लृप्त-
सामग्रीनिरपेक्षकार्योत्पत्तिः ऐक्यप्रत्यभिज्ञानादि च प्रदर्शयितव्यम् ॥ ६ ॥

एवं पाकजपदबलेनैव मिठरपाकवादिषु नैयायिका निरस्ताः ।
प्राभाकरास्तु अवयविद्रव्ये द्रव्यनाशं विनैव परिमाणभेदमाशेरते ।
तन्मते एकस्मिन्नेव द्रव्ये पूर्वमसौल्यस्य, पश्चात् सौल्यस्य च शाकादि-
पाके उपपन्नतया तत्रापि नावयविनाशः । कर-कमलादेः सङ्कोच-
विकासदशामेदेन परिमाणभेदवत् सर्वत्रोपपत्तिरिति तद्राशयः । अत-
स्तन्निरासाय (पाकजपदं पक्षमात्रपरमस्त्वित्याकल्य) तन्मतसाधारण्येन
कारणगुणपूर्वकत्वसाधकं समुचितं हेतुमाह—

७. एकद्रव्यत्वात् ॥ (२६७)

एकमेव द्रव्यं येषां ते एकद्रव्याः तत्त्वात् । कार्यगतगुणाना-
मेव प्रस्तुतत्वात् अत्र द्रव्यपदेन कार्यद्रव्यविवक्षणमर्थसिद्धम् । तथाच
कार्यवृत्तिपाकजगुणाः कारणगुणपूर्वकाः एकमात्रकार्यद्रव्यवृत्तिगुणत्वात्

उप. सू. ७. अवयविपृथिवीरूपादिकं कारणगुणपूर्वकमित्युक्तम् । परमाणु-
पृथिवीरूपादिकं संयोगकारणक कार्यगुणत्वे सति नित्यनिष्ठ- अद्विष्टगुणत्वान्न शब्द-
बुद्ध्यादिवदित्यनुमानेनानिनसंयोगासमवायिकारणकत्वं परमाणुरूपादौ साध्यत इति ।

कारणगुणपूर्वकत्वेन मुनिश्चितपटजलादिरूपरसैकत्वपरिमाणवत् । द्वित्व-
संयोगादिवारणाय एकमात्रेति । नित्यद्रव्यगतगुणवारणाय कार्येति ।
कर्मवारणाय गुणेति । यद्यपि परत्वापरत्वयोरेकमात्रद्रव्यवृत्तित्वात्
साध्याभावाद् व्यभिचारः—अथाप्येकद्रव्येत्यनेन एकमात्रद्रव्यनिरू-
पणीयेत्यर्थविवक्षणात् दोषः । परत्वादेः इदमेतस्मात् परमिति द्रव्य-
द्वयमन्तरा निरूप्यन्वाभावात् । द्व्यणुकपरिमाणमपि परमाणुगतद्वित्व-
सङ्ख्यारूपकारणगुणपूर्वकमेवेति ।

यद्वा एकद्रव्यत्वात् समानद्रव्यकत्वात् । एकजातीयद्रव्यवृत्ति-
त्वादिति यावन् । तथाच पाकजो रूपादिः कारणगुणपूर्वकः घट-
रूपादित्वात् प्रथमघटरूपादिवदिति, अवयविगतपाकजरूपादिः कारण-
गुणपूर्वकः अवयविगतरूपादित्वादिति वा प्रयोगः । न चाप्रयोजक-
शङ्का । यदि कारणगुणपूर्वकं रूपं न स्यात्, पूर्वावयविनि पाकाद्रूपोत्प-
त्त्ययोगेन अवयविगतत्वमेव न स्यादित्यनुकूलतर्कसद्भावात् । कथं तत्र
पाकान् रूपोत्पत्त्ययोग इति चेत्—एकदेशावच्छेदेनामिसंयोगे घटे-
प्येकत्रदेश एव रूपोत्पत्त्यापत्तेः । असमवायिकारणस्य संयोगस्य
प्रादेशिककार्योत्पादकताया एव दर्शनान् । यथा भेर्याकाशसंयोगादे-
स्तत्प्रदेश एव शब्दजनकत्वम् । एवञ्च तद्वशावच्छेदेनैव घटे पूर्वरूप-
नाशः सम्पन्तव्यः । स च न शक्यः स्वीकर्तुम् । रूपस्य पूर्वस्ति-
त्येकतया स नष्टोऽनष्टश्चेति कथनायोगान् । सर्वांशेन नाशे च घटस्यान्या-
शावच्छेदेन नीरूपत्वप्रसङ्गः । एवं घटे एकदा श्यामरक्तरूपद्वयस्वी-
कारापत्तिः । रूपस्यान्याप्यवृत्तित्वापत्तिश्चा व्याप्यवृत्तित्वमेव चानुम-
निकम् । अत एकत्रानेकविशेषगुणयोगानामिसंयोगान् घटे रूपोत्पत्तिः ।

ननु कथमनेकविशेषगुणायाग एकत्र । रूपरसगन्धादीनामेकत्रैवाङ्गीकारा-
दिनि चेन्न—समानेन्द्रियग्राह्यानेकविशेषगुणायोगस्याभिमतत्वात् । व्योम-
वत्यामेतदर्थकमेक सूत्र पृथिवीभाष्यव्याख्यानावसरे समुदाहारि,
सम्पग् व्याख्यायि च । तदत्र एकद्रव्यत्वादिति प्रकृतहेतूपष्टम्भकतया
निविष्ट स्यात् । तच्च सूत्रम्—

८ अविभुनि द्रव्ये समानेन्द्रियग्राह्याणां विशेषगुणानामसम्भवात् ॥

उक्तोऽर्थः । न च पाकाच्चित्ररूपोत्पत्तिः । अवयवगतनाना
रूपाणामेव चित्रहेतुत्वात् । न च घटे यदवयवावच्छेदेनाग्निसयोग
तद्विलावयवे स्थित पूर्णरूपम्, अग्निसयोगवत्ययवे च रूपान्तरमिति
तद्वलाच्चित्ररूपमिति वाच्यम्—तहि पाकस्थलेऽप्यवयविनि अवयवरूपत
एव रूपोत्पत्तेरसद्विष्टाया एव सिद्धे ।

किञ्च अग्निसयोगाद्रूपोत्पत्तिः किं क्वचिदवयविमात्रे, किवाऽवय-
वेष्वपि । आद्ये, अवयवरूपानाशात् अवयव इयाम्, अवयवि रक्तमिति
महद् वैषम्यम् । अन्त्ये, तदुत्पादितावयवरूपत एवावयविरूपोत्पत्तौ
पाकस्यावयविरूपकारणत्व पृथङ् न कल्प्यम् । अतः परमाणावेव
रूपोत्पादकोऽग्निसयोगः ।

नन्वथापि अग्निसयोग एवावयवावयवियु सर्व रूपनाशकोऽस्तु ।
ततश्च पाकेन परमाणौ रूपे कारणगुणक्रमेणैव कारणगुण उत्पद्यताम् ।
एवञ्च पूर्वावयविविनाशानङ्गीकारालाघवमिति चेन्न—पाककालविनाश्य-
मवयविरूपमाश्रयनाशनाश्यम् अवयविरूपत्वात् दम्भपटरूपादिवदिति
तत्राप्यनुमानात् । अवदञ्च ससृष्टावयवमग्नये प्रविशना पावकेन त्वसयो
गगलेन तदवयवमिद्वेषणेनैव प्रवेष्टव्यम् । तथाचावयवसयोगरूपासम-

वायिकिरणनाशोऽवयव्यनाशः कथमिति । एवं तर्हि अभ्यसंभरणादादे कुम्भेऽप्यग्मः प्रवेशोऽवयवविद्योजनमन्तरा न भवतीति निरग्मः कुम्भोऽन्यः स्यादिति चेत्—स्यादेवोपचितापचितदेहवन् तत्रापि भेदः । इदमवयविरूपत्वहेतुना आश्रयनाशनाशत्वानुमानं कारणगुणपूर्वकत्वानुमानञ्च किरणावल्यामुक्तम् ।

उपस्थारं तु, एकद्रव्यत्वादिति सूत्रं परमाणुरूपादेः संयोगासमवायिकारणकत्वसाधनार्थमित्युक्तम् । यद्यपि विभागजशब्दे व्यभिचारात् संयोगासमवायिकारणकत्वं न साध्यम् ; किंतु संयोगजन्यत्वमात्रम् । शब्दसामान्ये वायुसंयोगस्य कारणत्वात् व्यभिचारः—अथापि संयोगासमवायिकारणकत्वनिहायान् सिद्धयतीति—तावत्राऽप्यदृष्टवदात्मसंयोगेनार्थान्तरात् तेजस्य संयोगासमवायिकारणकत्वं न सिध्यति । अन्वयव्यतिरेकाम्यां तत्सिद्धिरिति चेत्—तर्हि तत् एवैतदनुमानवैयर्थ्यम् । पूर्वमूत्रफणितसाध्यसाधकहेतुपरत्वञ्चाम्य असद्व्याख्याने ॥

यद्यपि मूत्रस्वारम्भपर्यालोचने एवं भाति—प्रथमतः सूत्रेण अवयवविष्टुधियाःमाश्रयनाशादिव अग्निसंयोगादपि कचित् रूपनाशोऽभिमतः । द्वितीयेन परमाणुषु अग्निसंयोगादेव नाशोऽनिदिष्टः । अथ नित्यावादिष्वनाश उक्तः । ततः, 'कार्यानादिषु द्रव्यानित्यत्वादेवानित्यत्वम् ; न तु कार्यद्रव्यामिवाग्निसंयोगादपि तत्' इत्युक्तम् । एवमग्निसंयोगादवयवविष्टुधिरूपानाशमत्त्वेऽपि अवयविरूपाद्युत्पत्तिः पाकस्थलेऽपि कारणगुणपूर्वकैव, एकद्रव्यत्वात् । पाकात्पूर्वं यत्र द्रव्ये रूपमासीत्, तत्रैव द्रव्ये पुनरूपोत्पत्तिः । पूर्वरूपवन् उत्तरस्यापि कारणगुणपूर्वकत्वात्पत्तेः । यतः एकद्रव्यत्वादित्यन्तमूत्रस्वारस्यात् आपाकनिश्चितघटा-

दिनाशघटान्तराद्युत्पत्तिकल्पनमसौत्रमप्रामाणिकम्, परिमाणभेदस्याभावादिति—अथापि भाष्यादिनिरोधादसाम्प्रदायिकमिदम् । तत्रामिप्रवेशस्यावयवविनाशस्त्वादेरुपपादितत्वात् । नेयानिका एव खलु अग्निप्रवेशानुगुणच्छिद्रसद्भावात् अवयवविनाशौपग्रिकोऽसमवायिकारणनाशो न भवतीत्याहुः । तथा च सनि छिद्रमात्रे प्रवेशात् एकतण्डुलादौ प्रथिमानुपपत्तिः । तत्रावयवि भिद्यत एवेति चेत्—कुत्र वा न भवेत् । यतोऽयोगोलकोऽप्यग्निनिष्ठः स्थूलतरो भवति । एव न्यूपरिमाणमपि स्यात्, अग्निसबन्धादार्द्रभावापनयात् । अपा सबन्धादपि फलकादिकं पृथु भवतीति वर्षासु कनिष्यकवाटादौ द्रष्टव्यम् ।

ननु कियता कालेनावयविपरम्पराक्रमेण पक्षघटतद्रूपोत्पत्तिरिति चेत्—अवयवानन्त्यात् अनिवेगभाविन्यपि घटादौ क्षणेयत्ता दुर्वचेति । द्यणुकतद्रूपोत्पत्तौ पर क्षणप्रक्रिया नानाप्रकारसमाविता सुवचा । तथा हि—कन्दुकनिक्षिप्ते घटादौ अग्निज्वालावलीढे सति क्रमेण—

¹अणुस्पन्द²विश्लेष³सयोगनाश⁴द्यणुप्रक्षया⁵णुस्वरूपादिनाशाः ।

⁶अणौ रूप⁷मस्मिन् क्रिया त¹⁰तुरीयक्षणे सगमोऽण्वो¹¹द्यणु¹²स्तत्र रूपम्

इत्येतानि भवन्तीति आपातत एव निश्चीयते । अथापि विभागजनिभागाङ्गीकारात् क्रियानाशो विलम्बेन भवति । एतदुक्तं भवति—अणौ द्व्यणुकनाशकक्रियोत्पत्तिकाले अग्नौ अणुगतरूपनाशप्रयोजिका क्रिया । तदनन्तरक्षणे अणौ रूपान्तरोत्पत्तिप्रयोजिका अन्यन्तरे क्रिया । इमाश्च क्रिया क्रमेण विभागपूर्वसयोगनाशोत्तरसयोगान् जनयन्ति । अणौ उत्तरसयोगोत्पत्तिकाले द्व्यणुकनाशः । तत्काले अग्निसयोगोऽणौ अग्निक्रियाजन्यः । अग्निक्रिया त्रिनैव वा परमाणुक्रियाजन्यः अग्नि-

रूपोत्तरदेशसंयोगः । अनन्तरक्षणे रूपनाशः । तत्क्षणजातादणावन्य-
न्तरसंयोगादुत्तरक्षणे रूपान्तरोत्पत्तिः । सर्वमिदं विभागजविभागाङ्गी-
कारे अनङ्गीकारे च समानम् । द्यणुकनाशकक्रिया परमाणावुत्पन्ना
यावन्तं कालमस्ति, तावन्तं तत्र द्यणुकारम्भकक्रिया न जायते; कर्मवति
कर्मानुत्पत्तेरिति विभागजविभागामावपक्षे परमाणौ रूपान्तरोत्पत्त्य-
नन्तरमेव क्रियान्तरोत्पत्तिः । अन्यदा तु द्यणुकनाश—विभागज-
विभाग—पूर्वसंयोगनाश-उत्तरसंयोगानन्तरं क्रियानाशात् ततः पश्चादेव
द्यणुकारम्भकक्रिया । तथा चोत्पन्नायाः क्रियायाः अष्टमक्षण एव
नाशात् ततः क्रियान्तरोत्पत्तिः । तथाच विभागजविभागामावे द्यणु-
कनाशकक्रियातः द्वादशे, द्यणुकनाशाक्षवमे क्षणे द्यणुके रूपान्तरजन्म ।
विभागजविभागसत्त्वे प्रथमक्रियातश्चतुर्दशे, द्यणुकनाशादेकादशे क्षणे
तज्जन्म । तदेवं धार्यम्—

¹आदौ कर्म²ततो विभाग उदिते³प्राग्देशसंयोगवि-
ध्वंसोऽ⁴थोत्तरदेशयोगजननं⁵कर्मक्षयोऽथ क्वचित् ।

¹कर्म²कांशविभाग³योगविलय⁴द्रव्यक्षयानन्तरं

⁵वैभागप्रविभाग⁶योगलय⁷संयोगक्रमात्⁸तत्क्षयः ॥

एवञ्च—विभागनिष्पाद्यविभागसत्त्वात् क्रियाक्षयादूर्ध्वमणौ क्रियेष्टया ।

एकादशे तु द्यणुकप्रणाशात् क्षणे जनिः स्याद् द्यणुके गुणानाम् ॥

यदि क्रियायाः क्षयकाल एव क्रिया, तदा ते दशमे क्षणे स्युः ।

विभागजश्चेत् द्यणुनाशकाले क्षणे द्यणौ ते नवमेऽपि च स्युः ॥

नवीनैकदेशिनस्तु विभागसमनन्तरक्षण एव विभागजविभागं
समर्थयन्ते । (न च तर्हि विभागनिरपेक्षकारणत्वरूपकर्मलक्षणं विभागे-

ऽतिव्याप्तमिति वाच्यम्—सयोगविभागोभयनिरूपितकारणत्वस्यैव तल्लक्षणत्वात् । अत एव हस्तपुस्तकसयोगसमनन्तर कायपुस्तकसयोगस्य, हस्तपुस्तकविभागानन्तर तद्विभागस्य चोत्पत्तावपि उभयनिरूपितकारणत्वाभावादेव सयोगे विभागे वा नातिव्याप्तिः । न च एवमुभयनिरूपितकारणत्वे लक्षणत्वेनोच्यमाने विभागादावतिव्याप्त्यभावात् तत्र सूत्रे निरपेक्षपद व्यर्थमिति वाच्यम्—उभय प्रति समवायिकारणे द्रव्येऽतिव्याप्तिवारणाय तदावश्यकत्वादिति तदाशयात् ।) तदा पुन अष्टमेऽपि क्षणे द्यणुके पाकजगुणा भवेयुः । न च निर्गुणद्रव्ये क्रियानङ्गीकारात् परमाणौ रूपाद्युत्पत्त्यनन्तरमेव द्यणुकारम्भकक्रिया वाच्या । रूपाद्युत्पत्तिश्च द्यणुकनाशतृतीयक्षणे इति चतुर्थक्षण एव क्रियोत्पत्त्या नवमक्षण एव द्यणुके पाकजगुणा इति वाच्यम्—क्रियानाशकाले क्रियाया इव, पूर्वरूपनाशकाल एव पाकजरूपस्य परमाणवुत्पत्तेरुपगमे द्यणुकनाशतृतीयक्षण एव क्रियोत्पत्तिसम्भवात् ।

सर्वमिदं द्यणुकनाशकक्रिया यत्र परमाणौ, तत्रैव पश्चात् द्यणुकारम्भकक्रियासम्भवस्थले । परमाण्वन्तरक्रियावशात् द्यणुकनाशस्यामनाशरक्तोत्पत्तीना क्रमे चतुर्क्षणेऽपि द्यणुकरूपसम्भवः । सुतरा तु पष्ठादौ । इयामनाशरक्तोत्पादयोर्यौगपथे तु चतुर्थक्षणेऽपि । इतोऽपि प्राक् उत्पत्तिस्तु दुर्वचेति ॥ व्यर्थोऽयं पाकजप्रक्रियाविचार इति जयन्तभट्टः । एवञ्च

“द्वित्वे च पाकनोत्पत्तो विभागे च विभागजे ।

यस्य न स्खलिता बुद्धिः, तं वै वैशेषिकं विदुः ॥”

इति वचनं श्लाघनं गर्हणं वेति निमृश्यम् ॥७८॥

ननु परमाणूनामपि रूपादिमत्त्वे कथं तदनुपलब्धिरित्यत्र पूर्वोक्तं सारयति—

९. अणोर्महत्तुश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ॥ (२६९)

अनुपलब्धिश्चोपलब्धिश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी । अल्पात्तरस्य पूर्व-
निपातः । नित्ये नित्यपतिपादकचतुर्थाध्याये । तत्र अणोरनुपलब्धिः महत्
उपलब्धिश्च विवृता । अतो महत्त्वाख्यकारणाभावात् परमाणूनामनुपल-
ब्धिः । एवं तद्वर्तिगुणादिप्रत्यक्षे तद्द्वारा महत्त्वादिसंबन्ध आवश्यक
इति तदभावात् रूपादिकमपि नोपलभ्यते । अथापि तदस्त्येवेति ॥९॥

एवमणुमहतोः प्रस्तुतत्वात् तत्प्रसंगेन परमाणौ महत्त्वाभावो-
पपादनव्याजेन परिमाणं निरूपयितुमारभते—किञ्च परिमाणं रूपादिवत्
एकद्रव्यनिरूप्यम् । एकस्यसंख्यायास्तथात्वेऽपि संख्यासामान्यं न
एकद्रव्यनिरूप्यम् । परत्वादेरेकद्रव्यकत्वेऽपि एकमात्रद्रव्यनिरूप्यत्वं
नास्ति । अतो रूपाद्यनन्तरं परिमाणनिरूपणं प्राप्तकालमपि । अतः
परिमाणसूत्राणामेवाधिक्यात् संख्यातः प्राक् तत्कथने सूचीकटाह्न्या-
योगेऽपि न क्षतिः ; प्रसक्तत्वात् ।

१०. कारणबहुत्वात् कारणमहत्त्वात् प्रचयविशेषाच्च महत् ॥ (२७०)

अनूदितमिदं सूत्रं शाङ्करभाष्ये (२-२-सू-११) । तन्नुबहु-
त्वात् पटे महत्त्वम् । कपालद्वयगतमहत्त्वात् घटे महत्त्वम् । प्रचय-
विशेषो नाम अवान्तरावयवशिथिलसंयोगसहितो महापिण्डारम्भकावयव-
संयोगः । एतस्मात् तूलपिण्डद्वयगतात् महातूलपिण्डे महत्त्वम् ।

उप. गू. ९. सूचीकटाह्न्यायेन संख्यापूर्वस्य परिमाणपरीक्षामारभते अणोरिति ।

उप. सू. १०. 'कारणबहुत्वाच्च' । चक्षरो महत्त्वप्रचयौ समुच्चिनोति ।

एषाञ्च कारणानां यथायथं समावेशः पार्थक्यञ्च । यथा—अणुके
अणुकबहुत्वमात्रात् महत्त्वम् ; घटे कपालद्वयगतमहत्त्वमात्रात् ;
तूलपिण्डद्वयारब्धे केवलं प्रचयस्य दुर्वचत्वेऽपि अप्रचिततूलपिण्डद्वया-
रब्धात् प्रचिततूलपिण्डद्वयारब्धेऽवयविनि महत्त्वातिशयदर्शनात् अन्वय-
व्यतिरेकबलात् प्रचयस्यापि कारणत्वमिति । महदादिशब्दः नीलादि-
शब्दवत् गुणे गुणिनि च यथाहं प्रयुज्यते ॥ १० ॥

११. अतो विपरीतमणु(तद्विपरीतमणु) ॥ (२७१)

उक्तकारणकमहत्त्वप्रत्यनीकमणुत्वम् ; न तु दीर्घत्वप्रत्यनीकम् ।
विपरीतत्वञ्च महत्त्वासामानाधिकरण्यात् ; महत्त्वकारणविलक्षणकारण-
कत्वाच्च । अणुकपरिमाणं अणुत्वं कारणद्वित्वादुत्पद्यते ; न महत्त्ववद्
बहुत्वादेरिति । अणुत्वमणुद्वित्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तेऽवयविन्युत्पद्यत इति
पूर्वमूत्रे जन्ममहत्त्ववत् अत्रापि जन्ममेवाणुत्वमुक्तं मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

ननु बहुत्वादणुत्वजन्मदर्शनात् अणुत्वमहत्त्वयोः सामानाधि-
करण्यदर्शनाच्च कथम्, 'अतो विपरीतमणु' इत्युच्यते । दृश्यते हि कुबले
(बदरीफले)बहुवयवजन्ये महत्त्वम्, अणुत्वञ्च आमलकापेक्षया तत्राह—

१२. अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावाद्दिशेषाभावाच्च ॥ (२७२)

तस्मिन् महति कुबलादौ अण्विति महदिति च व्यवहारे यथा-
क्रमम् अवधिनिर्देशसापेक्षत्वरूपविशेषस्य सत्त्वादसत्त्वाच्च न तुल्यत्वमिति ।
अयमाशयः—यत्परिमाणव्यवहारः प्रतियोगिनिराकांक्ष, तत् परिमाणं

उप.सू.१२ कुबलादौ अणुव्यवहारो भाक्त, महत्त्वरूपविशेषस्यैव भावात् ।
तत् कुत इति चेत् अणुत्वरूपविशेषस्याभावात् । महत्त्वकारणस्य सत्त्वात् अणुत्व-
कारणाभवाच्चेति वा ।

तत्त मुख्यम् । यत् न प्रतियोग्याकांक्षा, तत् अमुख्यं कल्पितम् ।
कुवलादौ, इदं महदिति निरपेक्षव्यवहारोऽप्यस्ति । अणुव्यवहारस्तु
इदमस्मादप्यिति सापेक्षतैवेति ॥ १२ ॥

ननु वेष्टितविस्तृतवशादौ अणुत्वमहत्त्ववत् कुवलादौ द्वयमपि
स्वाभाविकमस्तु । न च प्रतियोगिसाकांक्षत्वमात्रेण गौणता, परत्वापर-
त्ययोरिव किञ्चिदवधिकत्वस्वभावसंभवात् इत्यत्राह—

१३. एककालत्वात् ॥ (२७३)

यस्मै हि वेष्टितत्वदशायाम् अण्विति, विस्तृतत्वदशायां महदिति
च प्रत्ययः ; न तथाऽत्र ; एककालत्वात्, 'इदं कुवलं महत्', 'आमल-
कापेक्षया अणु'इति व्यवहारयोः । वस्तुनो यस्मोदाहरणमपि न युक्तम् ।
तत्रापि वेष्टनदशायामपि महति अणुव्यवहारस्यापेक्षिकत्वात् । तथा
परत्वापरत्ययोरित्यसापेक्षत्वात् स एव स्वभावः । महदिति प्रत्ययश्च
निरपेक्षो भवतीति महत्त्वं तत्प्रत्यनीकमणुत्वञ्च निरपेक्षमेव । तथाच
सापेक्षव्यवहारस्य निरपेक्षव्यवहारैककालिकत्वात् न मुख्यत्वमिति ।
वस्तुतः आमलकात् इदमणु, इदं महदित्यत्र अणुशब्दो निकृष्टपरिमाणे
लक्षणिकः, महच्छब्दश्च प्रकृष्टपरिमाणे तथेति ॥ १३ ॥

१४. दृष्टान्ताच्च ॥ (२७४)

यथा एकमेव शुक्लरूपं शङ्करानं पद्मपेक्षया शुक्लतरमिति,
शुक्लिकापेक्षया च निकृष्टशुक्लमिति व्यवहियते, तथा एकमेव परिमाणं
महत्त्वं तथा तथेति ॥ १४ ॥

रूपादियु रूपादिमत्त्वाभावः अप्रसक्तप्रतिषेधस्य वैकल्यांत
प्युत्पादितः । अणुत्वादौ तत्प्रसक्तिरस्तीति तत्र व्युत्पादयति—

उप. ११. कुवलादौ अणुत्वमहत्त्वोभयप्रीतिरेककालत्वादेकैव प्रतीतिमुत्पत्त्या ।

१५ अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणैर्याख्यातः । (२७५)

अत्रैवमाशङ्का भाव्या—अणो कारण परमाण्विति, महाण्विति व्यवहारार्हमिति अणुत्वे महत्त्व सिद्धयति । तस्य महाणुत्वे च द्यणुकम् अण्वणु भवतीति सिद्धमणुत्वेऽप्यणुत्वम् । एव घटाद्यपेक्षया गिरि-गगनादिर्महामहान्, घटादिश्चाणुमहानिति महत्त्वेऽप्यणुत्वमहत्त्वसिद्धिरिति । इयमिह परिह्रियते—अणुत्वे महत्त्वे च प्रत्येकमणुत्वमहत्त्वयोर्द्वयोरभावः कर्मगुणैरुपपादितो भवतीति । त्रिषयेण विषयनिर्देशनशीलो महर्षिः कर्मगुणैरित्यनेन कर्मगुणप्रतिपादकसूत्रैरित्यभिप्रेति ॥ १५॥

ननु तेषु सूत्रेषु कुत्राणुत्वमहत्त्वप्रस्तावः, अनुपलम्भादित्यत्र विशदयति—

१६. कर्मणि कर्माणि गुणेश्च गुणा व्याख्याता ॥ (२७६)

कर्माणि यथाभूतानि, तथाभूतानि कर्मभिः कर्मविषयकसूत्रैर्यातानि । गुणाश्च यथाभूता, गुणविषयकसूत्रैः । ‘द्रव्याश्चर्यगुणवान्,’ ‘एकद्रव्यमणुगुणम्,’ ‘गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुण,’ ‘क्रिया-बद्धैधर्म्यातिक्रियाणि,’ ‘एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याता’ इति हि गुणकर्मणा सामान्यतो गुणे कर्मराहित्यमुक्तम् । तेन तदन्तर्गतयोरणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावोऽपि व्याख्यात एवेति । तथाच अण्वणु महाणु इत्यादौ अणुमहच्छब्दौ निकर्षप्रकर्षार्थकौ गौणौ, न तु परिमाणार्थावित्युक्तं भवति । सूत्रे व्याख्याता इति पुँल्लिङ्गनिर्देशश्च (५-२-२३) विचारित्तरः ॥ १६ ॥

ननु कर्मगुणानां रूपादिगुणान्तरानाश्रयत्वेऽपि अणुत्वमहत्त्वाश्रयत्वमावश्यकम् । अणूनि कर्माणि, महान्ति कर्माणि, अणुशब्दः, महान् शब्दः इत्यादिप्रत्ययादित्यत्राह—

१७. अणुत्वमहत्त्वाम्यां कर्मगुणाश्च व्याप्याताः ॥ (२७७)

अणुत्वमहत्त्वविषयकेण तत्र तदभावप्रतिपादकेन, 'अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वामावः' इति सूत्रेण कर्मगुणा अपि अणुत्वमहत्त्वरहिततया व्याप्याताः । यथाऽणुत्वाद्वावणुत्वादिकर्मोपचारिकं निरूप्यादिरूपम्, तथैवाणुनि कर्मणीत्यादावपीति ॥ १७ ॥

'अणोर्महनश्चे'ति अणुत्वमहत्त्वयोः प्रस्तुततया तद्विषये कृतं कारणनिरूपणमधिकरणप्रोचनञ्चान्यत्रापि परिमाणद्वयेऽनिदिशति—

१८. एतेन दीर्घेन्द्रस्त्वन्वे व्याप्याते ॥ (२७८)

एतेन अणुत्वमहत्त्वयोः कारणाधिकरणवर्णनेन दीर्घत्वद्वयत्वे कारणविशेषाधिकरणविशेषवत्तया व्याप्याते । महत्त्ववत् दीर्घत्वमपि कारणबहुत्वादिभिरुपपद्यते, तद्विपरिणं ह्रस्वत्वम् । न तु महत्त्वमत्यनीकं ह्रस्वत्वम्, तथा व्यवहारमावान् । कारणद्वित्वाच्च ह्रस्वत्वोत्पत्तिः । तच्च व्युत्पत्तेः । समिद्धिबुद्ध्यादिव्यञ्जसा दीर्घेन्द्रवि ह्रस्वव्यवहारः निरूप्यपरिमाणकत्वविवक्षया मातुः । ह्रस्वत्दीर्घत्वयोरपि न ह्रस्वत्दीर्घत्वाधिकरणत्वम्, कर्मगुणन्यायादित्युक्तं भवति ॥ ह्रस्वत्दीर्घत्वे कार्यणुत्वमहत्त्वमनाधिकरणे एव ; न तु परमाणोर्ह्रस्वत्वम्, न गगनादेश्च दीर्घत्वमिति भाव्यम्पारम्पर्येण । ('महर्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्' इति ब्रह्मसूत्रे व्युत्पत्तेः परं ह्रस्वपदप्रयोगः परमाणौ ह्रस्वत्वाभावप्रतीतिः स्यात् ।) परमह्रस्वत्वं परमदीर्घत्वञ्च क्रमेण तत्र निगमाधनिभिः त्रिणावर्तकारनिर्देशः । तदा च भूतनिदम् उक्तं कार्यवत्त्वाणुत्ववत्त्वमाननित्याणुत्वमहत्त्वगर्भमाशानिदेशपरं नन्तत्वं ।

नन्वेकैकवस्तुनि परिमाणद्वयाङ्गीकारो व्यर्थः । एकैकमैव अणु-
ह्रस्वपदाभ्यां महदीर्घपदाभ्याञ्च व्यग्रहारसमवात् । महत्त्वादिकप्रति कारणा
देव दीर्घत्वाद्युत्पत्तेरिह दक्षिततया कारणवैलक्षण्यमावादापि कार्यैक्यमेवा
वधीयत इति चेत्—न, लोके, महत्सु दीर्घमानीयताम्, दीर्घेषु मह-
दानीयताम् इत्यादिव्यग्रहारविशेषेण तेषां भेदप्रतीतेः । न च महदीर्घ-
पदयोरणुह्रस्वपदयोश्च पर्यायत्व कश्चिद् वक्तुमर्हति । तर्हि परिमाणभेदे
कारणवैलक्षण्यमप्यावश्यकमिति चेत्—अस्तु तदपि । यथा—साक्षा
दवस्थाना तदवयवानां वा एकदिक्कानां बहुते दीर्घत्वम्, अनियतदि-
क्कानां तेषां बहुत्वे महत्त्वम्, प्रथमामावे ह्रस्वत्वम्, द्वितीयाभावेऽणुत्व-
मिति । एवञ्च अणुके दीर्घत्वमहत्त्वयोस्तिद्धिरविकला । एकस्यामेव
दिशि पङ्क्त्या निविष्टैः अणुकैश्च अणुकजनने दीर्घत्व निर्विवादम् ।
द्वयोर्द्व्यणुकयोः पार्श्वे अणुकान्तरसगमेऽपि अणुरुद्वयान्तर्गतपरमाणु-
रूपावयवबहुत्वादीर्घत्वोपपत्तिः । एव पूर्वत्र्यणुके महत्त्वमपि भाव्यम् ।

एतदेव मनसिकृत्य माप्ये, 'परमाणुद्व्यणुकेषु बहुत्वसंख्या—
कार्यद्रव्ये अणुकादिलक्षणे—महत्त्व दीर्घत्वञ्च करोतीति परमाणुपद-
प्रयोग इति ध्येयम् । अणुके च दीर्घत्वमहत्त्वनियामकस्य द्विविधस्यापि
बहुत्वस्य परमाण्ववृत्तितया तत्तदभावरूपसहकारिविशिष्टा परमाणुद्वित्व
संख्या ह्रस्वत्वाणुत्वात्पादिकेति ।

ननु व्यग्रहार एव पदार्थव्यवस्थापकः । लोके च कुचलादौ
आपेक्षिकतया अतिवृत्तिः, महदिति च व्यपदेशो भवति । तथाचाणुमह-
च्छब्दौ निरुष्टोत्कृष्टपरिमाणविषय एव मुख्यौ । एकैकस्यापि परिमाणस्य
किञ्चिदपेक्षया निकर्षस्य, अन्यापेक्षया प्रकर्षस्य च सद्भावात् व्यवहार-

द्वयं मुख्यमेवोपपन्नम् । एवञ्चाणुत्वत्वमहत्त्वत्वयोः संकीर्णत्वात् अणु-
महदिति पृथग्विभाग एवानुपपन्नः । एवं हस्तर्धविभागोऽपि । परमाणु-
मारम्य परममहत्त्वर्कन्ते च परिमाणतारतम्यं सर्वसंप्रतिपन्नम् । अणुकात्
अणुकमपकृष्टम्, ततः परमाण्वरकृष्टमिति च बहुलं शब्दे व्यवहियते ।
न चैवं अणुकस्यापि महत्त्वापत्तिः, परमाण्वपेक्षया प्रकृष्टपरिमाणत्वादिति
शङ्क्यम्—इष्टापत्तेः । तर्हि तत्प्रत्यक्षापत्तिः, प्रत्यक्षं महत्त्वस्य कारण-
त्वादिति चेत्—अनेकद्रव्यवत्त्वं हि प्रत्यक्षकारणम् । तत् तत्र नास्तीति ।
प्रकृष्टमहत्त्वस्य वा प्रत्यक्षकारणत्वस्वीकारात् तत्रापत्तिपरिहारः सुकरः ।
न च अणुकस्य अतिशयितपरिमाणत्वे अणोरणुतरत्वप्रसंगः ; अणुत्व-
मतिशयितमित्यनुक्तेः ; सामान्यतः परिमाणमतिशक्तिमित्येवोक्तेरिति
चेत्—उच्यते । घटपटादिषु मदर्धव्यवहारवत् अणुद्वयव्यवहारस्या-
विशेषेण सर्वत्र स्वरसतोऽनुपलब्धेः, उक्तरीत्या अणुनहच्छब्दयोर्निष्कृष्ट-
प्रकृष्टपरिमाणमात्रार्थकत्वे तादृशव्यवहारस्याविशेषेणाऽऽपत्तेः अणुद्वयव्य-
वहारो भाक्त इत्यवसीयते । तच्च यादृशाणुत्वमहत्त्वस्वीकारे उपपद्यते,
तादृशमेव तत् अण्वादिपदमुख्यार्थो भवितुमर्हतीति विमृश्यैवं विभागः
कृत इति निरवद्यम् । परिमाणगतप्रकर्षयोगरवधिसापेक्षत्वेऽपि परिमाण-
स्वरूपमवधिनिरपेक्षमिति तस्य नामविशेषः अणुमहदादिरिति ॥१८॥

चतुर्विधमपीदं परिमाणं द्रव्यनाशादेव नश्यतीत्याह—

१९. अनित्येऽनित्यम् ॥ (२७५)

अनित्य इत्यनेन द्रव्यानित्यत्वस्य हेतुत्वं सूचितम् ॥१९॥

नित्यगतं परिमाणं पार्थिवपरमाणुरूपादिवन् अन्यत्वात् कारणा-
जस्यतीति न मन्तव्यमित्याह—

२० नित्ये नित्यम् ॥ (२८०)

द्रव्यस्य नित्यत्वे आश्रयनाशरूपकारणामावाप्त नाश इत्यर्थे ॥२०॥

परमाणो दीर्घत्वादेर्न प्रसक्तिरिति ज्ञापयितुं सञ्ज्ञा कार्धित् परिभाषते—

२१. नित्य परिमण्डलम् ॥ (२८१)

ब्रह्मसूत्रे २-२-१० परमाणौ परिमण्डलपदप्रयोगात्, (४२२३)

न्यायभाष्यवातिकदावपि तथैव दर्शनात्, 'परमाणो परिमण्डलत्वात्' इति कन्दल्यादिव्यवहाराच्च परिमण्डलमिति परमाणो सञ्ज्ञेत्यवमायात् नित्यपदमत्र प्रस्तुतकार्यद्रव्यकारणत्वेन प्रस्तुतपरमाणुद्रव्यपरम् । तत् परिमण्डलम् । तदीयपरिमाण तु पारिमाण्डल्यम् । तथाच प्रशस्तपादभाष्यम् "कारणत्वञ्चान्यत्र पारिमाण्डल्यदिभ्यः" इति । परिमण्डलम्य भाव पारिमाण्डल्यमिति । अन्यथा पुन परिमण्डलपदमेव महदादिपदवत् परिमाणे तदाश्रये च प्रयुज्यत इति स्वीकर्तव्यम् ॥२१॥

ननु नित्ये परिमाणाङ्गीकारे किं प्रमाणम् ? न तावत् कार्धपरिमाणम्, तस्य द्वित्वसम्प्रत्ययैव जन्यत्वात् । न च प्रत्यक्षमस्ति । अतो महत्त्वाभावमालेणानुव्यवहार इत्यत्राह—

२२ अविद्या च विद्यालिङ्गम् ॥ (२८२)

अविद्या अत्र विद्याया प्रमाया लिङ्गम् । शुक्तौ रजतत्रयो हि वान्तवरजतज्ञानाधीनरजतसस्कारबलाद्भवति । तथा कुमलादिषु अणुत्व-अत्र कचिदणुत्वप्रमासापेक्ष । प्रमा च वस्तुसाधिकेति कचिद्वस्तुतो-ऽणुत्व स्वीकार्यम् । तच्चाणु नित्यद्रव्यमेवेति । ननु कुमलादावापेक्षि-

उप सू २१ परमाणुरपरिमाण परिमण्डलमिति वैशेषिकसञ्ज्ञा । पारिमण्डल-मेव पारिमाण्डल्यम् ।

काणुत्वज्ञानं सर्वजनसाधारणम् । सा चेद् आन्तिः, तर्हि प्रमाधीना वाच्या । न च परमाणुः केनापि प्रत्यक्ष्यते । न च पामरैरनुमीयते । न चान्यदीयप्रमा अन्यस्य आन्तये उपयुज्यते । अतः कथं आन्तिरिति चेत्—उच्यते । आदिस्रष्टौ योगिभिः परमाणूनां प्रत्यक्षितत्वात् परीक्षकैश्चानुमितत्वात् तत्कृतमणुशब्दस्यौपचारिकं प्रयोगमुपजीव्यार्थ-विशेषमाकलयन्तस्सर्वे तथा प्रयोगमनुकुर्वते । तत्परिशीलने च महत्त्व-प्रकर्षाभावमात्रादयमसुख्यः प्रयोगः, इदमेव मुख्यमणुत्वमिति चैषां आन्तिरित्यवसीयत इति नानुपपत्तिरिति ॥ सूत्रे चकारो हेत्यन्तरस-मुच्चयार्थः । तथाच द्रव्ये न महत्त्वाभावमात्रादणुत्ववहारः, किन्तु तत्र सत्याणुत्वप्रमैवेत्येवमणुत्वप्रमायामन्यदपि लिङ्गम्, नित्यं परिमाणवत् द्रव्यत्वादित्यनुमानात् । तथा नित्यं परिमाणवत् द्यणुका-द्यपेक्षयाऽपकृष्टत्वादिति । न ह्यपकर्षो महत्त्वाभावनिष्ठस्तुषचः, अभावे उत्कर्षापकर्षायोगादिति ॥ २२ ॥

एवं द्रव्यसमवायिकारणेषु परमाणुषु परिमाणमुपपाद्य अन्यादृश-नित्येष्वाकाशादिष्वपि तदाह—

२३. विभयान्महानाकाशः, तथा चात्मा ॥ (२८३)

सर्वत्रशब्दहेतोराकाशस्य सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वरूपं विभुत्वं सिद्धमिति तत एव महत्परिमाणमपि सिद्धमिति । अतः परममहान् आकाशः । शब्दस्य सर्वदेशावच्छेदेनोत्पत्तावपि ज्ञानादेः शरीरावच्छे-देनैवोत्पादात् आत्मनो महत्त्वं विभुत्वञ्च नास्तीति मतिं वारयि-तुमाह—तथाचात्मेति । आत्मापि विभवाधीनमहत्त्ववानित्यर्थः । आकाश आत्मा चेति वक्तव्ये तथाचात्मेति निर्देशः विशेषमयत्र

प्रदर्शनेन वेदातिमतानङ्गीकारार्थः । वेदान्तिनो ह्यात्मानमणुमा-
तिष्ठन्ते । एव तर्हि कथं तदधीनकार्योत्पादः सौमर्यादिभिरनेकेषु
देशेषु युगपदनेकशरीरपरिग्रहात् इति चेत्—तदणुत्वेऽपि तदीयधर्म-
भूतज्ञानस्य सर्वतो व्यापनशीलत्वात्तदुपपत्तिरिति ते समादधते । तत्रास्या-
रुचिः । अवदन् विभुत्वमेष्टव्यम् । तत् साक्षादेवात्मनि मन्यताम्,
आकाशादिवत्, किमिति धर्मभूतज्ञानद्वारा तत्कल्पना । ज्ञानमपि
हि रूपादिवत् आगन्तुकं गुणमूतमिति न तस्य विभुत्वमुच्यते ।
एवञ्च तत्तदात्मार्थकार्याणामनुकूलप्रतिकूलरूपाणां सर्वदेशभाविनामप्य-
दृष्टवदात्मसयोगादुपपत्तिरुच्यते । अत आत्मा विभुर्भूत इति ॥२३॥

नन्वात्मनो विभुत्वे विभुना मनसा तस्य सयोगः कथमिति शङ्का
परिहर्तुम् आत्मानन्तरनिदिष्टस्य तदुपकरणस्य मनसः परिमाणमाह—

२४ तदभावात्तु मनः ॥ (२८४)

मीमांसका आत्मवत् मनसोऽपि विभुत्वमाकलयन्ति । विभु-
द्वयसयोगः स्वीकृत्य तस्य ज्ञानकरणत्वमुपपादयन्ति । तन्न युक्तम् ।
तथा च तदभावात् विभवाभावात् मनोऽणुपरिमाणमिति । कथं तदा-
भावसिद्धिरिति चेत्—यस्य हि युगपदज्ञानानुत्पत्तिबलेनाध्यात्मि-
केन्द्रियद्वयसयोगोऽपि युगपन्न भवतीति स्थितम्, तस्य कथङ्कार-
सर्गमूर्तसयोगरूपो विभवा इति । यद्यपि विभवाभावो घटादावपीति न
ततोऽणुत्वसिद्धयेत्—अथापि नित्यद्रव्यप्रकरणान्नित्यत्वमप्युपस्थितं हेतु-
घटकमिति, सिद्धयति—मनः अणु नित्यत्वे सति अविभुत्वात् पार्थि-
वादिपरमाणुरदिति ॥ २४ ॥

ननु किमिति कालदिशारपेक्षया तदनन्तरस्यात्मनो ग्रहणमित्यत्राह—

२५. गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ (२८५)

विभुत्वादाकाशस्य महत्त्वमुक्तञ्चेत्, तन्न्यायेन दिक्कालयोरपि तत् निराबाधम् । आत्मनि पुनर्विमुत्त्वमेव केषाञ्चिन्नष्टमिति तस्य विशेषत उक्तिरिति । यद्वा स्वगतशब्दज्ञानरूपविशेषगुणार्धमाकाशात्मनोर्विभुत्वादिकमिति तत् एकसूत्रेणोत्त्वा परगतपरत्वादर्थविभुत्वादिमन्तौ दिक्कालाविति तत् ततः परमाहेति ध्येयम् । पूर्वत्वपश्चिमत्वोत्तरत्यदक्षिणत्वादिभिः सर्वदेशगतैर्दिग् गुणैर्दिग् विमुत्तया व्याख्यातेति । पञ्चमाध्यायस्यस्य सूत्रस्य तथैव पाठात् तत्रोक्तमपि स्मारयति । तत्स्मारणार्थञ्च तत्रेवात्रापि क्रमलङ्घनम् । तथा च दिक्कालयोर्निष्क्रियत्वं सर्वदेशवृत्तिक्रियाकारणत्वञ्च तत्रोक्तम् । ताभ्यामपि धर्माभ्यां पूर्वत्वादिभ्य इव दिग् विमुत्त्वेन व्याख्यातेति ॥ २५ ॥

२६. कारणे कालाख्या ॥ (२८६)

सर्वकार्यकारणे कालाख्या च प्रागेव व्याख्यातेति सोपि विभुरेव । तत् सिद्धं तयोरपि परममहत्त्वमिति । तदेवं रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणानि निरूपितानि ॥

रूपादीनां पाकजत्वमाह नित्यादिकां विधाम् ।

परिमाणे च तां मेदमाधारं सप्तमादिमे ॥

इति वैशेषिकरसायनसहिने वैशेषिकदर्शने सप्तमे प्रथमभाह्निकम् ॥

श्रीः

अथ सप्तमे द्वितीयभाह्निकम्

अथात्र द्वितीये अनेकद्रव्यनिरूप्यगुणजातीयनिरूपणम् । एक-

त्वस्यानेकद्रव्यनिरूप्यत्वाभावेऽपि तथानिरूप्य द्वित्वादीना सहस्रधात्वेन साजात्यादत्र निरूपण युक्तम् । एकपृथग्त्वस्य तु एकमात्रसमवेतस्यापि अनेकनिरूप्यत्वमस्ति, इदमस्मात् पृथगित्येव व्यवहारात् । तथा परत्वापरत्वयोरपि । द्वित्वादेः सयोगनिर्माणोश्च तत् व्यासज्यवृत्तित्वात् । तद्वि मिथस्तापेक्षवृत्तिकत्वम्, युगपदेवानेकवृत्तित्वमिति । नयाम्नु—अनेकपर्याप्तत्वमेव व्यासज्यवृत्तित्वम् । तच्च न संयोगादौ । तद्वि अनेकप्राप्तिशेष्यकधीप्रकारत्वम् । द्वित्वादि हि न एकनिर्णयकधीप्रकार, इदं द्वे इति बुद्ध्यभावात् । नैव संयोगादि इत्याहु । तत्राऽऽद्यौ सहस्रधा निरूपयति—

१. रूपरसगन्धस्पर्शन्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम् ॥ (२८६)

रूपरसगन्धस्पर्शानां व्यतिरेकात् एकव्यवहारविषयीभूते आकाशादात्रभावात् । एकत्र यथा प्रत्येकवृत्तिः, तथा रूपादिकपि प्रत्येकवृत्तिः । एवञ्च 'रूपरसगन्धस्पर्शा' इत्युक्तत्वात् तदधिकृत्या 'सहस्रधा' इति विभागमूत्रे कथनमनुपपन्नमिति शङ्का । सेह परिहृता । रूपाद्यभावेऽपि आकाशादौ एकव्यवहारात् न रूपादिरूप तदिति । उपलक्षणमिदं परिमाणान्निष्ठं मध्ये किञ्चिदेवैकत्वं स्यादिति शङ्कापरिहारमपि । यद्यप्येकत्वं न घटादिकं मनेत् । धर्मधर्मिभावात् । नापि घटत्वादिरूपम्—अयमयच्च घट इतिवत् अयमयधैक इति प्रत्ययाभावात्—अथानि प्रत्येकवृत्तिपरिमाणरूपं स्यादिति चेन्न—एको मयमिति सङ्प्रयोगेण परिमाणातिरिक्तत्वमिदमिति । एवं द्वित्वादेरप्यतिरिक्तत्वं मायम् । दर्शितञ्च तत् आदावेव, "द्वित्वप्रभृतय मस्या —" इति ॥ १ ॥

पृथक्त्वस्य संख्यानुविधायित्वात् सदैव तदपि निरूपयति—

२. तथा पृथक्त्वम् ॥ (२८७)

तथा रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्धान्तरम् । गगनं घटात् पृथ-
गिति गगनादावपि तत्प्रतीतेः । एवं पृथक्त्वमेकत्वादिरूपमपि न भवति,
अवधिसापेक्षव्यवहारविषयत्वात् । इदमस्मात् पृथगिति हि व्यवहारः ।
नाप्येतत् परत्वादिरूपम्, सन्निकर्षविप्रकर्षादिनिरपेक्षत्वात् । नाप्यन्यो-
न्याभावः, प्रतीतिवैलक्षण्यात् । इदमिदं न भवतीति हि अन्योन्याभाव-
प्रहः । न तत्र पञ्चमीप्रयोगः । 'अन्यत्' 'अर्थान्तरम्' भिन्नम्' इत्यादि-
कञ्च पृथक्त्वपर्यायमूलं नान्योन्याभावार्थकमिति ।

ननु पञ्चमीनिर्देशः पृथगादिशब्दस्याभाव्यायत्त ; न त्वर्थभेदः ;
पुष्पाणि कामयने, पुष्पेभ्यः स्पृहयतीतिवत् इति चेन्न—'अन्यारात्—'
इति सूत्रेऽन्यपदस्यार्थपरताया एव शाब्दिकभ्रमस्ततया पृथक्त्वान्योन्या-
भावयोरैक्ये घटाद् भेद इतिवत् घटो न पट इत्यत्रापि पञ्चम्यापत्तेः ।

इदञ्च पृथक्त्वम् एकपृथक्त्वादिभेदेन नाना, एकैकैकत्वसम-
नियतं पृथक्त्वम् अयमस्मात् पृथगित्यनुभवसिद्धम् । द्वित्वादितुल्यपर्या-
प्तिकं द्विपृथक्त्वादि च इमावस्मात् पृथगित्याद्यनुभवसिद्धम् । तत्र एक-
त्वत्वद्वित्वत्वादिर्जातिः । पृथक्त्वमेकैव जातिस्संख्यात्ववत् व्यापिका ।
एकपृथक्त्वत्वद्विपृथक्त्वत्वादिकं तु एकत्वद्वित्वादिवैशिष्ट्यवलाद्विन्नमिति
न वस्तुतोऽनेकमिति भाष्यस्वरसगतिः । व्याख्यातारस्तु विवदन्ते ॥२॥

'एकमेकत्वम्', 'एकपृथक्त्वं घटात् पृथक्' इत्यादिप्रतीतिबलात्
एकत्वादावप्येकत्वादिकमस्तीति शंकां परिमाणदर्शितरीत्या पतिहरति—

३. एकत्वेरुपपत्त्ययोरैकत्वेरुपपत्त्याभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां
व्याख्यातः ॥ (२८८)

अन्यथा एकत्वे एकत्वम्, तत्राप्येकत्वमिति रीत्याऽनवस्थाऽपि
स्यात् । यद्यनवस्थापरिहाराय एकत्वगतमेकत्वमेकमिति व्यवहारस्या-
न्यथानिराह, स प्रथमतः एकत्वमेकमिति व्यवहारेऽपि तुल्यः । अतो
यथा रूपादिगुणान्तराणां न रूपाद्याधारता, तथा एकत्वादेरपि एक-
त्वाधारता नेति ॥ ३ ॥

एकं रूपम्, एकमुत्क्षेपणमित्यादिप्रतीत्या गुणेषु कर्मसु च
सर्वत्र एकत्वं प्रत्येकं स्वीकार्यमितीदं निरस्यति—

४. निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्यते ॥ (२८९)

कर्मसु गुणेषु च एकत्वं न विद्यते, कुतः ? निःसंख्यत्वादिति ।
नन्वेकत्वमस्तीति शङ्कमानः कथं निःसंख्यत्वमभ्युपगच्छेत् । अतो हेतुर-
सिद्ध इति चेत्—अयमाशयः—यदि कर्मगुणानामप्येकत्वादिसंख्या स्यात्,
तदा घटादावेकस्मिन् दृश्यमाने तद्रूपरूपादिगुणकर्मगणनेन, इमानीति
स्वरसप्रतीतिः सर्वत्र स्यात् ; यथा नानाघटेषु सत्सु 'इमे' इति । अतस्तत्र
संख्याविरहात् तान्यादाय बहुत्वान्वयस्यानुचितत्वादेव तथा न प्रतीतिः ।
अनसंख्यासामान्यादेकत्वमपि नास्तीति । इदं पृथक्कृतस्याप्युपलक्षणम् ।
संख्यानुविधायित्वात्तस्य संख्याऽभावेऽभावात् ॥ ४ ॥

तर्हि कथम् एकमेकत्वम्, एकपृथग्भूतं पृथक्, एकं रूपं
रसात् पृथक्, एकं कर्मेत्यादिज्ञानमिति चेत्—आह—

५. भ्रान्तं तत् ॥ (२९०)

भ्रान्तमिति भावे क्तः । तत् उक्तरूपं ज्ञानं भ्रान्तं भ्रम इति ।

भ्रान्तोऽयं प्रत्यय इत्यपि व्यवहारात् कर्तरि क्तप्रत्ययो वा । भ्रान्तं
 अन्यथाऽवगाहि इत्यर्थः । यथा घट एकस्सन् स्वरूपादभिन्नः, तथा
 एकत्वं रूपं कर्मेत्यादि सर्वं स्वात्माभिन्नमिति तत्सादृश्यात्तत्र एकत्वग्रम
 इति । एवमेकपृथक्त्ववतो घटस्यान्योन्याभावाश्रयत्ववत् एकपृथक्त्वस्यापि
 तद्वत्त्वात् तत्साजात्यात् पृथक्त्ववत्ताग्रमः । आसन्न्यवहारस्तु स्वरूपा-
 भेदविषयकतया अन्योन्याभावविषयकतया भक्त्या निर्वहणीयः । उत्तरसूत्रे
 भक्तिरिति श्रवणात् अत्रापि सूत्रे भ्रान्तमित्यत्र भाक्तमित्यपि पाठः स्यात् ।
 तदा तद्वित्यस्य सर्वैकत्वं गुणाद्येकत्वमित्यर्थश्च स्फुटः ॥५॥

ननु द्रव्येऽप्येकत्वं नास्तु । एकव्यवहारस्तु स्वरूपामेदमादायैव
 सर्वत्र स्यात् । तत्राह—

६. एकत्वाभावाद् भक्तिस्तु न विद्यते ॥ (२९१)

द्रव्येऽप्येकत्वासंमतौ एकपदमुख्यार्थ एवाप्रसिद्धः स्यात् । न च
 मुख्यार्थाभावे भक्तिः—उपचारवृत्तिर्घटते इति । ननु स्वरूपामेद एकत्वम् ।
 तद्वेद एव च द्वित्वादिकः स्यात् । अतः संख्यारूपैकत्वाद्वा किं प्रमाण-
 मिति चेन्न—स्वरूपामेद इत्यस्य यदि सामान्यतो धर्म्यमेद इत्यर्थः,
 तदा शुक्राः पटा इत्यत्र शुक्लत्वावाच्छात्रामेदः शुक्लैकत्वं स्यात् । तथा
 च तत्र एकशुक्लप्रतीतिरिष्टा स्यात् । यदि तद्व्यक्त्यभेदस्तत्तदेकत्वम्,
 तर्हि अन्यव्यक्तौ एकत्वव्यवहारः कथम् । तत्तद्व्यक्त्यभेद इति चेत्—
 तत्र एकैकतरादेन अनेकग्रहणं कुतो न ? अथ एकव्यक्त्यभेदः एक-
 त्वमित्युच्यते, तर्हि तत्रैकत्वघटनात् सिद्धं नः समीहितम् । तस्मात्
 संख्यारूपमेकत्वमादाय द्रव्यव्यवहारे सति क्वचिदुणादौ एकत्वव्यवहारः
 तत्रतत्र तत्तद्व्यक्त्यभेदलक्षणैक्याशयः ॥ ६ ॥

नन्वान्तरावयवघटिते महावयविनि अयमेक इति व्यवहारदर्श-
नात् अवयवावयविभावापन्नयो कार्यकारणयो पर्याप्तमेकत्वमस्तीति
ज्ञायते । अत एव तन्तुपटयोरेकमूलरादिवृत्तित्वोपपत्तिः । अन्यथा
तयोर्भेदे मूर्तशेस्समानदेशताविरोधात् । अवयवावयवप्रिपये पर ममान-
देशत्व न दोषायेति कल्पनम्यानावश्यकत्वात् । तथा अथ पृथगित्येक-
पृथक्त्वमपि तयोरित्यत्राह—

७ कार्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादेकत्वैकपृथक्त्व(?)
न विद्यते ॥ (७९२)

कार्यकारणयो अवयवावयविनो एकत्वैकपृथक्त्वयोरभावात्
असम्भवात् । यद्वा एकत्वैकपृथक्त्वयोरभावो यस्मात् तत् एकत्वैकपृथक्त्वा
भावम्, तस्मात् । एकत्वाधभावसाधकानेकहेतुमग्रहायैवमुक्तिः । अपिवा
उपस्काररीत्याऽस्तु—एकत्वाभावात् अमेदाभावात्, एकपृथक्त्वाभावात्
अवैधर्म्याभावात्, वैधर्म्यसत्त्वादेकत्वादिक न विद्यते नास्तीति ।
अथवा अयमेक, पृथगिति व्यवहारतः कार्यकारणयोरेकत्वमेकपृथक्त्वञ्च
न विद्यते न ज्ञायते । कुत ? वस्तुतन्मैत्रत्वमैकपृथक्त्वञ्च चामावादिनि
सूत्रार्थः । तदभाव एव कुत इति चेत्—तयोर्भेदात् । तन्तव एव
खलु मिथो भिन्ना । तत् केन तन्तुना सह पटम्यैक्यम् । अन्यथा
तन्तोस्तन्वान्तरादपि भेदा न स्यात्, तदभिन्नपटामिन्नतया तदभिन्नत्व
प्रसगात् । तथा च अयमेक इत्यादौ इदम्पदं नावयवावयविसमुदाय
परम्, किंतु अन्यवियक्तिमाक्षपरमिति न शेष इति भावः । एवं भेद-
साधनजातिभेदपरिमाणभेदादिकमत्र ग्राह्यम् । एकत्वैकपृथक्त्वमिति
समाहारैकवचनम् । द्विवचनान्तपाठ एव तु व्योमवत्याम् ॥ ७ ॥

एवमेकत्वादेः स्वरूपमधिकरणञ्च विचार्य तत्र, रूपादौ परिमाणे च प्रागुक्तरीत्या नित्यानित्यविवेकं दर्शयितुमाह—

८. एतदनित्ययोर्न्यायात्मा ॥ (२९३)

एतत् एकत्वेकपृथक्त्वम् अनित्ययोः विनश्वरकार्यकारणयोः स्थित-
मनित्यत्वेन व्याख्यातम्, द्रव्यानित्यत्वाद् गुणानित्यत्वस्य प्रागुक्तत्वात् ।
आश्रयनाशानिरिक्तप्रकारेणैकत्वादेर्नाशो नास्तीत्यर्थः । नित्यगतं नित्य-
मित्यर्थमिदम् ॥

एवमेकत्वेकपृथक्त्वञ्च न्यरूपि । इमे च कारणगुणपूर्वके
कार्यगते । द्वित्वद्विपृथक्त्वादिकं ॥ नित्येऽनित्ये च सर्वत्रानित्यम्
अपेक्षाबुद्धिजन्यम् । अपेक्षाबुद्धिश्च—अयमेकः, अयमेक इत्युभयैक-
विषयिणी द्वित्वहेतुः, त्रितयविषयिणी त्रित्वहेतुरित्यादि भाव्यम् । एवं
द्विपृथक्त्वादिकमपि, अयमेकः पृथक्, अयमेकः पृथगिति एकपृथक्त्वद्वया-
दिविषयनापेक्षाबुद्धिजन्यम् । बुद्धिजन्यत्वाच्च इदं सर्वं पुरुषभेदेन
भिन्नम्, बुद्धिनाशे च विनाशि । अत एव तत्तत्पुरुषबुद्धिजन्यं द्वित्वादि
तत्तन्मात्रवेद्यम् । तर्हि बुद्धीनां द्विक्षणावस्थावित्वात् बुद्धेस्तृतीयक्षणे नाशे
चतुर्थक्षणे द्वित्वनाशान् कथं द्वेद्रव्ये इति द्वित्वप्रत्यक्षम्, द्वित्वस्य
पूर्वक्षणे अभावादिति चेत्—एतदर्थमेवापेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयमस्तीति
स्वीक्रियते, अथञ्चात्र आचार्योदयनस्य लक्षणावल्यां संग्रहश्लोकः,—

“आद्याग्निन्द्रियमनिकर्षघटनादेकत्वसामान्यधीः

एकत्वोभयगोचरा मनिरथो द्वित्वं ततो जायते ।

द्वित्वन्वप्रमितिस्ततोऽपि परतो द्वित्वप्रमाऽनन्तरं

‘द्वे द्रव्ये’ इतिधीरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रिया ॥”

इति । एवं बहुत्वमपि काचिन् संख्या त्रित्वादिसमानाधिकरणा ;

तदुत्पत्तिश्च अनियनैकत्वज्ञानरूपापेनावुद्धेरिति कन्दलीकृत । द्वित्वाधिकसंख्या त्रित्वादिरेव बहुत्वमिति किरणावलीकृत । अत्रेदं बोद्धव्यम्—द्वित्वोत्पत्तौ एकत्वद्वयमसमवायिकारणम्, त्रित्वोत्पत्तौ द्वित्वविशिष्टेकत्वम्, चतुष्टोत्पत्तौ त्रित्वत्रिशिष्टमेकत्वमिति क्रमः । तत्र मध्ये द्वित्वत्रित्वाद्यनुत्पादे एवमूतासमवायिकारणाभावाद् बहुत्वमेव जायते । बहुत्वञ्चेदं तारतम्यशालि, शतगतबहुत्वात् सहस्रगतबहुत्वस्य व्यापकत्वरूपानिश्चयसद्भावादित्यलम् ॥८॥

अथ सयोगनिरूपणस्य प्राप्तवसरत्वात् तमाह—

९ अन्यतरकर्मज उभयैकर्मज सयोगजश्च सयोग ॥ (२९४)

अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः सयोगः । अयञ्च विभागश्च द्विनिष्ठ एव ।

स त्रेधा जायते । सयोगिनोर्मध्येऽन्यतरस्य यत् कर्म, ततो जायमान एकः, यथा स्थाणुश्चेनयोः सयोगः, मन्दशीघ्रगताश्च, उभया कर्मन मल्लयो मेघयोर्वा, शिष्टस्तु हस्तपुस्तकसयोगात् कायपुस्तकसयोगादि ॥९॥

द्विष्टत्वात् नियतपूर्वोत्तरभावापन्नत्वात् एकक्रियाजन्यत्वाच्च सयोगसोदरे विभागे कारणस्यापि समानत्वात् सयोगोक्तमतिदिशति—

१० एतेन विभागो व्याख्यातः ॥ (२९५)

अन्यतरकर्मन उभयकर्मनो विभागश्च विभाग इत्यर्थः । उक्तस्थाणुश्चेनादावेवेदं सुदर्शम् । प्राप्तिपूर्विका अप्राप्तिर्विभागः ।

नन्वप्राप्तिः प्राप्त्यभावः । अतः कथं विभागो गुण इति चेत्—ननो विरोध्यर्थकतया अप्राप्तिरित्यस्य प्राप्तिनिरोधीत्यर्थात् । विरोधश्चायं वध्यघातकभावरूप इति ज्ञापनाय प्राप्तिपूर्विकेत्युक्तिः । तथा च संयोग-

नाशको गुणो विभाग इति । अथ प्राप्त्यभाव एव लाघवाद्विभागोऽस्तु ; संयुक्तद्रव्यद्वयनिष्ठः पुनस्तस्योपपत्त्यालविशिष्टः संयोगनाश एव विभाग इत्युक्तिसंभवादिति चेन्न—सर्वत्र कारणनाशाद्वा समानाधिकरणविरोधि-धर्माद्वा कार्यनाशदर्शनेन पूर्वदेशसंयोगनाशार्थमेव विरोधिगुणस्य स्वीकार्य-त्वात् । न च कर्मैव विरोधिधर्म इति वाच्यम्—कायक्रियाजन्यस्य कायतरुसंयोगस्य अङ्गुलिक्रियाकाले नाशानापत्तेः ; अङ्गुलिक्रियायाः कायेऽभावेन असामानाधिकरण्यात् । तस्य संयोगस्य चाङ्गुलितरुसंयो-गाजन्यतया तत्क्रियाजन्याङ्गुलितरुसंयोगनाशस्य कारणनाशत्वाभावेन कायतरुसंयोगनाशकत्वायोगात् । विभागस्वीकारे तु भवति विभागजवि-भागात् तद्विनाशः । किञ्च अयमस्माद् विभक्त इत्यधिमतत्वेन प्रतीतस्य संयोगनाशरूपत्वं न भवति ; नाशस्यावधिसांकांक्षत्वाननुभवात् ।

एवं हस्तपुस्तकविभागात् कायपुस्तकविभाग इति विभागजविभागो ज्ञात एव । अन्यादृशोऽपि कश्चिद्विभागजविभागोऽस्ति । तथा हि—संयोग-स्तावत् द्विविधः—आरम्भकसंयोगः अनारम्भकसंयोगश्चेति । अवयवद्वय-संयोग आद्यः, ततोऽवयव्यारम्भात् । अवयवाकाशसंयोगो द्वितीयः । एवञ्च तत्तद्विरोधितया विभागोऽपि द्विविधः । कचित् एकविध एव विभागः, यथा भूतलाद् घटेऽपसार्यमाणे घटक्रियया घटभूतलविभाग-घटाकाशविभागादयः ; तेषामनारम्भकसंयोगविरोधित्वात् । यच्चित् क्रियायां जातायामुपगमविधोऽपि विभागो लक्ष्यते । यथा वृक्षात् पत्रेऽप-चीयमाने पत्रक्रियया पत्राकाशविभागादयः, तद्वदेव पत्रशाखाविभागो-ऽपि । अत्र द्वितीयो वृक्षारम्भकावयवसंयोगविरोधी । तत्र द्वितीयस्थले पत्रक्रिया किं विभागं द्विविधमपि जनयति, न वेति विचारे, न जनयतीति

मिद्वान् । एकस्य कर्मण आरम्भकमशोगविरोधितद्विरोधिद्विविध-
विभागजनकत्वानुपपत्ते ।

यदि विरोधिविभागजनकस्य अविरोधिविभागजनकत्वमपि स्यात्,
तर्हि अविरोधिविभागजनकस्य विरोधिविभागजनकत्वमपि स्यात् ।
उभयमभावेन्याहीनत्वात् । तथा च विकल्परूपलङ्घनमत्र सङ्ग ।
कमलदलक्रिया कमलदलाकाशविभागमिव कमलारम्भकस्य कमलाध-
मदेशावच्छिन्नरूपलावयवमशोगस्य विरोधिन तदवयवदलविभागमप्यार-
भनानि । विद्यावयवानामवयवयाक्रान्ताना मध्ये यदि एकोऽवयव
आकाशाद्विभक्तयेन, तदा तत्रत्यमवयवपि आकाशाद्विभक्तप्रायम् ।
एवमवयवस्याकाशविभागे च तादृशावयवयाक्रान्तानि अवयवान्तराणि
पूर्वावयवेन सह समागतानि स्युरित्यनुभवसिद्धम् । एवञ्चारम्भकसयोग-
विरोधिविभागजनिका क्रिया यदि तदविरोधिने तदवयवाकाशविभागमपि
कुर्यात्, तदा तदवयवेन सह तत्रत्यमवयवपि, तदाक्रान्तावयवान्तराणि च
पूर्वस्यानाद्विभक्तानि समागतानि स्युरिति सखिष्टावयवान्तरस्यापि सहा-
ऽऽकर्षणे कथमवयवद्वयविभाग आरम्भकसयोगनाशद्वारा अवयवविनाश
कर्तुं प्रमवेत् । अत उपर्यवयवयाक्रमणपर्यन्तमवयवाकाशविभाग अवयव-
द्वयविभागकार्यप्रतिशूल इति विद्म । अत अनुभवसिद्धावयवविनाशोपपत्तये
अवयवद्वयविभागकाले अत्रयवाकाशविभागो न जात इति कल्प्यते ।

एवञ्च क्रिया, ततोऽवयवद्वयविभाग, तत्र आरम्भकमयोगनाश,
ततोऽसमवायिकारणनाशजन्यो द्रव्यनाश । एवमवयवविनाशे सति अवय-
वयाक्रमणरूपप्रतिबन्धप्रसक्त्यभावात् पञ्चमक्षणेऽवयववाकाशविभागो
जायते । स च तदा न कर्मजन्य, कर्मणो विभाग प्रति ।

त्वेन द्वितीयक्षण एव तस्य ततो जन्मप्रसङ्गात्; तदानीं तदजननाच्च कर्मणस्तादृशविभागाजनकत्वस्यैव युक्तत्वात् । अतो द्वितीयक्षणजातोऽवयवाकाशविभाग एव तद्विभागजनकः । तस्य तथा क्षणद्वयविलम्बेन तज्जनकत्वं न विरुद्धम् । विभागनिरपेक्षकारणत्वमिति विभागलक्षणाभावात् । अतो द्वितीयक्षणजातात् अवयवद्वयविभागात् पञ्चमक्षणेऽवयवाकाशविभागः, अथावयवाकाशपूर्वसंयोगनाशः, तत उत्तरदेशेनावयवसंयोगः । अयञ्च संयोगः क्रियाजन्य एव ; पूर्वदेशसंयोगनाशानन्तरमेव संयोगस्य जनयितव्यत्वात् तावत्पर्यन्तं तदवस्थानात् । तत एव क्रियानाश इति । संगृहीतध्यायमर्थः प्राक् पाकजप्रक्रियायां (पु. 218) श्लोकेन ॥१०॥

संयोगो विभागश्च सप्ताकाले द्रव्यद्वये संयुक्तः, नाशकाले च द्रव्यद्वयाद्विभक्त इति तयोरपि संयोगविभागौ स्वीकार्याविति शङ्कायां परिमाणन्यायमितिदिशति—

११. संयोगविभागयोस्संयोगविभागाभायोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ (९६)

१२. कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा अणुत्वमहत्त्वाभ्यामिति ॥ (२९७)

इदं पूर्वोक्तप्रतीकधारणरूपम् । तथा च, 'कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः, अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाश्च व्याख्याताः' इति पूर्वोक्तविषयोऽपि यथार्हमत्र संयोगविभागघटनेन योजयितव्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एतावता द्रव्ययोरेव संयोगो विभागश्चेति सिद्धम् । तत्राप्यपवादं दर्शयति—

१३. युतसिन्धुभाषान् कार्यकारणयोः संयोगविभागी न विद्येते ॥ ९८

द्रव्यानिरिक्ते मयोगविभागप्रसक्तेर्निराकृतया द्रव्यविशेष एवात्र तन्निराकरणमिति कार्यकारणयोरिति अवयवावयविनोरित्यर्थकं सिद्धम् । यु—मिथणामिथणयोरिति युतममिथिनम्, युतयोरमिथिनयोः असं-
यद्धयोः सत्ता युतमिद्धिः । संयन्धिनोस्मत्ताकाले मिथः कदाचिदसंयद्ध-
त्वमिति यावत् । अवयवावयविनोः सा नास्ति । अतन्मयोः मयोग-
विभागी न'स्तः । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिर्हि मयोगः ; प्राप्तिपूर्विकाप्राप्तिश्च
विभाग इति । अयुतमिद्धिलक्षणनिष्कर्षश्च अस्मत्तृतायां तर्कसंग्रह-
द्रिप्पण्यां सुसुप्रवेशिन्यां द्रष्टव्यः ॥१३॥

एवं तावत् निरूपितौ मयोगविभागी । पूर्वम् द्रव्यानित्यत्वा-
दनित्यत्वमत्र नानिदिश्यते । संयोगविभागस्वरूपकथनादेव, 'विभागना-
श्यः संयोगः, उत्तरदेशसंयोगनाश्यो विभागः' इति हि विज्ञानमेव ।
अनः, यवनिदाश्रयनाशान्नाशोऽपि, द्रव्यनाशप्रतीक्षा एतन्नाशमिष्ये
नास्तीति मिद्धमित्याशयेन ऽनुक्तिः ॥

एवमत्र युतमिथणभाषप्रसंगे शब्दार्थयोर्मरन्ध्रमिद्धि संयोग एव
युक्तः ; पृथगित्यनयोः शब्दार्थयोरप्राप्तिपूर्वकप्राप्तिमद्भावादिति
गिन्यशङ्कायाम्, उपपत्तिनिन्तां निरस्यति—

१४. गुणत्यागः ॥ (२९९)

शब्दस्य मयं गुणवान् गुणे संयोगात्मकत्वं चोक्तत्वादिति ।
एतदादीनां हेतूनां शब्दास्त्वंभवन्ती इत्यत्रान्वयः ॥१४॥

शब्दो द्रव्यनिविष्टो अस्मै माकं मयोगः मरन्ध्रः मयव इति
मन्येत । तदर्पना—

१५. गुणोऽपि विभाव्यते ॥ (३००)

विभाव्यते शब्देन प्रतिपाद्यते । अतो रूपरससंयोगादेरपि शब्दवाच्यत्वात् अर्थस्यापि कश्चिद् गुणत्वमिति न संयोगः संबन्धः । अपिशब्देन द्रव्यानिरिक्तं सर्वप्रपञ्चयते ॥ १५ ॥

शब्दस्य द्रव्यत्वे तत्र गुणमयुक्तत्वाभावेऽपि स्वाश्रयसंयुक्तत्वरूपः संयोगघटितः परम्परासंबन्धो मन्येत । स्वं गुणः । तदर्थमाह—

१६. निष्क्रियत्वात् ॥ (३०१)

प्रतिपाद्यार्थानां गुणगगनादीनां निष्क्रियाणां क्रियार्हानामपि घटादीनां शब्दोच्चारणकाले शब्दमङ्गलार्थक्रियावत्त्वाभावात्, प्रतिपादकशब्दस्य च (द्रव्यत्वपक्षेऽपि तस्य विभुत्वस्वीकारेण) निष्क्रियत्वात् नान्यतरकर्मजोऽपि संयोगः शदार्थमोः सम्बन्धीति ॥ १६ ॥

शब्दस्य विमुद्रव्यत्वाद् घटादिना साकमवर्जनीयः संयोग इति मन्येत । तदर्थमाह—

१७. असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ (३०२)

असन् घटादिरपि, घटो नास्तीति प्रतिपाद्यते । न च द्विष्टः संयोगः असता अर्थेन सह भक्तिमर्हति ॥ १७ ॥

१८. शब्दार्थसंबन्धौ ॥ (३०३)

अतः शब्दार्थौ न संयोगसंबन्धेन संबद्धौ । पृथग्योगकरणे संयोगवत्, समवायः, तादात्म्यम्, सामानाधिकरण्यादि च नात्र संबन्ध इति सूचयितुम् ॥ १८ ॥

सन्त्ययोनिजाः (4-2-10) इत्यत्रेव पश्चादप्येकं युक्तिमाह—

१९ सयोगिनो दण्डात् समवायिनो विशेषाच्च ॥ (३०४)

समवायिन इति पष्ठ्यन्तम् । समवायिदण्डस्य सयोगिदण्डापेक्षया विशेषसद्भावाच्च शब्दार्थावसवद्भावाति । यथा दण्ड समवायेन स्वावयवे सबन्ध न तस्मात् पृथग् भवति, न तथा सयोगेन पुरुषे सबन्ध, पश्चाद्विभागात् । शब्दश्चार्थेन साकं सबद्धो नार्थं जहाति, सर्वदैव तस्य तदर्थवाचकत्वादिति । यद्वा समवायिन इत्यस्य अर्थसमवायिन शब्दस्येत्यर्थः । यद्यपि शब्दार्थयोः समवायाऽपि न सबन्ध — अथापि समवायस्येव शब्दार्थसबन्धमपि पश्चादमङ्गमात्रेण तत्र समवायशब्दो गौणं प्रयुज्यते सयोगवैलक्षण्यव्यक्तये । वैलक्षण्यस्योक्तमेव । तथाचार्थं मजहत इत्यर्थः । अथवा समवायिन किञ्चित्छब्दवाच्ये आकाशे समवायिन शब्दस्येत्यर्थः । शब्दार्थयोः समवायः सबन्ध इत्युक्तौ यत्र क्वापि समन्वयः स्यात्, आकाशशब्दस्य आकाशे समवायात् । सयोगस्तु सर्वथाऽनुपपन्न इति भावः । एव वा—सयोगिनः समवायिनश्च दण्डात् शब्दस्य विशेषात् उलक्षण्यात् । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः सयोगः । न च शब्द उत्पन्न कश्चित्कालमर्थावसवद्भोऽस्ति । दण्डः स्वावयवनाशधीनविनाशः । न च शब्दोऽर्थनाशान्नश्यतीति । ॥ १९ ॥

तर्हि सबन्धाभावे कथं शब्दार्थप्रत्ययः । यद्यसम्बन्धेऽप्यर्थः प्रत्ययः स्यात्, सर्वस्मादपि शब्दात् सर्वार्थप्रत्ययः स्यात् । सबन्धसत्त्वे ॥ एकसबन्धिज्ञानमपरसबन्धिस्मारकमिति शब्दश्रवणे तदर्थस्मृतिरुपपद्यते, ततश्च शब्दबोध इति । तत्राह—

उप सू १९ सयोगी दण्डो विशेषणतया प्रतीयते दण्डीति । समवायिविशेषधैवम् हस्ती द्विप इति । नैव घटशब्दवान् घट इति । अतो न सयोगः समवायो वा ।

२०. सामयिकः शब्दार्थप्रत्ययः ॥ (३०५)

समयः संकेतः । अनादिशब्दार्थविषये ईश्वरेच्छा, अन्येषु लौकिकेषु शाल्वपारिभाषिकेषु च आधुनिकासंकेतः, अस्माच्छब्दादय-
मर्थो बोद्धव्य इति । स एव शब्दार्थयोः संबन्ध इति तज्ज्ञानाधीनो-
ऽर्थप्रत्यय इति । अयं भावः—शब्दार्थयोः संयोगो नैवास्ति । शब्दो
द्रव्यमिति चेत्—विमुद्रव्येण शब्देन सर्वार्थसंयोगात् सर्वार्थप्रत्ययप्रसंगः ।
अतोऽन्य एव संबन्धः । स च न भीमांसकमतरतीत्या विलक्षणः ; लौकिक-
शब्दन्यायेन संकेतेनैवोपपत्तौ अतिरिक्तकल्पने मानाभावादिनि ॥२०॥

वृत्तौ संयोगविभागौ । अथ परत्वापरत्वे निरूपयति—

२१. एकदिकाम्यामेककालाभ्यां संनिकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां
परमपरम्ब ॥ (३०६)

दैशिकपरत्वाद्युत्पत्तौ, दिगिव कालोऽप्यपेक्षितः ; कालिकपर-
त्वाद्युत्पत्तौ दिङ् नापेक्षितेति, तदा एकदिकाम्यामिति विसृज्य अन्यत्
सर्वं योजनीयमित्याशयेन एकदिकाम्यामिति पूर्वं प्रयुक्तम् । एकस्यामेव
दिशि वर्तमानयोः संनिकृष्टविप्रकृष्टयोर्मध्ये संनिकृष्टस्य दिगन्तरमारभ्य
प्रादक्षिण्येन संयुक्तसंयोगपरम्पराधिक्येन विप्रकर्षम्, विप्रकृष्टस्य एक-
दिग्वात्रग्रहणेन तदपेक्षया न्यूनसंयोगपरम्पराकृतसंनिकृष्टस्यैवादाय
परत्वापरत्वापत्तिवारणाय संनिकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति पदे भावे क्तप्रत्यये
प्राद्वः । एवञ्च यद्दिगवच्छेदेन यत्कालवच्छेदेन च संनिकर्षः कस्य-
चित्, विप्रकर्षोऽपि तद्दिगाद्यवच्छेदेनैवान्वस्यापीति सिद्धमिति । संनिकर्ष-
न्यूनसंयुक्तसंयोगपरम्परा । विप्रकर्षः—अधिरुसंयुक्तमयोगपरम्परा ।
कालिकविषये संनिकर्षः न्यूनाः सूर्यपरिस्पन्दाः । विप्रकर्षः—त एव-

धिका । तथोरपि युवस्यविरपरापरत्वसपत्तये एकातीतकालावच्छिन्नयोरेव ग्रहणम्, न तु विनिवृत्तकालावच्छिन्नयो । ईदृशाभ्यामेक वस्तु परम्, अन्यदपरञ्च भवत इति वाक्यार्थः । सनिकर्षादेर्वस्तुतत्सद्भावमात्रेण अपरत्वाद्यत्पादकत्वाभावात् ज्ञायमानाभ्यामिति पूरणीयम् । अथापि नानमात्रं न कारणम्, भ्रान्तिस्थले वस्तुनोऽपरत्वाद्यनुत्पत्तेरित्याशयेन तन्नोक्तम् ॥ २१ ॥

ननु न्यूनाधिकसंयोगसमुदाय—सूत्रपरिस्पन्दसमुदायरूपाणां सनिकर्षाणामन्यगतानां कश्च परापरवस्तुगतत्वमित्याशङ्कापरिहारमप्यभिप्रेत्यन् परत्वापरत्वात्पत्तौ असमवायिकारणमप्याह—

*२२ कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च परत्वापरत्वे ॥ (३०७)

अत्र कारणपदं परत्वादिकारणभूतद्विकालोभयपरम् । पञ्चम्यन्तं परत्वापरत्वपदे परत्वापरत्वकारणसंयोगपदे । तथाच तत्तदुत्पादकत्वाभिमतत्वात् द्विसंयोगात् कालसंयोगाच्च दैशिके कालिके च परत्वापरत्वे भवत इति सूत्रार्थः । इत्थमेव पाठोऽर्थश्च माप्ययाख्यासु समतः । तथाच द्विविण्णसंयोगः कालविण्णसंयोगश्चासमवायिकारणम् । अन्यगतानामपि सनिकर्षादिप्रकर्षशब्दार्थघटकसंयोगपरिस्पन्दानां स्वावच्छिन्नविषयसंयुक्तत्वरूपेण स्वावच्छिन्नकालसंयुक्तत्वरूपेण च प्रकृतासमवायिकारणभूतेन समन्धेन परापरनिष्ठत्वमक्षतम् । न च दिगादेर्विमुक्त्वात् विप्रकर्षानच्छिन्ना या दिग् तसंयुक्तत्वं सनिकर्षस्याप्यस्तीति तत्रापि परत्वं स्यात्, एतं कालेऽपि—इति वाच्यम्—सनिकर्षाद्यवच्छिन्नविप्रदेशकालप्रदेशसमन्धमप्यप्योक्तत्वादिति । पञ्चम्यन्तपरत्वापरत्व-

उप सू. २२ कालिकपरत्वापरत्वयोः कालविण्णसंयोगजन्यत्वमनोच्यते ।

पदयोर्विप्रकर्षसंनिकर्षार्थवत्त्वेऽपि न दोषः । समवायिकारणभूतमूर्तद्रव्येण संयुज्य कारणभूतौ यौ काले दिक् च, तत्तिरूप्यात् विप्रकर्षात् संनिकर्षाच्च परत्वापरत्वे जायेते इति ॥ २२ ॥

परत्वापरत्वयोरपि द्रव्यमात्रनिष्ठत्वं दर्शयितुं प्राङ्न्यायमतिदिशति—

२३. परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां
न्याय्यातः ॥ (३०८)

२४. कर्मभिः कर्माणि ॥ (३०९)

२५. गुणैर्गुणाः ॥ (३१०)

कर्मभिरित्यादिसूत्रद्वयमौचित्यात् सप्तमसूत्रानन्तरमप्युपस्कारे मन्यत इव ॥ २३-२४-२५ ॥

नन्वेतावता कार्यकारणभावापन्नानि बाह्यद्रव्याणि गुणाश्च निरूपितानि । एषु च विशिष्टप्रत्ययोऽनुभवसिद्धः । तत्र क्रियासमभिहारेण गुणादौ गुणानङ्गीकारस्योच्यमानत्वात्, 'युतसिद्धयभावात् कार्यकारणयोः संयोगो न विद्यत' इत्युक्तत्वाच्च संयोगो न संबन्ध इति ज्ञायते । विशिष्टप्रत्ययनियामकश्च वैशिष्ट्यं संबन्धः । स तर्हि कः इति जिज्ञासायामाह—

२६. इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः न समवायः ॥ (३११)

अनेन समवायिन इति पददर्शितः समवायोपि न शब्दार्थयोः संबन्ध इति ज्ञापितं भवति । यद्यपि, “सामान्ये विशेष इति बुध्पेक्षम्” इति सूत्रे समवायोऽपि लक्ष्यत्वेनाभिमतः, अथापि तस्य स्वल्मबुध्वा जिज्ञासेयम् । इहेदमिति प्रत्ययो यतः संबन्धाद्भवति एतावदुपवर्णितयोः कार्यकारणयोः, स समवाय इत्यर्थः । यद्यपि नित्ययोरपि

उप. सू. २६. कार्यकारणयोरिति अकार्यकारणयोरप्युपलक्षणम् । अनुत-
सिद्धान्तं संबन्धः समवायः ।

समवायोऽस्ति, अथापि तत्र इहेदमिति प्रत्यक्षाभावात्, युतसिद्धयभावा
 दिति पूर्वसूत्रप्रत्यभिज्ञानाय च कार्यकारणयोरित्युक्तम् । तत्प्रत्यभिज्ञान-
 बलाच्च कार्यकारणयोर्युतसिद्धत्वात् समवाय इति सिद्धौ अयुतसिद्धाना
 संशया समवाय इति लभ्यते । यत्रापि घटे रूपमित्यादिवन्, इह गवि
 गोत्वमिति लोकानुभयो नास्ति,—अथापि परीक्षकस्य तथा धीर्भेदेदेव ।
 वस्तुन इहेदमित्यनेन सप्तम्या आधाराधेयभावमात्र प्रत्याख्यते । अवधा-
 रणविवक्षया इहेवेदमित्यपि सिद्धयति । तथाच नियताधाराधेयविषयक-
 निशिष्प्रत्ययो यत इति वाक्यार्थः । तत्र यथानुभय विशेष्यविशेषणभावो
 ग्राह्यः । रूपवान् घटः, घटे रूपम्, तन्तुमान् पटः, अय गौरित्येवम् ।
 एव स्थिते इदमित्यमित्यनिर्दिश्य, इहेदमिति निर्देशः —अवयवापेक्षया
 ऽवयविनोऽनिशयितकार्यकरतया प्राधान्येन इह तत्तुषु पट इत्येष प्रयोग-
 ममानमनुमत्य । तथा इह रसः, इह गन्धः, इह शब्द इति गुणमात्रमाही-
 न्द्रियनन्यप्रत्यक्षसमहाय च, तत्र द्रव्यमुक्त्यविशेष्यकप्रत्यक्षायोगात्
 द्रव्यस्य तन्निद्रियग्राह्यत्वात् । तथा च उक्तप्रतीतौ इदमिति अवयवि,
 गुणः, कर्म च गृह्यते, न तु सामान्य विशेषो वा, तयो प्रकारतयैव
 मानात् । नापि परमाणुरूपादि, इदमिति प्रत्यक्षायोगादिति सूचयितुमेव
कार्यकारणयोरित्युक्तम् । एतदर्थं सप्तमसमवाय सामान्यादिमिद्वचनन्तर
 तत्रापि सन्नयोऽभूदिति तात्पर्यम् । एवञ्च ययोर्द्रव्ययोर्ममयोगः, तद्रव्ययो-
 र्द्रव्ययोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्यकर्मणोः, सामान्यनदाधारयोः, विशेषनित्य
 द्रव्ययोश्च भग्नस्य समवाय इत्युक्तं भवति ॥२६॥

इदमेव शङ्कान्तरपगितारयावेन द्रव्यमिति—

२७. द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः ॥ (३१२)

समवायो द्रव्यादिष्वन्तर्भवेदिति न शङ्क्यम् ; गुणकर्मसु भावात् । यथा सत्ता द्रव्यादिभिन्ना, तथा द्रव्यादिविशेषान्तानुबन्धिनया समवायो न द्रव्यादिरूपः ; कस्यापि तावत्संबन्धित्वामावादिति ॥ ननु द्रव्यगुणाद्यनुबन्धितया समवायस्य ततोऽन्यत्वे समवायानुबन्धित्वात् समवायोपरि समवायान्तरं सिद्धयेत् । अन्यथा रूपसमवायवान् घट इति विशिष्टधीः कथमि चेत्—न तावदियं विशिष्टधीः प्रत्यक्षम्, समवायस्यातीन्द्रियत्वात् । अत एव तस्यानुमानतः मिद्धिः । अत एव च वेदान्तिमित्तदपलापः । न च रूपवान् घट इति विशिष्टप्रत्यक्षविषयस्य समवायस्य कथमतीन्द्रियत्वमिति वाच्यम्—संसर्गे लौकिकप्रत्यक्षविषयताया अनपेक्षितत्वात् । संसर्गस्य हि विशेषरूपेण मानमपि विशिष्टप्रत्यये नियतं न भवति । तत् कथमैन्द्रियकत्वम् । अत एव परत्वापरत्वहेतु-सन्निकर्षविपर्यवृत्तया यस्तुग्रहणे दिक्कालयोः संसर्गघटकत्वेऽपि तदप्रत्यक्षत्वमिष्यते । अतः प्रत्यक्षः समवाय इति नैयायिकपक्षो न वैशेषिकैरिष्यते ॥ अस्तु तर्हि रूपसमवायवान् घट इति विशिष्टधीरनुमानमेवेति चेन्न—समवायसाधकानुमानेन समवायस्यातीन्द्रियतया अनाश्रिततया च मिद्धित्वीकारात् आधाराद्येयविषय एव समवायस्य संबन्धतया अनाश्रितसमवायार्थं समवायान्तराप्रमक्तेः तेन संबन्धेन समवायस्य प्रकारत्वविवक्षया तथाऽनुमानायोगात् । रूपसमवायवान् घट इति वाक्यस्य च समवायेन रूपवान् घट इत्येव लक्षणयाऽर्थः । ननु रूपवानित्यत्रापि मतुपा समवायिन एवोक्त्या समवायः प्रकार इति चेत्—अस्तु । यथापि समवासीत्यस्य समवायानुयोगीत्यर्थः । एवं रूपसमवायवनि-

त्यत्रापि रूपसमवायम्यानुयोगितया प्रकारत्वं काममस्तु । न च तर्हि रूपवान् घट इत्यादौ रूपानुयोगितैव भातीनि समवाय एव न सिध्येत् इति वाच्यम्—सबन्धस्य हि लोकेऽनुयोगिप्रतियोगिसापेक्षत्वानुभव । न च रूपादेस्सबन्धनया भानमनुभवसिद्धमस्ति । तर्हि अभावम्यापि सबन्धतया भानाननुभवात् तत्रापि वैशिष्ट्यमन्यत् स्यादिति चेत्—न—अभावस्य प्रतियोगिन विना कुत्राप्यमानात्, नञ प्रतियोग्यनुयोग्युपरागमन्तरा बोधजनकत्वाभावाच्च सबन्धवत् सप्रतियोग्यनुयोगिकोऽभाव स्वयं सबन्धरूपोऽपि भवितुमर्हति, न तथा रूपादिभान प्रतियोग्यनुयोगिसाक्षाक्षमिति विशेषात् । अत एव प्रतियोग्यनुयोगिसापेक्षत्वनियमात् पितापुत्रभाव—शिष्याचार्यभाव—कार्यकारणभाव—प्रतियोग्यनुयोगिभावादेस्सर्वस्य सबन्धस्य यवचित् प्रकारत्वेऽपि स्वरूपमेव तत्र सबन्ध, नान्य इति महर्षेर्गभीरो भाव इत्यलम् ॥ २७ ॥

समवाय म्सयोगवत् तत्रतत्रान्य इति न मन्तव्यमित्याह—

२८. तस्यै भावेन ॥ (३१३)

य एव घटसमवाय, पटादिसमवायम्यापि तत्त्वम्—तथाचैकत्वं सत्तया व्याख्यातम्—विशिष्टप्रतीतिस्वरूपलिङ्गस्याविशिष्टत्वात् । अतः प्राभाकरैः कृत अनित्यनानासमवायस्वीकारो नादृश्य । रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायाधारत्वाभावाच्च चायौ रूपवत्ताप्रतीत्यभाव इति । एवमेकत्वादेव तस्य नित्यत्वमपि सिद्धमतव्यमिति ॥ २८ ॥

सप्तमान्त्येऽत्रवीत् सस्या पृथक्त्वादीनि पञ्च च ।

शब्दार्थसगतिर्मध्ये समवायाऽन्त ईरितौ ॥

इति वैशेषिकसूत्रायनसहिते वैशेषिकदर्शने सप्तमे द्वितीयमाह्निकम् ।

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

श्रीः

अथाष्टमोऽध्यायः

एवं बाह्यगुणा निरूपिताः । अथात्मगुणा निरूप्यन्ते । तत्र
अष्टमनवमाभ्यां बुद्ध्यो विविच्यन्ते । अष्टमे भावलौकिकप्रत्यक्षम् ।
तत्र शुद्धप्रत्यक्षमलादिके ; उत्तरादिके ते ज्ञानान्तरमिश्रम् । तदत्राव्या-
ख्यातांशं व्याचिख्यासुः उक्तांशं सारयति—

१. द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ (३१४)

द्रव्येषु निरूपितेषु ज्ञानं व्याख्यातम् । द्रव्यनिरूपणाध्यायाः
द्वितीयतृतीयचतुर्थाः । तत्र, विशिष्य च तृतीये, ज्ञानस्वरूपमुक्तमिति ।
तथा तस्य आत्मैवाधिकरणम्, न तु देहेन्द्रियादीनि भूतानि चेत्यपि
व्याख्यातम् । एवमयावद्द्रव्यभावित्वेन तदनित्यत्वमपीति ॥

ननु किमिति अत्र व्याख्यातम् तत्र व्याख्यातमासीत् ? तत्राऽऽ-

२. तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे ॥ (३१५)

तत्र द्रव्येषु मध्ये आत्मा मन इतीमे उभे अपि अप्रत्यक्षे ।
यद्यप्यात्मा अहं सुखी इत्यादिप्रत्यक्षविषयः । उक्तञ्चेदं तृतीये—तथापि
अहं स्थूल इत्यादिषु देहग्रहेष्वपि भासमानः न यथावत् प्रत्यक्षेण सिद्धो
भवतीति तस्य ज्ञानाश्रयत्वेन साधने कार्यमासीत् ; तथा मनसोऽपि
ज्ञानकरणत्वेन ज्ञानायौगपदेन च साधने कार्यमासीत् । अतस्तदर्थं
ज्ञानं तत्र व्याख्यातमिति । एवमवतर्क्य अस्य सूत्रस्यात्र संगमितत्वात्
बाह्यभावप्रत्यक्षादिके इह इदं सूत्रमसंगतमिति निरस्तम् । अत्र निरूप्य-

उप.सू. १. द्रव्यविषयके तृतीयाध्याये 'इन्द्रियार्थप्रसिद्धिः—' 'आत्मेन्द्रि-
यार्थ—' इति सूत्राभ्यां ज्ञानं व्याख्यातम् ।

उप.सू. २. आत्ममनश्चाक्षरज्ञानदिग्वायु-परमाणवः अनुमानगम्या इत्यर्थः ॥

माणं बाह्यप्रत्यक्षं प्रति अविषयत्वकथनार्थमेव चेत् सूत्रम्, तर्हि प्रत्यक्षसामान्याविषयस्य मनसो ग्रहणं नोचितम् । सर्वप्रत्यक्षस्फुटविषयत्वाभावकथनार्थमेव सूत्रमिति चेत्, दिक्कालादेरेव कुतो न कण्ठोक्तिरिति । अतः प्रागुक्तैव सूत्रसंगतिः ॥

प्रत्यक्षं द्विवधं निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्च । तत्र सन्निकल्पकं विशिष्टप्रत्यक्षं विशेषतो व्युत्पादयिष्यन् निर्विकल्पकादिसर्वप्रत्यक्षसाधारणकारणेषु पूर्वोक्ताधिकांशं दर्शयितुम् उक्तांशं सारयति—

३. ज्ञाननिर्देशो ज्ञाननिष्पत्तिविधिदत्तः ॥ (३१६)

ज्ञानस्य प्रत्यक्षस्य निर्देशो 'अत्रैव विषये इदं भरितुमर्हति, न त्वन्यत्र ; बलसकारणाभावा'दिति व्युत्पादनस्थले चतुर्थाध्याये ज्ञाननिष्पत्तेर्विधिं विधा प्रकार उक्तः । अनेकद्रव्यवत्त्वस्य, उद्भूतरूपस्य च साक्षात् समवायेन सत्त्वाद् द्रव्ये प्रत्यक्षम् । स्वाश्रयद्रव्यसमवायेन सत्त्वाद् गुणादौ प्रत्यक्षम् । स्वाश्रयद्रव्यसमवेतसमवायेन सत्त्वाद् गुणादिगतसामान्ये प्रत्यक्षमिर्युक्तम् । आत्मा मनसा सयुज्यते, मनः इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेनेति संनिकर्षतो ज्ञानोत्पत्तिरित्यपि तृतीये उक्तमिति ॥

अथ तत्तानुक्तमंशमाह—

४ गुणकर्मसु संनिष्ठेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्वयं कारणम् ॥ (३१७)

द्रव्यस्य स्वप्रत्यक्ष एव कारणत्वम्, न च रूपादिगुणादिप्रत्यक्षेऽपीति न मन्तव्यम्—विषयेषु संनिष्ठेषु सत्त्वेव तत्तद्विषयप्रत्य-

उप. सू. ३. ज्ञाननिरूपणे कर्तव्ये ज्ञानस्य निष्पत्तिप्रकारः प्रथममुच्यते इत्यर्थः । उक्तं—उक्तप्रायः । आदिधर्मणि च ।

उप. सू. ४. गुणे कर्मणि च ज्ञाननिष्पत्तिविधिदध्यते ।

क्षोत्पत्त्या तत्तद्विषयेन्द्रियसंनिकर्षस्य हेतुत्वात् गुणादिसंनिकर्षे चेन्द्रिय-
युक्तसमवायरूपे द्रव्यस्यापि घटकतया गुणकर्मप्रत्यक्षेऽपि द्रव्यं कारण-
मिति । तच्च द्रव्यं तदिन्द्रिययोग्यमयोग्यं वा भवतु । अत एव रसनादि-
भिर्द्रव्याप्रत्यक्षेऽपि रसादिप्रत्यक्षम् । आकाशस्यैव श्रोतत्वात् शब्दप्रत्यक्षे
च श्रोतस्य करणत्वात् शब्दप्रत्यक्षे स्वनिरूपितसमवायसंबन्धेन
आकाशं कारणमिति ।

आत्मगतज्ञानादीनां स्वसंयुक्तसमवायादिना मनसा ग्रहणात्
तत्राप्यात्मा कारणमित्यप्यश्रोक्तं वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

एवमुक्तसंनिकर्षबलादुक्तेषु विषयेषु प्रथमजातं प्रत्यक्षं विश-
कलिततत्तद्विषयगोचरतया निर्विकल्पकं यद्यपि, अथापि द्वितीयजातं
सविकल्पकं सप्रकारकं मयतीत्यभिसंधाय सविरूपकं वक्ष्यन् सामान्य-
विषये परं प्रत्यक्षं निष्प्रकारकमेवेत्याह—

५. सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात् तत एव ज्ञानम् ॥

सामान्ये सत्तायां सामान्यविशेषेषु च द्रव्यत्वघटत्वादिसु
सामान्यस्य विशेषस्य वा कस्यचिदवर्तमानत्वात् ज्ञानं तत एव सत्ता-
द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषमात्रादेव ; सामान्यविशेषान्तरानपेक्षमेवेत्यर्थः ।
जातौ जात्यनङ्गीकारात् जाते स्वरूपत एव भानम् । अतो जाति-
प्रत्यक्षमालोचनात्मकं निष्प्रकारकमिति यावत् । एवञ्च त्रिशिष्टप्रत्यक्षे
विशेषणज्ञानस्य कारणत्वे, तत्र विशेषणे विशेषणम् तत्रापि विशेषणान्तर-
मित्यनवगम्या त्रिशिष्टप्रत्यक्षमैवानुदय इति शङ्का न कार्या, सामान्य-
रूपविशेषणज्ञानस्य निष्प्रकारकस्य प्रथमं भावादित्युक्तं भवति ॥ ५ ॥

उप. सू. ५. परस्परजातिविषयकं ज्ञानं तत एव संनिकर्षदिव भवति ।
न तु स्वगतज्ञानान्तरस्य संनिकर्षोऽपि हेतुः । अतो जात्यभावात् ।

अथ तज्जन्य सन्निकल्पकमाह—

६ सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु ॥ (३१९)

अयं घटः, इदं रूपम्, अयं शब्दः, इदं ज्ञानमित्येव वाद्य-
मान्तरं वा सर्वं ज्ञानं सामान्यविशेषापेक्षं घटत्वरूपत्वादिसामान्यविशेष-
प्रकारम् । प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वात् द्रव्यगुणकर्मप्रत्यक्षस्य च प्रकार-
तया सामान्यविशेषविषयकत्वात् सामान्यविशेषकारणकत्वमित्यभिप्रेत्य
तदपेक्षमित्युक्तम् ॥ ६ ॥

तदुपरितन सन्निकल्पमाह—

७. द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मपेक्षम् ॥ (३२०)

घण्टावान् शुक्रो गौर्गच्छतीति ज्ञानं घण्टात्वादिसामान्यविशेष-
विशिष्टघण्टादिरूपद्रव्यादिप्रकारकम् । एवम् अहं ज्ञानी सुखीत्यादिमान-
सप्रत्यक्षमप्यत्र विवक्षितं मन्तव्यम् । उपरि पृथक् आन्तरप्रत्यक्षानि
रूपणात् ॥ ७ ॥

पूर्वसूत्रे द्रव्ये इति सप्तम्यन्तेन द्रव्यमात्रे गुणकर्मपेक्षत्वमुक्तम् ।
तत्र यथा द्रव्ये द्रव्यापेक्षत्वमस्ति, तथा गुणादावपि गुणाद्यपेक्षत्व-
स्यादिति शङ्कायामाह—

८. गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद् गुणकर्मपेक्षं न विद्यते । (३२१)

ज्ञानमिति शेषः ॥ ८ ॥

एवं विशिष्टज्ञाने विशेषणप्रकारकत्वमुक्तम् । प्रकारस्य च
क्रिद्धित्समन्वसापेक्षत्वात् येन समन्धेन प्रकारो गृह्यते, स समन्धोऽप्यपे-
क्षित एव । नैतावन्मात्रम् । किन्तु विशिष्टज्ञानात् प्राक् तादृशविशेषण-
ज्ञानमप्यपेक्षितम् । अन्यथा हि सयोगसन्निकर्षाद् द्रव्यस्य, सयुक्तसम-

वायसंनिकर्षाद् गुणादेरिति तत्तत्संनिकर्षतः तत्तद्वस्तुज्ञाने, गीतवम्, व्यक्तिः, रूपं, गमनमित्यादिप्रक्रियया विशकलितस्वतन्त्रतत्तद्भानमेव स्यात् । तत्तत्संनिकर्षस्य तत्तज्ज्ञानमात्रे कारणतायाः कल्हसत्त्वात् । तथा च निर्विकल्पमेव प्रत्यक्षम् । सविकल्पं तु प्राचीनवासनावशकल्पितपरम्पर-
वैशिष्ट्यावगाहितया कल्पनामात्रमिति सौगतसरणिसंचारः स्यात् । अतः केवलसंनिकर्षो विशकलितज्ञानहेतुः ; विशेषणज्ञानसहितसंनिकर्षः सविकल्पकहेतुरिति स्वीकर्तव्यमित्याशयेनाऽऽह—

९. समवायिनः श्वैत्यात् श्वैत्यबुद्धेः श्वेते
बुद्धिः ते [एते] कार्यकारणभूते ॥ (३२२)

समवायप्रतियोगिभूतं श्वेतरूपं यत्, या च श्वेतरूपबुद्धिः तदु-
भयसात् अयं श्वेत इति रूपविशिष्टद्रव्यबुद्धिः । अतः ते श्वेतद्रव्यबुद्धि-
श्वैत्यबुद्धौ कार्यकारणभूते इति । एते इति पदरहितमेव सूत्रं सर्वे
उदाहरन्ति, यथा भाष्यकृतः । तत्सत्त्वे ते श्वैत्यत्वश्वैत्यबुद्धौ एते
श्वैत्यबुद्धिश्वेतबुद्धौ च कार्यकारणभूते । यथायथमेकत्र कार्यतायाः,
इतरत्र कारणतायाश्च सत्त्वादित्यप्यर्थः सुवचः । अत्र श्वैत्यबुद्धेर्द्वैत्य-
नुक्ता श्वैत्यादित्यप्युक्तिः—यथा लिङ्गज्ञानात् साध्यज्ञानम्, तथा
श्वैत्यज्ञानात् श्वेतज्ञानमित्येव न मन्तव्यम् ; उक्तरीत्या प्रत्यक्षे श्वैत्यस्य
प्रकारतया ॥ श्वैत्यमपि कारणमिति गमयितुम् । एवं समवायिन इत्यपि
समवायस्यापि कारणत्वसंवित्तये । श्वैत्यग्रहणे हि संयुक्तसमवायः
संनिकर्ष इति समवायोऽपि कारणम् । अत एव पीतः शङ्ख इति ज्ञानं
भ्रमः । पीतरूपतज्ज्ञानयोः सद्भावेऽपि शङ्खे पीतसमवायाभावात् ।
अतो विशिष्टभ्रमां प्रति विशेषणतत्संबन्धविशेषज्ञानानि कारणमिति ।

विशेष्यज्ञान तु विशिष्टज्ञाने न कारणम्, अनुपपत्त्यभावात् । सामान्य-
प्रत्यासत्तिजन्यस्य धूमत्वविशिष्टसक्लधूमज्ञानस्य विशेष्यभूतसर्वज्ञान
विनैव जायमानत्वाच्च ॥ ९ ॥

एव विशेषणज्ञान पूर्वं स्थितं सत् कारणमित्युक्तिमात्रेण, 'सर्वत्र
समनन्तरप्रत्यय कारणम्' इति योगाचारवौद्धपक्ष इष्ट इति न भ्रमि
तव्यम् । पूर्वबुद्धिसामान्यमुत्तरबुद्धौ कारणमित्यनङ्गीकारादित्याशयेनाह—

१०. द्रव्येष्वनितरेतरकारणा ॥ (३२३)

द्रव्येष्विति विशेष्यविशेषणभावानापन्नेष्वित्यर्थः । 'बुद्धयः' इति
विपरणम्यानुपहृतम् । विशेष्यविशेषणभावानापन्नेषु वस्तुषु क्रमेण जाता
नीलपीतादिबुद्धयो घटपटादिबुद्धयश्च अनितरेतरकारणा । इतरस्य
कारणम् इतरकारणम्, इतरत् इतरकारणं यासां ता इतरेतरकारणा ।
तथा नेत्यनितरेतरकारणा । कदाचिद् घटज्ञानं विनाऽपि पटज्ञानोत्पत्त्या
विपरिवर्ताच्च व्यभिचारादिति भावः । कपालसमवेतघटादिप्रत्यक्षेऽपि
संयोग एव सनिकर्षः, न तु संयुक्तकपालादिसमवाय इति न घटप्रत्यक्षे
कपालस्य सनिकर्षघटत्वतयापि कारणत्वमिति च भावः ॥ १० ॥

ननु तर्हि कुतो घटबुद्धिकाल एव पटबुद्धिर्न भवति । कारणत्वे
तु तत्पश्चाद्भावे उचितः । तत्काले चालब्धजनि पश्चाद्भावे कथं जायत
इत्यत्राह—

११. कारणाद्यौगपद्यात् कारणप्रमाद्य घटपटादिबुद्धीना
प्रमो न हेतुफलमाद्यात् ॥ (३२४)

घटबुद्धिपटबुद्धयो कदाचित् क्रमेणैवोत्पत्तिः न हेतुफलभावात्
कार्यकारणभावात् । किन्तु घटसद्भावकारणस्य पटसद्भावकारणस्य च

युगपदसमावेशात् । ननु घटपटसद्भावकारणयोरयौगपद्ये घटपटयोरयौ-
गपद्यं स्यात् । पूर्वोत्तरभावरूपः क्रमः कथमिति चेत्—तत्कारण-
क्रमात् । तथाच विशिष्टज्ञानप्रकारीभूतधर्मविषयकज्ञानं विशेषणज्ञानं
यत् पूर्वम्, तदेव कारणमिति । विरक्तस्यापि वैदिकस्य घटपटयोर्निय-
त्तत्वात्तयोरुपस्थित्यतिशयाद् ग्रहणम् ॥ ११ ॥

सन्निकर्षकरं द्रव्यं सर्वप्रत्यक्षकारणम् ।

सविकल्पं स्वप्रकारधीजं चाहाष्टमादिमे ॥

इति वैशेषिकरसायनसहिते वैशेषिकदर्शने अष्टमे प्रथममाह्निकम् ॥

अथ अष्टमे द्वितीयम्

एवं निर्विकल्पकम्, अयं घटः, घण्टावान् शुद्धो गौर्गच्छती-
त्येवं विशिष्टज्ञानम्, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानञ्च क्रमिकं सर्वांशे
प्रत्यक्षमुपपाद्य, 'प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविषयमिश्रं नानेन्द्रियग्राह्यमिश्रं प्रत्यक्षा-
दिरूपं ज्ञानमपि भवति । तत्रापि समनन्तरपूर्वजातविशेषबुद्धिरिव
व्यवहितकालोत्पन्न विशेषणबुद्धिरपि संस्कारद्वारा कारणे भवतीत्यादि-
विशेषमभिप्रेत्य कानि चिदुदाहरति—

१. अयमेव त्वया कृतं भोजयैनमिति बुध्यपेक्षम् ॥ (३२५)

अत्र एकैकपदार्थज्ञानमपि पूर्वज्ञानसापेक्षम् । तथा हि
न हि घटादिपदानामिव अयमादिपदानां जातिविशिष्टव्यक्तिमात्रपरता ।

उप.सू. २. विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षनिष्पत्तिविधिरुच्यते । अयमित्यादि
एकैकमपि बुद्धिसापेक्षमिति ।

‘इदमस्तु सनिरुष्ट समीपतरवति चैतदो रूपम्’ इति पुन अयमिनि सनिरुष्टार्थवाचि, एष इनि सनिरुष्टतरार्थवाचि । सनिकर्षश्च परत्वापरत्वप्रकरजोक्तरीत्या न्यूनस्युक्तसयोगपरम्परारूप । तथाच नानासयोग—नन्यूनत्वादितावदर्थज्ञानाभावे जयमिनि ज्ञान नोदेति । एष इति ज्ञानात् प्राक् च तादृशन्यूनत्वेऽनिशयविशेषोऽपि ज्ञानव्य । एव त्वमिनि अभिमुख्यपुरुषवाचि । अभिमुखत्व च सनोध्यतर विवक्षितार्थनोधाश्रयत्वेनेष्टत्वरूपम् । तावदर्थज्ञाने सति त्वमिति ज्ञानमुदेति । कृतमिनि अतीतकृतिप्रियार्थकम् । अतीतत्वं च वर्तमानध्वसप्रतियोगित्वम् । भोजयेत्यत्र भोजनमुदरप्राप्त्युद्देश्यकगलाघससयोगानुब्रूव्यापार । तदनुब्रूव्यापारो णिजर्थ । ल्युटो रिधि प्रार्थना वाऽर्थ । स चानेकार्थपटितस्वरूप । एनमिति अन्वादेश सकृदेतत्पदरोधित सनिरुष्टतरार्थगोचर । एव तृतीयाद्वितीययो कर्तृत्वकर्मत्वरूपावर्थ विशेषौ विवेचनीयौ । अत्र निरुक्तेष्वर्थविशेषेषु केचिदशा प्रत्यक्षा, अप्रत्यक्षाश्च केचिदिति विवेचनीयम् ।

एव प्रत्येकमेव नानार्थगर्भत्वे स्थिते, ‘अयमेव (पूर्वं किञ्चित् सनिरुष्ट इदानीमतीव सनिरुष्ट,) ‘त्वया कृतम्,’ ‘भोजनैव पुरुष’ मिति वाक्यत्रयकरणे, तथा, ‘अयमेव = ईदृशगुणसम्पन्नोऽय एष अपेक्षितभोजनीयपुरुषविशेषरूप, अत एव पात्रभूत पुरुष त्व त्वया सश्रद्ध कृतमोदनादि भोजये’ति वाक्यद्वयकरणे वा एतादृश-विशिष्टज्ञानस्य (प्रत्यभिज्ञादिरूपस्य) ईदृशावाक्यप्रयोगमूलभूतस्य वक्तृगतस्य तद्गीयतत्पूर्वकालिकनानाज्ञानमापेक्षत्वं सुतरामिति ।

किञ्च अयमेव इति हि सोऽयमिति वत् पूर्वदृष्टप्रत्यभिज्ञा ।
त्वया कृतमिति पूर्वदृष्टकृतिसारणम् । भोजयैनमिति एनमिति पूर्व-
गृहीतपुनर्ग्रहणमिति सर्वं बुद्धशपेक्षम् ॥ १ ॥

व्यवहितान्यवहितनानाविधपूर्वज्ञानापेक्षायां युक्तिमाह—

२. दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् ॥ (३२६)

दृष्टेषु पूर्वज्ञातेषु सत्यु अस्य विशिष्टज्ञानस्य भावात् उत्पत्तेः,
अदृष्टेषु अज्ञातेषु चानुत्पत्तेरन्यथ्यतिरेकाभ्यां बुद्धशपेक्षत्वं बुध्यत
इति ॥ २ ॥

एवं जायमानेषु विविधेषु प्रत्यक्षेषु कस्य मुख्यविशेष्यत्व-
मितीदं व्युत्पादयति—

३. अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥ (३२७)

द्रव्यगुणकर्मणामर्थशब्दपरिभाषितत्वे मन्तव्यम् । तेषामेव यथा-
यथं प्रत्यक्षे मुख्यविशेष्यत्वात् । सामान्यादिकं तु प्रकारमूतमेष ; न
विशेष्यम् । इह गोत्वमिति लौकिकानुभवाभावात् । अर्थशब्दो
धर्मिपरतया प्रयुक्तः, यथा—‘ अनुमेयेनार्थेन देशविशेषे कालविशेषे
वा सहचरितमनुमेयधर्मान्विते चान्यत्र सर्वस्मिन् एकदेशे वा प्रसि-
द्धम् ’ (क) इति ; ‘ यस्मार्थस्यैकदेशः ’ इति च । तथाचानेन
सूत्रेण प्रत्यक्षमिन्द्रियसंनिवृष्टद्रव्यगुणकर्मान्यनममुख्यविशेष्यकमित्युक्तं
भवति । न तु द्रव्यमुख्यविशेष्यकमेव ; घ्राणादिजन्यगन्धादिप्रत्यक्षे तद-
योगात् । सामान्यविशेष्यकं तु प्रत्यक्षं न । अत एव योम्यस्यापि

पृथिवीत्वम्य परमाणौ न प्रत्यक्षम् । तद्वि पृथिवीत्वविशेष्यक
वा पृथिवीत्वप्रकारकपरमाणुविशेष्यक वा पृथिवीत्वप्रकारकघटा-
दिविशेष्यक वा । नाद्य , अनङ्गीकारात् । न द्वितीय , परमा-
णोरतीन्द्रियत्वात् । न तृतीय , तदा घटादौ सनिकर्षाभावात् ।
तत्सत्त्वे च तस्येष्टत्वादिति । ननु प्रथमजात घटादौ घटत्वादिसामान्य-
विशेषप्रत्यक्ष तद्विशेष्यकमेवेति चेन्न—विशेष्यताया प्रकारताशालि-
ज्ञानमात्रनियततया निष्प्रकारकज्ञानम्य निर्विशेष्यकताया अप्यावश्यक-
त्वात् । किन्तु सप्रियकत्वभात्र तस्येति ॥ ३ ॥

एव तावत् प्रत्यक्षे विषयरूप कारण शोधितम् । अघेन्द्रिय-
रूप कारण चतुर्थद्वितीये कार्यपृथिव्यादिनिरूपणावसरे निरूपणीयमत्र
निरूपणामिसध्निना तत्रोपेक्षितमस्ति । तदत्र शोच्यते । तत्र, सर्वस्या-
पीन्द्रियस्य सर्वभूतप्रकृतिकत्वाविशेषात् किमिति प्राणेन गन्ध , रसनेन
रस इति ग्राह्यग्राहकयवथा । तथाच यथा आहङ्कारिकाणि इन्द्रिया-
णीति सात्त्विके एकाहङ्कारजन्यत्वाविशेषात् सर्वस्य सर्वग्राहित्वा-
पक्षिदोष , तथा स वैशेषिकपक्षेऽप्यापततीति शङ्का परिहरति—

४ द्रव्येषु पञ्चात्मक्यं प्रतिपिद्धम् ॥ (३२८)

द्रव्येषु द्रव्यनिरूपणाध्यायगते चतुर्थद्वितीये, यद्वा द्रव्येषु
शरीरेन्द्रियविषयरूपकार्यद्रव्येषु पञ्चात्मकत्व पञ्चभूतोपादानकत्व प्रति-
पिद्धम् । अतः सर्वस्य सर्वप्रकृतिकत्वाभावात्सात्त्विके स दोष इति ।
अनेन सूत्रेण, 'प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणा' मिति सूत्रं न शरीरमात्रविषयमिति
स्पष्टम् ॥ ४ ॥

नन्वेवमाप्यस्मामिः सर्वं शरीरं पार्थिवमिति प्रामाण्यवत्
अनङ्गीकारात् पृथिव्याद्येकैकद्रव्येऽपि शरीरेन्द्रियादिभेदस्येष्टत्वात्
पार्थिवशरीरगतानि सर्वाणीन्द्रियाणि पार्थिवानि आप्यशरीरगतानि
चाऽऽप्यानीत्येवं व्यवस्थासिद्ध्या तत्र पार्थिवरसनादीनां घ्राणादिवद्
गन्धादिग्राहकत्वं किं न स्यात् ; एवमाप्यादावपीति इन्द्रियतत्त्व-
मविदुषः शङ्कां परिहरति—

५. भूयस्त्वाद् गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥ (३२९)

तथाच पार्थिवाप्यादिसर्वशरीरगतमपि घ्राणं पार्थिवमेव । एवं
सर्वत्र रसनमाप्यमेवेत्येवं स्वीकारान्न दोष इति भावः । गन्धज्ञाने ।
ज्ञानपदे करणे ल्युडन्तम् । गन्धग्राहके घ्राणे सर्वत्र पृथिव्येव प्रकृतिः
उपादानम् । ननु पार्थिवत्वाविशेषात् सर्वं देहगेहादिकमपि किं न
गन्धग्राहकमित्यत्रोक्तं भूयस्त्वादिति । भूयस्त्वमाप्याद्यनभिभूतकेवल-
पार्थिवद्रव्यारब्धत्वम् । यथा समानतन्त्रेऽपि (३-१-७१), ‘तद्व्य-
वस्थानात्तु भूयस्त्वात्’ इति । नन्वेवमपि गन्धवत् पार्थिवरूपादिक-
मपि घ्राणेन किं न गृह्यते इत्यत्रोक्तम् गन्धवत्त्वाच्चेति । गन्धस्यैव तत्रो-
क्तत्वात् फलश्रुतेन कल्प्यते इत्यदोष इति । तर्ह्युक्तत्वे तस्ये-
न्द्रियगन्धस्यापि घ्राणेन ग्रहणायत्तिरिति चेन्न—केवलघ्राणस्येन्द्रियत्वा-
भावात् गन्धविशिष्टतैव तस्य तथात्वात् । तथाच ग्राहककोटि
प्रतिष्ठतया ग्राहकत्वं न भवति । तस्य ग्राह्यतया पृथकारे अवशिष्टस्य
धर्म्यस्य ग्राहकत्वाभावान् । तदप्युक्तं तत्रैव, (७२) ‘सगुणाना-
मिन्द्रियभावात्’ इति । न केवलमयं परिहारमार्गः ; उक्तकटस्यापि

तस्य नुद्धूतत्वाद्विगताद्वग्रहणमित्यपि सुवचम् । तथाचानभिभूतपार्थिवा-
रब्धतन्मात्रात्कटुगन्धवत्त्वस्य च घ्राणे आवश्यकत्वात् घ्राणे पृथिव्येवो-
पादानमित्यर्थः ॥ ५ ॥

एव रसनाशीन्द्रियाणामपि प्रकृतिनियम इत्याह—

६ तथऽऽपन्नेजो वायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषात् ॥ (३३०)

भूयस्त्वात् रसपत्त्याच्च आपो रसज्ञाने प्रवृत्तिः । भूयस्त्वात्
रूपवत्त्वाच्च रूपज्ञाने प्रवृत्तिस्तेजः । भूयस्त्वात् स्पर्शवत्त्वाच्च स्पर्श-
ज्ञाने प्रवृत्तिर्वायुरिति । एव सूत्रवधमेव विधिप्य पठितं योमवत्याम् ।
रमेत्यादि । रसनाशौ रसादीनां घ्राणे गन्धम्येवोत्कृत्यानिशेषादित्यर्थः ।
यद्वा मयन्नाम सर्वमिन्द्रिय पाथिवम्, गन्धरसरूपस्पर्शमभ्ये कस्य
चिन् क्वचिदुत्कृतत्वादेकेनेन एकैकगुणमात्रग्रहणमिति म्यादित्याशङ्का
प्रमथितुं रसेत्यादिपदम् । गन्धम्येव रसादे पृथिवीमात्रावृत्तित्वात्
अनादेरपि तद्वत्त्वानिशेषात् त्रिनिगमनानिरहः । तत्र वायो स्पर्श-
मात्रस्य सत्त्वात् अस्तेनमोरेकेकरमरूपपत्त्वेन च तेषां प्रकृतिव-
सुचिनम् । पृथिव्या स्पर्शरूपपत्त्वेन चक्षुषः पार्थिवत्वे किं तत्रत्य रूप-
मिति दुरपधारम् । तथा रसनस्य पाथिवत्वेऽपि । रसनस्य जली-
पत्त्वे च मधुररसो रसन इति सुवचम् । एवमिन्द्रियद्वयस्य मूतद्वय-
कार्यत्वेऽन्यस्यान्यमृतनन्यत्रैचित्यात् स्पर्शमात्रवतो वायो स्पर्शनप्रवृ-
त्तिमिति, तेन चक्षुः प्रवृत्तिरिति चक्षुषो भास्वरशुक्लरूपनियमासद्धिः ।
अनोऽनादौ रसादिगुणानामग्रान्तरनिशेषामत्वात् एकत्वान् रसनादे
आप्यादित्वमिति । दर्शिन्योमवतीरीत्या अनादे प्रवृत्तिरनाधरमूव-

तयसत्त्वे ॥ तदुपरि इदं सूत्रं सर्वेषामिन्द्रियाणां पार्थिवत्वशङ्कापरिहारा-
रथमेव प्रवृत्तं वक्तव्यम् । तथेत्यस्य पृथिवीवत् अत्रादेरपि रसादि-
मत्त्वाविशेषात् पूर्वोक्तगमकबलाच्चावादेरेव प्रकृतित्वमित्यर्थः । घ्राणादेः
पार्थिवत्वादिसाधकानुमानविशेषाद्धान्यत्र द्रष्टव्याः । श्रोत्रस्येन्द्रिय-
त्वेऽपि किञ्चित्प्रकृतिकत्वामावादनुक्तिः । कर्णशङ्कुस्यवच्छिन्न आकाश
एव हि श्रोत्रम् । मनः पुनरिन्द्रियमपि अभौतिकं पृथग्द्रव्यं प्रागेव
निरूपितमिति तत्र प्रस्तोतव्यमिति ॥ ६ ॥

बुद्धचपेक्षाध्यक्षशेषमर्थेतिपरिमाणम् ।

घ्राणादेः पार्थिवत्वादिनिर्णयोऽप्याप्तमन्तिमे ॥

इति वैशेषिकरसायनमहिते वैशेषिकदर्शने अष्टमे द्वितीयनाहिकम् ।
इत्यष्टमोऽध्यायः ॥

अथ नवमोऽध्यायः

एवमष्टमे लौकिकमावप्रत्यक्षं निरूपितम् । अथावशिष्टमभिप्रा-
दिके निरूप्यते । तथाभावत्रैकिकप्रत्यक्षमशेषालौकिकप्रत्यक्षम् ।
तत्रार्थं दर्शयितुमभावमेव अनुविष्टं प्रागनुक्तं पूर्वं स्थापयति—

१. त्रिगुणस्यपदेनाभावात् प्रागमन् ॥ (३३१)

मन्त्रार्थवादिभिः कार्यमपि घटादिकं मन्दं मदिनि मन्यते ।
तदनुक्तम् । भविष्यद् घटादिकं प्रागमदेव । बुन. ! जगद्हरणादि-

क्रियाया , घटगतैकत्वस्य गुणस्य, अयं घट इति व्यपदेशस्य च तदानी-
मभावादिति । तथा च यत्तु देशे कपालादौ कार्यं समवायेनोत्पद्यते,
तत्तु तत् प्राक् तदभाव इति सिद्धं प्रागभाव ॥ १ ॥

२. सदसत् ॥ (३३२)

सत् कपालादौ घटादिकं पश्चात् अवयवनिष्ठेऽपि सति असद्
भवति । कुत ? अनन्तरमपि क्रियागुणव्यपदेशाभावात् पूर्वोक्तात् ।
अतो ध्वसोऽपि सिद्धः ॥ २ ॥

ननु प्रागूर्ध्वं च घटादिकं तत्त्वेनास्तीति पक्षस्तु मा भूत् । अथापि
कपालद्वय—बहुतन्वाद्यपेक्षयाऽन्यस्य घटपट्यदेस्तत्सत्ताकालेऽप्यनुपल-
म्भात् घटादिकं कपालादिरूपेण सर्वदा सदेवेति शङ्का परिहरति—

३ असत्. क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥ (३३३)

सदित्यनुवर्तते । असत् इति पञ्चमी । सत् असतोऽर्थान्तरम् ।
प्रागूर्ध्वं सत् कपालादिकं घटाद्यपेक्षयाऽन्यदेव । घटादौ दृष्टानां
क्रियागुणव्यपदेशानां पूर्वोक्तानामत्राभावात् । मिथो निरुद्धधर्मोपलम्भे
सति धर्मेऽयंकल्पनायोगात् । अन्यथा घटपटयोरप्यैक्यापत्तेः । घट-
कपालयोरभेदे घटत्वजाते कपालेऽप्युपलम्भापत्तेश्च । जातेर्न्यक्ती
सर्वदा सत्त्वात् । अत्रयवायवनिभेदश्च प्रागेव स्थापितः । तत्सिद्धं पूर्वं
पश्चाच्च कार्यद्रव्यस्याभाव एवेति ॥ ३ ॥

४. सत्त्वात् (३३४)

चार्थं समुच्चय साहित्यम् समानदेशकालकत्वम् । तथाच
यदा यत्र घटादिकं सत्, तदा तत्रैव तदसद् भवति । कथमिति चेत्

—पटाद्यात्मना । यद्वा सत् भवत् असत् अमक्त् । पुरोवर्ति यद् घटादि, तत् घटादिरूपेण भवदपि पटाद्यात्मना न भवति । अतो घटरूपेण सत् तदैव पटरूपेणासच्च भवतीति तादात्म्याभावो नाम अन्योन्याभाशोऽपि कश्चिदस्मीति ॥ ४ ॥

५. यथान्यदसदतः, तदसत् ॥ (३३५)

यद् वस्तु अतोऽयद् भवति उक्तलिविधासद्विलक्षणं भवति— न प्रागसदिनि ; न पश्चादसदिनि ; न वा तद्देशे तत्काल एवासदित्युच्यते ; अथाप्यसदेव—तच्चासदिति मन्तव्यम् । यथा गन्धादिकं जलादावसत् । न हि तस्य तत्र प्रागभावः प्रध्वंमाभावोऽन्योन्याभावो वा । अतोऽयमुक्तातिरिक्तोऽत्यन्ताभाव इति ॥ ५ ॥

एवं चतुर्विधान् अभावान् उक्त्वा तज्ज्ञानोत्पत्तौ कारणं दर्शयति—

६. असदिति भूतप्रत्यक्षमाभावात् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षम् (३३६)

भूतशब्दो भावरूपप्रतियोगिपरः । इदमसदिति ज्ञानं प्रति धौम्यनुपलब्धेः प्रतियोगिसंरणाच्च भवति । यथा विरोधिप्रत्यक्षम् । औष्ण्यादेः शैत्यादिनिरोधित्वेन रूपेण प्रत्यक्षे हि औष्ण्याद्यधिकरणे शैत्याद्यनुपलब्धिः शैत्यादिस्मृतिश्चापेक्षिता, तद्वत् । अस्य सूत्रस्य यत्किञ्चिदेकमावविषयकत्वे प्रक्रमानुरोधात् प्रागभावप्रत्यक्षमेव प्रथमं वक्तव्यं स्यात् ; न धौम्यप्रत्यक्षम् । सूत्रेषु अमन् अमात्र इति सामान्यपदस्य निरोपमंकोचं विना सर्वग्रहणेन निर्वाहो युक्तः ॥ ६ ॥

उप स. ६. चतुर्थमावेपु धौम्यस्य प्रत्यक्षकारणपूच्यते. विरोधिन प्रतियोगिनः पूर्वकाले यथा प्रत्यक्षम्, तथा धौम्यस्यापि पश्चान् प्रत्यक्षम् ; तदा घटप्रत्यक्षमाभावात् पूर्वस्थितघटसंरणाच्च ।

एव तावत् असच्छब्देन प्रमातृ तदनुरोधेन, घटोऽसन्
 पटोऽग्निति ज्ञान प्रदर्शितं तत्र हेतुरुक्त । अत्रैवमाशङ्का—असत्पदस्य
 न सत् अमदिति विग्रहे सद्भिन्नमित्येवार्थलाभात् कथं प्रागभावादित्रय
 तेन नाध्येत । एवञ्च सर्वत्रान्योन्याभावेनेन निर्वाहादन्यत् अभावत्रय
 नैव स्वीकार्यम् । अथ घटो नास्तीत्यादौ घटमात्रस्य प्रतियोगित्वाभ्यास
 इति कृत्वा सर्वमात्रमङ्गीकृत्य असदित्यस्य अभावप्रतियोगीत्यर्थविवक्षया
 सर्वाभावसाधनमिष्यते, तावताऽपि तेषां प्रत्यक्षमुपपादितं न भवति ।
 अनुपलभ्यमानस्य घटादेरेव निशेप्यत्वान् । इन्द्रियेण स्वसन्निकृष्टमुल्लस्य
 विज्ञेयकज्ञानस्यैव जननात् । घटादेश्चामनिकृष्टत्वात् उक्तज्ञानस्य
 प्रत्यक्षात्प्रायोगेनाभ्यासात्प्रत्यक्षसमर्थनाक्षमत्वात् इति । तत्राह—

७ तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च (३३७)

तथाऽभावे । यथा अभावप्रकारकं घटादिप्रतियोगिनिशेप्यक
 घटोऽसन्निति, एव प्रतियोगिप्रकारकमभावविज्ञेयकमपि ज्ञानं भवति ।
 घटा नास्ति, घटस्याभाव इत्येवमित्यर्थः । तथाच तत्रेन्द्रियसन्निकृष्टस्या
 भावस्यैव निशेप्यत्वात् ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं नानुपपन्नम् । एव सर्वत्रा
 भावप्रत्यक्षत्वप्रकारमुपपाद्य क्वचित् प्रतियोगिनिशेप्यकमपि पूर्वोक्तज्ञान
 प्रत्यक्षं भवतीत्युक्त्वाऽपि शङ्का परिहृतुं भावप्रत्यक्षत्वाच्चेति । न स्वतः प्रति
 यागिसरणमेवामावज्ञानकारणमिति नियमः, क्वचित् प्रतियोग्यनुभव
 स्यापि समयात् । अतः प्रतियोगिज्ञानं कारणम् । तथाच यत्र देशद्वय

उप मू ७ प्रागभावेऽपि प्रत्यक्षं भवति, कार्यं प्रति कारणानां तुरीयत्वा
 दनां मिलितानां प्रत्यक्षे ।

प्रत्यक्षम्, एकत्र देशे घटप्रत्यक्षश्च, तत्र, प्रतियोगिनोऽपि प्रत्यक्षम् । घटं हन्ते निक्षिप्तवति च पुंसि, 'अयं घट एनस्मिन् देशेऽस्मिन्' इति ज्ञानमभावं घटश्च युगपदेव साक्षात्तुर्वदुत्पद्यत इति । अतो भावस्य प्रतियोगिनः क्वचिदभावग्रहकाले प्रत्यक्षत्वाच्चाभावज्ञानं प्रत्यक्षं भवतीति ॥ ७ ॥

अन्योन्याभावः प्रतियोगिमत्यपि देशे सुगमः । यथा घटाधिकरण एव मूयदेशे, अयं न घट इति । तथाच तत्र प्रतियोगिनः प्रत्यक्षमेव प्रायो भवेत् । अतो भावप्रत्यक्षत्वकथनादन्योन्याभावप्रत्यक्षं सम्यगुपपादितं भवतीत्याशयेनाऽऽह—

८. एतेनाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः (३३८)

एतेन अभावप्रत्यक्षे भावस्मृतिर्भावप्रत्यक्षमपि वा हेतुरिति कथनेन अघट इत्यादिकं व्याख्यातम् । अयमघट इत्यत्र घटप्रत्यक्षमेवाभावज्ञानकारणमिति सुवचत्वात् । एवमगौरित्यपि । भावस्य प्रत्यक्षासंभवे स्मृतिरपि हेतुरेव, यथा अयमधर्म इति धर्मभेदग्रहणे । धर्मस्यादृष्टस्यानीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षस्य दुरुपपादत्वात् । ननु धर्मभेदः कुत्र प्रत्यक्षः, न तावद् रूपादौ, पुण्यविरोधिनि पाप एवाधर्मव्यवहारदर्शनात् । न च पाप एव धर्मभेदग्रहो विगृहीत इति वाच्यम्—पापस्यापि पुण्यवत् अनीन्द्रियतया तत्र धर्मभेदप्रत्यक्षायोगात् । भेदप्रत्य-

उप. मू. ८. अन्योन्याभावप्रत्यक्षमत्रोच्यते । एतेन—प्रतियोगिस्मरणाधिहरणप्रदणादिकारणमत्त्वेन ।

क्षेऽधिहरणयोग्यता तन्त्रमित्यभ्युपगमादिति चेत्—रूपादेरपि धर्मभित्त-
त्वेन तात्तन्मात्रनिवृत्त्यैव अधर्म इत्युक्तत्वात् । यद्वा अदृष्ट इव विहित-
निषिद्धनियधारवि धर्माधर्मव्यवहार इष्ट इति अवर्गपद धर्मभूतक्रियाविरो-
धधर्मक्रियापरम् । एतच्च प्रत्यक्षत्वमुपपन्नम् । अधर्म इति च नातीन्द्रि-
यप्रतियोगिकभेदप्रदर्शनाद्योक्तम् । किं तु अदृष्ट इत्यत्र भेदमात्रप्रतीतिः ,
अगौरित्यत्र भित्तत्वे सति प्राणित्तरूप साजात्यम् ; अधर्म इत्यत्र
पुण्यरूपधर्मविरोधित्वमपि पापगत प्रतीयत इति व्युत्पादनाय नानो-
दाहरणम् ।

ननु जले गन्धो नाम्नीत्यादाविव भेदस्थलेऽप्यत्यन्ताभाव एव निष-
याऽन्तु । घटो न पट इत्यस्य घट पटत्वात्यन्ताभाववानित्यर्थः । अन-
वृत्तमधिकेन भेदेनेति चेत्—उच्यते । द्रव्यगुणकर्मणा निशेष्यतया
प्रतीतावपि सामान्यादेर्वस्तुप्रकारतया प्रतीतिरेवाऽऽनुमतिरिति प्रागे-
वोक्तम् । अत्र घटो न पट इत्यादौ धर्मनिशेषणतया पटत्वादिक-
स्यातन्त्र्येणोत्थित्य तदत्यन्ताभावप्रतीतिरनुभवानामुदा । पटात्यन्ताभा-
वस्तु न तदर्थः , पटवत्यपि द्वेष्टो, नाय पट इति प्रतीतेः । अन-
पटभेदरूपार्थवर्णनाय अन्योऽन्याभाव स्वीकार्य इति । जले गन्धो
नाम्नीत्यत्र च गन्धस्य प्रतियोगित्वमेव सम्भवति । अतो न तत्र गन्धर-
द्वेष्टो विषयः । गन्धस्ता द्रव्यस्य अन्तरणेऽपि तत्प्रतीतिभावात् ॥८॥

ननु न प्रतियोगिनोऽतीन्द्रियत्वेऽभावप्रत्यक्षम् । तथाच कथम-
धर्म इत्युदाहरणमिति चेत्—अत्यन्ताभावमद एव प्रतियोगिदेव्यता

तन्त्रम् ; न तु अन्योऽन्याभावग्रहे । अत एव स्तम्भो न पिशाच इति
 भेदानुभवः । पिशाचो न स्तम्भ इति न प्रत्यक्षम्—प्रत्यक्षस्येन्द्रिय-
 योग्यपदार्थमुक्त्यविशेष्यकृत्वनियमात् । एवञ्चात्यन्ताभावग्रहे प्रतिशे-
 योम्यना तन्त्रम् ; अन्योऽन्याभावग्रहे चाधिकरणयोग्यता । अथवा प्रति-
 योगिनन्तसंबन्धित्वे तत्संबन्धित्वेनोपलम्भः स्यादिति यथापत्तिर्भवितु-
 मर्हति, तत्राभावप्रत्यक्षमिति मर्यादाव्यग्रहानुगमः । यदि मूलत्वे घटः
 स्यात्, मूललवृत्तित्वेनोपलभ्येन; यदि स्तम्भे तादात्म्येन पिशाचः संबद्धः
 स्यात्, तथा तत्संबन्धितयाऽनुभूयेतेत्यापत्तिर्मवादाभावप्रत्यक्षम् । न
 च पिशाचस्यातीन्द्रियतया कथमेवमापादनमिति शङ्क्यम्—स्तम्भपि-
 शाचशोरैक्ये स्तम्भम्योपलम्भे पिशाचस्यातीन्द्रित्वाशेगात् ; विरुद्धधर्म-
 शोरैक्याममावेशात् । पिशाचत्वेन रूपेणानीन्द्रियत्वमित्यपि नान्ति,
 योग्यव्यक्तिरूपेणानेगपि योग्यत्वस्यावश्यरुत्वात् । अत उत्तरीया
 आपादनमेकमेव पिशाचभेदस्य प्रत्यक्षम् । एवं तर्हि यदि स्तम्भे
 पिशाचस्य स्यात्— उपलभ्येन, योग्यवृत्तिवाक्ययुक्त्या स्तम्भे पिशाच-
 त्वान्यन्ताभावप्रत्यक्षमपि किं नेष्यते इति चेत्— इष्यताम् । परंतु जातिः
 प्रकारतया मानस्यैव लौकिकस्यालोके न पिशाचत्वाभासानुभवः, किं तु
 पिशाचभेदानुभव एवेति निष्कर्षमार्गः ॥ ८ ॥

ननु यत्र कदाचिदपि प्रतियोग्यविकल्पम्, तत्र न तत्तन्त्रभाव-
 प्रत्यक्षम् ; तस्य त्रैकालिकाभावेन तत्रायोगादिति न युक्तम् । घटवपि
 कपालेऽपि प्रागूर्ध्वे लोके, पटो नास्तीति दर्शितः । नास्तीति घटस्या-
 भावस्याभिन्यास इत्यत्राह—

९. अभूत नास्तीत्यनर्थान्तरम् (३३९)

अभूतमिति पदगम्या नास्तीति पदगम्यश्चाभाव एक एव । अभूतमनुत्पन्नमित्यर्थे प्रागभावो निषय । तदभिप्रायेण क्वचित् नास्तीति प्रयोग । भूतस्य उत्पन्नस्याभावोऽभूतमिति विवक्षाया ध्वसा निषय । तदभिप्राय कमपि क्वचित् नास्तिपदम् । भूतस्य क्वचित् स्थितस्यान्यत्राभावश्चेत् अमु तपदेन, तर्धत्यन्ताभावो निषय इति । एवञ्च ध्वसप्रागभावाधिकरणे नास्तीति प्रतीतिर्नास्त्यन्ताभावविषयिणीनि न तदर्धमत्यन्ताभावस्य तत्र स्वीकार इति । अत्र उपम्कारसमतार्धनिष्कर्षस्तु अभूतपदम् अभावाधिकरणा वृत्तिप्रतियागिपरम् । अतो गन्धादिकमभूतम् । जलावृत्तित्वात् । तथाच गन्धादिक जलादौ नास्तीत्येवम् 'अभूत नास्तीति' ज्ञान अनर्थान्तरम् ध्वसादिविलक्षणात्यन्ताभावनियममिति ॥ ९ ॥

नन्वेव गेहे घटो नास्तीति प्रतिति कथं निरुद्धेत । न तावत् ध्वसप्रागभावयोस्तत्र भानम्, तयो प्रतियोगिसमवायिदेशवृत्तितया गेहे घटप्रसाद्यसम्भवात् । नान्योऽन्याभासस्य, घटकालेऽपि तथा प्रतीत्यापत्ते । अत्यन्ताभावस्तु त्रैकालिक तत्र कदाचिदादधिकरणे दुरुपपाद । न च पञ्चम सामयिकाभाव प्राक् परिगणितोऽस्ति इत्यत्राह—

१०. नास्ति घटो गेह इति घटे गेहससर्गप्रतिषेध (३४०)

गेहससर्ग गेहानुयोगिकघटप्रतियोगिकसमाग । तत्प्रतिषेध तत्प्रागभावो ध्वसश्च । तथाच घटध्वमादेर्गेहिऽसम्भवेऽपि घटप्रतियोगिकसयो

उप सू ९ अत्यन्ताभावप्रयत्नमवबोधयन् । जलादौ—अनुत्पन्नमव नष्टय यत् गन्धादि, तत् तत्र जलादौ नास्तीतिज्ञानम् अनर्थान्तर-ध्वसप्रागभावो विषयकम् । अत्यन्ताभावविषयकमिति यावत् ।

गस्य द्विष्टनया गेहमपि समवायीनि संयोगध्वंगो वा तत्प्रागभावो वा तत्र यथायथं विषय इति नानुपपत्तिः । उक्तञ्च न्यायकुसुमाञ्जली, “भूतले घटो नास्तीति ; संयोगो ह्यत्र निषिध्यते” इति ॥

एवं सावत् अभावलौकिकप्रत्यक्षमुक्तम् । इदञ्च वाद्यान्तरसर्वेन्द्रियजन्यं भन्तव्यम् । एवमिन्द्रियसाध्यलौकिकप्रत्यक्षमध्ये एतदन्तर्भाववर्णनादत्रापि इन्द्रियजन्यरमनिरिक्तानुपलब्धिप्रमाणकत्वात् । एवं सिद्धधर्त्येव ।

नन्यभावप्रत्यक्षे कः संनिकर्ष इति चेत्—इन्द्रियमयद्वयव्यव-
नुर्योगिकम्वरूपमव्यवः । अत्रमेव विरोधपणनेति विरोध्यनेति बोध्यते ।
अभावस्य विशेषगतया विरोध्यतया वा भासमानत्वादिति ॥ १० ॥

अथालौकिकप्रत्यक्षं निरूप्यते । तच्च योगिनाम् । ते द्विविधाः युक्ताः विरुक्ताश्च । योगप्रवृत्ता युक्ताः । योगस्य विनिवृत्ततया तत्र उपरताः विरुक्ताः । अनयोरेव व्युत्क्रमेण युक्तयुञ्जानशब्दाभ्यामपि कचिद् व्यपदेशः । द्विविधानामप्यतीन्द्रियगोचरमप्यतीन्द्रिकं प्रत्यक्ष-
निष्ठम् । परंतु तत्र सामग्रीभेदः । तथाच भाष्यम्— “अस्मद्विनिष्ठानां तु योगिनां युक्तानां योगवधमानुगृहीतेन मनसा दर्शनमुत्पद्यते । विरुक्तानां पुनश्चतुष्टयमनिकर्षात् योगवधमानुप्रसामर्थ्यात् गूढमव्यवहितमिदमिदं प्रत्यक्षमुत्पद्यते” इति । तत्र प्रथमं युक्तमनो-
प्रत्यक्षनाह—

११. आत्मन्यात्ममनसो. सयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् (३४१)

आत्मनीति स्वात्मपरात्मोभयपरम् । सप्तम्यर्थो त्रिषयत्व प्रत्यक्षान्वयि ।
यद्वा आत्मनीत्यस्य सयोगविशेषादित्यत्रान्वय । तदा चात्रेयत्न सप्त
म्यर्थ । आत्ममनसोरेत्यस्य स्वात्मनो मनसश्चेत्यर्थ । नात्रानयो
र्द्वयोर्मिथस्सयोग एव सयोगविशेषादिति विरक्ष्यते । किं तर्हि ?
आत्मनि त्रिषयभूते आत्ममनउभयनिरूपितसयोगविशेष । यद्यपि विभो-
रात्मन तादृशात्मान्तरसयोगो न भवति । तथा स्वात्मन्यप्यात्मसयोगो-
ऽसम्भवी , सयोगस्य द्विष्टत्वात् । अथापि विशेषपदेन एतदाशङ्कापरि-
हार । निशेषो वैलक्षण्यम्—आत्मसयोगस्य परम्परया सवन्धित्वरूपं
मनस्सयोगस्य साक्षात्सन्धित्वरूपञ्च । एव विशेषपदेन योगजधर्मा-
नुग्रहादिविशेषितत्वमप्युच्यते । तथाचात्ममनसो सयोगविशेषादित्यस्य
योगजधर्मविशेषावच्छिन्नस्वात्मसयोगिमनस्सयोगादिति निशिष्टार्थ ।
इदं पदमुत्तरसूत्रेऽप्यन्वेप्यतीति अत्राप्यपदेन स्वात्ममात्रग्रहणम् । तथाच
बुज्जान , यदा स्वस्य यद्विषये बुभुत्साऽस्ति, तदा तद्विषयबुभुत्साविशिष्ट-
स्वात्मप्रदेष्टे मनः सयोज्य तादृश मनः पुनः सावधानं बहिरन्तरिर्वा
सगमयति । अतो बुभुत्सायोगजधर्मोभयनिशिष्टस्वात्मसयुक्तमन-
स्सयागवलात् स्वात्मानं परात्मानं वा प्रत्यक्षयतीति । ईदृशमनस्सयोग-
विशेष एवचिन्तनेत्युच्यते । अत्र प्रत्यक्षमित्येतावति पठितये आत्मप्रत्यक्ष
मिति पाठो लक्ष्यते । आत्मनीत्यस्य प्रत्यक्षमित्यत्रान्वये च तन् व्यर्थम्—

उप सू. ११. आत्मनि स्वात्मनि परात्मनि च योगिप्रत्यक्षं भवति, की
दृशम् ? आत्मा प्रत्यक्षो यस्य तन् । आत्मविषयकम् । अस्मान् ? आत्ममन-
सयोगे योगजधर्मानुग्रहान् विशेषात् ।

आत्मगतं स्वगतमेव प्रत्यक्षम् ; योऽयमात्मा पूर्वमपि अहं सुखीत्यादौ सामान्यतो भातः प्रसिद्धः, यश्चायं पूर्वमान्तरग्रहणासमर्थ आसीत्, तस्यैव स्वभेदानिमहन्त्वांशातिरिक्तातीन्द्रियाकारविशिष्टत्वात्मविषये, तथा सर्वैवागृहीतपरमात्मविषये च प्रत्यक्षमित्यद्भुतशक्तिव्यक्तये । न्यायभाष्ये (१-१-३) आत्मनीति पदं त्रिनैवेदं सूत्रमनूदितमस्ति । तथा तद्रहितपाठादरणे तु आत्मप्रत्यक्षमित्यस्य सर्वात्मविषयकप्रत्यक्षमित्यर्थः ।

१२. तथा द्रव्यान्तरेषु (प्रत्यक्षम्) (६४२)

तथेति आत्ममनसो. संयोगविशेषादित्येतदन्वयार्थमुक्तम् । सूत्रे प्रत्यक्षमिति पदाभावेऽनुरक्तिर्मन्तव्या । द्रव्यान्तरेषु अतीन्द्रियेषु वाय्वाकाशदिष्टाश्च मनः परमाणुष्वपि योगजधर्मविशिष्टत्वात्मसंयुक्तमनःसंयोगात् सावधानं कृतात् तादृशद्रव्यान्तरनिषयकं प्रत्यक्षं भवतीत्यर्थः । सूत्रमिदं द्रव्यमात्रनिषयकम् । अन्यविषये तु वक्ष्यते ॥ १२ ॥

अथ त्रियुक्तानां लौकिकं द्रव्यप्रत्यक्षं दर्शयति—

१३. अग्नमादितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्तेषाञ्च (३४३)

प्रत्यक्षमित्यनुवर्तते । एवमग्रेऽपि । त्रियुक्ता. अग्नमादिनान्तःकरणा ; येषामन्तःकरणं पूर्वं समाहितम् ; न पुनः समाधानापेक्षा । अतो नात्तादृशानां त्रियुक्ततरम् । मनादितान्तःकरणा अग्नि पश्चाद् योगाद् व्युत्थिता मष्टाश्च भवन्ति । तेऽग्नि न त्रियुक्ताः । किं तु ये उपसंहृतमनाश्च,

उप. सू. १२. द्रव्यान्तरेषु — आभातिरिक्तानुरागदिदमित्यन्तःकरणमन्यपरिच्छेदेऽपि योगिप्रत्यक्षम् ।

त एव । उपमेहारः समापनम् सम्यक् पूरणम् । सुनिष्पन्नसमाधीनामे-
 पामपि स्वात्मान्तरद्रव्यान्तरविषयकं प्रत्यक्षमस्तीति सूत्रार्थः । चकारः
 पूर्वयोगिसमुच्चये । यद्वा योगविरहेऽपि केचिदर्जुनसञ्जयादयः भगवदा-
 चार्यप्रसादबलेन ईदृषच्छक्तिसंपन्नाः श्रुताः, 'दिव्यं ददामि ते चक्षुः',
 'व्यासप्रसादात् श्रुतवान्' इत्यादे । तत्परोऽयं चकारः । अत्र प्रत्यक्ष-
 काले मनस्समाधानराहित्यकथनात् पूर्वोक्तो विनिष्ठात्ममयुक्तमनस्संयो-
 गरूपो विषयमनस्संयोग एषा प्रत्यक्षे नापेक्ष्यत इति दर्शितम् । तर्हि
 कथं तत् प्रत्यक्षं भवति, इन्द्रियमन्निकर्षानधीनत्वादिति चेत्—अत्र
 भाषितपूर्वमुत्तरम्, “चतुष्टयमनिकर्षसहिताद् योगजधर्मानुग्रहसाम-
 ध्यान्” इति । आत्मा मनसा मयुज्यते, मनः इन्द्रियेण, इन्द्रिय-
 मर्थेन इति लौकिकप्रत्यक्षकृतः आत्ममनइन्द्रियार्थरूपचतुष्टयमवबन्धि-
 संनिकर्ष एव कारणम् । एतस्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टार्थदर्शनक्षमता
 योगजधर्मभाविना ।

ननु यम्येन्द्रियस्य यद्विषयदर्शनक्षमता, स विषयो व्यवहितोऽपि
 गृह्यत इत्यास्ताम् । अीन्द्रियाणां परमाणुपरनगगनादीनामैन्द्रियस्त्वं
 कथम्, व्यापातादिनि चेत्—अन्नाद्वैन्द्रियाप्राप्तत्वात्प्राप्तेर्नाीन्द्रि-
 यमव्यवहारात् । योगजधर्मरूपमकारिनिशेषम्यामदीयप्रत्यक्ष इव
 योगिप्रत्यक्षे महत्त्वोद्भूतरूपनदेकार्थममत्रायातोऽसंयोगादीनामनपेक्षि-
 तत्वात् । वक्ष्यति न नरमान्ये एवम्भूतं मिददर्शनमपि इन्द्रियमापे-
 क्षम् । तर्हि किं ते प्राप्तेनापि शृणुषु, श्रोत्रेणापि त्रिषेयुग्मिनि चेत्—
 तथात्वेऽप्यशेषम् । आहुष्य केचिदभियुक्ता, “त्वक् च दृक्”

निषिपासति जिह्वा जिह्वा श्रवणवत्.....” इति । अथवा घ्राणादीनां गन्धादिगुणमात्रग्राहितया क्लृप्ततया तैः सूक्ष्मव्यवहितगन्धादिग्रहणमेव योगिविषये युक्तम् । द्रव्यग्राहकस्य चक्षुष एव सर्वग्राहिता । स्वचो बहिःप्रसरणासमर्थतया व्यवहितविप्रकृष्टसंनिकर्षोपपादने क्लेशात् । अत एव ‘योगिनः पश्यन्ति’ इत्येव व्यवहारः, न तु स्पृशन्तीति ; ‘दिव्यं ददामि ते चक्षुः’ इति चक्षुःपदप्रयोगश्च । अत एव च सर्वग्राहितया, “सर्वेन्द्रियाणां नयनं प्रधानम्” इत्युच्यते । अतश्चाक्षुषत्वात् प्रत्यक्षत्वं सुखम् ।

ननु कुड्यादिव्यवहितेषु देशविप्रकृष्टेषु च योगिनां चक्षुःसन्निकर्षः स्यान्नाम ; अन्तरास्थितानां स्फटिकादिवत् प्रतिरोधशक्तिनिरोधात् । कालविप्रकृष्टानामतीतानागतानां कथमिन्द्रियसंनिकर्ष इति चेत्—अतीतानागतानामवयविनामारम्भककोटिनिविष्टा येऽवयवाः योगिप्रत्यक्षकाले स्थिताः, तैरेव योगीन्द्रियसंयोगः । इन्द्रियसंयुक्तसमवायादिरूपसंनिकर्षादेव तु अतीतावयविप्रत्यक्षमिति स्वीकारात् । समवायस्य नित्यतया तदानीमपि सत्त्वात् । तद्व्यसमेवतगुणादिप्रत्यक्षं तु तत्समवेतसमवायादिना । अस्तु वा इन्द्रियसंयोगकाले यदतीतम्, तत्र तदतीतत्वमेव संनिकर्षः, अनागते चानागतत्वमेव स इति । नन्ववलसैवविधिसंनिकर्षकल्पने गौरवमिति चेन्न—लौकिकप्रत्यक्षं प्रति संयोगसंयुक्तसमवायादिषड्विधसंनिकर्षकल्पनेऽपि गौरवात् । फलबलात् कल्पनमिति तु तुल्यमत्रापि । पश्यामीत्यनुव्यवसायस्य, अश्रजत्वामावे प्रत्यक्षत्वायोगस्य च सर्वताविशिष्टत्वात् ।

ननु प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वात् अतीतानागतयो प्रत्यक्षे कथं कारणत्वमिति चेत्—इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति किल सूत्रम्, न पुनरर्थात्पन्नं प्रत्यक्षमिति । सयोगस्य सन्निकर्षस्यार्थवर्तमानतायामेव सम्भवात् अर्थजत्वं प्रत्यक्षस्य । नन्विदमयुक्तम् । श्यामघटे पाकाद् रक्ते जातेऽपि सयुक्तसमवायरूपसन्निकर्षात् श्यामरूपप्रत्यक्षापत्तेः । अतोऽतीतानागतानामीदृशसमवायादिसन्निकर्षेणाग्रहणात् अर्थोऽपि प्रत्यक्षेऽन्यवहितपूर्ववृत्तितया कारणमिति चेत्—सत्यमिदं लौकिकप्रत्यक्षे । अलौकिने तु सामान्यलक्षणादिजन्यज्ञानं इव योगजोऽपि सन्निकर्ष एव कारणम्—नार्थः । अत एव इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्येवोक्तम् । नवेव योगिप्रत्यक्षे वर्तमानस्यापि विषयस्य कारणत्वं न स्यात् । नैवम्—वर्तमानविषये इन्द्रियसंयोगरूपसन्निकर्षस्य कारणत्वात् सयोगं प्रति च द्रव्यस्य समवायिकारणतया पूर्ववृत्तिबाधयन्भावेन सयोगसन्निकर्षजप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विषयः कारणमित्युक्तौ अदोषात् । समवायादिसन्निकर्षस्थले तु तादृशलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येव विषयस्य कारणत्वमिति । अस्तु वा विषयतासंबन्धेन लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येव वस्तुन तादात्म्येन कारणत्वम् । अन्यत्र च विषयस्य कारणत्वं न कल्प्यत इति । ननु विषयाभावेऽपि प्रत्यक्षाङ्गीकारे अत्यन्तासत्तशशशृङ्गस्यापि प्रत्यक्षापत्तिरिति चेन्न—उलूखस्य सन्निकर्षस्य कस्याप्यभावादिति युक्तमुत्पश्याम ।

ननु योगिप्रत्यक्षे किं प्रमाणमिति चेत्—परमाण्वादयः प्रत्यक्षा प्रमेयत्वादित्येवमनुमानमित्याचार्या (या ऊ ५) । अस्तु वा केवलानुमानस्याप्रयोजकत्वादिदोषे आगम एवात्र प्रमाणमिति ॥ १३॥

उभयेषामपि योगिनामद्रव्येषु प्रत्यक्षे संनिकर्षमाह—

१४. तत्समवायात् कर्मगुणेषु (३४४)

मादृशमनस्संयोगो वा यादृशबहिरिन्द्रियसंयोगो वा येषु द्रव्येषु प्रत्यक्षकारणत्वेनोक्तः, तादृशसंयोगविशिष्टद्रव्यसमवायात् संनिकर्षात् तद्गतकर्मगुणसामान्यविशेषप्रत्यक्षमिति । इदमुपलक्षणम्—तादृशद्रव्यसमवेतसमवायात् तद्गतकर्मगुणवृत्तिकर्मत्वगुणत्वादिजातिप्रत्यक्षम्, यथायथं तत्तद्वटितस्वरूपसंबन्धविशेषात् तत्तद्गताभावप्रत्यक्षमपि भवतीत्यवसेयम् ॥ १४ ॥

बाह्येन्द्रियसंयुक्तसमवायरूपः संनिकर्षः स्वात्मगुणग्रहणे नापेक्षितः; मनःसंयुक्तसमवायेनैव निर्वाहादित्याशयेनाऽऽह—

१५. आत्मसमवायादात्मगुणेषु (३४५)

आत्मगुणेष्वतीन्द्रियेषु धर्माधर्मादिषु आत्मसमवाय एव प्रत्यक्षसंनिकर्षः । आत्मप्रत्यक्षे यः संनिकर्षः कारणम्, तादृशसंनिकर्षविशिष्टात्मसमवाय एवेति यावत् । तेन स्वगतान् धर्माधर्मान् अध्यक्ष्य परात्मद्रव्यान्तरतद्धर्मादिसाक्षात्करणात्, यत्र यत्र स्वानुभाव्ये यद् यदस्ति, तत्तत् निर्धार्य, 'नामुक्तं क्षीयते कर्म' इति शास्त्रश्रद्धया स्वसंचितानां पुण्यानामकृतप्रायश्चित्तानाञ्च पापानां भोगेन क्षणमभिकाङ्क्षन् योगी युगपदेव स्वगतसामर्थ्यमावितानि सुरनरस्वरक्तसरटशाकोटकादीनि

उप. सू. १४. सर्वक्षिप्यकं योगिप्रत्यक्षं संभावितस्वल्पेषु कर्मगुणादिविषये इन्द्रियसंयुक्तसमवायमप्यपेक्षते ।

उप. सू. १५. आन्तरप्रत्यक्षे तु न बहिरिन्द्रियसंयुक्तसमवायाद्यपेक्षाः किन्तु आत्मसमवायापेक्षेति ।

सर्वप्रकाराणि शरीराण्यधिष्ठायानुभवेनैव शमितकल्मष शान्त केवलो
मुक्तो भवतीति फलमलौकिकप्रत्यक्षस्य । तदिदं विशिष्य वेदयितुमेतत्
सूत्रमिति ॥ १५ ॥

चतुर्विधान् अमावास्तद्दृष्टिं प्रत्यक्षमान्तरम् ।

नवमाघेऽत्रषीत् सर्वाध्यक्ष युक्तरियुक्तयो ॥

इति वैशेषिकरसायनसहिते वैशेषिकदर्शने नवमे प्रथमाह्निकम् ।

अथ नवमे द्वितीयमाह्निकम्

परोक्षज्ञाननिरूपणमत्र क्रियते । तत्र प्रत्यक्षोपजीवि प्रत्यक्षवत्
पृथक्प्रमाणभूतमनुमानमादौ व्युत्पादयति—

१ अस्येदं कार्यं कारणं सयोगि यितोधि समयायि चेति
लैङ्गिकम् (३४५)

यद्यपि न्यायरत्नमालायामेतत्सूत्रपाठोऽन्यथेति विमर्शं दर्शितम-
स्मामि । प्रकरणपञ्चिकायामपि सगन्धिपदघटितमेव सूत्रमुदाहृतम् ।
सगन्धिपदस्य 'सयोगि समयायी'त्यर्थपरत्वञ्च सूचितम्—अथापि सर्वत्रो-
पलब्ध्यस्य, 'अस्येदं कार्यं' मित्यादे सयोगिसमयायिपदघटितस्य
पाठस्यास्य भाष्ये, किरणावल्यामप्यभिमतत्त्वप्रतीतेर्नान्यथाकरणमत्रादि-
यते । अत्र भाष्यम्—“शाम्ने कार्यादिग्रहणं निदर्शनार्थं कृतम्,
नावधारणार्थम् । कस्मात् ? व्यतिरेकदर्शनात् । तद् यथा—अध्वर्यु ओ

उप सू १ अस्य साधनस्येदं-साध्यम्, अग्न्य साध्यस्य इदं साधन-
मिति वा ।

श्रावयन् व्यवहितस्य होतुर्लिङ्गम् । चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेः कुमुदविकासस्य च । शरदि जल्पसादोऽगस्त्योदयस्येत्येवमादि । तत् सर्वम्, अस्वेदमिति संबन्धमात्रवचनात् सिद्धम्”इति । ओश्रावयन्निति ; ओश्रावयेति ब्रुवन्नित्यर्थः । “सूत्रे इदमित्यस्य कार्यमित्यादिना सह नान्वयः” इति कन्दल्यामुक्तम् । तथाच अस्वेदमिति ज्ञानं लैङ्गिकमित्यन्वयः । ‘लिङ्गदर्शनात् संजायमानं लैङ्गिकम्’ इति भाष्यम् । अत्र दर्शनपदप्रयोगात् लिङ्गमेव कर्णमित्यत्र न निर्भर इति ज्ञायते । ‘अस्वेदम्’ इत्यस्य अस्य साधनस्येदं साध्यम् इति, यद्वा अस्य साध्यस्य इदं साधनमित्यर्थः । पष्ठार्थः संबन्धश्च व्याप्यव्यापकभावः । तथाच प्रथमतो लिङ्गदर्शनम् । पश्चाद् व्याप्यव्यापकभावविशिष्टहेतुसाध्यज्ञानम् । इदमेव च लैङ्गिकम् । एतस्माज्जायमाना अनुमितिर्वा लैङ्गिकम् । अत्र अस्वेदमिति सर्वनामशब्दद्वयेन किं गृह्यत इत्यत्र किञ्चिदुदाहृत्य ज्ञापयति कार्यमित्यादिना । कार्यं कारणमिति पदद्वयेन कार्यकारणभावसंबन्धशालिवन्तुविबक्षा तात्पर्यटीकानुसारिकिरणावलीसंमता । अतश्च कार्यकारणयोर्मध्ये किमप्येकं पष्ठघन्तेन, अन्यत् प्रथमान्तेन च यथाहं गृह्यते । एवं संयोग्यपि पदद्वयेन, हेतुसाध्ययोः संयोगस्य संबन्धत्वे । एवं विरोध्यादिकमपि । धूमेनाग्न्यनुमाने, मेरीदण्डसंयोगेन घघिरेण शब्दानुमाने च कार्यकारणभावापत्तं लिङ्गम् । शरीरेण त्वग्निन्द्रियानुमाने संयोगि । विस्फूर्जता नागेन नकुलानुमाने विरोधि । तोयगतोष्णस्पर्शेन तेजोनुमाने, स्पर्शविशेषेण वाय्वनुमाने च समवायीति । संयोग्यादीनि ण्तान्युदाहरणानि केवलम् । अत एव तृतीयाध्याशेक्तमेकार्थममवाच्यत्र नोक्तम् । चशब्देनान्यदपि विवक्ष्यते । तथाच

अस्येदमिति ज्ञानं लैङ्गिकमित्येव निष्कर्षः । नन्वग्नेर्धूमः, त्वच. शरीरम्' रूपस्य रस इति कुत्राप्यप्रयोगात्, अग्नेर्धूमो हेतुरिति हेत्वादिपदेन साकमेव प्रयोगात् कथं पष्ठ्या साध्यहेतुसंबन्धविवक्षा, व्याप्यव्यापकभावविवक्षा चेति चेत्—पष्ठ्या. संबन्धसामान्यार्थस्तया एवं विवक्षया प्रयोगे बाधकाभावात् । यद्वा अस्येति हेतुमत इत्यर्थः । इदमिति साध्यम् । धूमवतो वह्निः, रसवतो रूपम्, शरीरत्ववनस्त्वक् इत्येवमर्थविवक्षा । उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वं विधेये भासत इति नियमात् घूमादिव्यापकत्वम्य बहुधादौ लाभात् इदं ज्ञान व्याप्यव्यापकभावज्ञानरूपं सिद्धयति ॥ १ ॥

कार्यकारणभावसंबन्धस्थल एवानुमानं बौद्धैरुक्तम्—यथा वह्निमान् घूमादिति । यद्यपि अयं वृक्ष शिशपात्वादिति वृक्षतादारभ्य शिशपाया इति तैस्तादात्म्येऽप्यनुमानमुक्तम्—अथापि तत्र शिशपायाः वृक्षसामग्रीकार्यत्वरूपकार्यकारणसंग्रन्ध एव नियामक । तथा च कथं संयोगिविरोध्यादिकमन्यादृशं बहूच्यत इति न शङ्कितव्यमित्याशयेन निशेदयति—

२. अस्येदं कार्यकारणसंग्रन्धश्चावयवाद् भवति (३४६)

अस्येदम् अस्येदमित्युक्तसंबन्धविशेष एव ग्राह्य इत्यर्थः । कार्यकारणभावसंग्रन्धस्तु न निषिध्यते । सोऽपि अवयवात् एकदेशात् उदाहरणप्रदेशाद् भवति । ह्यवलोपे पञ्चमी । एकदेशं प्राप्य स संग्रन्धो वर्तते । न तु सर्वस्वानुगतः । कार्यकारणभावस्य निय-

उप. सू. २. अस्येदमित्येवानुगतम् । कार्यकारणभावादि तु बाधितम् ।

तपूर्वापरभावरूपत्वात् तद्वद्व्यवस्थितत्वपददर्शनार्थमेव तत्र तदुक्तिः ।
अतो व्याप्यव्यापकभावः संबन्ध इति । अन्यथा अनुभवसिद्धनानोदा-
हरणापलापापत्तेः । व्याप्यव्यापकभावसिद्धिश्चानुकूलतर्कादिति न किञ्चि-
दवश्यम् ॥ २ ॥

अकार्यकारणस्यलेऽप्यवश्यमनुमानप्रवृत्तिर्बोद्धैः समन्तव्या ।
अन्यथा कथं शब्दस्य तन्मतेऽनुमानेऽन्तर्भाव इति दर्शयितुम्, प्रत्यक्षा-
नुमानातिरिक्तं प्रमाणं शब्द इति सांख्यवेदान्तिमतं निरसितुम्याह—

३. एतेन शाब्दं व्याख्यातम् (३५७)

एतेन कार्यकारणातिरिक्तस्याप्यनुमानत्वकथनेन, शब्दार्थयोः
कार्यकारणमावाभावेऽपि शाब्दं शब्दजन्यरोधात्मकं ज्ञानमपि लैङ्गिक-
त्वेन व्याख्यातम् । तथाहि—एकैकस्यापि पदस्य तत्रतत्रार्थे शक्ति-
रस्ति । व्यवहारादिना न्युत्पन्नस्य तादृशशक्तिस्मरणबलाद्ध उपप्लवो
भवतीत्येतावन् सर्वनिर्विकारम् । शक्तिश्च सा केति, “सामयिकः
शब्दादर्थप्रत्ययः” इत्यत्र ज्ञापितमेव । अथ पदार्थस्मरणानन्तरं तेषां
मिथः संगर्गावगादि यद् ज्ञानं जायते, तद्विदं क्रियनुमितिनिर्लक्षणम् उत
तदूपमेवेति विवादः । तत्रानिश्चितकल्पने मानाभावादनुमितिर्लित्येव-
भूतः । व्यवहाराद् व्युत्पत्तिप्रदकाले गामानयेति पदकदम्बमारितानां
मिथर्ममार्गावत्त्वं दृष्टम् । तथा गामानयेति पदकदम्बस्य गवानयनकर्तृ-
व्यक्ताव्यवधानं ज्ञानपूर्वकव्यवधानुमनम् । अतो वाक्यान्तरेषु धूयनान्तरेषु
अनुमानं द्वेधा प्रवर्तते । एते पदार्थाः मिथः संगर्गवन्. आकाङ्क्षा-
दिमत्पदमारितार्थत्वात् गामानयेति पदमारितवदिनि, एतानि पदानि

स्मारितार्थससर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वात् गामान-
येति पदकदम्बवदिति च । अत्र प्रथमानुमाने ससर्ग साक्षादेव
विधेय, द्वितीयानुमाने विधेयकोटिप्रविष्ट इति सर्वथा पदार्थमिथ-
स्ससर्गस्यानुमित्त्यात् शब्दोऽनुमानमेव । घट कर्मत्वम्, अग्निना
सिञ्चति, गिरिभुक्तमग्निमान् देवदेत्तेन इति निराकाङ्क्ष—अयोग्य—
अमनिहितपदकदम्बे व्यभिचारवारणाय आकाङ्क्षादिमदिति हेतुविशे-
षणम् । न चात्र गिरिरग्निमानिति ज्ञानसत्त्वात् साध्यमस्तीति न व्यभि-
चार इति वाच्यम्—तथापि नीलो घटो द्रव्य पट इत्यत्र नीलपदपट-
पदयो साध्याभावेन हेतुसत्त्वेन व्यभिचारादासत्तिनिवेशात् ॥ ३ ॥

नन्वनुमाने हेत्वपदेशलिङ्गशब्दानां प्रयोगो दृष्टः । अत्रापि
शाले प्राक्, 'अन्यदेव हेतुरित्यनपदेश', 'प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य',
'लिङ्गाच्चानित्य शब्द', 'लैङ्गिकम्' इति प्रयुक्तम् । शब्दस्तु न तै
शब्दैर्विशेष्यते । किन्तु 'शब्द प्रमाणम्,' 'शब्दो बोधकरणम्'
इति प्रमाणादिशब्देनैव । तत् कथमयमनुमानमित्यत्राह—

४ हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरम् (३४८)

हेत्वादिपदवत् प्रमाणादिपदमपि विवक्षायामनुमानपरं भवितुम
र्हतीति सर्वमिदमनुमानपर्याय इति भावः । हेतुपदं हि कारकहेतुज्ञाप-
कहेतुसाधारणम् । ज्ञापहेतुश्च प्रत्यक्षादिरपि । अद्यापि लिङ्गपरतया प्रयोगो
विवक्षावशात् परिभाषितः । अपदेशशब्दो व्याजवाची, निर्देशवाची च,
हेतुवचनमपदेश इति । प्रकृते उच्यमानहेतुपरो विवक्षितः । लिङ्गपदं चिह्न-

उप सू ४. शब्दस्यापदेशरूपस्य कथं लिङ्गत्वमित्यत्राह ।

वाचि अनुमापकपरं प्रयुज्यते । यथैवम्, तथा प्रमाणपदं कारकपदञ्च लिङ्गतदितरसामान्यवाच्यपि कदाचिद्विशेषपरतया प्रयोगर्हति । शब्दो लिङ्गमिति कुतो न व्यवहार इति चेत्—अपरिशीलनादिति ॥ ४ ॥

ननु शब्दार्थयोः न कार्यकारणभावरूपसंबन्धः, तथा संयोगि-विरोधीत्याद्युदाहृतसंबन्धा अपि न सन्ति । अत एव एवंभूतसंबन्धा-भावात् व्याप्याप्यपकभावोऽपि न । न च धूमवतो वह्निमस्त्वम्, रसवतो रूपवत्त्वमिति वत् घटवद्भूतलमिति वाक्यश्रवणे अस्य वाक्यस्य घटवद्भूतलमिति कश्चित् प्रत्येति । व्याप्यव्यापकभावे सति हि तथा-ग्रहणेन भाव्यम् । अस्य वाक्यस्य घटवद्भूतलमर्थ इति प्रत्येति इति चेत्—तावता न व्याप्यव्यापकभावसिद्धिः, वाक्यस्येति षष्ठ्यन्तस्य अर्थ इत्यत्रैवान्वयात् । घटवद्भूतलमेतद्वाक्यप्रतिपाद्यमिति हि तदर्थः । तत् प्रतिपादनमेव तु कया विधयेति संपत्ति चिन्त्यते । यत्तु एते पदार्था मिथः संसर्गवन्त इत्यनुमानम्—तावता पदार्थत्वसंसर्गवत्त्वयो-र्व्याप्यव्यापकभावेऽपि, शब्दार्थयोर्न स सिद्धयतीति शब्दः कथमनुमानम्? यच्च एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणीति, ततोऽपि ज्ञानपूर्व-कत्वेन सहैव व्याप्यव्यापकभावावगमः, न वाक्यार्थेन सह । अत एव च शब्दोऽर्थे हेतुरपदेशोलिङ्गमिति व्यवहारामाव इत्यत्राऽऽह—

५. अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षितत्वात् (३५९)

यथा धूमवतो वह्निमस्त्वमिति बुद्ध्य धूमज्ञानस्यापेक्षितत्वम्, तथा अस्य शब्दस्येदमिति शब्दार्थसंबन्धबुद्ध्य शब्दज्ञानस्य कारण-तयाऽपेक्षितत्वात् (शब्दज्ञानादपि अस्येदमिति बुद्धेर्जायमानत्वादिनि

उप. सू. ५. प्रमाणान्तराणामपि लैङ्गिकेऽन्तर्भाव इहोच्यते ।

यावत्) शब्दोऽर्थे हेतुरेवेत्यर्थः । अयं भावः — एते पदार्था मिथ संसर्ग-
 वन्त इत्येव पदार्थपक्षकानुमानस्य विधेयांश्चस्फुटप्रतिपत्त्यर्थं प्रयोगेऽपि,
 एतानि पदानि मिथः संसर्गोपलक्षितपदार्थस्मारकाणि आकाक्षादिमत्पद-
 क्रदम्बत्वादित्येवानुमाने तात्पर्यम् । तत्र पदानां पदार्थमिथ-
 स्संसर्गस्य च स्वोपलक्षितपदार्थस्मारकत्वमेव संसर्गः । स एव अस्ये-
 दमिति पृथगा बोध्यते । एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणी-
 त्यनुमानतोऽपि पदानां स्वज्ञानपूर्वकत्वसंबन्धेन पदार्थसंसर्गवत्त्वमेव
 ज्ञाप्यते इति स्वज्ञानपूर्वकत्वमपि पृष्ठीयविक्षितसंबन्ध धूमवतो बहिरि-
 रिव संयोगवत् । व्याप्यव्यापकभावश्च तत्रेवान्नापि लभ्यः एव । घट-
 वद्भूतत्वमिति वाक्यश्रवणे अस्य वाक्यस्य घटवद्भूतत्ववत्त्वमिति
 व्यवहारो न दृश्यते इति चेत्—उक्तस्य ज्ञानपूर्वकत्वादिसंबन्धस्य
 परम्परासंबन्धत्वात् आन्तरज्ञानादिघटितत्वाच्च सुखग्रहणाभावात्
 अपरीक्षकाणां तादृशव्यवहाराभावः । तावता न वस्तुतत्त्वमन्यथा
 भवति । एतेन, “अस्येदमितिपृष्ठीयविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थोऽ-
 भ्यनुज्ञातः । प्राप्तिलक्षणस्तु संबन्धः प्रतिपिद्धः” इति शब्दस्या-
 तिरिक्तप्रमाणत्वपरं न्यायमाप्यमपि समाहितं भाव्यम् ॥
 एवम् एते पदार्था मिथ संसर्गवन्तः, एतानि पदानि स्मारितार्थसं-
 सर्गज्ञानपूर्वकाणीत्याद्यनुमानार्थस्य अस्येदमिति बुद्ध्या पृथगर्थसंब-
 न्धाद्विवेकशक्यापेक्षितत्वात् तथानुमानप्रयोग इत्यपि सूत्रार्थः । अस्येद-
 मिति बुद्धिर्गपेक्षिता कारणत्वेन येन शब्देनेति विग्रहे तु आहिताग्नि-
 गणपाठात् साधुत्वं ग्राह्यम् । अम्येदमिति बुद्धेरपेक्षा बुद्ध्यपेक्षा । सा

अस्य सञ्जातेति बुद्ध्यपेक्षितमिति तारकादित्वेन इतच् इत्यप्याहुः ।
 बुद्ध्यपेक्षीति पृथक्पदं वा । शब्दपरोक्षज्ञानम् अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षि ।
 कुतः ? तत्त्वात् तस्य भावस्तत्त्वम् शब्दपरोक्षज्ञानत्वात् शब्दज-
 न्यपदार्थस्मरणवत्, शब्दलिङ्गकवीणावनिताद्यनुमानवच्च । पदजन्य-
 पदार्थस्मरणं हि अस्येदमिति शक्तिज्ञानसापेक्षमिति ।

ननु अनुमानस्थले धूमवान् पर्वतोऽग्निमानिति ज्ञानात् पर्व-
 तविषयप्रवृत्त्यादिकं भवतीति तत्र तथाज्ञानमपेक्षितम् । चैतः पचतीत्या-
 दिवाक्यात् पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इत्येतावदर्थज्ञानमेवापेक्षितम् । न
 तु इदं वाक्यमीदृशार्थवदिति ज्ञानमिति किमिति शब्दस्यानुमानेऽन्तर्भाव
 इति चेत्—यथा पदश्रवणात् शक्तिरूपसंबन्धस्मरणे पदार्थस्मृतिमात्रम्,
 तथा प्रकृतवाक्यादेतद्वाक्यमीदृशार्थवदिनि आनुमानिकज्ञाने जाते
 अर्थमात्रविषयकं मानसं किमपि ज्ञानं जायत इति न तदर्थं प्रमाणा-
 न्तरकल्पनेति । यथा हि घटवद्भूतलमिति वाक्यं सर्वमतेऽपि
 घटवदभिलं भूतलमित्येव ज्ञानजनकम् ; न तु घटप्रकारकभूतलविशेष्य-
 कज्ञानजनकम्—तथापि प्रत्यक्षतुल्याकारं प्रवृत्त्युपयोगि तादृशं ज्ञानं
 तु पश्चान्मानसमेव—तथा प्रकृतेपीति ।

ननु पदविशेष्यकस्य पदार्थविशेष्यकस्य वा पूर्वोक्तानुमानस्य
 साधुत्वे शब्दस्यानुमानेऽन्तर्भावः स्यादपि । तदेव न, अनाप्तवा-
 क्येनानैकान्त्यात् । अस्ति हि विप्रलम्भायं प्रयुक्ते असंबद्धान्ते
 नद्याम्तीरे पद्म फलानि सन्तीत्यादिवाक्ये हेतुः । न च तत्र साध्यम् ;
 विप्रलम्भकस्य तत्र संसर्गज्ञानाभावादिनि चेत्-न-हेतुकोटी आतो-

क्तत्वनिशेषणस्यापि प्रवेशात् । ननु प्रकृतविषयेऽनाप्तस्याप्यन्यविषये
 आप्तत्वमस्तीति तत्रैव पुनर्व्यभिचारः । अत्र विषयेऽयमाप्त इति विशेष-
 रूपेण तु आप्तत्वस्य हेतुघटकत्व न भवति, प्रकृतवाक्यार्थरूपविषयस्य पूर्व-
 मज्ञातत्वात् अत्रेति निर्देशायोगादिति चेत्—न—तत्रतत्र शब्दे प्रकर-
 णादिना तात्पर्यानुमानवत्, यद्य बोधयितुं प्रवृत्तं तत्राय यथार्थज्ञानवान्
 इति सामान्यतो वक्तारि स्वरेङ्गितादिना आप्तत्वानुमानसम्भवात् । न च
 अनाप्तोक्त्याम्ये पदार्थानां योग्यत्वमेव नास्तीति किमाप्तोक्तत्वविशेषणेनेति
 वाच्यम्—नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्तीत्यत्र बहिना सिञ्चतीत्यत्रैव
 अयोग्यत्वाभावात् । मिथः ससर्गयोग्यानामेव तेषां मध्ये क्वचित्
 सामान्यभावादापतितस्तादात्मिकोऽससर्ग इति ।

नन्वाप्तोक्तत्वनिवेशोऽपि, विमल जलं नद्या, कच्छे महि
 पश्चरतीत्यत्र नदीकच्छयोरेव्यानिवक्ष्याया तत्रापि हेतुरस्ति, तयोर्मिथस्स
 सर्गज्ञानपूर्वकत्वरूपसाध्य नास्तीति व्यभिचार इति चेन्न हेतुघटकपदे
 मिथः ससर्गपरत्वरूपविशेषणस्यापि विवक्षणात् । नदीकच्छपदयोश्च
 वक्तुर्मिथस्ससर्गतात्पर्याभावात् । नन्वेव सति आप्तोक्तससर्गपरपदम्मारि-
 तत्वादित्येव हेतुरस्तु । आप्तत्व हि बुद्ध्योषधिषितार्थविषयकयथार्थज्ञान-
 यत्त्वम् । एवञ्चाप्तोक्तत्व यत्र, तत्र ससर्गज्ञानपूर्वकत्वरूपसाध्यम्य
 नियमेन सत्त्वान्न व्यभिचार इति हेतुघटकमाकाङ्क्षादिमत्त्व व्यर्थमिति
 चेत्-उच्यते । घटकर्मकानयनानुसूत्रकृतिरूपार्थविषयकयथार्थज्ञानवन्नैव
 विशेषभाषापरिचयाभावेन घट कर्मत्वमानयन कृतिरिति प्रयोगे तत्र हेतु-
 साध्यसत्त्वेनानुमानस्य प्रमाणत्वे अनुमानरूपशब्दस्यापि प्रमाणत्वा-

पत्तिः । न हि घटः कर्मत्वमित्यादिशब्दः प्रमाणमिति कश्चित् स्वी-
कुर्यात् । अतः संसर्गवदर्थोपस्थापक-आकाङ्क्षादिशालि-पदकदम्बत्वमेव
प्रमाणताप्रयोजकमिति तदर्थं तन्निवेशः । एवमासत्तेरपि ; गिरिर्मुक्त
मग्निमान् देवदत्तेनेति व्यवहितप्रयोगे शब्दप्रामाण्ये विवादात् । योग्य-
त्वं पुनर्मा भूत् । अयोग्यस्थले वक्तुर्थवार्थज्ञानवत्त्वाभावात् तत एव तद्व्या-
ख्यात् । न च तथापि व्यभिचारावारकतया कथं हेतुघटकद्वलरूपस्य
तस्य सार्थक्यमिति शङ्क्यम् ; अत एव व्यभिचारवारकतया सार्थ-
क्यसंपादनार्थं साध्यं आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्व-
मित्याह्निकारान् । घटः कर्मत्वमित्यादौ च तादृशसाध्याभावात् ।
अतोऽनुमानस्य सुवचत्वान् शब्दोऽनुमानेऽन्तर्भवति । एवमनुमानत्वेऽपि
तथा ज्ञानाभावो ज्ञादित्यात् ; तृपितस्य तोयगतपिपासोऽशमनशक्ति-
ज्ञानवन् ।

लैत्रिकेऽन्तर्भवेत् शब्दमिति वैशेषिकं मतम् ।

इत्थं विशोध्य रुचिरं व्युदपादि यथायथम् ॥

अवश्यमीदृशः पन्थाः शब्दप्रमाणान्तरवादिभिरप्यन्यत्रानु-
सर्तव्यः । अन्यथा वाचिकव्यापारात्मनः शब्दस्येव चेष्टाया अपि माना-
न्तरत्वापत्तिः । दृश्यते हि हस्तसंज्ञादिना आह्वानाद्यवगतिः । ननु
तत्र चेष्टया शब्दानुमानम् ; ततोऽर्थज्ञानमिति चेत्-एडमूकस्य का गतिः,
शब्दज्ञानाभावात् । ननु तत्र हस्तसंज्ञया, 'अत्र त्वया समागन्तव्यम्'
इत्यर्थो विशिष्टरूपेणैवावगम्यते । इह पुनर्विशकलितार्थानामेव शतया
स्मारितत्वात् मिथः संसर्गग्रहे ज्ञेयोऽधिक इति चेत्—अस्तु तावत् ।

अथापि चेष्टास्थले विशिष्टार्थज्ञानमेव किंप्रमाणकम् । नन्वेडमूकोऽपि लिपीं शिक्षते । तत्र यथाऽस्मभ्यं लिपिशब्दयोः संकेते पूर्वं कृते लिपे. शब्दस्मरणम्, तद्वत् तं प्रति लिपिं मिलित्य अर्थमपि प्रदर्श्य संकेते कृते लिपेरर्थस्मरणमेव भवति, संकेतस्य शिक्षकाभिप्रायस्य ज्ञानात् । तथा हस्तसंज्ञयाऽन्यम्याह्वाने कृते तस्मिंश्च समीपे आगते एडमूको व्युत्पद्यते । तेन तं प्रति हस्तसंज्ञया कृतायाम्, इय चेष्टा मदाह्वानाभिप्राया ईदृशचेष्टात्वात् पूर्वचेष्टावदित्यनुमिनोतीति चेत्— आगतोऽसि मदीयं पन्थानम् । तथा च यथा तत्राभिप्रायानुमानम्, तथा शब्दस्थलेऽप्यन्तु । एवं यत्र चेष्टया, 'पिता ते सुखमास्ते' इति एडमूकं प्रति ज्ञाप्यते, तदा स स्वम्य, तथा पितु सुखस्थितेश्च सूचिका प्रत्येकचेष्टा दृष्ट्वा तेषामर्थानां समन्धं परिकल्प्य तमेव विशिष्टार्थं प्रतिपद्यते । तत्रानुमानमन्तरेण का गतिः ? सा च चेष्टा यदि कदाचिदनास्तेन कृता, तत्र सूचितार्थससर्गाभावे व्यभिचारात् कथमनुमानम् । अतः पूर्वोक्तैव सरणिरिति ।

अन्यथा वाचिकव्यापारवत् कायिकव्यापारोऽपि पृथङ्मानं स्यात् । आध्यत्मिकव्यापारत्वेन वा तदुभयसंग्रहेण प्रमाणान्तरता वक्तव्या स्यात् । अतो न शब्दः पृथङ्मानम् । नूनमेतदाशयेनैव भाष्ये शब्दानन्तरं चेष्टोल्लेखः, 'साऽप्यनुमानेऽन्तर्भवती'ति । एव शब्दस्यानुमानत्वे अस्येदमिति बुध्यपेक्षितत्वं हेतुर्कुर्वता सूत्रकृता तादृशबुध्यपेक्षास्थले सर्वत्र अनुमानान्तर्भावः सूचितो भवतीति सिद्धयति ऐनिष्ठार्थापत्तिसंभवाभावानामप्यनुमानेऽन्तर्भावः । परन्तु प्रमाणत्रित्वेदम्परसारूप्य-

वेदान्तिसंमतस्य शब्दस्यैव निरासे तेषां निरासो दण्डापूपायिन इति
नात्र तद्विस्तरः सूत्रकृतः ॥ ५ ॥

६. आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः (३५०)

संयोगे विशेषः अनुभावकसामग्रीराहित्यम् । अनुभवसामग्र्यां
सत्त्वां तु संस्काराधीनं ज्ञानमपि न स्मृतिः । अत एव सोऽयं देवदत्त
इति प्रत्यभिज्ञानं न स्मृतिः, संस्कारमात्राजन्यत्वात् । एवं विशेषरदेन
संस्कारोद्बोधकप्रणिधानादिवैशिष्ट्यमपि विवक्षितम् । प्रणिधानादीनि
च न्यायगूत्रे (३-२-४४) प्रोक्तानि । संस्कारः । उपस्कारिद्वयैः
शाकादिरिव पूर्वानुभवैरात्मा भावितो भवति । सा भावना संस्कारः
स्मृत्यन्यथानुपपत्तिकल्पितोऽजीन्द्रियः ॥ ६ ॥

स्मृतिवत् संस्कारापेक्षं स्वप्नं लक्षयति—

७. तथा स्वप्नः (३५१)

तथेति आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्चेत्यर्थः । अत्र
संयोगस्य विशेषः स्वापरूपत्वम् । उपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रतीनेन मनसा
संयोग इति यावत् । इन्द्रियाणामायमनतया बहिरप्रवृत्त्या उपरतेन्द्रिय-
ग्रामत्वम् । निरिन्द्रिये हृदयान्तप्रदेशे स्थितत्वं मनसः प्रतीकत्वम् ।
संस्कारपदमल संस्कारपाटवपरम् । न गन्तुं स्वप्नः स्मृतिमात्रम्, अद्रा-
क्षनित्याद्यनुभवसिंघात् । तस्मादगत्स्वेव विषयेषु विषयेन्द्रियमनिरूप-
जन्यनुत्प्लोऽनुभवः संस्कारपाटवाधीनः प्रतीनननम्बम्य य, स स्वप्नः ।
यद्यपि स्वप्ने पदार्थाः यथा यथा निधः संस्पृष्टाः प्रतीकन्ते, तथा तथा

न वहिस्तेषां ससर्गनियमः, अथापि पदार्थमात्रानुभवाधीनसंस्कारपाटव-
मेव पौर्त्रापयेण स्वनिष्कम्बाप्राणुभङ्मुत्पादयत् पदार्थानां वैशिष्ट्यमपि
दोषसाच्चिन्त्यात् कल्पयतीति ॥ ७ ॥

स्वप्नमध्ये शब्दश्रवणजनित शब्दज्ञान भवतीति सोऽप्यनुमत्
स्वप्न इति वदन्ति । एवमपि तस्य स्वप्नान्तिकेऽन्तर्भावो युज्यते । अत्रि-
धमानशब्दगोचरे श्रवणतुल्ये मानसशब्दप्रत्यक्षे जाते तस्य जायमान-
त्वात् । वैशेषिकपक्षे चात्र शब्दमप्यनुमितिरेव । पर्वतप्रत्यक्षस्य स्वप्न-
त्वेऽपि पर्वतोऽग्निमानित्यनुमिते पर्वनादोऽप्यप्रत्यक्षतया स्वप्नान्तिकत्व-
समगात् । तत्र स्वापिकसंस्कारपाटवादेर्जागरदशायामिवानपक्षित-
त्वात् । भाष्ये, 'स्वप्नान्तिक स्मृति' इत्युक्तत्वात् स्वप्न एवानु-
भवसामान्यमन्तर्भावितं तं । 'इन्द्रियद्वारेण यत् अनुभवन्' इति
भाष्यात् प्रत्यक्षमेव स्वप्न इत्यपि ज्ञायते । ततश्च स्वप्नमध्ये शब्द-
श्रवणधूमदर्शनादिवशात् यत् लैङ्गिकं ज्ञानम्, यच्च जागरदशानुभूतस्य
स्वप्नमध्यानुभूतस्य वा स्मरणम्, सर्गमिदं परोक्ष प्रत्यक्षाकारतारिरहात्
न स्वप्नः, किन्तु स्वप्नान्तिकमिति साम्प्रतम् । तदेतत् ज्ञानमाह—

८ स्वप्नान्तिकम् (३-२)

स्वप्नस्यान्ते अवसाने भवन्तीति स्वप्नान्तिकमिति कन्दली । स्वप्न-
स्यान्तोऽवयवनिर्देशो विषयनयाऽभ्यास्तीति स्वप्नान्तिकमिति किरणावली ।
स्वप्न अन्तिके समीपे पूर्वं पश्चाच्च यम्य तत्, यद्वा स्वप्नस्यान्तिक

उप मू ८ स्वप्नानुभूतायविषयकमृति स्वप्नमध्ये भवन्तीति स्वप्नान्तिकम् ।
स्वप्नमध्ये प्रमाभूतं ज्ञानं स्वप्नान्तिकमिति चेत् ।

संनिवृष्टं प्रलीनमनस्कदशाभावित्वेन स्वप्नतुल्यम्—न तु स्वप्न एव—
तत् स्वप्नान्तिकमिति सुवचम् । एवञ्चेदं पूर्वोक्तस्मृत्यादावन्तर्भूतमिति
भावः । “अतीतस्य ज्ञानप्रबन्धस्य प्रत्यवेक्षणात् स्मृतिरेव स्वप्नान्तिकम्”
इति भाष्यम्, स्वप्नान्तिकं क्लृप्तविभागान्तर्भूतत्वाच्च पृथग्विभजनीय-
मिति तावन्मात्रपरम्, न तु परोक्षानुभवस्य स्वप्नान्तिकत्ववारकमिति
ध्येयम् ॥ ८ ॥

उक्तस्य स्वप्नस्य क्वचित् कारणान्तरमप्यस्ति, संस्कारपाटवामवे-
ऽपि दर्शनादित्याशयेनाह—

९. धर्माश्च (३५३)

स्वप्नः त्रिधा जायते, संस्कारपाटवात्, अदृष्टवशात्, धातुदो-
षाच्च । आदिमः कामिनः क्रुद्धस्य वा कामिनीमरार्तिं वा चिन्तयत
एव स्वप्नः । गजारोहणच्छललाभादिकं शुभावेदकम्, अशुभावेदकञ्च
तैलाभ्यञ्जनखरोष्टारोहणादिकमनुभूयते ; अयं द्वितीयः । वातवशा-
दाकाशगमनादिकम्, पित्तवशादग्निप्रवेशकनकपर्वतदर्शनादिकम्,
श्लेष्मवशात् सरित्समुद्रतरणादिकञ्चानुभवति ; स तृतीयः । त्रयाणां
कारणानामपि मेलनेऽपि क्वचित् कस्यचित् प्राधान्यं मन्तव्यम् ।
अत्र धर्मातिरिक्तस्य चकारेण ग्रहणम् । एवं स्वप्नान्तिकेऽपि यथाहं
द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

उक्तं सर्वं ज्ञानं पुनर्विद्याऽविद्यारूपेण द्वेधा विगज्य दर्शयति—

१०. इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या (३५४)

इन्द्रियस्य दोषः वातपित्तकफोषहतत्वम्, द्विचन्द्रादिज्ञानोपयो-
ग्यगुल्यवष्टम्भादि च । संस्कारदोषश्च संस्कारे मोषः—अनुभूतसर्वो-

श्रवणयत्नस्मरणजननाक्षमत्वम् । अस्मादुभयस्मादपि कारणात् मिलिता-
दविद्या विपरीतज्ञान जायते । शुक्तौ, 'इदं रजतम्' इति ज्ञाने हि
इन्द्रियदोषवत् संस्कारदोषोऽप्यपेक्षितः ; यथा शुक्तिर्यथावन्न दृश्यत इति
विशेषदर्शनाभाव कारणम्, तथा रजनं पूर्वानुभूतं यथावन्न स्मर्यत
इति तत्रापि दोषोऽस्ति । स्मृतिर्हि लोके यत्र यद् यथाऽनुभूतम्,
तत्र तथा तद्विपरिणी । न च आशये रजतं यादृशाकारमनुभूतं तादृ-
शाकारं तत्रत्यञ्च तद्विदानीं स्मर्यते । तथास्ति शुक्तौ तथाग्रमो न
स्यात् । अतोऽत्र स्मृतिप्रमोषोपयोगी संस्कारदोषोऽपि कारणमिति ।
चकारादविद्याजन्याऽप्यविद्याऽस्तीति ज्ञाप्यते । भवति हि वाष्पत्वेन धूमं
पश्यत जग्मिमानिति भ्रमात्मकानुमितिः । तथाच प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृति-
भ्रमेऽङ्गेषु चतुर्विधेषु किञ्चित् विद्यारूपम्, अन्यत् अविद्यारूपम् । सा
चाविद्या साक्षात् परस्परया वा इन्द्रियादिदोषाधीनेति । न च स्वप्नः
मर्गोऽप्यविद्यैवेति मन्तव्यम्—तत्रापि अहमिह शय्यायां सनिष्ठोऽस्मि,
अहं पश्यामि, अहं सुषीत्यादिवान्मज्ज्ञानसद्भावात् । स्वप्नमध्यगतानां
तेषामपि स्वप्नत्वात् ॥ १० ॥

नन्विन्द्रियदोषाधीनरजतादिभ्रमेऽपि इदन्वाचंशो यथार्थत्व-
सत्त्वात् तदपि ज्ञानं विद्यैवेति अविद्यात्वं कथम् । विद्यागिज्ञं दविद्या
इत्यत्राह—

११. तद् दुष्टज्ञानम् (३००)

दोषाधीनं ज्ञानं दुष्टम् । ज्ञानस्य दोषध्यान्यथाप्राप्तित्वम्,
तदभावानि तत्प्रकाररुत्त्वम् । क्वचिद्दो यथार्थमपि ज्ञानं यदि यत्र

ववाप्यन्यथाग्राहि, तर्हि अविद्यैव । एवञ्च संशयस्यापि तदभाववति तत्प्रकारकत्वादविद्यात्वमक्षतम् । इयञ्चान्विद्या भाष्ये संशयविपर्ययस्वप्नानध्यवसायभेदेन चतुर्धा विभक्ता । तत्र संशयः प्रागेव द्वितीयाध्याये व्युत्पादितः । विपर्ययश्चोक्तप्रत्यक्षाद्यन्तर्भूतः । अनध्यवसायश्च प्रागेव व्याख्याने उक्तः । परन्तु न तत्र सूत्रं स्पष्टप्रमाणम् ॥ ११ ॥

विद्येत्यनेन यथार्थज्ञानत्वरूपलक्षणविवक्षायां भ्रमेऽपि किञ्चिदंशे याथार्थ्यसत्त्वादतिव्याप्तिः । निर्विकल्पकज्ञाने तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपयाथार्थ्यभावादव्याप्तिश्च । अतस्तल्लक्षणमप्याह—

१२. बहुष्टं विद्या (३५६)

तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानभिन्नं ज्ञानं विद्येत्यर्थः । अ एव हि ज्ञानदोषः प्रागुक्तः । तथाच निर्विकल्पकेऽपि लक्षणं सुस्थम् । एवमविद्यामुखेन विद्याया लक्षणं भवतीत्याशयेनैव सूत्रे विद्यां पूर्वं पश्चादविद्यां चानुक्त्वा व्युत्क्रमादरणम् । इयञ्च प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्पभेदाच्चतुर्धा भाष्ये विभक्ता ॥ १२ ॥

किञ्चित्तु ज्ञानं पूर्वोक्तप्रत्यक्षादिवत् विद्याऽविद्यामयरूपेण विभागं न भजति । किंतु विद्यैव, विशिष्टकारणजन्यत्वात् । तद् दर्शयति—

१३. आर्पे सिद्धदर्शनश्च धर्मेभ्यः (३५७)

आर्पे ऋषीणां प्रातिभं ज्ञानम् । प्रतिभैव प्रातिभम् । इदञ्च परोक्षम् । तथाच कन्दली, “यदि धर्मादिदर्शनमिन्द्रियजम्, तदा प्रत्यक्षम् । अद्येन्द्रियानपेक्षम्, तदा आर्पम्” इति । अतो योगिप्रत्यक्षेऽनन्तर्भूतं परोक्षं विशिष्टज्ञानमार्पमुच्यते । इदञ्च धर्मादिप्वीन्द्रियेषु ग्रन्थोपनिबद्धेष्वनुपनिबद्धेष्वपि धर्मसामर्थ्याद् भवति ।

यद्यपि कदाचिदिदं लौकिकानामपि भवति, यथा वन्यका त्रवीति—श्वो मे भ्राता आगन्तेति हृदय मे कथयतीति—अथापि ऋषीणामेवेदं प्रस्तारेणेति आर्षमित्युच्यते । योगतपसोर्मध्ये योगजं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तपोधीनं तु तद्विलक्षणमार्षमित्यपि ग्राह्यम् । इदं सर्वं यथार्थम् ॥ सिद्धदर्शनं नाम असंस्कृतैरिन्द्रियैर्द्रष्टुमशक्येषु सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टेषु अर्थेषु उपायान्तरसाहाय्यात् प्रत्यक्षम् । तदुक्तं भाष्ये, “प्रयत्नपूर्वम् अञ्जनपादलेपबङ्गगुलिकादित् सिद्धानां प्रत्यक्षम्” इति । आर्षवत् नेदं पृथग्भूतम्, किंतु प्रत्यक्षान्तर्भूतमेव । अतः अविद्यात्वं न भवतीति ज्ञापनार्थं पुनरत्रैतत्कीर्तनमिति ज्ञापयितुं सैद्धमित्यनुक्त्वा सिद्धदर्शनमित्युक्तम् । ननु प्रयत्नपूर्वकं दिव्यान्तरिक्षभौमानां प्राणिनां धर्माधर्मविपाकविज्ञानं सिद्धगतमस्ति । तत् कुत्रान्तर्भूतमिति चेत्—तदपि ग्रहनक्षत्रसञ्चारादिनिमित्तानुमितमनुमानमेव । यदि पुनरप्रयत्नपूर्वकं किञ्चित् स्यात्, तत् प्रत्यक्षे वा अत्राक्ते आर्षे वाऽन्तर्भूतं भविष्यतीति । निरूपितं सर्वं ज्ञानम् ॥ १३ ॥

लैङ्गिकं प्रोच्य तत्रान्तर्भाव्यं शब्दं तत् स्मृतिम् ।

स्वप्नाद्यनिद्याद्यार्पादि नवमान्त्ये न्यरूपयत् ॥

इति वैशेषिकरसायनसहिते वैशेषिकदर्शने नवमे द्वितीयमाह्वयम् ।

इति नमोऽध्याय ॥

अथ दशमोऽध्यायः

बुद्धिनिरूपणानन्तरं सुखदुःखेन्द्रियप्रयत्नानां शिष्टानां गुणानां निरूपणं क्रमप्राप्तम् । परन्तु ते कर्मप्रस्ताव एव निरूपितप्रायाः ।

‘ आत्मेन्द्रियमनोर्यसन्निकर्षात् सुखदुःखे ’, ‘ सुखाद्रागः ’, ‘ इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ’ इत्येवम् । अतो विशिष्य सुखदुःखविषये परं परीक्ष्यांशसद्भावात् तन्मात्रनिरूपणमेवावशिष्टमिति सुखदुःखशोधनविशिष्टः शास्त्रोपसंहारो दशमलक्षणार्थः । एवं शिष्टांशकथनरूपे दशमाध्यायार्थे सुखदुःखशोधनमवाऽऽहिके, शास्त्रोपसंहारश्चोत्तरत्रेति विवेकः ।

अत्र कश्चिदाशङ्कते—सुखं दुःखमिति गुणद्वयामिधानमसंगतम् । दुःखस्यैव सर्वत्र जायमानत्वात् । तथा हि क्षुधातो लब्धमश्नाति; अशित्वा चाजरणपरिहरणाय औषधं सेवते । ततः पुनः क्षुधा पीडयते । किमत्र सुखमिति । एवमेव सर्वत्र । यद्यपि बाधनासु हीनमध्यमोक्तृभेदः स्यात्—तथापि न सुखं किञ्चित् । एवञ्च विविधाधनायोगमात्रेण औपचारिकदुःखत्वमादाय दुःखभावनं क्षीतरागैर्विधेकिमिः कर्तव्यं मधुविषसंपृक्तान्न इवेति न वक्तव्यम् । किंतु सर्वत्र दुःखानिरिक्तस्य फलस्यालम्भात् दुःखमिति मुख्यरीत्यैवेति । तत्राऽऽह—

१. इष्टानिष्टकारणविशेषाद् विरोधान्न मिथः

सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः (३५८)

इष्टं सगादि । अनिष्टं विपादि । तत्संनिध्ये सति तदुपलब्धिः सहकृतात् तेनेन्द्रियसन्निकर्षात् क्रमेण सुखं दुःखञ्च जायत इति कारणवैलक्षण्यात् कार्यवैलक्षण्यमावश्यकम् । उपलब्धिवत् सन्निकर्षस्याप्यन्वयः यतिरेकाम्यां कारणत्वम् । अत एव दृष्टस्य स्पर्शार्थं परिष्वङ्गार्थञ्च प्रवृत्तिः । प्रथमपदेन कारणनिवन्धनं वैलक्षण्यं दर्शितम् ; विरोधादिति स्वरूपकृतम् । अनुकूलवेदनीयं हि सुखम् । दुःखं हास्यामीति तद् द्वेष्टि । अनस्तयोः स्वरूपयोर्युगपदेकत्र समावेशायोगरूपाद् विरोधान्नैक्यमिति । चकारेण कार्येऽपि विशेषः समुचीयते ।

सुखीत्यनुभ्र तदनुराग नयनप्रसादादिक सुखकार्यम्, दु खित्वानुभव-
तदद्वेष-विच्छाद्यत्वादिक दु खकार्यमिति । अतः सुख दु खादर्था-
न्तरम् । एव दु खमपि सुखादर्थान्तरम् । न पुनः सप्ततौ परिभ्रम-
ताम् अतिदु खेऽपि सुखमिमानदर्शनमात्रेण सर्वं सुखमेवेति शङ्कनीय-
मिति । एतदभिप्रायेण मिथः सुखदु खयोरित्युक्तम् ॥ १ ॥

ननु, 'घटपटादीनां सत्त्वम्, अनुभ्र इत्यशद्वयमस्ति । सत्त्वेऽपि
कदाचिदननुभ्रतात् । अनुभूतमपि कदाचिद् भ्रान्तावमस्त्वात् । न
त्वेव-सुखं दु खं वा अस्ति, नानुभूयते, अनुभूयते, न त्वस्ति इति
क्वश्चिन्मन्यते । अतो ज्ञानमेव सुखं दु खञ्च ' इति वेदान्तिप्रभृतीनां
शङ्कायामाह—

२ सशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः (३५९)

सशयनिर्णययोरन्तरं भेदः सशयत्वनिर्णयस्वरूपः । तदभावः —
ज्ञानादन्तरं भेदः अन्यत्वमप्यासीति ज्ञानान्तरं ज्ञानभिन्नम्—तत्त्वे हेतु-
लिङ्गम् । अन्यद् ज्ञानं ज्ञानान्तरमिति विगृह्य ज्ञानान्तरेत्यस्य सशय-
निर्णयान्यजानेत्यर्थस्वीकारे बाधः । “ बुद्धयः सुखदु खे ” इति बुद्धय-
निरिक्ततयोद्दिष्टं सुखादौ अन्यज्ञानत्वरूपसाध्यस्याभावादपसिद्धान्तात् ।
तथाच सुखदु खे ज्ञानभिन्ने सशयभिन्नत्वे सति निर्णयभिन्नत्वादित्यनु-
मानम् । यदि सुखादिकं ज्ञानं स्यात्, सशयैदिरूपं स्यात् । तथाच
सुखकाले, अहं सदेहः, अहं निर्णयामीत्यनुव्यवसायः स्यात् । न च
सशयनिर्णयान्तरमपि अयादृशज्ञानत्वमस्तु । तथाच ज्ञानं विविधम्,
सशयो निर्णयः सुखं दु खञ्चेति इति वाच्यम्—धर्मिभेदस्य सर्वाभि-
मतत्वे तत्र ज्ञानत्वरूपधर्मान्तरकल्पने गौरवात्, मानाभावाच्च ।

प्रकारविशेषावगाहिनश्च ज्ञानात् तदनवगाहि सुखादिकमतिरिक्तमेव ।
न च निर्विकल्पकमेव सुखादिकं भवितुमर्हति, अनुभूयमानत्वात् ।
निर्विकल्पकं ह्यतीन्द्रियम् । चकारः सविषयकत्वाभावस्य संदेहीत्याद्य-
नुव्यवसायविषयत्वाभावस्य च समुच्चयार्थः ॥ २ ॥

अथ प्रसक्तज्ञानातिरिक्तत्वस्थापनेऽप्युपयुक्तः सुखदुःखयोः
कारणाधिकरणविचारः प्रस्तूयते । तत्र पूर्वमिन्द्रियार्थसंनिकर्षात्
सुखदुःखजन्मोत्तया प्रत्यक्षमात्रं कारणमिति सिद्धयेदिति तद्व्या-
वृत्त्यर्थमाह—तृतीयादिसूत्राणामपि सुखादौ ज्ञानातिरिक्तत्वस्थापनार्थ-
तया उपस्कारयोजनाप्यन्ते संग्रहीष्यते—

३. तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम् (३६०)

यथा तत्तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षात् संनिकर्षसहकृतात् सुखादेर्निष्प-
त्तिः, तथा लिङ्गकरणकादनुमानादपि । विषयस्यात्यन्तानुकूलश्रवण-
मनननिदिध्यासनादीनामपि सुखहेतुतायाः प्रामाणिकत्वात् । चोरसर्प-
दर्शनात् यद् भयम्, तत् स्वस्वागाम्यनिष्ठानुमानजं दुःखमेव । अत्र
शाब्दबोधात्मकानुभवस्य लैङ्गिकेऽन्तर्भूतत्वात् पृथगनुक्तिः ॥ ३ ॥

स्मृतेरपि हेतुत्वमाह—

४. अभूदित्यपि (३६१)

विरहिस्थमिरादीनाम्, प्रागस्माकं तथाऽभूदिति प्राचीनभोग-
प्रवचनादिस्मरणादपि सुखं भवति । एवं दुःखमपि । तथाच भाष्यम्,

उप. सू. ३. तयोः संशयनिर्णययोरुत्पत्तिः प्रत्यक्षान् लिङ्गाच्च । नैवं सुख-
दुःखयोः । श्रुतिवृत्तान्तु तयोः ज्ञानमुखयोरुत्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम्—प्रत्यक्षलैङ्गि-
कज्ञानव्याख्यानाभ्याम् व्याख्यायता । सुखमिन्द्रियलिङ्गप्रभव नेति यदिति व्याचक्षुः ।

उप. सू. ४. लैङ्गिकमतीतमनियद्विषयकमपि; नैवं सुखम् ।

“अतीतेषु विषयेषु सर्पव्याघ्रचोरादिषु स्मृतिजम्, अनागतेषु संकल्पजम्” इति ॥ ४ ॥

अथाधिकरणं विचार्यते । तत्रेन्द्रियार्थसंनिकर्षजन्यत्वात् सुखं दुःखञ्चेन्द्रियनिष्ठमस्तु । अथेन्द्रियस्यातीन्द्रियत्वात् तन्निष्ठत्वे तदप्रत्यक्षमेव स्यादिति चेत्—तर्हि शरीरनिष्ठं भवितुमर्हति; न त्वात्मनिष्ठम् । तस्य सविषयकविशेषगुणाधारत्वेन दृश्यमानस्य निर्विषयकसुखदुःखरूप-विशेषगुणाश्रयत्वायोगात् । तत्राऽऽह—

५. सति च कार्यादर्शनात् (३६२)

सत्येव शरीरं कदाचित् सुखं दुःखं च न दृश्यते । न च शरीरविशेषगुणो रूपादिरेवम् । अतः सुखदुःखे न शरीरविशेषगुणौ अयावच्छरीरभावित्वादिति । एवं वा—सतीन्द्रियार्थसंनिकर्षं सुखादेः कार्यस्यादर्शनात् अन्येनादृश्यमानत्वान्न शरीरगुण इति । सुखादिकं न शरीरगुणः बाह्यप्रत्यक्षाविषयत्वादित्युक्तं भवति ॥ ५ ॥

युक्तयन्तरमाह—

६. एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात् (३६३)

एकस्मिन् अर्थे आत्मनि समवायीनि इच्छाद्वेषादीनि ज्ञानवत् कारणान्तराणि, तेषु सत्सु अनुभूयमानत्वात् । पुरुषो ह्यनुभूय स्मृत्या अभिलष्य सुखमाधनानुष्ठाने प्रयत्य सुखं लभते । कारणभूतानां तेषां मिथ एकार्थसमवायवत् सुखदुःखयोरपि तदेकार्थभूतात्मसमवायित्वमेव युक्तमिति । सुखमिच्छाद्विसमानाधिकरणं तद्व्यधिकरणत्वेनानिश्चितत्वे

उप. सू. ५ इन्द्रियार्थसंनिकर्षं सत्यपि सुखादि न जायते ।

उप. सू. ६. सुखदुःखविषये स्वविजातीयसाधिरणसमवेतधर्माधर्मज्ञाने-च्छादिविशेषकारणापेक्षाऽस्ति । नैवं ज्ञाने ।

सति तत्कार्पत्वादित्यनुमानम् । यद्वा रागपूर्वकप्रयत्नवानहं संप्रति
सुखीति रागाद्येकार्थसमवायितया प्रत्यक्षतोऽनुभूतत्वादिति सूत्रार्थः ।
एवं द्वेषाद्विहितर्हिसस्य राजदण्डादापत्तिरिति दुःखेऽपि भाव्यम् । यदि च
इच्छादिसामानाधिकरण्येन दृष्टत्वात् तदनधिकरणे अदृष्टत्वादित्यर्थ
दृश्यते, तदा पूर्वसूत्रकथिताङ्गोपायोऽत्रैव विवक्षणीयः ॥ ६ ॥

आत्माधिकारे भाष्ये सुखादि प्रस्तुत्य, “ ते च न शरीरेन्द्रिय-
गुणाः, कस्मात् ? अहङ्कारेणैकवाक्यतामावात्, प्रदेशवृत्तित्वात्,
अथादृश्यभावित्वात्, बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वाच्च ” इति चत्वारो हेतव
उक्ताः । तत्र अहङ्कारैकवाक्यता नाम—अहमित्यनेन सामानाधि-
करण्यम् । अत्र सूत्रद्वयेन हेतुत्रयं कथितमासीत् । अवशिष्टं प्रदेश-
वृत्तित्वमव्याप्यवृत्तित्वरूपम् । तं हेतुमाह—

७. एकदेश इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्माणि
तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्यः (३६५)

एकदेश इतीत्यत्र संधैक्यात् प्रथमान्तमेकदेशादम् । एकस्मिन्
शरीरे एकदेशः इत्युच्यमानानि शिरः पृष्ठमुदरं मर्माणि च ; न ॥
शरीरमेव शिराङ्गीनि । तेषामेकदेशत्वात्, अम्य चावयवित्वात् ।
तथाऽस्यैकत्वात् तेषामनेकत्वाच्च । कथं तर्हि सर्वेषां शरीराणामेकरूपत्वा-
भावः ? उच्यते—तद्विशेषः शरीरविशेषः तद्विशेषेभ्यः शिरःपृष्ठाद्यव-
यवगतविशेषेभ्यः संपद्यते । अवयवापेक्षया शरीरस्य भिन्नत्वेऽपि नावयव-

उप. सू. ७. ननु कारणमेकदेशेऽन्यगुणयोर्भेदः, शरीरतदवयवानां कथं
भेदः ? तत्राह—एकदेशो अवयवो, एकस्मिन्-शरीरे शिराङ्गीनि भवन्ति । तद्व-
ज्जलं कारणवैजात्यादेरेवमर्थः ।

वैलक्षण्याधीनैलक्षण्याभावत्वात् हानिरिति । अस्तु नामैतत् । प्रवृत्ते क्रियायातमिति चेत्—इदमेव । शिरसि मे सुखम्, पृष्ठे मे वेदनेत्याद्युपगमनानुमारेण शिरआद्यवच्छेदेनैव शरीरवृत्तित्वं सुखादेर्वक्तव्यम् । तथा चास्य तत्राव्याप्यवृत्तित्वं स्यात् । न च शरीरनिष्ठेषुगुणो रूपादिव्याप्यवृत्तिः । न च शिरसि मे सुखमित्यस्य शिरोनिष्ठसुखमित्येवार्थः, तत्र च तद् व्याप्यवृत्त्येवेति वाच्यम्—तथासति सुखस्य शरीरनिष्ठत्वात्मात् । न च शिरआदिकं शरीरमेव, अत्रयत्रावयविभावेन मिथो भेदादिति । एकदेशे इति सप्तम्यन्ततया छेदे तु, एकदेशानच्छेदेन शरीरे सुखादिप्रतीतेरित्यर्थः । ‘अतो न शरीरगुणः’ इति प्रवृत्तान्ययः । कोऽसावेकदेश इत्यादाऽऽह, एवमिदं शिर इत्यादि । तथा चैकस्य देश एकदेश इत्यर्थः । शिष्टं पूर्ववत् ।

ननु हन्नादिनिष्ठमेव सुखादिकम्, न तु शरीरनिष्ठमित्याशङ्कया किं समाधानमिति चेत्—अन्यदेतत् । शरीरनिष्ठत्वपक्षे दूषणमत्र च भाष्ये च भवति कथनात् । अन्वयैकवाक्यत्वादिकं तु प्रागुक्तं हन्नादिनिरूपणेन आत्मनिष्ठत्वसाधनमन्येवेति । उक्तं यत्राभाष्यम् ।

यदि तु सुखादेः ज्ञाननिरिक्तत्वव्यापनार्थमेव सर्वगुणप्रवृत्तिरिति मन्यते, तदा तृतीयादीनां सूत्राणां प्रमेयायमर्थः । सुखादेः प्रत्यक्षानुमितिजन्यत्वात् ज्ञानस्य तदभावात्, एवमभ्युज्ज्वल्यत्वात्, उपेक्षात्मकज्ञाने तज्जनने इन्द्रियार्थमनिरर्थे वा यदि मुक्तदुस्वरूपकार्यादर्शनात्, ज्ञानस्य सममानाधिरूपणव्यवसायजन्यप्रेक्षेति सुखादेः तत्त्वत्वात्, ज्ञानस्य पादे मे ज्ञानमित्येवमच्छेदकामनीतावपि सुखस्य तथा प्रतीतेः सुखादिकं न ज्ञानम्; किञ्चन्य एव गुण इति ॥ ७ ॥

सुखदुःखे मिथो मिन्ने ज्ञानात् सर्वविधादपि ।

आत्मनिष्ठे तथेत्याह दशमस्याद्य आह्निके ॥

इति वैशेषिकरसायनसहिते वैशेषिकदर्शने दशमे प्रथममाह्निकम् ।

श्री.

अथ दशमे द्वितीयमाह्निकम्

एवं तावत् द्रव्यगुणकर्माणि परीक्षितानि । सामान्यादीनां स्वाश्रयव्यावर्तनमात्रोपयोगिनां विशेष्यनया प्रतिपत्तुमनर्हणां विधिनिषेध-
भावनासु साक्षादनन्वयात् अर्थशब्दाभिधेयानां द्रव्यगुणकर्मणामेव
धर्माधर्मजननशक्तिमत्त्वम् । अत एव भाष्यं साधर्म्यप्रकरणे, “तथाणां
धर्माधर्मकर्तृत्वञ्च ” इति । अतः प्रथमप्रतिज्ञातधर्मजनकत्वं त्रयाणां-
मेवास्तीति तावन्मात्रपरीक्षणमित्याशयेन तेषां धर्महेतुत्वमुक्त्वा शास्त्र-
मुपसंहरिष्यन् तदुपश्लेषितयैव द्रव्यादिष्वेकैकस्य कारणत्वविधां संभा-
विताम्, ‘साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानात्’ इत्युपक्रमे अवश्यज्ञेयतयोद्दिष्ट-
विवेचितसाधर्म्यवैधर्म्यान्तर्गतां दर्शयति—

१. कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायात् (३६५)

कारणमितीत्येतत् (कारणमिति प्रतीतिर्व्यवहारश्च) द्रव्ये कार्य-
समवायाद् भवति । उत्पद्यमानस्य द्रव्यस्य गुणस्य कर्मणश्च द्रव्ये
समवायात्, यत्समवेतं सत् कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणमिति सर्वत्र
द्रव्यस्य समवायिकारणत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

द्रव्यस्य निमित्तकारणत्वमप्याह—

२. संयोगाद्वा (३६६)

कारणमिति द्रव्ये इत्यनुवर्तते । समवायिकारणे तन्तुकपालादौ साक्षात् परम्परया वा संयोगादपि तुरीयेम-चक्रदण्डादौ द्रव्ये कारणमिति प्रतीतिर्व्यवहारश्च । तथाच स्वसमवेतकार्ये स्वयं समवायिकारणं द्रव्यम् ; परसमवेतकार्ये कारणं निमित्तकारणमिति ॥ २ ॥

एवं द्रव्यस्य द्वेधा कारणत्वमुक्त्वा परीक्षितक्रमेण कर्मणः कारणत्वप्रकारं समनन्तरमाह—

३. कारणे समवायात् (कर्मणि) कर्माणि (३६७)

पूर्वसूत्र इव कर्मणीनि सप्तम्यन्तपाठो वा ; कर्माणीति प्रथमान्तपाठो वा यथा पञ्चमसूत्रे । कस्यापि कर्मणः प्रकारान्तरेण कारणत्वं नास्तीति दर्शयितुम्, द्रव्यगुणापेक्षया कर्मणां साक्षाद् व्यापारतया विध्यन्वयिनां धर्मकर्तृत्वमधिकमिति सूचयितुञ्च बहुवचनमिति चिन्तनीयम् । कारणमितीत्यनुवर्तते । कर्मणः कार्यं प्रति कारणत्वं तादृशकार्यसमवायिकारणे समवायाद् भवति । संयोगविभागासमवायिकारणं हि कर्म । तथाच हस्तादौ समवेतं सत् कर्म कार्यकार्यप्रत्यासत्त्या हस्तसमवेतविभागसंयोगकारणमिति ॥ ३ ॥

कारणैकार्थप्रत्यासत्त्याऽपि कर्मणोऽसमवायिकारणत्वमाह—

उप. सू. २. संयोगाद् तुरीतन्तुसंयोगान्निमित्तादपि पटो भवति । अतो द्रव्य निमित्तकारणमपि ।

४. तथारूपे कारणैकार्थसमवायाच्च (३६८)

तथारूप इत्येकं पदम् । कर्मपदमप्यनुवर्तते । तथा पूर्वाभिमतं रूपं धर्मो यस्य तत् । तादृशे पूर्वसूत्राभिमतकार्यसजातीये कार्यविशेषे संयोगविशेषे विभागविशेषे चैव ; न त्वन्यत्रेति भावः । क्वचित् संयोगाश्चैव कर्मणः कारणत्वं कारणैकार्थसमवायात् । कारणेन=कार्यसमवायिकारणेन सह एकस्मिन्नर्थे समवायाद् भवति । चकार. कर्मणि पूर्वोक्तविधासमुच्चयार्थः । यदा हस्तक्रियया हस्तपुस्तकसंयोगो भवति, तदैव शरीरपुस्तकसंयोगोऽपि तथैव क्रियया हस्तगतया कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या जन्यत इत्यर्थः । ननु किमिदमपूर्वमुच्यते—तस्य संयोगजसंयोगतया कर्मकार्यत्वप्रसिद्धभावादिति चेत्—श्रूयताम् । संभवति कर्मण एव कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या कारणत्वं किमिति संयोगस्य तत्र कारणत्वकरूपना ? एवञ्च युगपदेव संयोगद्वयमपि भवतीत्यौचित्यमपि । संयोगजसंयोगोक्तिग्रन्थेषु कुत इति चेत्—यत्र स्वल्पङ्गुलिक्रिया, ततोऽङ्गुलिपुस्तकसंयोगहस्तपुस्तकसंयोगशरीरपुस्तकसंयोगा, तत्र व्यवहिताया क्रियायां कारणैकार्थप्रत्यासत्त्यभावात् हस्तपुस्तकसंयोगादेव शरीरपुस्तकसंयोगो भवतीति । अतोऽन्यतरकर्मजन्य. उभयकर्मजन्यश्च संयोगः । तदसंभवे तु संयोगज इति । एवं हस्तपूर्वदेशविभाग-शरीरपूर्वदेशविभागयोरपि हस्तक्रिया कारणमिति द्रष्टव्यम् ॥

रूप इति पृथक्पदं कृत्वा रूपाद्यनेकगुणविषयतया सूत्रव्याख्यानमुपस्कारे ॥ ४ ॥

उप. सू. ४. रूपे तन्मुखे कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या पदरूपं प्रति असमवायिकारणत्वमित्यर्थः ।

अथ गुणस्य कारणत्वविधाः तिस्रो दर्शयति—

५. कारणसमवायात् संयोगः पटस्य (३६९)

कारणमित्यनुवर्तते । तन्तुद्वयसंयोगः पटस्य कारणम्—पटकारणे
तन्तौ समवायात् । एवं तुरीतन्तुसंयोगोऽपि पटकारणमेव । परं तु न
तस्यासमवायिकारणत्वम्, अवयवमात्रसमवेतत्वाभावात् ॥ ५ ॥

कारणैकार्थप्रत्यासत्तिमाह—

६. कारणकारणसमावायाच्च (३७०)

कारणं संयोग इत्यनुवर्तते । महातूलपरिमाणं प्रति तूलपिण्ड-
द्वयगतः प्रचयाख्य संयोगः परिमाणकारणमहातूलकारणतूलपिण्ड-
समवायात् कारणं भवतीति । एवंरीत्या रूपादीनां कारणगुणानां कार्य-
गुणारम्भकत्वमप्यत्रैव दर्शयति इति वेदितव्यम् ॥ ६ ॥

गुणस्य कारणत्वं प्रकारान्तरेण दर्शयति—

७. संयुक्तसमवायादग्नेर्वैशेषिकम् (३७१)

निशेष एव वैशेषिकम् । स्वाश्रयव्यवच्छेदोचितावान्तरसामान्य-
विशेषयुक्तो गुणः । अग्नेर्विशेषगुण औष्ण्यम्, स्पर्शत्वव्याप्यज्ञानिविशेष-
वतया स्वाश्रयं पृथिव्यादितो व्यवच्छिन्नतीति । तत् पाकिजपरमाणुरूपा-
दिकं प्रति कारणम्—कार्यसमवायिकारणपरमाणुसंयुक्ताग्निसमवायात् ।

उप. सू. ५. तन्तुद्वयसंयोग. पटस्यासमवायिकारणं समवायिकारणे सम-
वेतत्वात् ।

उद्भूतोष्णस्पर्शवत्तेजसंयोगे सत्येव पाकजरूपाद्युत्पत्तिरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुष्णस्पर्शो निमित्तकारणमिति । एवमात्मगतः प्रयत्नो हस्तक्रियां प्रति क्रियाकारणहस्तसंयुक्तात्मसमवायात् कारणम् । एवं मुसलादिक्रियां प्रति स्वाश्रयमंयुक्तहस्तसंयुक्तात्मसमवायरूपपरम्परा द्रष्टव्या । एवं ज्ञानेच्छाधर्माधिर्माणांमपि संयुक्तसमवायात् वास्तव्यकारणत्वम् । इच्छादिकं प्रति ज्ञानादेः कारणत्वं तु कारणसमवायात् ; तुरीतन्तुसंयोगवत् ।

एवं कारणत्वौपयिक्य. प्रत्यासत्तयो दर्शिताः । तत्र अस्थासमवायिकारणत्वम्, अस्य निमित्तकारणत्वमिति विवेकः गमकान्तरसाहाय्येनास्माभिरधिगन्तुं शक्य इति महर्षिस्तत्रोदास्तेति सिद्धं त्रयाणामेवं प्रकारेण सर्वत्र कारणत्वमिति ॥ ७ ॥

एवं सर्वकार्यकारणानां द्रव्यगुणकर्मणां धर्मकारणत्वमपि दर्शयति—

८. दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय (३७२)

दृष्टानाम् 'धर्मविशेषप्रसूतात्' इत्यारभ्य "वैशेषिकम्" इत्यन्तेः सूत्रैर्वैशेषिकदर्शनेऽत्र दृष्टानाम्, दृष्टप्रयोजनानाम् एतद्वहि-
कोक्तनानाप्रकारकारणताशालितया निर्जातफल्यानां द्रव्यगुणकर्मणां दृष्ट-
रूपप्रयोजनाभावे सति आम्नायचोदितः प्रयोगः अनुष्ठानमभ्युदयाय
अदृष्टद्वारकानेकप्रकाराय फल्ययेति । अयं भावः—शाम्भे द्रव्यगुण-

उप. मृ. ८. शास्त्रोपदिष्टानामुपदिष्टप्रयोजनानां कर्मणामनुष्ठानमात्रादि ।
शुतः! दृष्टाभावे = धर्मनिर्गलित्यादिरूपदृष्टपुंशोपविरहादित्यर्थः ।

कर्मगोचरा. मन्त्रि महस्रज्ञा विषय, 'त्रीहिभिर्यजेत', 'अग्नीषोमीयं
पशुमालभेत', 'अरण्या विद्वाक्ष्या एकदायन्या गवा सोमं क्रीणानि',
'प्रोक्षिताभ्यामुन्मूलमुमलाभ्यामवहन्ति', 'निर्मन्थयेनेष्टका पचन्ति',
'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्', 'यदि कामयेन वपुः पञ्चम्य. स्यादिति
नीचै. मद्रो मिनुयात्', 'अग्निरोव जुहुयात् स्वर्गपाम' इत्यादयः । तत्र
यथाहं द्रव्यगुणकर्मणा दृष्ट कलमन्त्रेष्टन्यम् । मन्त्रि तस्मिन् तदर्थान्येष
तानि । परतु तत्रापि नियमादेशनादृष्टमस्मीति अनिषेचनमूले प्रागभि-
हितमेव । अनेममद्रुष्टद्वारागफन्ता तु चादिनाभ्यादशकलार्थत्वमदृष्ट-
द्वाराऽस्मीति तेषा प्रयोगो युक्त एव । अनेकप्रकारस्य कारणत्वस्य
लोकमिद्वस्य प्रागर्शितत्वेन एवनिधिरागणत्वस्यापि स्वीकार्यत्वात् ।
यद्यपि, 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यादौ अग्निरोवद्रोमनिर्गृहीतदृष्ट-
प्रयोजनमस्ति दध्ने - अथापि यद् यदुद्देशेन विहितम्, तत्र किं दृष्टे द्वार-
मन्त्रि, उनादृष्टमिति विवेकनीयम् । इन्द्रियार्थेष्ट होमाग्रितनया विहितं
दधि नादृष्टमन्त्रेण ननु कल कञ्चित्पुनीष्टे । एषे नीचैः स्यमन्त्रि मद्रोगने
मानत्रियाग्रितं मन्त्र पञ्चम्यवर्परूपकञ्च हेतु । अनेऽत्र शास्त्रे एषा
द्रव्यादीना निरूपणम् अन्वितात्परिषेचनार्थनयेव, एव धर्मोपदोषितया-
पीति प्रतिरक्तमिति ॥ ८ ॥

ननुऽत्रमे, 'तद्वचनशक्त्यस्य प्रामाण्यम्' इति नूत्रेण धर्मव-
चनादासाय प्रमाणत्वं युक्तम् । यद्यप्येव महान्तरिगृहीतधर्ममन्त्रि-
पादकत्वेन महान्तरिगृहीतधर्मवैयं वा प्रामाण्यमनुमानं शक्यते - अपाति
यद्यप्येव प्रामाण्यशक्तं दृष्टं ननुऽत्रमे, तत्र अनुदृष्टस्य प्रामाण्यस्य

स्थापनमनुमानतोऽस्मवि । तत्र च नित्यनिर्दोषत्वाद् वेदः प्रमाणमिति वादः पष्ठे निरस्तः, 'बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे' इत्यादिना । बुद्धिश्च पुसां विप्रलिप्सादिदोषदूषितैवेति निश्चयचम् । अतः कर्मविशेषयोग-विशेषसिद्धकारुणिकमहर्षिपरिवृद्धप्रणीतत्वेऽपि कात्स्न्येन प्रामाण्ये नूनमनाश्वास एव । तथाच पष्ठाध्यायोक्तरीत्या आप्तगुणस्यैव शब्द-प्रामाण्यकारकत्वात् प्रकृते कारकाभावान्निवर्तमानं प्रामाण्यं महाजन-परिमहः कथङ्कारमास्थापयेत् । असिद्धश्च महाजनपरिमहः सृष्टधारम्भे । अतो नैतस्मादभ्युदयमिद्विनिर्णय इति शङ्कायामाह—

यद्वा कर्मयोगसिद्धसार्वश्यकपिलादिकारुणिककृतत्वेन वेदप्रामा-
ण्यादभ्युदयसिद्धिरिति भ्रमं धारयितुमाह—

* ९. अस्मद्बुद्धिभ्यो लिङ्गमृषेस्तद्वचनावाप्त्याप्रामाण्यमिति (३७३)

कन्दलीकिरणावत्यनुसारात्, कचित् सूत्रपाठाच्चैवमेव सूत्रम् ।
न ॥ पूर्वभागरहितम् । आम्नायस्य प्रामाण्यमिति व्यस्योक्तिरुपस्कारे ।
अत्र पुनः आम्नायप्रामाण्यमिति समस्तम् । भाष्ये समस्तमेवोदाहृतम् ।
तत्राप्तायोद्देशेन प्रामाण्यविधानमुपक्रमसूत्रे । अत्र तत्रोक्ताम्नायप्रामा-
ण्यानुवादेन तद्वचनाधीनत्वविधानमिति भेदात् तथा । यत् तावदाम्नाय-
प्रामाण्यं प्रागुक्तम्, तत् तद्वचनात् तेन पुरुषधौरेयेण ईश्वरेण प्रणयना-
द्भवतीति उत्तरस्पर्शार्थः । तच्छब्दनिर्देष्टव्यः पुरुषधौरेयः पूर्वस्पर्शेन

उप. सू. ९. तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति सूत्रम् ।

ईश्वरेण प्रणीतत्वादाप्तायः प्रमाणमित्यर्थ इति ॥

स्थाप्यते । असद्बुद्धिर्म्य इति औपचारिकावधित्वविवक्षया पञ्चमी ।
 ल्यब्लोपे पञ्चमी वा । पूर्वमूत्रपर्यन्तपतिपादितं द्रव्यगुणकर्मजातम-
 त्रार्थात् कर्तृत्वेन संबध्यते । ऋषिशब्द एकवचनान्तः परमपुरुषपरः ।
 तथाचेदं परिदृश्यमान महीमहीधरमहार्णवादिद्रव्यनद्रुगुणकर्मरूपम्
 असद्बुद्धीर्विहायान्यम्यैकस्याद्वितीयस्य तत्तदुपादानोपकरणादिसर्वगो-
 चरस्वाभाविकसाक्षात्कारशान्तिन सकलकार्यसंकरूपसमकालनिर्माण-
 निपुणस्य महापुरुषस्य लिङ्गमनुमापकमिति तदर्थः ।

न चैवं सर्वजगत्सृष्टार सकलप्राणिहितविदं परमकारुणिकं
 पुरुषोत्तमं परित्यज्य अन्यस्य कस्यचिद्वर्वाचीनस्यान्नायविधातृत्वे किञ्चिद्
 गमकमस्ति । भाष्ये आन्नायविधातृणामिति बहुवचनं गौतमधर्मसूत्र
 इवान्नायपदेन स्मृतिसंग्रहणात् । कामं स्मृतिरूपाणामान्नायानामन्येऽ-
 प्यान्नातारः ; न मूलभूतम्यान्नायस्य । भोक्तृभोग्यभोगोपकरणसष्टस्यैव
 भोगार्थकर्तृभ्योपदेशकर्तृत्वस्याप्युचितत्वात् । अन्यथाऽर्वाचीनमहर्षि-
 प्रवृत्तेरपि दौर्घट्यात् । तथाच श्रुति — “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै
 वेदांश्च प्रहिणोति तम्म” इति । अतो नान्य आन्नायकर्ता । पश्चात् पुनः
 कैश्चिद् ब्रह्मणे तदुपदिष्टस्य वेदराशेरंशान्मपोऽत्रेण तस्यैव महतो भूतस्य
 तच्छिद्यस्य चतुर्मुखस्यानुग्रहेण प्रत्यक्षीकृत्य प्राकाशयन्तेति तावता न
 तेषां वेदकर्तृत्वम् । अत्र प्रमाणमूनवेदादिदर्शितया विधया प्रवृत्त-
 शास्त्रदर्शितद्रव्यगुणकर्मपरिनिधिं यथावद् विदुषा यथामिलयितमभ्युदय-
 साधनान्यनुष्ठेयानि ; नि श्रेयमार्थिना च कर्मयोगः षष्ठोक्तयनन्यिनादि-
 मयः, आत्मयोगश्च ज्ञानमयः मानु ममाचरणीय इति ।

द्रव्यादीनां कारणत्वविधा अभ्युदयार्थताम् ।
सर्वज्ञसिद्ध्या वेदस्य प्रामाण्यञ्चाप्तिमेऽब्रवीत् ॥

इतिः शास्त्रपरिसमाप्तौ । इत्थमिदं लोकवेदसर्वोपयोगि सर्व-
श्रेयम्करं सर्वसेव्यं विशिष्टं वैशेषिकदर्शनमिति ॥ ९ ॥

तर्कार्णवेन कुसुमाञ्जलिविस्तरादीन्
ग्रन्थान् बहून् कृतवता कृतिरभ्यलेयम् ।
वैशेषिकोपरि रसायननामधेया
श्रीवीरराघवशिरोमणिना व्यधायि ॥

दुर्वादक्षोभकुक्षिम्भरिदृढधिषणोद्विक्त-सर्वाभियुक्त-
प्राचीनप्राज्ञवेद्ये गहन इह क्रियानेष वैशेषिकेऽहम् ।
सत्यं सर्वत्र पूर्णं स तु हयवदनः सर्वविद्याधिदेवो
विधार्तमत्वात्महृष्टा व्यधित कृतिमिमां व्याजयन् मां दयातु ॥
शाम्भ्रेऽत्रैवमिदं विसृज्य शैथिल्यञ्चारुचिं हरत् ।
विधत्ते पुष्टिमिष्टार्थान् वैशेषिकरसायनम् ॥

वर्षेभ्यस्त्रिंशतः प्राक् यमहमररचं दर्शनेऽस्मिन् विमर्शं
प्रायेणाष्टादशभ्यः प्रचरणमभजत् सोऽत्र पश्चात् विधाय ।
इदं व्याख्याविमर्शं तदनु बहु परामृश्य सूत्राण्यकार्षं
व्याख्याम् ऋष्यक्षवस्त्रिन्दुधिगतगणने वत्सरे शालिवादे ॥

सेयं वैशेषिकव्याख्या सोपस्कारार्थसंग्रहम् ।
रसर्विबमुचन्द्राब्दे संस्कृत्यैवं प्रकाश्यते ॥

इति वैशेषिकरसायनसहिते वैशेषिकदर्शने दशमे द्वितीयमाह्निकम्
इति दशमोऽध्यायः ॥

तर्कार्णवम्य पण्डितरत्नम्य पूर्वोत्तरमीमांसाप्रदीपस्य देशिकदर्शनधुरन्धरस्य
उभयमीमांसावल्लभस्य उत्तमूर. वात्म्यसच्चक्रवर्तिनो श्रीरघवाचार्यशिरोमणेः

अभिनवदेशिकस्य कृतिषु
वैशेषिकदर्शनव्याख्यानं
वैशेषिकरसायनं संपूर्णम् ॥
धीरस्तु । शुभमस्तु ॥

श्रीः
शो ध नि का

गुणगणो	1-6	प्रत्येक	51-12
न्यात्	3-8	तस्यानुद्भूतत्वात्	53-10
निरवयवत्वा	11-8	हासेन-	53-19
प्रकाराणाम्	12-16	कालादिष्वपि	54-4
संख्याः परिमाणानि पृथ-		मधू	54-18
क्त्वं संयोगविभागौ	14-1	मग्नि.	55-4
परत्वापरत्वे	14-22	साध्यबाध	55-11
आरम्भवादः	21-15	शङ्कायां	55-20
पुस्तकसंयोग	22-6	बालाः	56-9
अद्वारक	24-18	सर्ववायु	60-21
द्वित्वसंयो	28-3	नित्यत्वमुक्त	61-11
इष्वादिषु	30-8	उच्यते	62-9
असमवा	30-17	सिद्धयति	62-16
पटाद्युत्पत्ति	31-3	सिद्धिरित्यत्र	64-9
मनेकैषां	34-13	समवायि	69-7
बौद्धो	37-22	द्रव्यातिरिक्त	74-12
बुद्धयपे-	41-22	नित्यत्वे	74-16
शेषाच्च-	42-6	भावः तत्त्वम्	75-2
ग्रहणा.	43-17	साधारण	75-14
राघाराधे	47-1	गन्धभाव	76-18
मानत्वात्	47-2	व्याख्याता	78-6
सदिति यतो	45-10	वायुम्पर्शस्यान्यत्र	79-2
तेष्वेव	50-7	संवन्धेन.	79-18
नीलं नील.	50-13	रित्यादौ	82-21
अन्यादृशी	50-18	इत इद	83-15

दैशिक-	85-16	रूपत्रये.	117-4
प्रत्ययाश्च	86-3	जायत	117-2
च्छिन्ना	87-3	श्रयासिद्ध.	118-19
निष्पु	87-10	नैमर्यम्	119-8
विप्रकर्षावच्छिन्न	88-3	यस्माद्विषाणी	119-11
प्रथमाहं.	88-9	तदनुमानम्	122-12
सामान्ये—अन्यतर	88-14	अनिन्द्रिय	123-6
धर्मिणि.	89-22	चक्षुर्निमीलनोन्मीलने	125-6
धर्मिणि	90-7	मानायोगात्	126-20
दिन्द्रिय	90-11	पूर्वपक्षे	127-15
सोमोपरागो.	9-22	प्रत्ययस्य	128-5
नाधिकरणं	92-16	सामानाधिकरण्य	130-4
स.श्रोत्र.	93-7	तीत्यत्र	130-16
कर्मेति	94-1	निर्वाधम्	134-1
दर्शनस्य	95-4	तद्व्यत्ययव	135-1
पृथिवी	95-9	प्रत्यक्षाग्रीरा	135-7
कथनञ्च	95-18	शरीरावच्छिन्न	137-8
नुयिनि:	95-21	जीवेश्वरनानात्व	140-9
पलम्भ	96-16	यन्यति — त्रसरेणु	142-9
स्यात्	97-17	द्व्यणुके	143-8
उक्तविधा.	106-3	एतावतु	143-19
किष्वादि.	107-16	आकाशादे	145-5
सत्यपि—वेध्व	108-6	रूपसंस्कारा-	149-1
कस्मिन्नर्थे सम	112-1	विशेषाच्च	150-2
दाहरण.	114-11	गुणोद्भव.	150-21
जिह्वन्	112-16	परिहाराध.	15-31
एतदारभ्य त्रीणि		अप्रत्यक्षवाच्याका	155-3
सूत्राणी	113-6	द्व्यणुको	155-6

संयुक्तानां	156-10	अणुमहच्छब्दयो	226-12
पूर्वकत्वात्	157-13	पारिमण्डल्या	227-10
तदानारम्भ	175-17	कथं तद-	229-15
संनिकर्षात्	175-18	पृथक्त्वम्	235-7
तिष्ठतीत्यात्मस्य	176-21	अपरत्वाद्युत्पादक	245-4
स्युट्.	174-5	प्रकृतसमवायि	245-17
श्रीणीमानि	198-11	तावत्संबन्धि	248-4
हिंसारूप	198-12	संयुक्त	252-2
तदनुद्देशेन	199-14	विषयेपरं	252-12
गुरुपार्थक्या	201-15	विपरिण	255-9
यमापेक्षत्वम्	203-12	तत्त्वा	256-5
नित्यनु.	208-1	सांख्यपञ्चे	259-14
अवयविन्येव	210-18	तथाऽऽपस्तेजो	261-5
परमाणुष्वपि	212-9	धर्मैक्य	263-15
पूर्वक	214-7	प्रत्यक्षत्वा-	265-10
अवश्यश्च	215-21	परिहर्तुं	265-17
रूपाद्युत्पत्तिः	216-19	प्रतीतिः	269-12
पूर्विकैव	216-20	कदाचिद्वटाधिकरणमूने	269-15
अभिक्रिया	217-23	अममाहिता -	272-15
विभागज.	218-11	संबन्धि	277-14
द्व्यणुक	218-18	देवदत्तेन	281-5
रूपादिवत्	220-10	ज्ञापकहेतुश्च	281-18
महत्त्वमाव.	224-3	करणपदं च	282-1
द्व्यणुके-	224-13	प्रयोगमर्हति	282-2
अणुकात्	226-3	व्याप्यव्यापक	282-6

मुदायन्त्रान्तिके चेत म्यात् शोधनप्रत्यवेक्षणकः ।

• तदा स्थान्युदणं शुद्धम् ; द्विगुणोऽर्थांश्च काक्षितः ॥

॥ शुभम् ॥